

Україна
крізь віки

В.А.Смолій, В.С.Степанков

УКРАЇНСЬКА
НАЦІОНАЛЬНА
РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ.
(1648-1676 рр.)

Том 7

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1999

Смолій
Валерій
Андрійович

Степанков
Валерій
Степанович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

*Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія*

Автори:

В.А.Смолій, В.С.Степанков

Українська національна революція

XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.,

Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 352 стор.

*Сьомий том 15-томного видання "Україна крізь віки"
присвячений Національній революції 1648-1676 рр. —
одній із найяскравіших і найтрагічніших сторінок
історії українського народу.*

Всім, хто цікавиться історією України.

*Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський*

*Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»*

ISBN 966-7217-26-4

ISBN 966-7217-18-3 (том 7)

© В.А.Смолій, В.С.Степанков, 1999

© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1999

© Видавничий дім «Альтернативи», 1999

*Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плугом, шаблею, мечем,
піснями і невільницьким плачем.
Могилами у полі без імен...*

Ліна Костенко

ПЕРЕДМОВА

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті поколінь з епохальними подіями і періодами, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, виховного й повчального значення. Такою подією в історії України стала Національна революція 1648-1676 рр., що започаткувала нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність і створення самостійної соборної держави. Невипадково вже понад 150 літ вітчизняна історіографія намагається відповісти на пройняті болем запитання, поставлені безсмертним Тарасом з приводу сенсу національно-визвольних змагань української нації у XVII ст.:

За що ж боролись ми з ляхами ?
За що ж ми різались з ордами?
За що ж скородили списками
Московські ребра?..

Завдяки працям В.Антоновича, М.Максимовича, М.Костомарова, О.Лазаревського й інших істориків на кінець XIX ст. було з'ясовано: боротьба українців, що спалахнула в 1648 р., носила всенародний характер і спрямовувалась на виборення незалежності. У 1898 р. М.Грушевський з нагоди 250-річчя від початку революції вперше зробив висновок про її епохальне значення в українській історії: "Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антікваричне значіння; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельницина.

Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької революції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельщиною”.

Ще до початку Другої світової війни українськими і зарубіжними дослідниками (М.Андрусяком, В.Гарасимчуком, Й.Гермайзе, М.Грушевським, О.Гуркою, Д.Дорошенком, М.Кордубою, І.Крип'якевичем, Л.Кубалею, Р.Лашенком, В.Липинським, В.М'якотіним, О.Оглоблиним, Л.Окиншевичем, М.Петровським, М.Слабченком, О.Терлецьким, С.Томашівським, В.Томкевичем, П.Феденком, І.Франком, С.Шелухіним, А.Яковлівим та ін.) переконливо доводилося епохальне значення для України революції, підкреслювалася провідна роль у ній козацтва, започаткувалося всебічне вивчення процесу творення національної держави, функціонування її інституцій та формування національної ідеї, глибоко висвітлювалася діяльність Б.Хмельницького й І.Виговського.

Щоправда, з утвердженням більшовицького тоталітарного режиму в СРСР вітчизняні історики втратили право на творчий пошук і власну думку. З середини 50-х рр. XX ст. і до кінця 80-х рр. в історіографії абсолютно панувала політично-ідеологічна концепція “возз'єднання України з Росією”. Вона зводила зміст національно-визвольної боротьби українців до досягнення “возз'єднання” з Росією (часто тлумаченого як возз'єднання братніх народів), що успішно завершилася ухвалою Переяславської ради 1654 р. Весь комплекс питань, пов'язаних з розбудовою Української держави, діяльністю її інституцій та боротьбою за незалежність, свідомо замовчувався. Б.Хмельницький зображувався палким поборником ідеї “возз'єднання” України з Росією, а всі інші гетьмани характеризувалися “зрадниками українського народу”. Цей міф настільки глибоко вкарбувався в пам'ять кількох поколінь українців і росіян, що й нині живе в свідомості багатьох людей. Все ж, попри всілякі політично-ідеологічні табу, окремі питання революції вивчалися й далі і в цьому заслуга О.Апанович, М.Брайчевського, В.Веселаго, В.Голобуцького, Л.Гомона, В.Грабовського, Л.Заборовського, В.Замлинського, О.Касименка, А.Козаченка, М.Ковальського, О.Компан, І.Крип'якевича, М.Кучернюка, В.Льогкого, Ю.Мицика, П.Михайлини, С.Плохія, Г.Саніна, І.Свешнікова, В.Сергійчука, К.Стецюк, А.Ткача, Ф.Шевченка, К.Шияна та інших науковців. За кордоном Національна революція досліджувалася Л.Винарем, С.Величенком, Я.Волінським, З.Вуйціком, Ю.Гаєцьким, В.Гришком, З.Злепком, С.Лібішовською, Я. Качмарчиком,

А.Керстеном, Т.Мацьківим, В.Маєвським, О.Оглоблиним, Я.Падохом, Л.Подгородецьким, В.Серчиком, Ф.Сисиним, Т.Хинчевською-Геннелъ та ін.

У 90-х рр. XX ст. проблематика Національної революції виходить на чільне місце в студіях українських науковців. Проводяться наукові конференції, читання, "круглі столи" тощо. В центрі дискусій опинилися питання сутності, хронологічних меж, типології, історичного значення національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби, що розпочалася в 1648 р.; рівня національної свідомості українців, української державної ідеї, функціонування державних інституцій, діяльності гетьманів тощо. Відзначимо важливість творчого доробку О.Апанович, Л.Винара, Й.Борисенка, В.Брехуненка, З.Вуйціка, І.Галактіонова, В.Голобуцького, В.Горобця, В.Грабовецького, А.Гурбика, О.Гуржія, Я.Дашкевича, Л.Заборовського, В.Замлинського, Я.Качмарчика, В.Матях, Ю.Мицика, Л.Мельника, Д.Наливайка, В.Панашенко, Г.Саніна, П.Саса, І.Свешнікова, Г.Сергієнка, В.Сергійчука, В.Серчика, Ф.Сисина, І.Стороженка, Я.Федорука, Т.Хинчевської-Геннелъ, В.Цибульського, Т.Чухліба, В.Щербака, В.Шевчука, Н.Яковенко, Т.Яковлевої та інших вітчизняних і зарубіжних істориків.

Внаслідок досягнень історіографії нині навряд чи потрібно доводити, що Національна революція започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність, а її головною метою стало створення соборної незалежної національної держави. І все ж дотепер бракує цілісної картини визвольної епопеї, залишаються дискусійними або частково чи навіть зовсім нез'ясованими десятки питань, включно з хронологічними межами й типологією самої події. Тому вона залишається однією з центральних проблем вітчизняної історіографії, яка вимагає всебічного наукового переосмислення, звільнення від застарілих стереотипів та ідеологічних нашарувань.

Революція 1648-1676 рр. за своїми масштабами не мала собі рівних серед революційних рухів Європи XVI-XVII ст. На теренах козацької України стався революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення протягом наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу. Її історичне значення вбачаємо насамперед в утворенні національної держави у вигляді козацької України, винятково важливій ролі в розвитку національної свідомості народу, формуванні державної ідеї, набутті досвіду боротьби за незалежність. Сьогодні для нас важливо не тільки знати, а й робити певні уроки з тих далеких, проте співзвучних нашому дню

подій. Ми усвідомлюємо всю умовність історичних аналогій. Але без них будемо обмежені в своїх можливостях моделювати наш нинішній та майбутній поступ. Тому надзвичайно важливим і актуальним залишається досвід української революції XVII ст. в розбудові держави, соціально-економічній і зовнішній політиці, конфесійній і етнічній сферах життя українського суспільства, плеканні ідеї, яка виступала б об'єднавчою засадою для населення різних регіонів України.

На основі аналізу виявлених джерел та творчого доробку науковців ми спробували в цій монографії реконструювати в основних рисах панораму розвитку Національної революції. При цьому прагнули не обходити мовчанкою жодного з "гострих" чи "глухих" кутів досліджуваної проблеми. З огляду на це окремі висловлені міркування, положення і висновки мають дискусійний характер, що, сподіваємось, послужить імпульсом для подальшого дослідження різних аспектів революції. Серйозною перешкодою в процесі розроблення питань проблеми був стан джерельної бази. По-перше, переважна більшість матеріалів зберігається за межами України — в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек Польщі, Росії, Білорусі, Литви й інших держав. По-друге, архіви Української держави середини та другої половини XVII ст. не збереглися, тому, як справедливо зауважував Ю.Мицик, *"основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідники, належить перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національно-визвольну війну..."*

Висловлюємо щирі вдячність історику В.Брехуненку за можливість скористатися ксерокопіями віднайдених ним у польських архівосховищах джерел. Вдячні також усім своїм попередникам і колегам-сучасникам, плідна праця яких щодо вивчення Національної революції зробила можливою появу цієї книжки.

Петро Могила

Конашевич-Сагайдачний

Павло Тетеря

Петро Дорошенко

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI -
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.
НАЗРІВАННЯ
ПРИЧИН РЕВОЛЮЦІЇ

§1. Люблінська унія 1569 р. та її політичні наслідки для України

На середину XVI ст. українські князі та верхівка панства втрачають роль виразника й провідника політичних прагнень України. Замкнувшись у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, вони остаточно відмовляються від планів розбудови національної держави, зрікаються ідеї поновлення Українського князівства. Яскравим свідченням цього стала їхня позиція під час Люблінського сейму, робота якого розпочалася 10¹ січня 1569 року. Він мав розв'язати питання унії Королівства Польського і Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського.

Які фактори штовхали уряди обох держав до створення єдиного державного утворення? Насамперед відзначимо, що правлячі кола Литви² були вкрай стурбовані невдачами у війні з Московією й реальною загрозою втрати незалежності. Дедалі важче (через послаблення держави) ставало захищати південні рубежі від агресивного Кримського ханства. В середині країни, за умов проведення політико-адміністративних реформ 1564-1566 рр., серед значної частини представників литовської, білоруської й української шляхти (особливо дрібної та середньої) зросли симпатії до Польщі, оскільки її суспільні порядки видавалися їм ідеальними. Саме вони й виступали найпослідовнішими і найпалкішими прихильниками унії. Щоправда, литовська аристократія не особливо поспішала з укладенням унії, усвідомлюючи можливість втрати не лише суверенітету, а й держави взагалі.

Щодо Польщі, то її уряд і панівна верства домагалися унії ще з кінця XIV ст. В основі цього прагнення лежала доктрина експансії на Схід. На середину XVI ст. Польща була такою ж агресивною державою, як і Московія, і, попри істотні відмінності в політичному та культурному житті, стосовно до українських земель обидві держави посідали однакові позиції: прагнули ними заволодіти. Різниця полягала лише в ідеологічному обґрунтуванні цієї імпер-

¹ До часу прийняття в 1582 р. нового стилю датування подається за старим стилем.

² Тут і надалі термін "Литва" вживається як скорочений варіант назви "Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське".

ської мети. Якщо московська еліта висувала концепцію безперервної спадкоємності династії Рюриковичів, а відтак — патримоніального права московських царів на всі “*руські землі*” (в минулому — Українська/Руська/імперія) як на “*вотчину віковічну государя нашого*”, то польська керувалася ідеєю давньої приналежності українських земель до Польщі, від якої вони начебто були відірвані.

Яка ж роль відводилась у розробленні умов унії українській стороні? Чи враховували Польща й Литва національно-політичні інтереси української нації? Відповідь на ці запитання може бути тільки такою: ніяка, не враховували. Західноукраїнські землі, що входили до складу королівства Польського, й натяку не мали на якусь територіально-політичну автономію, а вважалися невідривною складовою польської території. Помітно складнішою виявилася доля українських земель у складі Білорусько-Литовської держави — Велико-го князівства Литовського. На перших порах українські князівства користувалися певною автономією, однак згодом провадиться курс на її ліквідацію. Останнім автономним утворенням було Київське князівство, яке припинило своє існування в 1474 р. Відтоді немає жодних підстав говорити про наявність українського державного життя в складі Литви. Це по-перше.

По-друге, в українській історичній науці набула поширення традиція розглядати Велике князівство Литовське як литовсько-руську державу, тобто, литовсько-українсько-білоруську. Однак такий підхід є не зовсім точним. Як засвідчують роботи сучасних білоруських учених, згадувана держава була білорусько-литовською, а не білорусько-литовсько-українською. Термін “*Русь*” (“*Руське*” князівство) не повинен вводити нас в оману, оскільки на час її утворення під “*Руссю*” розуміли територію верхніх Подвіння й Подніпров’я. Окрім Литви (в тогочасному розумінні — території верхнього і середнього Понімання), її ядро складали спочатку Полоцьке і Туровське князівства, згодом — Гродненське, Новогрудське й Слонімське. Українські землі внаслідок експансії білорусько-литовської держави ввійшли до її складу лише в другій половині XIV ст. Хоча вони також називалися “*Руссю*”, але, як уже відзначалося, за ними в підсумку не визнали права навіть на політичну автономію. Тож Велике князівство Литовське виступало тільки як білорусько-литовська держава.

Отже, офіційно ні Польща, ні Литва під час переговорів не могли розглядати політичний статус українських земель в об’єднаній державі. Інша справа, що його могли порушувати під час роботи сейму представники української еліти — князі й шляхтичі.

Як же розгорталася робота сейму? Від самого початку його засідання набули вкрай гострого характеру, бо литовські послы домагалися створення федеративної держави, а польські — інкорпорації¹ Литви до складу Польщі.

¹ Інкorporація — включення.

Вночі 1 березня представники Литви на чолі з Миколаєм Радзивилом залишили Люблін. Скориставшись цим, посольська ізба і коронний сенат зажадали від польського короля Сигізмунда-Августа видати акти про приєднання до Польщі Волині й Підляшшя. Було також поставлено питання про необхідність підготуватися до можливих воєнних дій проти Литви. 5 березня король видав привілей про прилучення обох згаданих земель до Корони. Їхні представники мали з'явитися до Любліна й присягнути Польщі. Коли вони дозволили собі дещо затриматися з приїздом, їм пригрозили конфіскацією володінь. У такий спосіб це питання швидко розв'язалося на користь Польщі. 5 квітня повернулися литовські послы.

Як говорить одне з народних прислів'їв, апетит з'являється під час їжі. Легкість, з якою було придбано великий масив українських земель, підштовхнула польську сторону до подальших кроків, спрямованих, зокрема, на приєднання Київщини і Брацлавщини. Цікаво, що в цьому своєму намірі поляки знайшли підтримку з боку українських послів Волині й Підляшшя. Звертає на себе увагу цинічна безсоромність польських політиків в обґрунтуванні доцільності такого кроку. Маршалок польської ізби Станіслав Чарнковський заявив, що здавна *"Київ і Київське князівство належали до Корони і його князі всі були васалами короля й Корони..."*

1 чи 2 червня король приєднав Брацлавщину, а 6 червня видав привілей про повернення до складу Корони Київщини. В ньому наголошувалося, що *"Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської Корони"*. Як писав видатний український історик М. Грушевський, *"справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голий, нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде корисне для Польщі"*. Литовські послы зрештою змушені були погодитися із вилученням зі складу їхньої держави Волині, Брацлавщини, Київщини й Підляшшя.

1 липня укладається унія, що передбачала об'єднання двох держав *"в одне нерозривне тіло"* — федеративну державу *"двох народів"* Річ Посполиту. Вона мала управлятися єдиним загальнообраним володарем, котрий коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми й зовнішні відносини, і хоча окремі державні інституції існували й далі (армія, уряд, законодавство, адміністративна й фінансова системи), фактично її роль у політичному житті об'єднаної держави була зведена нанівець. Домінувала в усьому Польща.

Яку ж позицію зайняли при цьому українські князі та панство? Впадає в око, що вони дбали про захист не національних інтересів, а насамперед особистих і станових. Замкнутість світогляду представників української еліти

у сфері матеріальних здобутків, намагання за всяку ціну зберегти непорушність станових привілеїв, готовність пожертвувати суспільним задля особистого зіграли свою негативну роль. Українці не порушили питання про надання українським землям статусу державної автономії й перетворення таким чином Речі Посполитої у триєдину федеративну польсько-білорусько-литовсько-українську державу. Вони відстоювали (особливо волинські князі Олександр Чарторийський, Костянтин Острозький, Богдан Корецький і Костянтин Вишневецький) тільки свободу віросповідання і вживання української мови у діловодстві. Польський уряд в основному задовольнив ці вимоги, то більше, що ще в 1563 р. король Сигізмунд-Август видав православній шляхті Великого князівства Литовського привілей, яким зрівняв її в політичних правах із католицькою.

Заслуговує на увагу той факт, що, інкорпорувавши українські землі до складу своєї держави, польська політична еліта зробила все можливе, щоб запобігти розвитку національної самосвідомості в українських князів, магнатів і шляхти, а відтак — зародженню в їхніх колах державної ідеї. Так, вона відмовилася від юридичного визнання панівного стану українського суспільства як **“народу руського”** (в тогочасному уявленні, саме і тільки шляхта становила **“народ політичний”**). Якщо в акті польсько-литовської унії серед народів Великого князівства Литовського, поряд з литовським і жмудським, згадується руський (у розумінні білоруський), то реституційні київський і волинський привілеї, промовляючи про шляхту Київщини, Волині й Брацлавщини, старанно уникають вживання поняття **“народ руський”**, вдаючись натомість до нечіткої, розпливчастої термінології — **“стани”** цих провінцій. Ще одна сторона унії полягала в тому, що *“міські справи магдебурзького права”* в українських містах мали вестися *“письмом польським, відповідно до звичаю коронного”*.

Чого, отже, добилися українські послы? Відповідно до отриманих привілеїв, як встановив О.Шама, українські землі зберігали *“границі стародавні в цілості й непорушності”*; основним їхнім правом залишався Литовський Статут 1566 р.; зоставалися непорушними посади, маєтності, вольності й свободи мешканців українських земель, незалежно від релігійної приналежності; основною інституцією мали бути місцеві сеймики; повітова документація велася українською мовою, листи й декрети з королівської канцелярії теж повинні були писатися цією мовою; внутрішній устрій земель проголошувався недоторканим.

Яку роль в історії України відіграла Люблінська унія? В першій половині 90-х рр. ХХ ст. відома дослідниця середньовічної історії Н.Яковенко виступила з гострою критикою міркувань про інкорпорацію українських земель до Польщі як акту *“польського загарбання”* та *“жорстокого поневолення”* українців з боку загарбника-колонізатора. На її думку, сейм *“реалізував*

політичну програму з'єднання двох сусідніх держав — польської і русько-литовської” — і, враховуючи той факт, що цей акт був ухвалений “на законодавчій основі при відповідній згоді депутатів, обраних українською шляхтою, — єдиним правоспроможним у політичному відношенні станом тодішнього суспільства”, визначення унії як “загарбання” чи “захоплення” не має під собою ні юридичної, ні логічної підстави.

Чи справді в даному випадку не сталося загарбання українських земель? Як ми вже знаємо, Україна не виступала окремішньою політичною стороною під час укладення унії, тому поширювати на неї правову оцінку польсько-білорусько-литовської унії не варто. Акти про включення українських земель до складу Польщі стали плодом ініціативи тільки польської сторони й були нав'язані, до всього, в брутальній формі, білорусько-литовській. Постійний тиск з боку польських державних структур відчували як білорусько-литовські, так і українські депутати. Коли, наприклад, згадана вище четвірка волинських князів намагалася домогтися переконливіших гарантій, то почула з вуст короля відверту погрозу: *“Дайте, панове, їм спокій! (так король звернувся до польських сенаторів — авт.). Не намовляйте їх, панове, бо ж їм вільно присягти або не присягти; нікому не робимо неволі, ино треба доброї волі; коли не хочуть, нехай собі йдуть, а я поступлю по праву!”* (підкреслення наше — авт.). Після цього князі відразу ж склали присягу. Тому важко не погодитися з думкою М.Грушевського, що “прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвования, в дійсності сей сойм був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин”.

Люблінська унія законодавчо оформила перерозподіл українських земель між Польщею та Білорусько-Литовською державою на користь першої. Хоча з формально-правового погляду цей акт справді виглядав “вповні парламентарним” та був схвалений представниками української шляхти, все ж, за своєю суттю, він становив експансіоністську акцію загарбання Польщею чужоземної території, заселеної іншим народом. Поділяємо міркування Н.Яковенко, висловлені нею в іншій праці, що “платою за державну суверенність, якою знесилене Велике князівство поступилося Польщі, стали українські землі — Підляшшя, Волинь, Київщина, Брацлавщина...” Унія відкрила Польщі шлях до використання їхніх природних багатств для нарощування своєї економічної та воєнної потужності, наділення чисельної верстви панівного стану

родючими землями. Українському населенню вона принесла різке поси-

лення визиску, що супроводжувалося національно-релігійною

дискримінацією, колонізацією й покатоличен-

ням і викликало грандіозний

вибух 1648 р.

§2. Берестейська унія та її значення

Люблінська унія опосередковано вплинула на визрівання й розвиток процесів, які призвели до Берестейської унії православної та католицької церков у 1596 р. Відомо, що в середині XVI ст. Польща залишалася країною, якій була притаманна (попри утиски православних у Галичині й Західному Поділлі) певна свобода віросповідання. Внаслідок цього набули поширення реформаційні рухи та ідеї; протестантизм став помітним фактором конфесійного й культурного життя Речі Посполитої в цілому та України зокрема. Діяльність протестантських громад будила думку в напрямку доцільності створення національних церков і перекладу Біблії та богослужбових текстів національними мовами.

З другого боку, Тридентський собор (1562-1563 рр.) католицького духівництва започаткував Контрреформацію — реформу церковного життя для посилення боротьби з Реформацією. Невипадково з 70-х рр. зростає інтерес Риму до православного Сходу, щоб иавернути його населення в лоно католицизму (для цього в 1573 р. створюється Грецька конгрегація (адміністративний орган) у Римі, а в 1577 р. відкривається Грецька колегія). Невдовзі порушується й питання унії церков — відповідно до рішень Флорентійського собору 1439 р. Особливу активність у зміцненні підвалин католицизму в Україні став виявляти орден єзуїтів (чернечий орден "Товариство Ісуса", заснований у 1534 р. Ігнатієм Лойолою для боротьби з Реформацією), який приділяв велику увагу організації шкільного навчання, критиці православ'я й протестантизму, а з 80-х рр. — пропаганді ідеї унії.

Тим часом українське православ'я переживало тривалу й глибоку кризу. Її зумовили дії кількох чинників. По-перше, надзвичайно негативну роль відіграло право королівського патронату над Церквою, зокрема право "подання хлібів духовних". Усупереч звичаям православної Церкви, король призначав (замість затверджувати) на кафедри єпископів, що поставило вищу церковну ієрархію в залежність від світської влади. Окрім того, можливість легкого збагачення штовхала далеких від християнських чеснот осіб різними шляхами добиватися кафедр і архимандрій, що морально розкладало верхівку духівництва. Ситуація ускладнювалася тією обставиною, що таке ж право патронату мали магнати і шляхта. Останні стали розглядати церкви й монастирі

в своїх маєтках як свою власність: призначали та скидали священників без в. ма єпископів, розпоряджалися на свій розсуд церковними маєтками т Усе це вносило безладдя і хаос у церковну організацію.

По-друге, через названі вище причини серед священників виявилос осіб освічених, тямущих, відданих святій справі служіння Богу

По-третє, брак національної держави не дозволяв Церкві зр в підтримці офіційної влади. Навпаки, польський уряд споямовув зусилля на її послаблення.

Рис. 2. Костянтин Острозький

У 80-х рр. з'явилися перші ознаки можливого подолання згаданої кризи. Так, не без впливу реформаційного та контрреформаційного рухів помітно зростає роль братств (громадські організації українських і білоруських міщан, які виникали для захисту станових, національно-релігійних інтересів та традицій культурного життя), що створювалися в різних містах і виступали з вимогами реформування церковного життя, піднесення культурно-освітнього рівня духовництва, відродження його морально-духовного призначення в суспільстві. Братства рішуче обстоювали рідну віру від нападів католицького духовництва й, особливо, єзуїтів.

Дещо поліпилилася обстановка з освітою, в чому важлива заслуга належала братствам. Створенням вищої школи зайнявся князь Костянтин Острозький, котрий у 1576 р. заснував академію в Острозі, яка у 80-х рр. стала центром освітнього й культурного життя України. У середині тих же років братство створює у Львові школу (мала елементи вищого навчального закладу), в якій навчалися діти як заможних, так і бідних батьків. Братства відкривають школи і в інших містах. Все це торувало шлях підвищенню освітнього рівня українського духовництва.

Не можна недооцінювати значущості для українського православ'я друкарства та видання в 1583 р. острозькими вченими повного тексту Біблії, примірники якої поширювалися не лише в Україні, а й за її межами. Зростання освітньо-культурного рівня інтелігенції дозволило прийняти виклик, зроблений єзуїтами, й вступити в полеміку для захисту православ'я. Першою "ластівкою" в ній став опублікований у 1587 р. твір Герасима Смотрицькогого "Ключ царства небесного", що започаткував етап українського полемічного письменства.

Занепад православної Церкви непокоїв також вищих православних ієрархів і духовництво Київської митрополії. Так, антиохійський патріарх Іоаким підтримав львівське Успенське братство в його боротьбі проти "двоженців і розпусників" єпископів. На бік тих, хто виступав за викорінення пороків церковного життя, став і константинопольський патріарх Ієремія. Він скинув митрополита Онисифора Дівочку як "двоєженця" (Дівочка двічі перебував у шлюбі до того, як став ченцем) та висвятив на митрополита Михайла Рагозу.

У цьому ж напрямку діяли собори духовництва в кінці 80-х - на початку 90-х рр. Наприклад, на Віденському соборі 1589 р. для оздоровлення церковного життя було позбавлено сану всіх двоєженців і троєженців, а також ухвалено рішення заборонити на теренах митрополії адміністративну літургічну діяльність іноземних ієрархів і духовництва, яке прибувало зі сходу. На початку 1590 р. схвалюється рішення скликати щорічні собори єпископів, підтверджується рішення собору 1509 р. про заборону єпископам і священникам втручатися в справи інших єпархій і парафій, осуджується практика патронату.

Отже, поволі закладалися підвалини для подолання кризи православ'я, оздоровлення церковного життя. Для остаточного успіху потрібні були

мудрість і воля вищого духовництва, його взаємодія і спільність дій із братствами під час проведення реформи. Можна лише жалкувати з приводу того, що розпочату справу не було доведено до кінця. Митрополит і єпископи виявилися неспроможними піти на докорінну перемену усталених (переважно негативних) традицій церковного життя й узяти на себе відповідальність за майбутнє українського православ'я, а Львівське братство, зі свого боку, далеко не завжди мудро користувалося отриманими великими правами, часто вдаючись до надмірного радикалізму, провокуючи конфлікти зі львівським єпископом Гedeоном Балабаном. Слід визнати, що окремі заходи Ієремії (призначення екзарха, надання братчикам права контролювати дії духовництва, намагання посилити роль Константинополя в церковному житті митрополії) також сприяли не стільки подоланню кризи, скільки її загостренню.

За таких обставин частина українських і білоруських єпископів повертає свій погляд у бік унії з католицькою Церквою, то більше, що на початку 80-х рр. питаннями її організації, крім публіцистів та єзуїтів, займалися представники Римської курії (церковного уряду Ватикану) легат¹ Антоніо Поссевіно та нунцій² Альберто Болоньєтто, котрі провели ряд бесід по цій проблемі з К.Острозьким. З їхніх повідомлень до Риму відомо, що "некоронований король Русі" засвідчив готовність співпрацювати в царині досягнення унії. Щоправда, після рішучого спротиву православних у 1583-1584 рр. впровадженню нового календаря (з 15 жовтня 1582 р.), інтерес Ватикану до неї на деякий час послаблюється, але зовсім не згасає.

Перша згадка в джерелах про наміри окремих єпископів погодитися на унію припадає на 1588-1589 рр. Весною 1590 р. в Белзі відбулася таємна нарада Г.Балабана, луцького єпископа Кирила Терлецького, холмського єпископа Дионісія Збіруйського та туровського єпископа Леонтія Пелчицького, що завершилася згодою домагатися її укладення.

У першій половині 90-х рр., як з'ясували О.Крижанівський, С.Плохій та В.Ульяновський, визначилося три програми проведення унії. Римо-католицька передбачала не об'єднання церков, а приєднання православ'я в Україні та Білорусії до католицької Церкви. Друга, витворена К.Острозьким, пропонувала канонічно рівноправне об'єднання обох церков, реформування православної Церкви, гарантії збереження православного обряду, порозуміння в справі унії зі східними патріархами, московським царем та молдавським господарем. Третя програма, яку напружували українські й білоруські єпископи, спрямовувалася на досягнення лише регіонального об'єднання церков у межах Речі Посполитої без участі патріархів та без реформування церковного життя України й Білорусії.

¹ *Легат* — спеціальний тимчасовий представник папи римського.

² *Нунцій* — постійний представник папи римського при монархові або уряді, що здійснює нагляд за діяльністю Церкви.

Оскільки основні пропозиції К.Острозького були відхилені єпископами, котрі не погоджувалися на відкрите обговорення умов унії на соборі, а продовжували готувати її таємно, князь відкрито виступив проти їхніх намірів.

Остаточні 33 артикули (статті) проекту умов унії ухвалюються 1 червня 1595 р. на соборі в Бересті. Що вони передбачали? У сфері догматики православні ієрархи визнавали католицький догмат про чистилище й компромісне (відповідно до рішень Флорентійського собору) тлумачення положення про походження Святого Духа. Артикули стверджували незмінність східних обрядів, літургії (церковної відправи), богослужбового чину, форми таїнства хрещення, православних свят; виконання літургії та обрядів *"нашою (українською — авт.) мовою"*. Новий календар ухвалювався за умови збереження Пасхалії та інших православних свят. Залишався шлюб священників. Лунали вимоги не допускати уніатів до католицьких церемоній, не змушувати до іншої релігії в разі одруження, не перетворювати церкви і монастирі в костели, не перешкоджати засновувати семінарії, школи і друкарні.

Артикули спрямовувалися на зрівняння в правах православного духовництва з католицьким, отримання єпископами права засідати у сенаті й верховному трибуналі, надання високих духовних посад тільки особам *"руської нації"* та *"грецької віри"*.

Необхідно підкреслити, що 33-й артикул уповноважував посланців до папи, володимирського єпископа Іпатія Потія та К.Терлецького, перш ніж погодитися на унію, домогтися від папи і короля *"ствердження й запевнення"* всіх артикулів, викладених на письмі.

Отже, зміст розробленої ієрархами програми унії промовляє як про їхнє прагнення зберегти національну сутність українсько-білоруської Церкви, так і про їхні серйозні поступки католицькій. Чи були повністю прийняті Ватиканом згадані вище вимоги? В середині листопада українські єпископи з'явилися до Риму. Привезені ними артикули уважно вивчалися комісією з п'яти кардиналів на чолі з Ю.Сантрою та в канцелярії голови єзуїтського ордену кардинала П.Альдобрандіні. У підсумку Ватикан не пішов на обговорення документів з представниками українсько-білоруської Церкви, а, зневаживши її позицію, відхилив найголовніші артикули, виробивши свої умови унії. За тих обставин І.Потій та К.Терлецький повинні були, виконуючи 33-й артикул, відмовитися від її укладання.

Капітуляція послів (її причини ще слід вивчати) яскраво виявилася під час святкової церемонії проголошення унії 23 грудня 1595 р. на засіданні колегії кардиналів у присутності папи Климента VIII. І.Потій та К.Терлецький приймали католицьке віросповідання, включно з догматом про походження Святого Духа в католицькому тридентському формулюванні — *"від Отця і Сина"* (filiogue), на що не мали повноважень від своєї Церкви. Крім того, вони визнали першість Апостольського престолу; римського папу — наступником

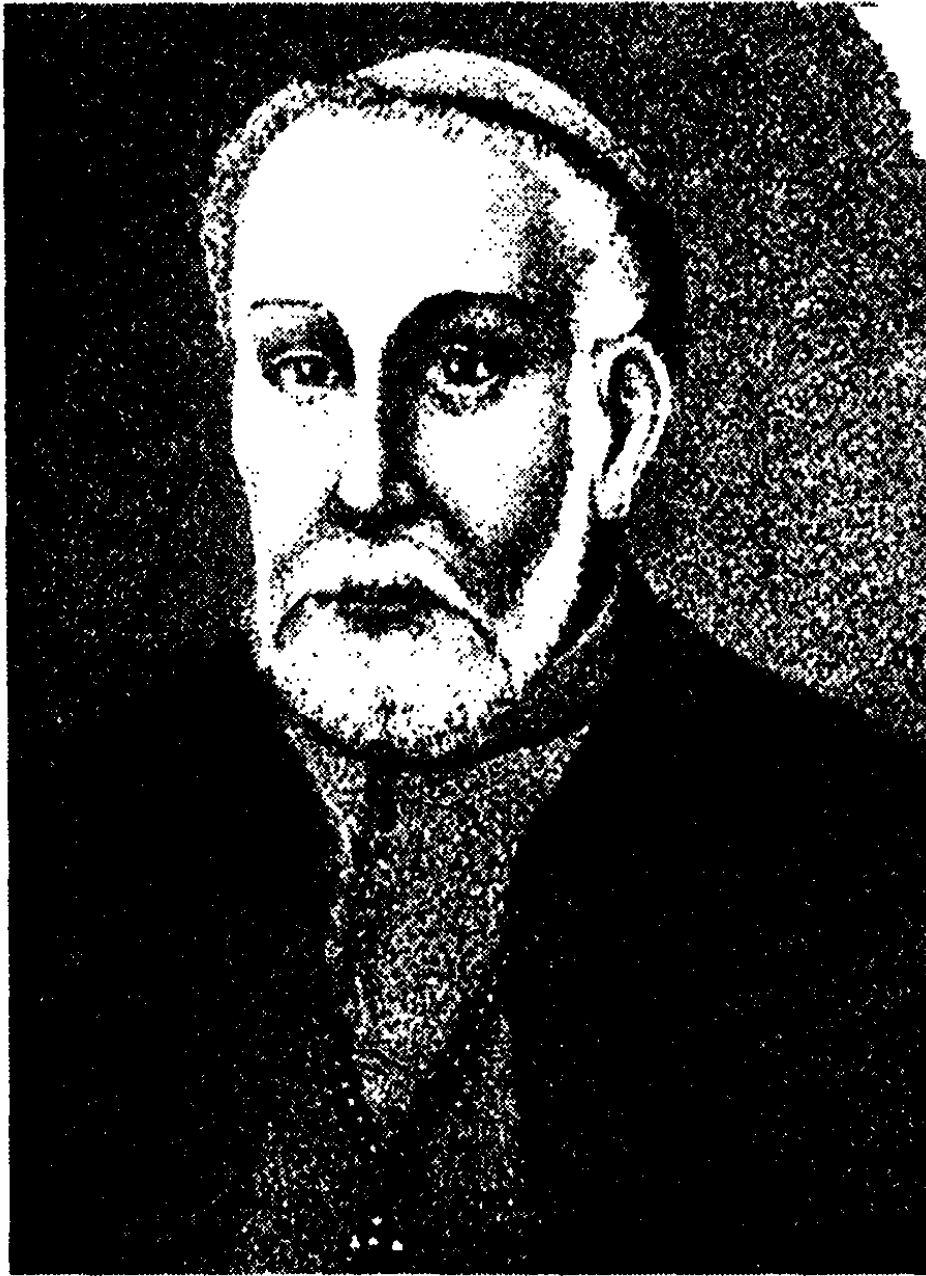

Рис. 3. Іпатій Потій

св. Петра і намісником Ісуса Христа, головою, отцем і вчителем усіх християн; римську Церкву — матір'ю усіх церков; погодилися з анафемою¹ всьому, що є проклятим у католицькій Церкві, а також приєдналися до рішень Триментського собору. Таким чином, догматично питання унії однозначно розглядалося тільки через визнання догматів католицької Церкви й прийняття католицького богослов'я. Всі ці поступки було зроблено всупереч змістові 33-х артикулів. За українсько-білоруською Церквою зберігалася лише правна свій обряд.

¹ Анафема — відлучення від Церкви з оголошенням довічного прокляття.

Ще один важливий аспект укладання унії. Як видно зі змісту папської булли "Великий Господь" від 23 грудня 1595 р., Римська курія розглядала її не як з'єднання церков, а лише як факт "повернення народу руського до Римської Церкви". При цьому збереження східних церковних обрядів допускалося за умови, "якщо вони лише не суперечать католицькій вірі та не виключають єдності з Католицькою Церквою". Показово, що курія чітко не визначала, що саме дозволяється українсько-білоруській Церкві, й не гарантувала дотримання взятих на себе зобов'язань.

Відомості про підготовку єпископами унії та її прийняття збурили все українське суспільство. Проти неї виступила переважна більшість шляхти, нижчого духовництва, міщан і селян. Відмовилися підтримати її Г.Балабан і перемишльський єпископ Михайло Копистенський. Антиунійний рух очолив К.Острозький, котрий пропонував протестантам виступити разом проти уряду й погрожував останньому провести збройну акцію. В середині червня 1596 р. король видав універсал про скликання 16 жовтня собору в Бересті для вирішення питання прийняття унії Київською митрополією.

За обставин гострого протистояння в Бересті зібралося два собори: унійний і православний. 16 жовтня розпочав роботу православний собор, в роботі якого взяли участь екзарх царгородського патріарха Никифор Парасхес, представник александрійського патріарха Кирило Лукарис, Г.Балабан, М.Копистенський, дев'ять архимандритів, близько 200 протоієреїв та монахів, К.Острозький та інші особи. В унійному — митрополит і п'ятеро єпископів, троє архимандритів, троє католицьких єпископів, представники Риму, короля та єзуїтського ордену. Поки православні домагалися від єпископів-уніатів, щоб ті прибули на собор і пояснили свою поведінку, останні 18 жовтня підписали декларацію, а наступного дня урочисто проголосили унію з римською Церквою. 15 грудня король своїм універсалом затвердив це рішення. Як слушно підмітив Л.Тимошенко, ні в Берестейській декларації, ні в королівському універсалі не згадувалися артикули ієрархів. Православна Церква була поставлена поза законом.

Як оцінити значення Берестейської унії для України? Щоб відповісти на це запитання, необхідно висвітлити цілі кожної зі сторін, зацікавлених у її запровадженні, ступінь їх досягнення і, найголовніше, з'ясувати, що вона давала нового, прогресивного українській нації. Українські й білоруські єпископи намагалися подолати кризу церковного життя, відстояти національну сутність українсько-білоруського православ'я, припинити експансію католицизму на українські й білоруські землі, домогтися зрівняння в правах православного духовництва з католицьким. Римська курія переслідувала єдину й зовсім не безкорисливу мету: розширити сфери впливу католицької Церкви, підпорядкувати їй православну й повернути в своє лоно схизматиків (так католики називали православних). Правлячі кола Польщі хотіли в такий спосіб зміцнити

внутрішню єдність держави, закрити проблему православного населення й відвернути його від можливої орієнтації на Московію (в 1586 р. Московська митрополія перетворилася в патріархат). Отже, цілі учасників унійного процесу були не лише різними, а й протилежними.

Отже, спробуємо з'ясувати найголовніше.

По-перше, важливо пам'ятати, що акт Берестейської унії відбувся не як результат внутрішнього розвитку українського православ'я в незалежній Українській державі, а як вимушений крок верхівки православної Церкви в умовах її кризи, упослідженого становища, зумовленого політикою польських властей та потужною експансією католицької Церкви на українські землі. Якщо Флорентійська унія була укладена через загрозу існуванню Візантії з боку Османської імперії, то Берестейська — внаслідок поневолення України й загрози існуванню православної Церкви. І в першому, і в другому випадках вирішальну роль відіграв політичний фактор, а не усвідомлення обома сторонами цього кроку як внутрішньої потреби віри. Тому не випадково, що, попри благородні наміри українських та білоруських єпископів, акт унії мав виключно елітарний характер і не знайшов підтримки з боку переважної більшості української нації.

По-друге, унія здійснилася не на основі 33-х артикулів (більшість із них Римська курія відхилила), а на засадах нав'язаних представникам Київської митрополії положень католицької програми. Впадає в око не лише та обставина, що православна Церква не урівнювалася в правах з католицькою, а й відмова Риму розглядати унійний акт як об'єднання двох церков. Адже в ньому, нагадаємо, вбачалося тільки повернення духівництва та вірних *"у лоно Римської Католицької Церкви"*. Тобто, було взято курс на повне поглинення православної Церкви католицизмом. Чи не тому уніатська Церква (за винятком її ієрархів) не знала про умови унії з Римом, а програма 33-х артикулів вперше була опублікована українською мовою в Австралії лише в 1955 р.?

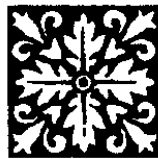
По-третє, всупереч сподіванням українських та білоруських єпископів унія не врятувала українські та білоруські землі від наступу католицизму, а уніатську Церкву — від утисків і упослідження з боку владних структур Польщі та польської католицької Церкви. Католицькі ієрархи не допускали навіть думки про рівність з уніатськими. Більше того, протягом XVII-XVIII ст. відбувався неухильний процес латинізації останніх (на рубежі XVII-XVIII ст. католицький єпископат Польщі подав до Риму проект скасування православного і запровадження латинського обряду). І тільки в 1963 р. II Ватиканський собор урівняв східний обряд із римським, тобто, через 267 років після Берестейської унії!

По-четверте, замість злагоди в суспільстві, консолідації національно-патріотичних сил, єдності Церкви унія спричинила розкол української нації

на конфесійній основі на непримиренно-ворожі табори, поділ єдиної раніше Церкви на православну й уніатську та жорстоку боротьбу між вірними, яку вміло використовували в своїх політичних інтересах Річ Посполита і Московія. Саме її вир штовхав уніатів шукати допомоги й захисту в Польщі, а православних — у Московії.

Отже, Берестейська унія, на наш погляд, не була ні зрадою національних інтересів, ні мудрим кроком верхівки православного духовництва. Вона становила спробу зберегти національну єдність (і сутність) українсько-білоруської Церкви шляхом компромісу з Римом, яка за конкретно-історичних умов кінця XVI ст. мала трагічні політичні наслідки. Інше питання, що уніатська Церква спромоглася зберегти своє національне обличчя, як, до речі, не втрачала його й українська православна Церква. Історичний досвід численних (протягом XIII- кінця XX ст.) спроб розв'язати складні взаємини між православною та католицькою церквами за допомогою уній засвідчив неефективність цього шляху. Мабуть, мав рацію протоієрей С.Булгаков, коли писав:

*“Шлях до єднання Сходу та Заходу пролягав не через
Флорентійську унію і не через суперечки богословів,
але через єднання перед
віттарем”.*

§3. Посилення національно-релігійного гноблення

Правлячі кола Речі Посполитої намагалися не допустити появи політичної опозиції в середовищі українських панів і шляхти, що могла висунути програму автономії України, тож провадили щодо них обережну й гнучку політику, зрівнявши їх, насамперед, у правах з польською шляхтою. Відкривши шлях до консолідації єдиного панівного стану на основі польської політичної доктрини, вони всіляко сприяли її покатоличенню й полонізації, що вело до відриву еліти від національного кореня, відмови її від захисту національних інтересів і в підсумку до асиміляції. Серед частини шляхти, котра зберігала пам'ять про свою приналежність до української нації, поширилася своєрідна форма імперської свідомості, котра відзначалася

подвійною самоідентифікацією¹ — за етнічним походженням і за державною приналежністю (*gente Rutenus, natione Polonus* — руського роду польської нації). На середину XVII ст. панівний стан українського суспільства остаточно втратив історичну функцію політичної еліти нації, що обернулося для нього великою трагедією. Важко не погодитися з думкою видатного історика Івана Крип'якевича, що в ті часи *“тільки упривілейовані класи могли вільно розбудовувати національне життя. Український нарід, позбавлений своєї провідної верстви, став неповним, скаліченим організмом...”*

Зі зміцненням позицій Контрреформації в Польщі створюються сприятливі умови для проведення курсу покатоличення й полонізації інших верств населення. У 1577 р. Пйотрковський синод польського духовництва прийняв постанови Тридентського собору, виступив проти Варшавської конфедерації (вона в 1573 р. задекларувала вічний мир між прибічниками різних віросповідань) і прокляв тих, котрі визнавали релігійну свободу. На відміну від м'якого характеру цієї політики стосовно панства, щодо міщан, селян і козаків вона провадилася в цинічно-брутальній формі. В містах (особливо в Західному регіоні) відбувалося усунення українців, котрі залишалися вірними православ'ю, від участі в самоуправлінні, яке зосереджувалося в руках поляків. Масовими стають перешкоди (обмеження й заборони) у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею. Волинський посол на Варшавському сеймі (1620 р.) обурювався тим, що у Львові *“хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою, і бути прийнятим у цех”*.

Внаслідок цього на середину XVII ст. у сфері економічного життя найбільших міст Західного регіону й Правобережжя (Львова, Кам'янця-Подільського, Києва, Острога, Бара, Луцька, Дубна, Самбора та ін.) провідні позиції посідали поляки, вірмени, євреї та представники інших національних груп. За обставин, коли нація вступила в епоху зародження буржуазних відносин (початкові форми мануфактури з'явилися в багатьох галузях промислового виробництва), в якій роль економічних, соціально-політичних і культурних центрів відігравали міста, така політика властей таїла загрозу витіснення українців на узбіччя магістрального поступу нової цивілізації, їх ізоляції в межах середньовічного села й перетворення в “селянську націю”.

Особливо багато зусиль колоніальні власті докладали для ліквідації православної віри, враховуючи той фактор, що в свідомості українців релігія і національність були дуже тісно пов'язані й часто саме релігія, як справедливо відзначав визначний американський історик Ф.Сисин, була важливішою від мови і походження. З цього приводу доцільно також навести слова геніального сина українського народу, творця національної держави та її першого

¹ Ідентифікація — ототожнення, уподібнення.

гетьмана Богдана Хмельницького: *"Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче"*. Таке ставлення до віри не було випадковим. Уся сфера духовного життя нації, її побуту, традицій культури ґрунтувалася на православ'ї (як у поляків — на католицизмі). Саме воно, як доводить американська дослідниця М.Рубчак, *"стало безцінним надбанням для українців"* і разом із Церквою виконувало роль центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. У свідомості українців ідея християнська зливалася з ідеєю національною, народ обернув *"своє православ'я на політичну силу, спрямовану на утвердження "національної" єдності..."*

Наступ проти православ'я провадився в кількох напрямках. На першому православним чинилися перешкоди в обійманні посад у міському самоуправлінні, економічній сфері життя. Львівське братство в проєкті промови, який на початку 1609 р. був поданий до інструкції на сейм, звертало увагу короля на те, що *"утяжені єстєсьмо ми, народ руський, от народа польского ярмом над єгипетськую неволю, же нас леч без меча, але горій ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чем би только чоловік жив бити могл, того неволен русин на прирощеной землі своєї руської уживати в том-то руськом Львові"*.

На другому відбувалося масове закриття православних церков і монастирів, позбавлення їх маєтностей, які часто передавалися уніатам, що вело до ненависті й боротьби між православними та уніатами. Наприклад, на початку 1625 р. було закрито київські церкви, які відкрили тільки після енергійного втручання козаків. По суті, виконувалася порада папи Урбана VIII королю Сигізмунду III, висловлена в листі від 10 лютого 1624 р.: *"Запеклий ворог католицької релігії — схизматицька єресь — поширює (із Русі — авт.) страхіття безбожних догм на сусідні провінції... Встань, королю, славетний поразками турків і ненавистю до безбожників. Візьмись за зброю і щита і, якщо цього вимагає публічне спасіння, задуши гадину, заразу цієї чуми, мечем і вогнем"*.

Водночас у різних куточках України споруджувалися костели й монастирі (кляштори), яким надавалися земельні володіння; створювалися сприятливі умови для діяльності різних католицьких орденів, особливо єзуїтського, які поширювали й насаджували католицизм, боролися проти українського православ'я. Напередодні революції костели, кляштори й ордени, наприклад, уже діяли в 30 містах Кам'янець-Подільської єпископії, 46 містах (близько 60% усіх міст) Галицької землі. Як стверджував український літописець Самовидець, *"уже на Україні що городок, то костел был"*.

На третьому посилювалося знущання над релігійними почуттями православних. Як слушно підкреслював Г.Лужницький, всіляко принижувався престиж православної Церкви, викликалося почуття сорому у вірних за при-

належність до неї, поширювалася практика заборони виконувати святі таїнства й обряди. В деяких джерелах знаходимо відомості про факти передачі церков в оренду євреям, котрі брали гроші за проведення служби й виконання обрядів. Волинська шляхта на сеймику 1646 р. відзначила в інструкції на сейм, що православна Церква *“в католицькому, християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі і собори, заборонено вільне виконання обрядів, і убогі християни... не мають публічних похоронів. У Любліні, де віднято церкву, також в Сокалі, в Більську і в інших містах потай, в погребях і в своїх домівках мусять ховати мерців”*.

Далеко не поодинокими були випадки примусового навернення мешканців міст і сіл в уніатство чи католицизм. Так, князь Владислав Домінік Заславський у 1630 р. наказав усім священикам церков, що перебували в його маєтках, прийняти уніатство. Маємо також дуже цінне визнання єврейського літописця Натана Ганновера, що пани піддавали православних *“важким і гірким мукам, спонукаючи їх перейти до папської віри”*. Показово, що особливу пильність і завзятість у гоніннях виявляли перекинчики, українці-ренегати (відступники, зрадники). *“А найгоршое насмівіско й утиски, — записав Самовидець, — терпіл народ рускій от тих, которіи з рускої віри прийняли римскую віру”*.

Відбувалася дискримінація у царині вживання й розвитку української мови. Відомий польський дослідник З.Вуйцік слушно звернув увагу на *“тріумфальний похід”* польської мови й культури по Україні, але обійшов мовчанкою справжні причини цього тріумфу. В роки існування Російської радянської імперії (СРСР) російська мова й культура теж здійснили *“тріумфальний похід”* по всіх союзних республіках і посіли досить помітне місце в *“братських по соціалістичному табору”* країнах, включно з Польщею. В імперіях (Польська у вигляді Речі Посполитої не становила винятку) мова і культура панівної нації завжди перебувають у привілейованому становищі. Спираючись на всебічну підтримку державних структур, мережу шкіл, брак рішучого спротиву з боку української еліти, польська мова успішно витісняла українську з використання в суспільно-політичному житті, зі спілкування шляхти, інтелігенції, заможного міщанства й козацтва; входила в літературну творчість. Частина патріотично настроєної української шляхти намагалася протидіяти цій експансії польської мови, свідченням чого служать її протести в посольських інструкціях на сейми в 1571, 1576, 1606, 1632 і 1638 рр. Подеколи власті свідомо вживали заходів щодо обмеження використання української мови. Так, у 1625 р. міський уряд Перемишля видав цехові статuti, які зобов'язували ремісників у цехах розмовляти між собою тільки польською мовою.

Чинилися перешкоди й розвиткові національної освіти. Відома протидія зластей діяльності братських шкіл, створенню навчальних закладів, де країнці вивчали 6 латинь. Зокрема, в 1633 і 1634 рр. король відхилив прохання київського митрополита Петра Могили перетворити Київську братську колегію в академію, а універсалами 1635 і 1648 рр. заборонив викладати в ній низку предметів. Звертає на себе увагу різко негативна реакція варшавського уряду восени 1634 р. на відомості про відкриття П.Могилою у Брацлавському, Волинському і Київському воєводствах шкіл з викладанням латинської мови, а також типографій для друкування нею літератури. Урядовцям негайно наказали закрити їх.

Рис. 4. Петро Могила

Отже, українська політика польського уряду мала яскраво виражений шовіністичний характер, тобто, була типово імперіалістичною й спрямовувалася на асиміляцію українців. Важко не погодитися з думкою Ф.Сисина, що якби не *"повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві"*. Сутність цієї політики добре усвідомлювалася тогочасними представниками прогресивної польської громадськості. Відомий політичний діяч і публіцист Я.Щенсний-Гербурт у трактаті *"Думка про русинський народ"* (1610 р.) різко засудив *"утиски Русі"*. Через них, говорилося в трактаті, русини *"стали нам головними ворогами"* і тепер *"вони швидше загинуть на війні, сплять своїх жінок і дітей..., ніж підуть з нами на згоду"*. Одним із перших Щенсний-Гербурт відзначив неминучість краху політики правлячих кіл, спрямованої на те, щоб *"на Русі не було Русі... Це неможливо, як і неможливо і те, щоб тут біля Самбора було море, а Бескиди були біля Гданська"*. Згадуваний уже Н.Ганновер також констатував факт національного упослідження українців, їх пригноблення з боку не лише поляків, в й інших національностей, включно з євреями: *"... православний народ все більше впадав у злидні, зробився упослідженим і нищим, і перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть, окремо скажемо, у євреїв"; "... вони були настільки принижені, що майже всі народи, і навіть той народ, що стоїть нижче всіх (тобто, єврейський — авт.), панували над ними"*.

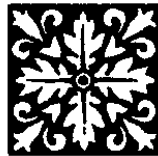
Як засвідчують окремі джерела, в умовах загострення національно-визвольної боротьби владні структури Речі Посполитої вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців на тій підставі, що вони українці). Наприклад, автор Львівського літопису Михайло Гунашевський неодноразово відзначав, що в 1630 р. польські підрозділи вирізували міщан і селян тільки за те, що ті були *"русинами"*. У 1637 р. жовніри отримували накази знищувати *"і жонок, і дітей, аби єдно бул русин"*. Козацький гетьман Дмитро Гуня в червні 1638 р. звернувся зі спеціальним універсалом до польного¹ гетьмана Миколая Потоцького, прохаючи не вирізувати непричетних до повстання *"бідних невинних і пригноблених людей"*.

З'ясовуючи сутність польської політики в Україні, видатний український історик Я.Дашкевич, критикуючи погляди науковців, котрі заперечували існування польського імперіалізму, слушно запитував: *"А для чого ж тоді було поневолювати чужі народи, захоплювати їх землі? Для культуртрегерства і релігійного месіанізму, обов'язковим елементом яких — по відношенні до українців — мала бути і була денаціоналізація і віровідступництво?"* Поділяємо його думку, що *"кожна експансія незалежно від того,*

¹ Польний гетьман — заступник коронного гетьмана Польщі.

якими мотивами її виправдовують, є проявом імперіалізму". Він же спромігся чітко визначити зміст польської політичної доктрини, якою керувався уряд. На думку Дашкевича, це були: 1) імперіалізм, що в переносному значенні, але цілком адекватно вміщається у формулах "від моря до моря" та "вогнем і мечем"; 2) специфічно польська модель католицизму, котра відбилася в ідеї "антемурале" ("передмур'я") — розумінні християнства як форпосту проти антихристиянського варварства, що до нього було віднесено українську схизму не лише в ортодоксальному, а й в уніатському варіантах (все, що виявлялося за муром польського католицизму, підлягало колонізації в ім'я поширення не християнських чеснот (вони вже там існували), а шовіністичного і агресивного специфічно польського римського католицизму); 3) оригінальний польський расизм, винайдений для магнатсько-шляхетської верхівки, під назвою "сарматизм" — ідеологія, згідно з якою ця верхівка виступала не звичайною собі слов'янською, а наділеною особливими аристократичними панівними рисами елітою із сарматськими предками.

Саме національно-релігійне гноблення з боку Речі Посполитої стало однією з найголовніших причин вибуху революції. Як писав відомий український письменник Валерій Шевчук, "українському народові, залишеному своєю соціальною верхівкою, відкривався тільки один шлях для самозбереження — державотворення оружним способом, тобто, через національно-визвольну війну".

§4. Формування козацького стану та його роль у розвитку українського суспільства

Із середини XVI ст. пришвидшуються темпи становлення козацтва. Помітну роль у цьому процесі протягом 50-х-70-х рр. відіграв нижчий прошарок шляхетського стану — негербована дрібна шляхта та бояри-слуги, позбавлені урядом спочатку Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої рицарських (шляхетських) прав. Близько 70-х-80-х рр. завершується творення на дніпровському острові Томаківка

(Буцький) першої Запорозької Січі (в 50-х-70-х рр. її зародки виникали на Хортиці та інших островах). З її утворенням дух козацької вольниці починає поширюватися на південний регіон України. З середини 90-х рр. стрімко зростає роль селян і міщан у формуванні козацького стану.

Владні структури Речі Посполитої в 70-х рр. спробували взяти його під контроль. У 1572 р. коронний гетьман¹ Єжи Язловецький оголосив, що бере козацтво під свою владу, призначив "старшим" Яна Бадовського й прийняв на службу 300 козаків. Вони були внесені до списку (реєстру) і отримали назву "реєстрові козаки". Відтоді шляхи запорозького й реєстрового козацтва часто розходилися, однак вони завжди становили невідривні складові стану, як, до речі, й "городові" козаки. Восени 1578 р. уряд збільшив число реєстровиків до 600 осіб; їм було передано у володіння м.Трахтемирів із Зарубським монастирем (тут мав перебувати шпиталь для поранених і німечних козаків), кілька гармат, королівську корогву (знамено), литаври й печатку. Вони також виводилися з-під юрисдикції місцевих органів влади.

З середини 90-х рр. розпочалося масове "покозачення" селян і міщан Південного регіону (на південь від лінії Умань-Біла Церква-Переяслав), що тривало до початку революції й охоплювало терени на північ і схід від названої лінії (до Києва, Полтави, Миргорода, Лубен і Прилук, що особливо виразно простежувалося в повстаннях 30-х рр. XVII ст.). Уже в 1616 р. в таких містах, як Чигирин, Канів, Богуслав, Данилів, Корсунь, Черкаси, Говтва, Іркліїв, Стеблів, Переяслав, Боровиця, Кролевна, Біла Церква, козаки в середньому становили понад 70% їхніх мешканців.

Опустивши, за влучним висловом видатної дослідниці козацтва О.Компан, "ідею свободи з небес на землю", воно відіграло вирішальну роль у господарському освоєнні півдня України, густо поливаючи своїм потом і кров'ю кожен гектар землі, "відвойований" у Дикого Поля. Не можна не погодитись із справедливим зауваженням Д.Наливайка, що "в усталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто, виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з лицарством, зовсім не виправдане з соціально-економічного погляду. Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис". Україй важливо пам'ятати, що, на відміну од інших держав, в Україні у вигляді козацького відбувалося становлення господарства якісно нового типу, яке виходило за межі середньовічної цивілізації, — фермерського. Окрім землеробства, козаки займалися розведенням худоби й риби, бджільництвом, виробленням горілки й пива, продажем надлишків продукції. Дослідниками встановлено, що заможніші з-поміж них використовували вільнонайману працю. М.Грушевський, розмірковуючи над

¹ Коронний гетьман — головнокомандувач усіх польських військ.

сутністю козацтва, висловив думку, що воно в першій чверті XVII ст. "стояло мов на роздоріжжі своєї соціальної еволюції, як антагоніст привілеїв шляхетства, логікою соціального розвитку воно було покликане до того, щоб прийняти в свій протекторат міщанство... визволити його від феодального утиску, допомогти Україні перейти з феодальної доби в добу буржуазного будівництва".

Козацтво, як довела О.Компан, виявило великі потенційні можливості й динамізм у процесі самоорганізації як стану. До середини XVII ст. завершується формування основних принципів суспільно-політичної організації "козацького устрою", які відзначалися передусім демократичністю. Вони передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя; можливість займатися промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності; право участі в органах самоуправління. Козацтво спромоглося виробити кодекс своїх "прав і вольностей" — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його соціальний статус у суспільстві. Поділяємо думку В.Щербака, що "козацьке право забезпечувало свободу від феодальних повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і, нарешті, володіти землею". Під цим кутом зору обґрунтованою виглядає спроба Ю.Терещенко порівняти українське козацтво з англійським новим дворянством (джентрі), котре також виступало носієм нових буржуазних відносин.

Невипадково соціальний статус козацтва став суспільним ідеалом для селян і феодально залежних міщан, у свідомості яких сформувалося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (за винятком військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Прагнення до здобуття "козацьких прав і вольностей" (покозачення) стає загальноукраїнським явищем. У королівській інструкції на сейм 1615 р. відзначалося: "... пішли до них (козаків — авт.) неосілі, пішли засуджені, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля; повтікала челядь, так що мало хто і до плуга має людей у Поділлі". Козацька воля приваблювала до себе мешканців не лише прикордонних із козацьким краєм районів, а й найвіддаленіших місць. Наприклад, у тому ж 1615 р. міщани Жидачева (Галичина) пригрозили, що коли їх не зрівняють у правах із львів'янами, то "є Україна, є козаки. Хочемо піти туди до наших побратимів і жити собі на свободі..."

На відміну од російського козацтва, українське перебирає на себе функцію виразника й захисника національних, релігійних і культурних інтересів народу. Саме воно стає станом, спроможним виконати історичну місію будівника національної держави. Власне "Запорозький Кіш" (назва Запорозької Січі

з її військово-адміністративною системою управління; військового товариства запорожців; військового табору) вже наприкінці XVI ст. перетворюється в зародок державності. Оскільки керівні військово-адміністративні посади на Січі були виборними й усі козаки мали право обирати та бути обраними, вона формувалася як республіка. Запорожжя, котре, за словами М. Грушевського, було "огнищем козацької сили, солідарності, організованості", в політичній

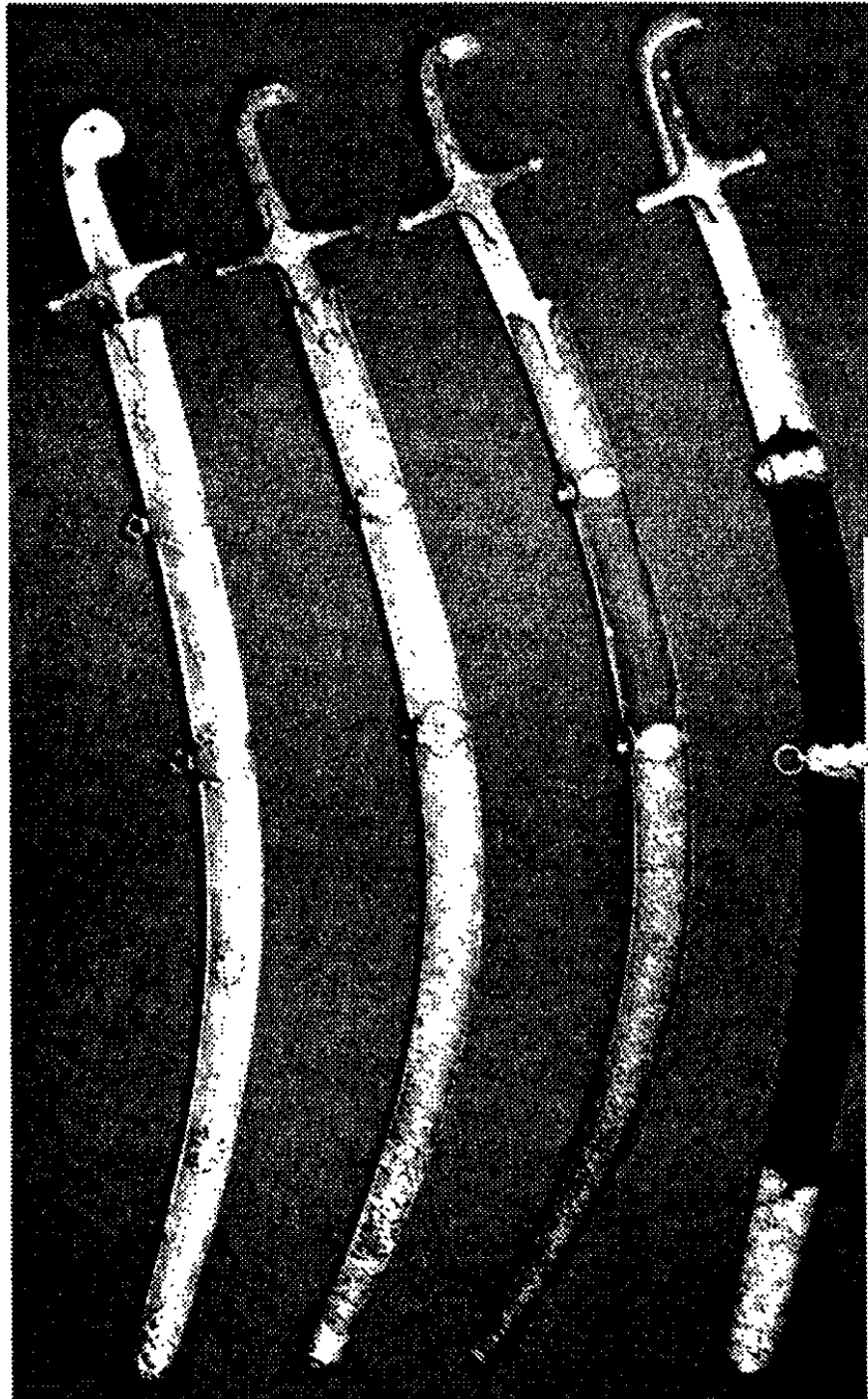

Рис. 5. Козацькі шаблі

еволюції істотно випереджало організацію козацтва на “волості” (так у тогочасних джерелах називалися південні пристепові райони Київського і Брацлавського воєводств).

І все ж під час козацького повстання 1591-1596 рр. робляться перші спроби перенести принципи козацького самоуправління (“присуд”, тобто, власну юрисдикцію) на волость. Цей крок започаткував надзвичайно бурхливий процес формування елементів державності в Південному регіоні, де провідну роль починають відігравати козаки й поkozачені селяни та міщани.

Повнішу характеристику становища в козацькому регіоні дають матеріали сейму 1613 р., в яких звучать неприхована тривога від того, що козаки “не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старших і суддів, не хочуть підлягати жодним судам, крім своїх отаманських”. У 1616 р. сейм по суті визнав існування козацького державного утворення: козаки, констатувалося в його документах, не визнають “ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів (польських — авт.); вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків і наче створюють у Великій Речі Посполитій іншу республіку”. При цьому висловлювалося побоювання, щоб козаки не проголосили

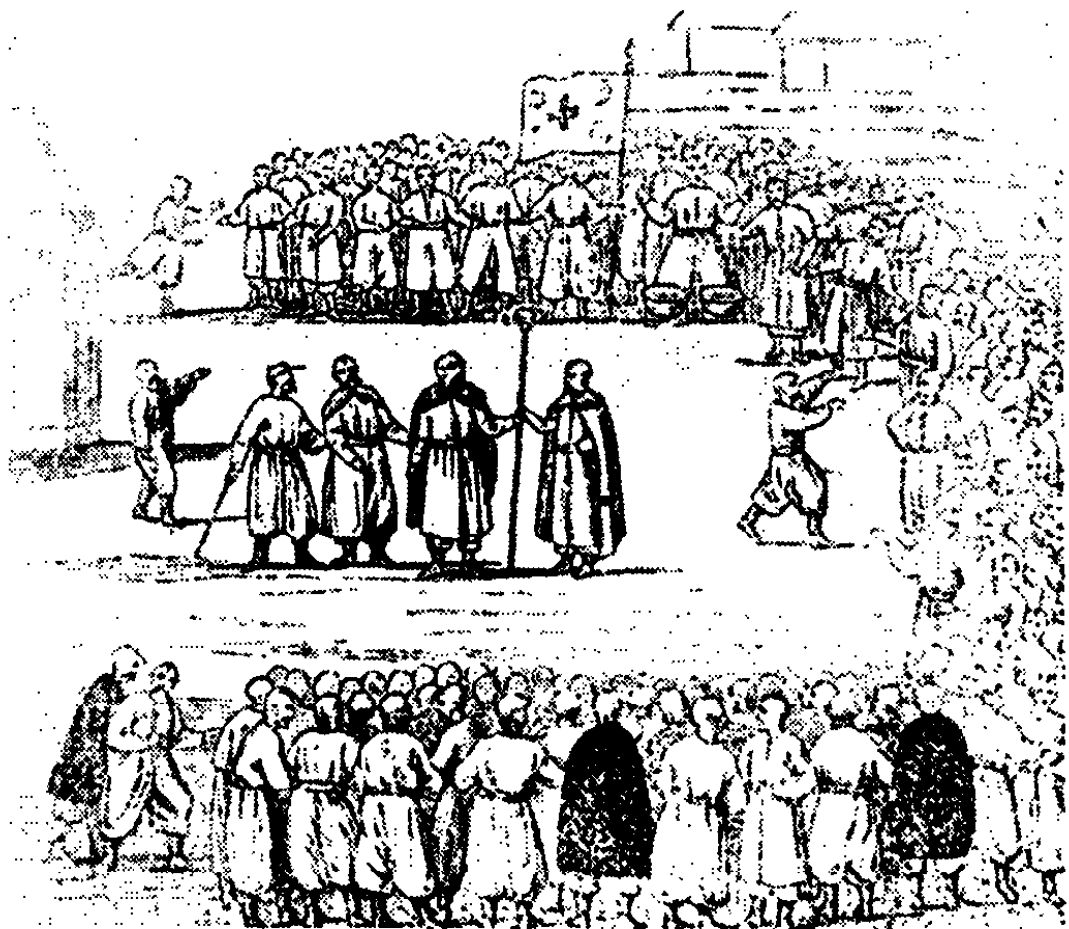

Рис. 6. Рада на Запорозжжі. Запорозька Січ

цезарівського "Розділяй і володарюй". Вжиті урядом заходи очікуваних результатів не давали. І в 1625 р. король Сигізмунд III підкреслював, що, *"зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою... Вся Україна (так часто називали тоді терени південної частини Київського воєводства — авт.) в їх руках, шляхтич невільний у своєму домі, у містах і містечках И.К.М. (Його Королівської Милості — авт.) все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони"*. В кінці 1625-на початку 1626 рр., під час складання козацького реєстру, гетьман Михайло Дорошенко оформлює 6 полків як військово-територіальні одиниці з центрами в Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах. Так виникла адміністративно-територіальна основа майбутньої Української держави. В першій половині 30-х рр. розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського і Яблунівського полків.

Слід відзначити й негативні сторони в суспільно-політичній організації козацького стану, що відігравали деструктивну роль у державотворчому процесі. Так, під демократичністю правління Запорозької Січі часто-густо приховувалися прояви охлократії¹. Справді демократичний принцип виборності старшин із часом розвинувся в необмежене всевладдя (а відтак — свавілля) чорних (всезагальних) рад. Нерідко вони перетворювалися в слухняне знаряддя в руках досвідчених політиків і спритних демагогів та інтриганів. Стає традиційною нестабільність політичних позицій козацтва, що гальмувало процес його консолідації.

Не можна не відзначити й згубного впливу охлократично-демократичних принципів на становлення козацької ментальності. Адже вони призводили до відчутного превалювання в шкалі морально-соціальних цінностей козаків (особливо запорозьких) особистої свободи над обов'язком перед владою, виробляли стереотипи спротиву заходам старшин, спрямованим на її обмеження, необхідне для вироблення механізму функціонування державної влади. В очах козаків гетьмани й старшини були не представниками і носіями єдиної законної влади, яких слід захищати, а тільки слухняними виконавцями їхньої волі, котрих легко можна позбавити не лише посад, а й життя.

Надзвичайно важливе значення мала послідовна й рішуча позиція козацтва у захисті православної віри. В 1610 р. воно не дозволило уніатському митрополиту Іпатію Потію підпорядкувати собі київські церкви й схилити місцеве духовництво до унії. Козацький гетьман Григорій Тискиневич суворо попередив київського підвоєводу: *"За Церкву нашу східну і за віру грецьку голови свої готові всі положити"*. Чи не найбільше для відновлення ієрархії православної Церкви зробив гетьман Петро Сагайдачний, котрий, за свідчен-

¹ Охлократія - влада натовпу.

Рис. 7. Герб Війська Запорозького

Рис. 8. Український сотник, український писар. Худ. Т.Калинський

нями сучасників-поляків, “обряд і релігію грецьку” увінчував “культom надзвичайно гарячим, більш ніж забобонним, і для тих, що перейшли в лоно римської Церкви, був він ворогом дуже завзятим і запеклим”. Разом із Військом Запорозьким гетьман вступив до створеного в 1615 р. Київського Богоявленського братства, яке протистояло поширенню католицизму й уніатства. За його активної участі в кінці 1620-на початку 1621 рр. відбулося висвячення єрусалимським патріархом Феофаном київського митрополита Йова Борецького й п’яти єпископів, що ознаменувало відновлення ієрархії православної Церкви.

Козацтво, на відміну од патріотично налаштованої шляхти, захищаючи православ’я, вдавалося не лише до аргументів слова, а й до шаблі. Папський нунцій Каміло Торрес у 1622 р. сповіщав Римську курію: “Все робиться для того, щоб зламати опір православних, але перешкоджає цьому козацтво — народ войовничий і сміливий”, котрий стає на захист “схиьми” “часом з проханням, часом із загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках”.

Нарешті в 1632-1633 рр. сеймом і королем були вироблені й затверджені “Пункти заспокоєння народу руського”, які легалізували існування православної Церкви, визнали за православними право мати свого митрополита та єпископів.

На формування козацького стану істотний вплив завжди мав воєнний фактор. Як встановив Я.Дашкевич, південь України перебував у епіцентрі Великого кордону (рубіж між європейською і неєвропейською цивілізаціями), охопленого полум’ям безперервної боротьби з татарсько-турецькими загарбниками. Сьогодні навіть важко уявити собі масштаби тогочасного лихоліття. Ось що писав про умови життя українців у середині XVI ст. видатний український мислитель Станіслав Оріховський у трактаті “Навчання польському королеві...”: “Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатіох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх — повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодиць пов’язано і забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і оселях наших”. Наприклад, під час нападу ногайських і кримських татар у 1626 р. на Львівську й Белзьку землі було зруйновано 24 міста і 230 сіл. В українських землях Правобережжя селянська хата в середньому стояла не більше 10 років. За приблизними підрахунками Я.Дашкевича, протягом XV-першої половини XVII ст. втрати українців убитими й забраними до неволі становили не менше 2-2,5 млн. осіб. Подібних масштабів етнотциду в дану історичну епоху не знав жоден із європейських народів. Невипадково він закарбувався в народній пам’яті у вигляді тисяч пісень і дум.

Рис. 9. Хотинська фортеця. Сучасне фото

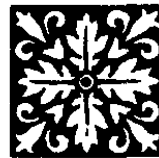
У 1574-1578 рр. козаки під проводом Івана Свірговського, Богдана Зужинського та Івана (Никоаре) Підкови вкрили себе славою в боротьбі з турками (на теренах Молдавії) й татарами Кримського ханства. Особливо успішними їхні дії були в другому десятиріччі XVII ст., коли морські походи проти Османської імперії очолював славетний П.Сагайдачний. У 1614-1616 рр. провадяться вдалі атаки на Кафу, Синоп, Трапезунд, околиці Стамбула; двічі зазнав нищівних поразок турецький флот.

Найяскравішу сторінку в епопею боротьби з Туреччиною та Кримським ханством козаки вписали під час Хотинської кампанії 1621 р. Гетьману Яцьку Бородавці вдалося зібрати 42-45-тисячне добре озброєне військо й успішно провести його через територію Молдавії під стіни Хотина, де зайняла позиції 5-40-тисячна польсько-литовська армія. Під час цього походу близько півтисячі українців на берегах р.Прут повторили подвиг 300 спартанців під Фермопілами, затримавши ціною свого життя на добу просування 110-120-тисячного турецького війська, очолюваного султаном Османом II.

Бої під Хотиним розпочалися 2 вересня. До 12 вересня козаків, найвірогідніше, очолював Я. Бородавка, а після його усунення від влади — П. Сагайдачний. Сутички тривали без перерв до 29 вересня, й українці виявили чудеса масового героїзму, стримуючи атаки яничарської піхоти. Адже основного удару турецьке командування постійно завдавало по їхніх позиціях. Однак зламати залізний спротив козаків не вдалося. Більше того, нічні рейди останніх порушили морально-психологічну стійкість турків і татар. Осман II змушений був піти на укладення 9 жовтня мирного договору, який, по суті,

зафіксував визнання Османською імперією провалу своїх завойовницьких планів. Це була перша відчутна поразка турецько-татарської армії. Як писав Іван Франко, *"Туреччина, здобувши перший рішучий погром під Хотиним 1621 р., почала хилитися з зеніту своєї величі і сили"*. У здобутті Річчю Посполитою перемоги вирішальну роль відіграли козаки. За свідченням вірменського автора *"Кам'янецької хроніки"* Аксента, *"польська армія витримала і вистояла насамперед дякуючи могутності Господа Бога і запорозьким козакам, котрі перебували там у таборі, бо кожен божий день ці козаки виступали проти невірних, пропонували їм битися, перемогали ворога і не давали загинути [полякам], тому що якби не було козаків, то один Бог знає, яким виявився б результат для поляків уже через тричотири дні [боїв]"*.

З кінця XVI ст. козаки стають на шлях боротьби за станові права і вольності, а дещо пізніше — за національно-релігійні інтереси українського народу (її перебіг буде з'ясовано далі). Так у горнилі *"плуга й самонала"* виховувався новий стан українського суспільства, наділений волею, здатністю відстоювати не лише власні, а й національні інтереси, генерувати нові ідеї та діяти енергійно і рішуче.

§5. Загострення суперечностей соціально-економічного розвитку

В другій половині XVI ст. помітно окреслилася тенденція до загострення існуючих і появи нових суперечностей у соціально-економічному розвитку України. В чому вони виявлялися? Насамперед відзначимо, що протягом 50-х-80-х рр. завершується розроблення законодавства про закріпачення селянства.

Селяни позбавлялися прав самостійно виступати в суді. Їх відхід од феодалів обумовлювався такими обмеженнями, що й вільний селянин перетворювався в кріпака. Пани одержували право розшукувати підданих-утікачів протягом 20 років. Саме вони тепер регламентували всі повинності селян, розпоряджалися їхнім майном і життям, а селяни повністю підлягали юрисдикції

доменіального (вотчинного) суду. Отже, панівний стан отримав правове обґрунтування для тотального наступу не лише на економічні й соціальні права та інтереси селян і залежних міщан, а й навіть на їхнє життя.

Другим важливим фактором, що призводив до загострення цілого клубка суперечностей, став розвиток фільваркового господарства, зумовлений різким зростанням попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію на ринках Центральної і Західної Європи. Зацікавленість шляхти й магнатів в отриманні якомога більшої суми грошей штовхала їх до перетворення маєтків у фільварки, що ґрунтувалися на праці закріпачених селян. Внаслідок цього із середини XVI ст. розпочався неухильний процес зростання панщини, повинностей і податків, який супроводжувався обезземеленням селян, перетворенням їх у повністю безправний придаток фільварку, предмет дарування, продажу та купівлі.

Попри місцеві особливості, на середину XVII ст. різко погіршилося економічне, соціальне і правове становище селян усіх регіонів України. Найважчим воно було у Белзькому, Берестейському, Підляському, Волинському, Руському, західній частині Подільського, центральній і північній частинах правобережного регіону Київського воєводств, де кріпаки виконували панщину протягом 3-6 днів за тиждень.

Сучасники, включно з поляками, литовцями, євреями та іноземцями, визнавали вкрай тяжке становище селянства. Так, французький інженер Г.-Л. де Боплан, котрий прожив майже 20 років в Україні, описуючи умови життя селян Середнього Подніпров'я, відзначав, що вони "надзвичайно бідні, бо мусять тричі за тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими Святами і на Різдво. До того ж мають возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, — а що три роки — й третього волика". Підкреслюючи безмежну владу панів "не тільки над їхнім життям", Боплан констатував, що селяни "опиняються у гіршому становищі, ніж каторжани на галері". Промовистим є також визнання литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзивіла: "... ніхто ж бо не пригноблює підданих дужче, як наша Польща".

Розвиток фільваркового господарства призводив до обезземелення селян і водночас — до зміцнення позицій середнього й особливо великого (магнатського) землеволодіння. На середину XVII ст. в Белзькому, Руському і Подільському воєводствах лише 15% селян мали наділ, більший за половину лана, близько 33% — півлана (у 60-х рр. XVI ст. півланових налічувалося 41,3%), близько 32% — чверть лана і до 20% — менше чверті лана. В цілому ж по Україні малоземельне та безземельне селянство становило 30-40%.

З другого боку, не можуть не вражати масштаби магнатського землеволодіння. Так, у Брацлавському воєводстві в 1629 р., включно з королівщиною, в руках 14 родів перебувало 86% селянських і міщанських господарств (димів); з них роди Збараських, Заславських і Калиновських володіли 59% усіх димів воєводства. У Волинському воєводстві магнати розпоряджалися 80% поземельного фонду, Київському — 68%, Белзькому — 60-65%, Руському — 80-82%. Образніше уявлення про розміри економічної потуги окремих із них дають такі дані: в 1620 р. Острозькі володіли 80 містами і 2760 селами, князь Ієремія (Ярема) Вишневецький мав 230 тис. підданих, а коронний гетьман Станіслав Конєшпольський — 120 тис.

Небачену гостроту суперечностей породили спроби панівного стану поширити кріпацтво, фільварково-панщинний тип господарювання й утвердити магнатське землеволодіння на сході Подільського, у Брацлавському, південній і південно-східній частинах Київського воєводств. Сталося це тому, що ні уряд Речі Посполитої, ні магнати й шляхта, ні місцеві органи влади не врахували особливостей цього регіону. По-перше, з останньої чверті XVI ст. внаслідок зростання військової потуги козацтва й ефективніших дій польського війська, особливо кавалерійського (було утворене в 1563 р. за рахунок коштів від четвертої частини прибутків з королівських маєтків — кварта), створюються сприятливі умови для його заселення. До середини XVII ст. тут виникли сотні містечок, тисячі сіл. Так, лише у Брацлавському й Київському воєводствах з'явилося понад 300 міських поселень. У 40-х рр. XVII ст., за оцінками М. Крикуна, на Брацлавщині мешкало 450-500 тис. осіб, Київщині —

Рис. 10. Семерій Наливайко

550. За своїми інтенсивністю й масовістю колонізація півдня та сходу України не мала собі рівних у Європі й багато в чому випередила всесвітньо відому колонізацію "Дикого" заходу Америки.

Хто ж були ці переселенці, котрі, ризикуючи життям, наважувалися селитися по сусідству з ногайськими і кримськими татарами, що чинили постійні напади на українські землі? Їхній кістяк становили втікачі з панських маєтків, тобто, найбільш сміливі, енергійні, вольові й рішучі мешканці сіл і міст Галичини, Волині, Західного Поділля (Подільського воєводства), півночі Київського воєводства. Масового характеру втечі набувають у першій половині 90-х рр. XVI ст. під час козацького повстання, яке очолювали Криштоф Косинський та Семерій Наливайко. За даними Сергія Ленявка, тільки луцькі гродські книги за 1593 р. містять 211 документів про втечі селян, за 1594 — 259, а за 1595 — 132. У першій половині XVII ст. в рух прийшли десятки тисяч осіб. Як з'ясував І. Крип'якевич, до судових книг Подільського воєводства щорічно вносилося по 200 й більше скарг про втікачів.

По-друге, зростанню кількості колоністів сприяла запроваджена тут практика слобід — звільнення феодалами поселенців від податків і повинностей на термін від 10-15 до 30 років. Обживаючи пустощі, розбудовуючи оселі, густо скроплюючи розорюваний чорнозем гірким потом і кров'ю, вони дихали свободою і вчилися захищати її та плоди своєї виснажливої праці зі зброєю в руках. Австрійський посол на Січ Еріх Лясота, проїжджаючи в 1594 р. через Брацлавщину, звернув увагу на той факт, що в полях стояли невеличкі будівлі з бійницями, куди землероби збігалися у випадку появи татар, звідки відбували їхні напади. Тому *"кожний селянин, виходячи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі і шаблю чи тесак за поясом"*. Жорстокі умови життя "пограниччя" викувували сильні характери, гартували волю і мужність, формували самоповагу, навчали селян військової справи. Ці якості були близькими до козацьких. Як і козаки, ці селяни й міщани над усе цінували свободу і вважали освоєні землі за Божим правом своєю власністю.

По-третє, вже зазначалося, що Південний регіон був колыскою становлення козацького стану. Саме тут виникло якісно нове за типологією господарство, що ґрунтувалося на засадах приватної власності та вільної праці вільної людини й стало земним і реальним ідеалом для сотень тисяч селян і міщан, котрі масово проголошували себе козаками. Невипадково козацький адміністративний устрій запроваджується в містах і селах. Наприклад, у 1641 р. м. Біла Церква (налічувало 766 козацьких і 189 міщанських осель) розподілялося на чотири сотні, які, в свою чергу, складалися з десятків. Учені виявили багато свідчень сучасників (переважно з польського боку) про невгамовну жагу селян і міщан досягти козацького статусу. Магнат Якуб Собеський записав у 1621 р. до щоденника: *"... чисельність козаків швидко збільшується... втікачі, покинувши плуги й ремесла, привласнюють козацькі права"*.

Інтереси козацького типу господарства, який інтенсивно утверджувався на півдні й південному сході України, зайшли в антагоністичну суперечність з інтересами фільварково-панщинного господарства, що його в 20-х-40-х рр. намагалися впровадити тут пани, підтримувані місцевими органами влади. У східних районах Подільського воєводства (Летичівський повіт) панщина, для прикладу, сягала 2-3 днів за тиждень. Поставали фільварки у Вінницькому й Брацлавському повітах, проникали вони й на південь Київщини, що призвело до запровадження тут елементів панщини й кріпацтва. Так виникла кардинальна суперечність у соціально-економічному розвитку України: зіткнулися інтереси феодальної (у відсталій, брутально-цинічній фільварково-панщинній формі) системи господарства з інтересами нового, по суті, буржуазного, козацького способу господарювання.

Визріванню вибуху сприяв також вплив інших факторів. Н.Яковенко з'ясувала, що внаслідок шлюбних зв'язків та вимирання українських княжих родів помітно зміцнилися, особливо на Волині й Центральній Київщині, позиції польського магнатства. А внаслідок прибирання ним до своїх рук адміністративно-намісницьких урядів на Брацлавщині, півдні й південному сході Київщини воно (родина Калиновських, Конецпольських, Любомирських, Жулкевських, Казановських та ін.) посіло тут панівне становище. За таких обставин козацтво, покочачені селяни й міщани, слобожани півдня та південного сходу України пов'язували різке погіршення свого становища, зародження й поширення фільваркового господарства та елементів кріпацтва з появою тут поляків, утвердженням чужоземного режиму, який ніс і національно-релігійне пригноблення. Внаслідок цього соціальний конфлікт набував національно-релігійного забарвлення.

Істотним аспектом визрівання вибуху стала надзвичайно активна діяльність заможного єврейства, підтримуваного панами і владою. Спираючись на кагали (общинні організації) та ваади (сейми), воно протягом 20-х-40-х рр. захоплює торгівлю, лихварські операції й оренду староств, маєтків, млинів, інших джерел прибутків. Показовим з цього погляду є визнання Н.Ганновера, що єврей Захарій Собіленко орендував Чигирин у пана "подібно всім євреям у Русі, котрі у такий спосіб стали там повсюдно управляючими і господарями. Це і стало причиною жахливого лиха". Анонімний польський автор у листі в 1648 р. підкреслював: "...у значній мірі жиди є причиною цієї війни і козацького повстання, бо в Україні всюди жиди немало взяли в оренду в панів маєтків, броварень, гуралень, млинів, пасік, цла, мит і накладали на підданих обтяжливі данини й збільшували роботизну". За свідченням однієї з анонімних польських хронік, "навіть дітей не можна було хрестити (козакам — авт.) без згоди жидів-орендарів, котрим жадібні пани віддали в оренду джерела доходів..."

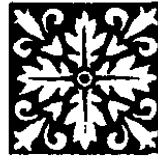
Безжальний соціальний визиск з боку заможного єврейства породжував

гостре невдоволення й ненависть, які посилювалися й набували національно-релігійного забарвлення у зв'язку з тим, що воно всіляко підтримувало польський колоніальний режим і, вважаючи себе єдиним боговибраним народом, не приховувало зверхності й зневаги до українців як гоїв (язичників). Зі свого боку, українці розглядали євреїв як чужинців, а з релігійного погляду — як невірних (нарівні з татарами), що також вело до національної відчуженості й ворожнечі.

По-четверте, козаки, покозачені селяни й міщани, слобожани, на відміну од покріпаченого населення, становили якісно інший психологічний тип особистості, ментальність якої формувалася й ґрунтувалася на основі інстинкту свободи. Саме особиста свобода виступала для них альфою й омеґою їхнього способу життя, мислення, поведінки. Вольові, енергійні, навчені військової справи, вони ладні були швидше вмерти, ніж втратити її й перетворитися в кріпаків, челядь, бидло. Йшлося не про розміри повинностей, панщини, податків чи рівень закріпаченості, а про значно принциповіше й вагомніше — про саме існування системи соціальних відносин, яка позбавляла людину свободи. Тому переважна більшість населення Брацлавського й Київського воєводств психологічно була готова зі зброєю в руках відстояти свої права і вольності, чого не враховував панівний стан Речі Посполитої.

В соціально-економічному розвитку став зав'язуватися вузол суперечностей, зумовлений зародженням капіталістичних відносин у промисловості. З кінця XVI ст. в колонізованих районах проходить бурхливий процес появи міст і містечок, розвиваються й "старі" міста. Всього на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1000-1200 міст і містечок, в яких проживало щонайменше 20% населення. Незважаючи на те, що переважна більшість їх мала землеробський характер (як, до речі, в Німеччині, Нідерландах, Англії, Польщі та в інших країнах), все ж їх поява сприяла розвитку ремесла і торгівлі. В цілому на початок революції в Україні налічувалося 270 ремісничих спеціальностей (у середніх за розмірами містах працювали ремісники 20-30 спеціальностей).

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала од передових країн Західної Європи, протягом першої половини XVII ст. окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах зароджуються початкові форми мануфактурного виробництва (залізорудне, папероробне, винокурне, пивоварне, лісопильне, соляне, поташне, селітроварне та ін.). Так, уже працювало 120 рудень, 250 винокурень, 100 пивоварень, 50 поташних буд (у Київському й Брацлавському воєводствах), 15 типографій, 10 "паперових млинів" тощо. Однак розвиток феодальних відносин, "промислова" політика польського уряду, свавілля власників міст і містечок гальмували становлення капіталістичного укладу, формування міської буржуазії.

§6. Основні риси соціальної та національно-визвольної боротьби (кінець XVI - перша половина XVII ст.)

Невизнання урядом Речі Посполитої шляхетських прав за нижчим прошарком шляхти — боярством¹, представники якого почали масово вступати до козацьких лав; намагання не допустити сформування козацького стану, обмеживши його незначним за чисельністю (в кілька тисяч осіб) реєстром вояків, котрим не завжди виплачувалася платня; курс на покріпачення селянства Брацлавщини й Київщини — все це на початку 90-х рр. XVII ст. призвело до загострення соціальних суперечностей. За таких обставин конфлікт між білоцерківським старостою, князем Янушем Острозьким і старшим реєстровиків, дрібним шляхтичем Криштофом Косинським за маєтність Рокитне вилився в серпні-вересні 1591 р. в козацьке повстання. Протягом кількох місяців козаки оволоділи майже всією Брацлавщиною та Київщиною й підійшли до Старокостянтинова й Острополя. К.Косинський титулував себе гетьманом і змушував присягати собі та козацькому війську шляхту й мешканців найбільших міст, утверджуючи в такий спосіб козацьку владу замість чинної шляхетської.

Протягом 1592 р. повстанці контролювали всю Київщину. Проти них на початку 1593 р. на чолі 4-5 тис. вояків виступив Я.Острозький. Дізнавшись про наближення ворога, К.Косинський з 5 тис. повстанців відійшов з Острополя до м.П'ятки, в околицях якого 2 лютого сталася вирішальна битва. Кінноті князя вдалося розірвати козацький табір і завдати повстанцям поразки. Однак у квітні-травні дії козаків поновлюються. Незважаючи на вбивство черкаським старостою, князем Олександром Вишневецьким у травні в Черкасах К.Косинського, козаки продовжують боротьбу. З огляду на це не варто виділяти її розвиток у 1591-1593 рр. в окрему подію. Вона становила, як встановив С.Лепявко, лише етап у повстанні 1591-1596 рр.

Протягом 1594-першої половини 1595 рр. козацтво, домагаючись розширення прав і вольностей, активно втягується в боротьбу проти турків і татар на теренах Молдавії. Його походи туди очолювали Григорій Лобода, Семерій

¹ Боярство — військово-служила соціальна група.

Наливайко та інші старшини. Саме в цей час воно вперше виступило самостійним суб'єктом міжнародних воєнно-політичних відносин і виявилось готовим до виконання такої ролі. Водночас козаки прагнули захистити від татар і українські землі. Дії С.Наливайка на Поділлі зумовили розгортання тут соціальних рухів; лави його загонів зросли до 4 тис. осіб. Від цього часу саме він виходить на чільне місце серед старшин. Родом із Подільської землі (народився в Гусятині чи Кам'янці-Подільському), з родини дрібного боярина, Семерій отримав добру освіту, у 80-х рр. козакував, а згодом опинився на службі в Костянтина Острозького. Весною 1594 р. він очолив загін "із охочих людей" і став іменуватися "запорозьким гетьманом", хоча ним і не був. Завдяки організаторським і воєнним здібностям, особистій мужності Наливайко швидко перетворився в найвпливовішого керівника повстання. Протягом червня-липня він зайняв Теребовлю, Городок, Гусятин, Сатаїв та інші міста, спустошив чимало шляхетських маєтків в околицях Бара й Зінькова.

Після завершення молдавських походів козацтва, з вересня 1595 р., основну увагу він приділяє опануванню українських і білоруських територій. С.Наливайко робить похід на Волинь (займає Луцьк) і південні землі Білорусії (доходить до Могильова). У кінці 1595- на початку 1596 рр. у північних районах Волині, Київщини й південних Білорусії також почали діяти загони запорозького гетьмана Г.Лободи й Матвія Шаули. Саме в цей час з'являються перші ознаки поєднання козаками соціальної боротьби з боротьбою на захист православної Церкви (на Волині та в Білорусії погромлено маєтки прихильників унії, зокрема єпископа К.Терлецького, на бік повстанців перейшла частина священиків). Важливим є визнання С.Наливайка перед стратою в квітні 1597 р. про його готовність допомогти К.Острозькому, якби князь наважився на боротьбу за православ'я. На жаль, Г.Лобода і М. Шаула відхилили пропозицію С.Наливайка про об'єднання сил, чим успішно скористалося згодом польське командування.

Тим часом хвиля покозачення селян і міщан охоплює не лише Київщину, Брацлавщину й Подільське воєводство, а й Волинь. Як підкреслював навесні 1596 р. польний гетьман С.Жулкевський, *"вся Україна покозачилася"*.

Очолюване цим урядовцем 6-7-тисячне польсько-литовське військо в останній декаді лютого 1596 р. перейшло в наступ. Роз'єднані сили повстанців, попри мужній спротив, змушені були відступити в район Києва. Звідти вони подалися до Білої Церкви, де їм нарешті вдалося згуртуватися. Неподалік від неї, поряд із урочищем Гострий Камінь, 3 квітня сталася жорстока битва, в якій обидві сторони зазнали великих втрат. Повстанці прорвалися до Трипілля, в околицях якого переправилися через Дніпро.

За браком у козацьких старшин чіткого плану дій ворогу вдалося близько 22-24 травня оточити повстанців у таборі над р.Солониця (в ньому було приблизно 6 тис. вояків і 3-4 тис. поранених, жінок і дітей). Польське військо

налічувало понад 7 тис. жовнірів (у його складі перебувало чимало українських шляхтичів). Козаки успішно відбивали ворожі приступи, однак С.Жулкевському вдалося шляхом переговорів спровокувати загострення суперечностей серед старшин, а також між старшиною й рядовим козацтвом. Внаслідок цього 7 червня в таборі відбулася збройна сутичка. С.Наливайка, М.Шаулу та Шостака було заарештовано й видано польному гетьману, а також засвідчено прийняття вимог капітуляції. Наступного дня, під час складання зброї, жовніри увірвалися до табору й учинили серед обеззброєних в основному козаків, жінок і дітей страхітливу різанину. За визнанням польського хроніста Йоахима Бельського, *"так їх немилосердно сікли, що на милю (1 польська миля дорівнювала 7,5 км — авт.) або й далі труп на трупі лежав. І як було всіх у таборі з черню й жінками до десяти тисяч [осіб], то вирвалося не більше півтори тисячі на чолі з Кремпським"*.

Трагічною виявилася доля полонених керівників повстання — С.Наливайка, Кособуцького, М.Шаули, Шостака та ін. Спочатку їх відправили до Львова, а звідти — до Варшави, куди вони прибули 12 серпня. Торттури й страти козаків (за винятком С.Наливайка) розтягнулися з вересня по грудень. Помилували трьох: Дуку, Оливку й Івашка. Особливо страдницька доля випала С.Наливайку, а був це, за словами німецького купця Йогана Керкербарта, *"з вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям"*, що *"жодним рухом не проявляє малодушності або страху"*. Семерія піддавали численним тортурам (наприклад, по 5 діб не давали спати), які, однак, його не зламали (джерела засвідчують навіть його спробу втекти з в'язниці, на жаль, невдалу). Останній допит стався тільки 9 квітня 1597 р. 11 квітня на майдані у Варшаві, в присутності великого натовпу людей, Наливайку відрубали голову, потім четвертували і шматки тіла розвішали по столиці.

Ми приділили особливу увагу подіям 1591-1596 рр., оскільки вони становили перший потужний виступ народних мас, очолюваний козацтвом. Він започаткував новий етап становлення козацького стану, процес масового покозачення селян і міщан та їх переселення в Південний регіон України, утвердження на Київщині й Брацлавщині козацького присуду.

Хоча сейм 1597 р. оголосив козаків ворогами Батьківщини й воєнними злочинцями, а коронному гетьману доручив *"винищити їх до останку"*, польський уряд, відчуваючи гостру потребу у вояках для захисту південних рубежів держави й проведення активної зовнішньої політики (боротьби зі Швецією, Московією й Османською імперією), змушений був відмовитися від репресій, а на початку XVII ст. відновити більшість козацьких привілеїв.

Перша чверть XVII ст. ознаменувалася поєднанням соціальної та національно-релігійної боротьби, в авангарді якої виступало козацтво. В 1611 і 1613 рр. набуває масового характеру покозачення мешканців Подніпров'я;

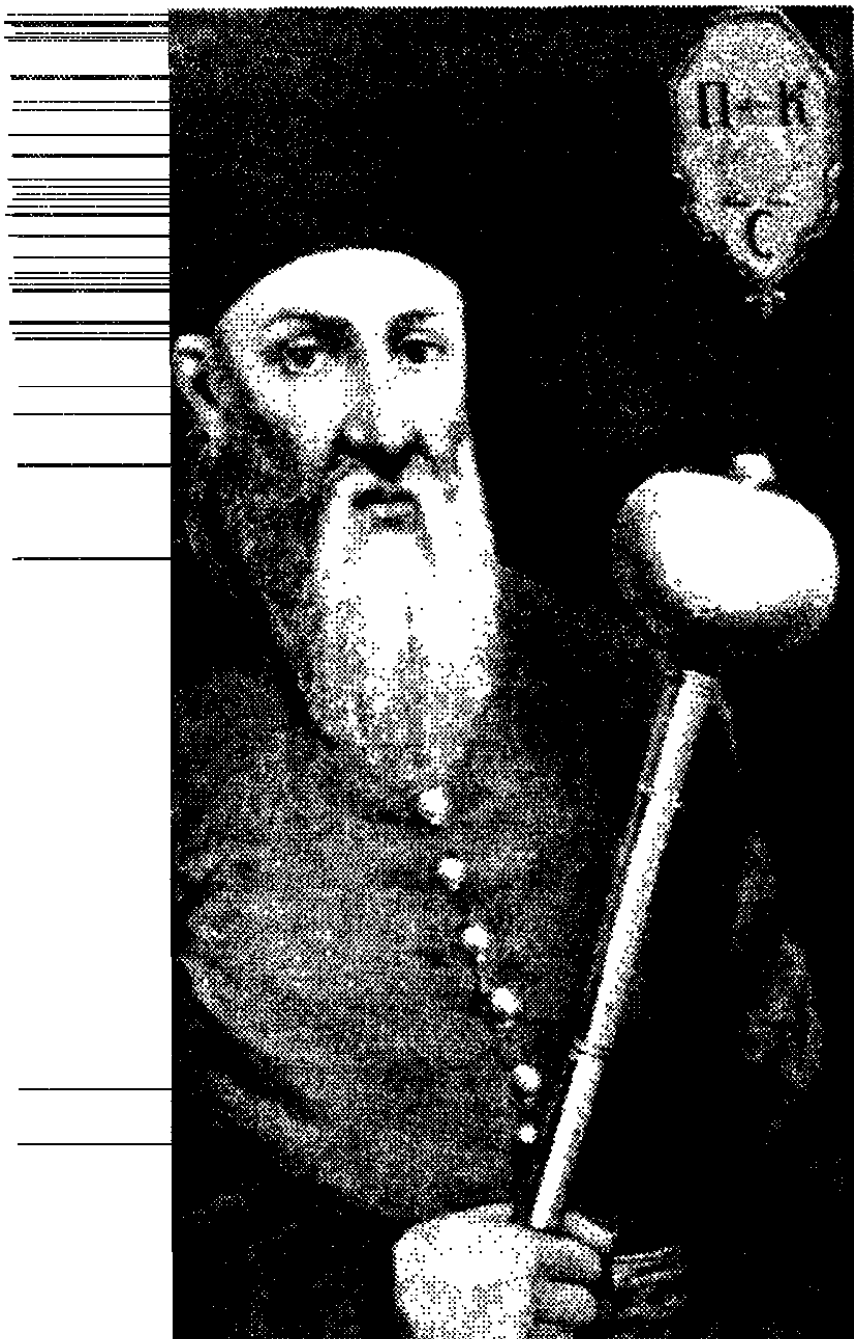

Рис. 11. Петро Конашевич-Сагайдачний

...ліють у різних місцях Київщини та Волині. В 1616-1618 рр. ...чених зросла до 40 тис. осіб. Влітку 1619 р. поблизу Білої ...юся понад 10 тис. "свавільних" козаків. Коронний гетьман ...ий змушений був вступити в переговори з козацькою старши- ...аною гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним — тонким ...талановитим полководцем. Польська сторона погодилася на збіль- ...ов до 5 тис. осіб і виплату їм платні в сумі 40 тис. злотих за рік. ...важлива роль козацтва в досягненні перемоги над турецько- ...ими військами під Хотиним поселила в нього надію на визнання

Варшавою його станових інтересів та законності існування церковної ієрархії. Оскільки ж польський уряд не поспішав іти назустріч цим бажанням козаків, обстановка в Україні залишалася напруженою. Непоступливість Польщі породила зближення Запорозької Січі з Кримським ханством, яке раніше здавалося неможливим. У кінці 1624 р. між ними в письмовій формі укладається наступально-оборонне перемир'я, що передбачало надання взаємної воєнної допомоги проти ворогів.

Протистояння між козаками та урядом вилилося восени 1625 р. в збройний конфлікт. Для придушення "свавільного" козацтва, з боку якого, за словами одного з панів, існувала "велика небезпека для Речі Посполитої", бо вони у "тій Україні абсолютно панують", у середині вересня виступило 25-30-тисячне польське військо під проводом польного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Йому протистояло 20-тисячне козацьке військо, очолюване гетьманом Марком Жмайлом. Останній, очікуючи на допомогу кримських татар, відмовився від активних дій, що було серйозним прорахунком. Татари не підійшли, а польські підрозділи перехопили ініціативу. В боях, що спалахнули 25 жовтня, жодна зі сторін не добила перемоги. Розпочалися переговори, що завершилися укладенням 6 листопада Куруківського договору. Відповідно до його змісту, реєстр козаків збільшувався до 6 тис. осіб, щорічна платня їм мала сягати 60 тис. злотих. 1 тис. реєстровиків повинна була постійно перебувати на Запорозжжі, щоб не допускати туди втікачів із панських маєтків тощо.

Наростання національно-релігійного гноблення, прагнення уряду в 1629 р. покінчити з нереєстровим козацтвом призвели в березні 1630 р. до вибуху повстання, на чолі якого став запорозький гетьман Тарас Федорович (Трясило). Воно мало кілька прикметних рис. По-перше, як засвідчують джерела, Й.Борецький та інші представники духовництва звернулися з листами до запорожців, закликаючи їх виступити на захист православ'я, бо "ляхи (так називали поляків — авт.) утискають нашу віру", "забирають церкви" тощо. По-друге, керівники повстання вперше сформулювали програму, в якій поєднувалися вимоги соціально-економічного та національно-релігійного характеру (у зверненнях до населення лунали заклики, щоб і ті, "хто був козаком, і ті, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували"). По-третє, проводирі козацького виступу (також уперше) спробували організувати повстання народних мас не лише півдня Київщини, а й інших українських земель. За визнанням захопленого поляками в полон одного з ватажків загону повстанців, "Тарас, козацький гетьман, написав до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб усі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боролися проти ляхів".

Тож не випадково до 10 тис. повсталих козаків протягом квітня-початку

травня приєдналися тисячі селян і міщан (у повстанському таборі під Переяславом у другій половині травня налічувалося понад 30 тис. осіб). У другій декаді травня 16-20-тисячне польське військо розпочало бої з повстанцями, що з перервами тривали три тижні. Добитися перемоги полякам не вдалося. Про жорстокий характер боротьби промовляють великі втрати жовнірів. За даними польського хроніста Павла Пясецького, під Переяславом їх полягло більше, *"ніж за всю останню пруську (польсько-шведську — авт.) війну"*. Тому 8 червня укладається нова угода зі старшиною, яка передбачала збільшення реєстру до 8 тис. осіб і повернення до підданства покозачених селян і міщан, що, зрозуміло, не могло задовольнити повстанців.

Заворушення серед нереєстрового козацтва (в них брали участь тисячі осіб) тривали в 1631-1632 рр. Водночас реєстрове через посольства до Варшави продовжує добиватися легалізації православної Церкви. 30 травня 1632 р. козацький гетьман Іван Петрижицький листовно звернувся до шляхти Київського й Брацлавського воєводств, яка зібралася на сеймик у Житомирі, з пропозицією разом відстоювати національно-релігійні інтереси українського народу, зокрема визнання прав православної Церкви й знищення унії. При цьому він підкреслював, що, коли новий король обмине вимогу Війська Запорозького та *"без підтвердження прав і свобод нашого російського народу буде входити на ту державу, щоб нас тоді не вважали за збурювачів Речі Посполитої"*, бо вони тоді не захочуть його мати *"собі за пана"*.

У лютому 1635 р. сейм ухвалив, щоб кварцяне військо зайняло Подніпров'я й карало смертю кожного реєстрового козака-бунтівника, а також розпорядився спорудити біля Кодацького порогу фортецю, щоб у такий спосіб домогтися ізоляції Запорожжя. Вона швидко була зведена, але в серпні 1635 р. запорозький гетьман Іван Сулима штурмом оволодів нею й знищив. Хоча він разом із п'ятьма сподвижниками був схоплений реєстровиками й виданий уряду (за винятком двох осіб, яких четвертували у Варшаві), з літа 1636 р. серед запорозького і нереєстрового козацтва почалися хвилювання, які вилилися влітку наступного року в найпотужніше протягом XVI-першої половини XVII ст. народне повстання спочатку під проводом Павла Бута (Павлюка), а згодом Якова Остриниці й Дмитра Гуні.

У вир соціальної та національно-релігійної боротьби втягнулися десятки тисяч козаків, селян і міщан. Керівництво повстання приділяло велику увагу залученню до нього всього населення, а не лише козаків, шляхом розсилання універсалів. У них лунали гасла виступити проти ляхів — *"ворогів християнського руського народу, нашої давньої грецької віри"*. 15 грудня гетьман Павло Бут закликав козаків стати *"за віру християнську і золоті вольності наші, на які кров'ю заслужили..."* Вирішальна битва 10 тис. повстанців з 15 тис. жовнірів відбулася 16 грудня 1637 р. під Кумейками. Попри те, що вона закінчилася розгромом козаків, останні билися з відчайдушною хоробрістю.

За визнанням брацлавського воєводи, який був учасником бою, *"...було таким упертим і затягим хлопство, що не лише жоден з них миру не запросив, а тільки той голос лунав, щоб померти один на одному"*. Досвідчені жовніри підкреслювали, що *"ніколи не бували у такому тривалому й сильному вогні та не бачили такої кількості трупів в одному місці"*.

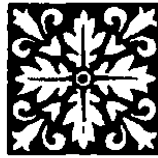
Навесні 1638 р. повстання спалахує з новою силою. За свідченням ксьондза Шимона Окольського, котрий перебував у лавах польського війська, його організатори розіслали універсали навіть на Волинь, Поділля й Іокуття, *"підбурюючи до війни народ і шляхту грецького віросповідання"*. Починаючи з травня, точилися бої підрозділів польської армії з численними загонами повстанців. Основні сили останніх (близько 20 тис. осіб) після поразок на р.Сліпорід й під Жовнином укріпилися під проводом Д.Гуні *"на Старці"* (у річищі пересохлої річки, ймовірно, неподалік від сучасного Градизька), де протягом шести тижнів мужньо відбивали напади жовнірів. Лише втративши будь-яку надію на отримання допомоги з боку загонів повстанців (народний рух в основному вже було придушено), 7 серпня повстанці припинили спротив. На початку грудня в урочищі Маслів Став (поблизу сучасної Миронівки) Військо Запорозьке прийняло нав'язані йому умови угоди, в основі якої лежала *"Ординація (постанова — авт.) Війська Запорозького"*, ухвалена навесні сеймом. Вона передбачала ліквідацію виборності гетьманів і полковників; передачу клейнодів і гармат призначеному старшому (комісару); встановлення 6 тис. реєстру; розташування в Січі залоги із реєстровиків, щоб не допускати зібрання запорожців на дніпровських островах; перетворення усіх козаків і покозачених селян і міщан, котрі залишалися за межами реєстру, *"у хлопів"*, тобто, у феодално залежних селян. Отже, йшлося, по суті, про ліквідацію козацького стану.

Від цього часу й до початку Національної революції великих повстань на теренах України не спалахувало. В українському суспільстві відбувалося накопичення сил для грандіозного вибуху

1648 р., що похитнув підвалини Речі

Посполитої.

§7. Розвиток національної свідомості

Важливим фактором визрівання цього вибуху став розвиток національної свідомості. Внаслідок поширення реформаційної ідеології, культурно-освітньої діяльності князя К.Острозького, появи численних братств, творчості письменників-полемістів, сеймової боротьби шляхти на захист православної Церкви й української мови, виходу на арену політичного життя козацтва й перебрання ним на себе функції “носія державності” з кінця XVI ст. вона переживає, за словами Я.Дашкевича, процес “лавиноподібного піднесення”.

Насамперед відзначимо поширення поняття “**руський народ**” (у розумінні — український), яке до цього часу не вживалося. До всього, народ розглядався як такий, що зазнає національно-релігійних утисків від чужоземців, “ненависних ворогів і супостатів наших-ляхів. — як констатував у 1598 р. Г.Балабан, — які пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викорінити”. Джерела фіксують висловлювання українців про “Вітчизну”, “рідну землю”, де вони проживають. Львівські ремісники не без гордості й почуття власної гідності в своїй заяві 1599 р. відзначили, що “ми не пройдисвіти, але на Руській рідній землі, на підставі унії, живемо спільно з поляками”.

Н.Яковенко слушно звернула увагу на те, що з початку 20-х рр. XVII ст. представники інтелігенції й духовництва під поняттям “руський народ” розуміли не православне населення всієї Речі Посполитої, а тільки населення етнічної території України. Водночас серед українців формується погляд на себе як на народ, що має виняткове право на самостійний розвиток у територіальних межах свого проживання. З огляду на це він розглядається як рівноправний з польським і литовським, а відтак входження українських земель до складу Польщі тлумачиться як таке, що відбулося на основі договору власне України з Польщею. Відомий письменник і церковний діяч Захарія Копистенський писав, що “прийшло до того, що руські князі добровільно за певними пактами приєдналися до Королівства Польського...” Послідовний захисник національних інтересів, шляхтич Лаврентій Древинський на сеймі 1623 р. назвав Річ Посполиту державою не двох, а трьох народів, розуміючи

під третім “руський народ”. І це не було випадковістю, бо українська шляхта виробляла погляд на себе, як на “народ політичний”, котрий також має “сарматське походження”, а відтак — рівні з польською шляхтою права.

В умовах боротьби за національні інтереси представники патріотично на-строєних кіл шляхти, вищого духовництва й інтелігенції обґрунтовують ідею спадкоємності й безперервності в розвитку українського народу з часів княжої Русі, підкреслюючи факт існування в минулому могутньої держави українців — Русі — зі столицею в Києві. Так, у “Протестації” від 28 квітня 1621 р. Й.Борецький підкреслював: *“Ми не бунтівники, не підбурювачі, ми взяли-ся за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали... — Божі закони й звичаї, а ще й шістсотлітню традицію”*. Захищаючи козаків перед польським урядом, він наголошував, що вони з “плем’я славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке царство морем Чорним і сухопуть... Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Се ж їх предки разом із Володимиром хрестилися...” Відстоюючи свої права, шляхта Чернігівського воєводства на сеймику в 1641 р. звертала увагу на те, що воно розташоване “на землях голови нашої Русі Київської...”

У суспільно-політичній думці (Памво Беринда, З.Кошистенський, автор “Перестороги”) чіткіше окреслюється усвідомлення українцями себе як окремішньої від сусідніх етнічної спільноти. Наприклад, П.Беринда, вважаючи себе “русином”, розрізняв великоросів, білорусів, болгар, сербів; вбачав існування відмінностей між мовою “словенською” (церковнослов’янською) та своєю рідною “словеноруською”. Щоправда, слід погодитися й з міркуваннями Ф.Сисина, що українці й білоруси і далі вважали себе культурно-історично-релігійною єдністю чи Руссю.

Вперше з’являється ідея єдності українців незалежно від конфесійної приналежності. І Переконуючи в 1629 р. православне духовництво, шляхту, козаків і міщан у доцільності проведення дискусії з уніатами, шляхтич Адам Кисіль зауважував: *“А ми ж однієї нації, одного народу, однієї релігії, однієї святобливості, одних обрядів — не є єдиними. Навпаки, розриваємося і так занепадаємо”*.

Водночас, як зазначав Я.Дашкевич, точилася боротьба за збереження історичних традицій нації та офіційні державні права української мови, осуджувалися національні зрадники (перекинчики), виразно проступали національна суть релігійних конфліктів і національне мотивування козацьких повстань.

У першій половині XVII ст. відбувалося викристалізовування національних інтересів, осмислення (зрозуміло, що не у формі сучасних теоретичних концепцій) їх значущості в житті як окремої особи, так і соціальної групи, стану, суспільства в цілому. Цей процес проходив на двох рівнях: побутовому —

повсякденних почуттів і свідомості та елітарному — розробленні ідей. Оскільки традиційна еліта не спромоглася, а нова, котра переживала процес становлення з частини патріотично настроєних переважно дрібношляхетських кіл, старшини, духівництва, інтелігенції, ще не встигла сформулювати державної ідеї, національна свідомість живилася почуттям ненависті до польського панування й усього, що було з ним пов'язано. Важливу роль у цьому відігравала ментальність¹, одна з особливостей якої полягала у сприйманні навколишнього світу з огляду на усвідомлені потреби життя та самозбереження нації.

Тому не випадково українці вбачали у польській політиці загрозу звести нанівець “наш руський бідний народ” і проймалися рішучістю ліквідувати “панування ляхів”. Як писав М. Грушевський, у їхній свідомості “все що панувало і утискало, було “лядське” — походженням, вірою, культурою, духом”. Папський нунцій К. Торрес у 1622 р. повідомляв до Риму, що православні українці настільки ненавидять католиків, що, “побачивши латинського ксьондза, вони плюють на землю з жаху й огиди”. В універсалі від 11 жовтня 1637 р. до мешканців Лівобережжя й Сіверщини полковник Карпо Скидан підкреслював: “... вороги народу нашого християнського руського, нашої давньої грецької віри, а саме — ляхи, взявши злий задум і забувши страх Божий, ідуть в Україну за Дніпро... для того, щоб проливши християнську кров і поглумившись з жінок і дітей наших, у неволю їх обернути”.

Чимало поляків усвідомлювали існування прірви ненависті між ними й українцями, що ставала дедалі ширшою й глибшою. “Русь, — писав близько 1621 р. один із шляхтичів, — є для нас таким ворогом, що хоча б ми їх і допустили до польських вільностей, то вони бажали б тисячу років жити з євреями, турками і татарами, ніж один рік з нами”. Анонімний автор трактату “Дискурс про теперішню війну козацьку чи хлопську” (1648 р.) підкреслював: “Здавна народ Руський мав віковичну ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу вперто перебував”. Під цим кутом зору важко не погодитися з Я. Дашкевичем, що “нації піднімалися на національно-визвольні змагання — звичайні селянські маси без елітарної ідеології, але з цілком націоналістичним ставленням до своїх національних поневолювачів... В основі неелітарного, а дисперсно поширеного серед нації почуття націоналізму лежала — для поневолених націй — ненависть (цілком реальна і неміфічна) до чужоземних загарбників...”

Водночас з'являються зародки української державної ідеї. “Природжена любов до Вітчизни”, починаючи з другої чверті XVII ст., починає відігравати чимраз більшу роль у формуванні політичних вимог нової еліти, зокрема козацької старшини. Оскільки козацтво переходить із стану “в собі” і “для себе”

¹ Ментальність — склад душі нації у вигляді спільної манери почувати, мислити, поводитися й т.ін.

Рис. 12. Яків Остряниця

у "політичний народ", то починає домагатися не лише зрівняння в становищі з шляхтою, а й визнання національно-релігійних інтересів народу. Так, на початку 30-х рр. уперше висувається вимога, щоб польський король "заспокоївши в державах старожитну грецьку релігію, ствердив присягом права і вольності російського народу і наші рицарські..." А під час повстання 1637-1638 рр. старшина вперше висуває програму, в якій гасла боротьби за "віру християнську" і козацькі "золоті вольності" поєднувалися із гаслами змагань за ліквідацію панування ляхів і панів на території всієї України (маліся на увазі середня й південна частини Київського воєводства, включно з Лівобережжям). Гетьман Я.Острянин у березні 1638 р. закликав козаків боротися за визволення "народу нашого православного від ярма порабітіння й мучительства тиранського ляхівського".

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що саме в 30-і рр. серед старшин зароджуються туманні, не зовсім виразно окреслені наміри добитися певного автономного статусу для "України" на схід і південь від Білої Церкви. Так, у 1630 р. перед польським командуванням висувалася вимога відвести військо "за Білу Церкву". В жовтні 1632 р. Корсунська рада ухвалила "за свою віру стояти по Дніпро", тобто, зберегти за собою хоча б Лівобережжя. В універсалі від 4 листопада 1637 р. до "козаків і черні" К.Скидан титулював себе "опікуном всієї України". Зустрічаємо також натяки на прагнення Павлюка проголосити себе "володарем" чи "королем" в Україні. За словами тогочасного анонімного автора твору "Нова пісня про війну козацьку, яка відбулася під Кумейками над Дніпром", Павлюк, "не зважаючи зовсім ні на гетьманів, ні на короля, мав надію, що володарем землі Руської буде, займе Київ і всю Сіверщину". Нарешті, в щоденнику А.Радзивила знаходимо повідомлення, що, відповідно до свідчень полонених у 1648 р. козаків, під час таємної зустрічі короля Владислава IV із старшинами весною 1646 р.

останні отримали "привілей, аби наші корогви¹ не просувалися далі Білої Церкви".

§8. Причини революції

Отже, на середину XVII ст. в різних сферах розвитку суспільства визріли гострі суперечності. Торкнемося найголовніших із них, які й призвели до спалаху в 1648 р. революції.

Українська нація, як засвідчила історія її перебування в складі Речі Посполитої, не мала в цій державі жодного шансу на повноцінний політичний розвиток. Вважаючи українські землі своїми, правлячі кола Польщі не визнавали за українцями права на витворення навіть автономного державного утворення, не кажучи вже про право на незалежність. Їхня політика зумовила денаціоналізацію більшості української еліти (князів, магнатів, шляхти), що консолідувалася з польською на платформі польської державної ідеї. Перебрання козацтвом

¹ Корогва — назва підрозділу кінноти в польському війську, що налічував від 100 до 200 вояків.

на себе функцій виразника національних інтересів, витворення ним зародків державних інституцій у Південному регіоні, розвиток національної свідомості засвідчували визрівання в суспільстві сил, спроможних розпочати боротьбу за національну незалежність. Інтереси політичного розвитку України зайшли в антагоністичну суперечність із великодержавними імперськими інтересами Польщі.

Виразно окреслився також колоніальний характер польської політики в національно-релігійній сфері. Послідовно провадився цілеспрямований курс на усунення українців від участі в міському самоуправлінні; їм чинилися перешкоди під час вступу до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею, внаслідок чого головні важелі економічного життя зосереджувалися в руках іноземців, переважно поляків. Відверто цинічною була політика Речі Посполитої щодо православної Церкви, оскільки докладалися значні зусилля до її ліквідації та впровадження уніатства й католицизму. Для цього відбувалося закриття православних церков і монастирів й водночас будівництво католицьких храмів, всіляке сприяння місіонерській діяльності католицьких орденів, зневажання релігійних почуттів православних та їх навернення (незрідка насильницьке) в уніатство чи католицизм. Дискримінація торкнулася також української мови й освіти. Все це викликало спротив, посилювало ненависть не лише до поляків, а й до українців-ренегатів та всіх інших, котрі брали участь у національно-релігійному гнобленні.

Причини революції визрівали і в сфері соціально-економічних відносин. На відміну від Нідерландів і Німеччини, де в XVI-XVII ст. також відбулися революції, в Україні подих нової цивілізації виявився не в розвитку промисловості (хоча також спостерігався розклад цехового ремесла й відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва у багатьох промислах), а в сільськогосподарському виробництві півдня України. Адже становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства — за своєю суттю фермерського. Саме суперечності між ним і наступаючим на південь і південний схід України фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на підневільній праці закріпаченого селянина, зумовили небачену гостроту соціальної боротьби у 1648 р. Цьому сприяли також різке посилення визиску селян і міщан шляхетських, королівських і церковних маєтків, швидке зростання панщини, закріпачення підданих, зловживання орендарів (переважно євреїв) тощо.

В жодному випадку не можна обходити мовчанкою той факт, що козацтво виробило такі принципи соціальної організації стану, які докорінно відрізнялися від чинних середньовічних суспільних відносин. Курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати могутнього збройного спротиву з його боку. А виступ козаків, своєю чергою, відіграв роль суспільного детонатора, що призвів до вибуху революції.

Таким чином, мало місце переплетіння політичних, ідеологічних та соціально-економічних причин подій 1648 р. Потребує спеціального вивчення і їх визрівання в психологічній сфері. Видатний російський соціолог і філософ Пилип Сорокін слушно звернув увагу на те, що придушення в суспільстві базових інстинктів особи (голоду і травневого, власності, самозбереження, свободи, успадкованих здібностей) породжує *“революційні відхилення в поведінці людей”*. В Україні протягом 1647- першої половини 1648 рр. внаслідок неврожаю великий голод охопив її значну територію. Як відомо, в першій половині XVII ст. відбувався процес масової втрати селянами, міщанами, козаками, дрібною шляхтою земельної й інших форм власності. Водночас постійні напади татар і жорстокі репресії колоніального режиму придушували інстинкти як індивідуального, так і групового самозбереження й самовираження успадкованих здібностей, свободи. Така ситуація, на думку П.Сорокіна, *“неминуче змушує людей шукати шляхи виходу, так, як будь-який інший живий організм шукає порятунку від невласливого для нього навколишнього середовища”*.

Принагідно звернемо увагу на дію ще кількох чинників, котрі тією чи іншою мірою впливали на визрівання революції. Так, французький історик І.Берсе, вивчаючи народні рухи, дійшов цікавого висновку: *“бунтівники”* ніколи не ставали ініціаторами подій, їхні дії завжди були відповіддю на агресію з боку держави, аристократії, Церкви. Подібним чином розгорталися події соціальної та національно-визвольної боротьби і в Україні впродовж кінця XVI-першої половини XVII ст.

Французькі вчені, з'ясовуючи природу насильства з боку повсталих мас, виявили притаманний народній свідомості міметизм¹, що виявлявся під час виступів у копіюванні дій державного репресивного механізму. Простежується він і в діях українських повстанців. Чим нестерпнішими були знущання з боку панів, урядовців, орендарів, католицького духовництва, чим лютіше власті карали учасників рухів (пригадаймо Солоницьку трагедію 1596 р., тортури і страти С.Наливайка, його сподвижників та інших керівників повстань чи розпорядження коронного гетьмана С.Жулкевського від 3 вересня 1637 р. місцевим органам влади: *“... ви повинні карати їхніх (учасників виступу — авт.) жінок і дітей, знищувати їхні оселі, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж розмножувалися зрадники І.К.М. і Речі Посполитої”*), тим жорстокішими ставали розправи повстанців над гнобителями. За свідченням українського літописця М.Гунашевського, весною 1638 р. вони *“ляхом деспекти чинили, німцов як мух били, міста палили, жидів різали як кур, мніхов у костелах палили...”* Як підкреслював Я.Дашкевич, методи національно-визвольної боротьби диктує нація-

¹ Міметизм — наслідувальність.

гнобитель; ступінь і характер пригноблення визначають рівень та інтенсивність боротьби пригноблених.

І, нарешті, останнє. Визрівання Української революції та її перебіг становили невідривну складову визрівання й розвитку соціально-політичної та національно-визвольної боротьби на європейському континенті. Так, у 1640 р. вибухнула революція в Англії; того ж року в Каталонії спалахнуло Сагаторське повстання ("війна жінок") проти іспанського абсолютизму за збереження політичної автономії; в 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь проголошується республікою. Високого ступеня досягла соціально-політична напруга в Португалії та Данії; визрівали Фронда у Франції та селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії. Не применшуючи впливу на ці події Тридцятирічної війни (1618-1648 рр.) та Англійської революції, все ж вважаємо, що головна їх причина лежала глибше: середньовічна Європа вступала в новий період розвитку, який характеризувався створенням національних держав і утвердженням буржуазних відносин. Це "пробудження" Європи охопило й Україну, що показала взірць відчайдушної боротьби за національну незалежність та особисту свободу людини.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ
ТА ЇЇ НАЙВИЩЕ ПІДНЕСЕННЯ
(1648 р.)

§1. Вождь революції

У цій атмосфері двоїстості світу, тісного й суперечливого переплетіння традиціоналізму й нових тенденцій, представником і носієм яких виступало козацтво, його боротьби за станові та національні інтереси й проходило формування особистості майбутнього гетьмана і творця Української держави Богдана Хмельницького. Він народився у сім'ї галицького шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького 6 січня, найвірогідніше, 1596 р. в Суботові й отримав подвійне ім'я Теодор (у народній формі — Богдан) і Зиновій. До речі, другим ім'ям Хмельницький ніколи не користувався; його ним величали в урочистій обстановці переважно представники духовництва.

Стисла й виразна формула “**шляхтич із походження, козак по духу**” якнайповніше відповідає соціальній характеристиці цієї справді титанічної постаті. Відомо, що родина М.Хмельницького мала традицію життя серед галицької шляхти, що, безперечно, наклало відповідний карб і на виховання сина. З другого боку, в жодному випадку не можна ігнорувати впливу на нього матері-козачки, атмосфери козацького духу Чигиринщини, де проходили його дитячі роки. З молоком матері увібрав він любов і шану батьків до рідної землі.

Зростаючи в козацькому середовищі, Богдан чудово опанував розмовну українську мову, вивчив чимало пісень, прислів'їв, легенд (невипадково навіть офіційні його виступи, вітання, листи містять багатий фольклорний матеріал). Цьому сприяла також отримана освіта (спочатку — в домашніх умовах, а згодом — в одній із київських шкіл). Поглиблював її майбутній гетьман у Львівському єзуїтському колегіумі, де пройшов класи риторики, поетики, граматики, опанував польську й латинську мови. Прикметно, що єзуїтам не вдалося полонити душу юнака й схилити до прийняття католицизму. Поза сумнівом, поєднання традиційної української освіти із західноєвропейською сприяло розширенню світогляду Богдана, дозволило йому познайомитися з кращими зразками духовних надбань континенту.

Повернувшись після навчання до домівки, він із часом вступає до складу чигиринських реєстрових козаків, серед яких опановує нелегке воєнне мистецтво. Там уперше на власному досвіді Хмельницький зіткнувся з постійною загрозою нападів ногайських і кримських татар, став відчувати результати

Рис. 13. Зиновій Богдан Хмельницький. Худ. С.Васильківський

політики польських властей на південних і східних "кресах" (кордонах), наяву спостеріг суперечності, які існували між різними групами козацтва тощо. Проте саме ці екстремальні умови життя Дикого Поля, охопленого полум'ям українсько-татарської боротьби, сприяли утвердженню принципової лінії поведінки, становленню політичних поглядів.

У 1620 р. разом із батьком Богдан узяв участь у поході польського війська в Молдавію, який завершився Цецдорською катастрофою. Михайло Хмельницький загинув, а син потрапив до турецької неволі. Доля закинула його до Константинополя, де, за власним визнанням, він зазнав "два роки суворого ув'язнення". Важкі випробування не лише загартували тіло і волю молодого козака, навчили володіти собою, мужньо зносити удари долі, а й дозволили познайомитися з побутом турків, опанувати їхню мову. В який спосіб йому вдалося вирватися на волю, сказати важко. Як він сам писав 15 серпня 1649 р. польському королю Яну Казимиру, *"мене Господь Бог з цієї неволі визволити зволив"*.

Повернувшись додому, Богдан відновлює службу в складі реєстрових козаків. У другій половині 20-х рр. одружується з Ганною Сомківною, дочкою заможного переяславського міщанина. На середину 40-х рр. у родині Хмельницьких було вже 10 дітей (троє хлопців, решта — дівчата).

У розвитку політичної свідомості Богдана важливу роль відіграли народні повстання 30-х рр., які, на відміну від попередніх виступів козацтва, відзначалися значно вищими організаційними засадами, ідеологічним вмотивуванням дій і радикальністю вимог повстанців, з-поміж яких на чільне місце виходять національно-релігійні. Польський історик другої половини XVII ст. В.Коховський констатує його участь у повстанні 1630 р. Не залишився він осторонь і боротьби 1637-1638 рр., в якій представляв патріотично настроєну старшину. Впадає в око дивовижна подібність у діяльності штабу Павлюка щодо організації народного повстання весною 1637 р. та в заходах Б.Хмельницького взимку 1648 р.: намір залучити на свій бік реєстрових козаків, розповсюдження серед мешканців міст і сіл універсалів із закликами ставати до боротьби, намагання заручитися підтримкою донських козаків, спроби порозумітися з кримськими татарами тощо. На наш погляд, вона не є випадковою, а засвідчує його перебування в оточенні Павлюка. У перебігу повстання роль Богдана Хмельницького зростає, і вже наприкінці 1637 р. він обіймає посаду військового писаря.

Взяв участь він і в боротьбі 1638 р., коли польській владі вдалося обіцянками залучити старшину на свій бік, що внесло розкол у лави повстанців і в підсумку призвело до поразки. У листі до шляхти й міщан Замостя восени 1648 р. Б.Хмельницький писав: *"Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорозькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову"*.

Рис. 14. Станіслав Жолкевський під Цецорою. Худ. Ю. Коссак

Очевидно, саме в 30-і рр. в нього викристалізовується думка, що у боротьбі з польським режимом в Україні не варто обмежуватися лише військовими методами. Невипадково з 1638 р. він дедалі більше займається політичною діяльністю, бере активну участь (у складі козацьких посольств) у переговорах з правлячими колами Речі Посполитої, щоб домогтися ліквідації "Ординації" 1638 р.

Імовірно, що в середині 40-х рр. Б. Хмельницький був причетним до організації набору частини козаків на французьку службу. Так, восени 1644 р. він зустрічався у Варшаві з французьким послом графом де Брежи й провів з ним відповідні переговори. "Цими днями у Варшаві побував один з козацької старшини — полковник Хмельницький, — повідомляв де Брежи до Парижа, — про якого я мав честь писати Вашій превелебності. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна в латинській мові. Щодо служби козаків И[ого] В[еличності], то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі". Відомо, що восени 1645 р. понад 2,5 тис. козаків прибули до Франції й узяли участь в облозі Дюнкерка. Через брак достовірних джерел з'ясувати питання про присутність серед них Богдана поки що неможливо.

Рис. 15. Богдан Хмельницький. Неві.

З яким політичним багажем підійшов він до початку Національної революції? Все той же брак джерел, на жаль, не дає змоги реконструювати процес еволюції його думок, поглядів, уподобань. Безперечним видається одно: він не міг не замислюватися над перспективою становища козацтва в Речі Посполитій, не розмірковувати над причинами, які обумовили невдачу повстань, і не дійти висновку, що однією з найголовніших з-поміж них була роз'єднаність козацтва. Безсумнівною здається також його прихильність до міцної монархічної влади. Складається враження, що в її запровадженні у Речі Посполитій він вбачав шлях до розв'язання політичними методами козацької проблеми та захисту національно-релігійних інтересів українського народу.

Без перебільшення можна твердити, що на 1648 р. Б.Хмельницький зумів акумулювати (і, звичайно, пристосувати до конкретних тогочасних обставин) весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. На його думку, для досягнення поставленої мети однаково важливими є як воєнні, так і політичні методи боротьби. У мисленні й способі дій Хмельницького тісно перепліталися прагматизм, тактична гнучкість, схильність до компромісів та переговорів П.Сагайдачного, непримиренність і постійне апелювання до воєнної сили Я.Бородавки чи Тараса Федоровича. Говорити про перевагу якогось одного із названих компонентів не доводиться.

Далеко не випадковими були його контакти із зовнішніми політичними силами. Вочевидь, саме в 30-х рр. у нього зароджується ідея використання в разі збройного конфлікту з Польщею кримсько-татарської воєнної потуги.

Водночас попередній досвід боротьби козацтва, не підкріплений національною державною ідеєю у самосвідомості українців, на той час ще не міг дати відповідного "мислительного" матеріалу для вироблення якісно нової програми боротьби з Польською імперією. Для цього потрібні були певний час і необхідні умови. Вони могли визріти тільки на новому етапі боротьби за незалежність.

Нарешті, кілька штрихів, що торкаються безпосередньо особистості першого гетьмана Української держави, його зовнішнього вигляду. Із гравюри гданського майстра В.Гондіуса (виконана з малюнка 1651 р. придворного маляра литовського гетьмана Януша Радзивила Абрахама ван Вестерфельда) на нас дивиться людина похилого віку з високим чолом і позначеним печаткою втоми обличчям. Дугасті брови підкреслюють відкритий і водночас владний та важкий погляд темних очей. Тонкий, задовгий ніс, трохи закручені донизу "козацькі вуса", міцно стулені губи, не важке, але круто зрізане підборіддя довершують малюнок обличчя. Венеціанський дипломат Альберто Віміна, котрий зустрічався з гетьманом у 1650 р., зауважував, що він "росту швидше високого, ніж середнього, широкий у костях і міцної будови".

Як засвідчують джерела, холеричний темперамент Хмельницького часто виявлявся в рисах його характеру, вчинках. Різкість у судженнях, запальність, бурхливі вияви гніву дивовижно уживалися з м'якістю й привітністю; до-тепність — із мовчазністю; простота і щирість — з лукавством і мстивістю; доброта — з суворою вимогливістю й навіть жорстокістю. Передбачити його реакцію, рішення, вчинки не було під силу нікому. Можливо, гетьман був блискучим актором, котрий, залежно від обставин, грав ту чи іншу роль і під час цієї гри зливався зі створюваним образом.

Геніальний політик, дипломат і адміністратор, талановитий полководець, Б.Хмельницький володів сталевою волею й напрочуд добре розвинутою інтуїцією. На полях воєнної та дипломатичної боротьби він виявляв сміли-вість, холонокровну обачність і принциповість, які поєднувалися з готовністю до поступливості й компромісу. Дехто із сучасників, а згодом і дослідників закидав йому пияцтво. Однак, по-перше, вживання ним хмільних напоїв не виходило за межі тогочасних традиційних норм, а по-друге, як справедливо зауважив історик Микола Петровський, *"величність людини, її місце і роль в історичному процесі вимірюються і оцінюються не кількістю випитих нею хмільних напоїв, а її діяльністю і наслідками цієї діяльності..."*

У повсякденному житті та побуті Б.Хмельницький виявляв скромність і невибагливість. Ставши володарем держави й розбагатівши (не внаслідок привласнення маєтків, а з інших джерел доходів), він і далі жив у родинних садибах Суботова й Чигирин. Зазвичай носив простий козацький одяг і лише в урочистих випадках одягав коштовне вбрання. Не відзначалися особ-ливою пишністю прийоми посольств і влаштовані з цього приводу бенкети. Гетьман кохався в голубах, любив смакувати каву, у вільний час грав на цитрі чи курих турецьку люльку.

Вражені розмахом його діяльності, окремі із сучасників порівнювали постать гетьмана з вождем Англійської революції Олівером Кромвелем. *"Ми знайдемо, — відзначав француз П'єр Шевальє, — образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолубивий, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії"*.

На думку видатного польського історика Людвіка Кубалі, Б.Хмельницькому довелося діяти в значно складніших умовах, ніж О.Кромвелю, однак він блискуче справлявся з розв'язанням найскладніших завдань: *"Простір його володарювання мав звідусіль відкриті кордони. Не розпоряджався він, як Кромвель, вишколеною інтелігенцією й засобами старої і потужної держави; забезпечення війни, фінанси, громадське господарство, адміністрація, відносини із сусідніми державами — все це треба було створювати,*

все лежало на його голові. Мусів сам відбирати й навчати людей, вникати у найменші дрібниці. І якщо його військо не вимерло з голоду, якщо мало зброю, гармати, аmunіцію, добрих шпигунів і зручних агентів, якщо йому ніколи не бракувало грошей, то це його особиста заслуга, якій йому можна було позаздрити і то не лише у нас, у Польщі. Була ця людина під будь-яким поглядом надзвичайних масштабів, переростала людей високо-обдарованих до таких меж, що входила в сфери, яких не можна охопити. Про нього можна сказати, що народився володарем: умів приховувати свої наміри, у вирішальних хвилинах не вагався — всюди могутня воля і залізна рука... не існувало такого важкого становища, з якого б не зумів вибратися з користю для себе... Був подібний до холодної безодні, яка залишається непорушною, хоча на її поверхні шугають найбільші хуртовини”.

§2. Підготовка і початок козацького повстання

У середині 40-х рр. становище реєстрових козаків внаслідок зловживань з боку державців, панів, орендарів-євреїв та полковників різко погіршилося. Уявлення про нього подає картина, виразно окреслена в листі Б.Хмельницького королю від 12 червня 1648 р.: “Вже протягом кількох років пани державці і старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, але й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини...”

Природно, що серед жорстоко скривджуваних реєстровиків росло глибоке обурення, яке від часу до часу проривалося в окремі виступи. Так, у 1643 р. козаки Чигиринського полку домоглися зміщення полковника Яна Закржевського, котрого замінив Станіслав Кричевський. Відбувалися хвилювання серед них і в 1645 й 1646 рр. Окремі козаки недвозначно погрожували знову взятися за зброю: “Ляхи нас загнали у міх, але не зав’язали”. За визнанням анонімного автора, очевидця подій, вони “шукали способу до повстання”.

Його визрівання вловив чигиринський сотник Б.Хмельницький, котрий з літа 1646 р. розпочав згуртовувати навколо себе старшин і досвідчених козаків. Для організації виступу він вирішив використати як прикриття таємну домовленість (у квітні 1646 р.) з королем Владиславом IV підготуватися до морської виправи проти Порти (Туреччини). Під час переговорів з королем козацька делегація (в її складі перебував і Б.Хмельницький) домоглася від нього обіцянки відновити "старі козацькі вольності", збільшити реєстр до 12 тис. осіб та надати козацькому регіонові окремого статусу. Владислав IV вручив делегатам кілька привілеїв, гроші, корогву й гетьманську булаву, що їх до пори до часу старшини мали зберігати в таємниці, оскільки проти королівських планів "турецької війни" виступала потужна опозиція. Невдовзі її зусилля увінчалися успіхом.

Восени 1646 р. Владислав IV змушений був відмовитися від своїх намірів, і коронний гетьман Миколай Потоцький наказав військовому осавулу Івану Барабашу, котрий керував підготовкою морської виправи, знищити зроблені човни й облишити цю справу. Якщо Барабаш та кілька інших старшин відразу ж засвідчили готовність виконати наказ, то Б.Хмельницький і полкові осавули Іван Нестеренко та Яцько Клиша наполягали на продовженні робіт, позаяк це дозволяло їм встановлювати зв'язки з однопумцями. Тим часом ускладнюється становище Б.Хмельницького. Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, підтримуваний коронним хорунжим Александром Конецпольським, прагнув будь-що відняти Суботів та земельні угіддя, на які в липні 1646 р. чигиринський сотник одержав королівський привілей. Десь у кінці року було вчинено невдалий замах на життя Б.Хмельницького, а в березні-квітні 1647 р. — напад на Суботів, під час якого жорстоко побили малого Юрка й вигнали з домівки сім'ю, що знайшла притулок у когось із чигиринських друзів. Поки сотник добивався в короля й коронного гетьмана справедливості — повернення "убогої батьківщини", — дружина померла й догляд за дітьми взяла на себе, очевидно, його кума — вдовиця Мотрона.

Сімейна трагедія, цькування з боку А.Конецпольського та Д.Чаплинського, погрози розправитися з ним не зламали Хмельницького й не відвернули від наміру підготувати повстання. Влітку 1647 р. вже визначилося коло однопумців сотника. Ними були, як встановив І.Крип'якевич, знані серед козаків у минулому і на той час старшини: Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Богдан Топига, Іван і Данило Гирі, Сава Москаленко, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, І.Ганжа та інші. До цього кола входили, очевидно, також брати Іван і Данило Нечаї, Півторакожух, Михайло Криса, Роман Пешта.

В кінці серпня-на початку вересня 1647 р. відбулася зустріч канцлера Єжи Оссолінського з козацькою старшиною, втаємниченою в плани "турецької війни", під час якої, на наш погляд, керувати підготовкою морської виправи було доручено Б.Хмельницькому. Йому вручили гроші для будівництва

човнів, привілей для набору козаків, а також відібрані в І.Барабаша привілеї, корогву й булаву (оскільки все це сталося в таємниці, їхня раптова поява в руках чигиринського сотника спричинилася до виникнення низки легенд щодо того, як вони були вилучені в І.Барабаша). У вересні Б.Хмельницький провів кілька рад, на яких обговорювалися питання майбутнього збройного виступу.

Порушувалося на них і питання щодо можливих союзників за межами України. Після гарячої дискусії вирішили відправити посольство до кримського хаана, щоб домовитися про спільні дії проти Польщі. Як з'ясував відомий дослідник Національної революції Юрій Мицик, Б.Хмельницький насамперед послав гінця до володаря Османської імперії Ібрагіма, щоб заручитися його підтримкою в майбутній боротьбі. Гінця прийняли доброзичливо й відіслали назад із подарунками та листом султана.

За даними низки джерел, повстання передбачалося започаткувати в першій половині листопада (під час походу А.Конецпольського проти татар) захопленням ставки комісара Яцека Шемберка, де перебували клейноди (відзнаки й атрибути влади Війська Запорозького — булава, корогва, печатка, литаври тощо) й гармати. Проте раптова поява татар Очаківської орди сплутала всі плани; водночас осавул Пешта повідомив А.Конецпольському про задум Б.Хмельницького. Останній був заарештований Адамом Радлінським у Бужині й кинутий до чигиринської в'язниці. Лише завдяки доброзичливості свого кума, чигиринського полковника С.Кричевського, та поручництву за нього сотників Ф.Вешняка, К.Бурляя та Токайчука йому вдалося уникнути смерті й вирватися на волю. Не гаючи часу, заховавши дітей у друзів (старшого сина Тимоша взяв із собою), з кількома десятками друзів і найвірніших однодумців (серед них був і 20-річний Петро Дорошенко), Хмельницький подався на Запорожжя.

Найімовірніше, втікачі з'явилися там на початку січня 1648 р. Оскільки на Січі, яка розміщувалася на мисі Микитин Ріг, перебувала залога (переважно з реєстровиків Черкаського полку), то Б.Хмельницький зупинився на о.Томаківка (Буцькому). Негайно розпочалася активна робота по згуртуванню запорожців та втікачів із числа козаків, селян, міщан тощо.

Заручившись підтримкою козаків залоги, 4 лютого Хмельницький без спротиву оволодів Січчю, а в ніч на 9 лютого завдав поразки підрозділам черкаського полковника Станіслава Вадовського та С.Кричевського, котрі поспішно відступили до Крилова. Захоплення Січі й звільнення Запорожжя від польського контролю стали першими перемогами повстанців, які водночас озіаменували початок Національної революції. Важливою подією було також обрання козацькою радою близько 10-15 лютого Б.Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

Успіхи не запаморочили йому голови, навпаки, спонукали до активних дій. В чому вони виявлялися? По-перше, новообраний гетьман розпорядився

зміцнювати табір на Томаківці, де вирішив збирати сили для походу на "волость". По-друге, відправив досвідчених козаків у міста й села Київського та Брацлавського воєводств готувати повстання. По-третє, звернувся по допомогу до донських козаків. По-четверте, вступив у переговори з Кримським ханством. По-п'яте, щоб виграти час, у листуванні з коронним гетьманом М.Потоцьким відверто натякав на можливість залагодження конфлікту мирним шляхом.

Як же відреагувало на дії повстанців польське командування? За свідченнями джерел, М.Потоцький, довідавшись про захоплення Січі, вирішив у зародку придушити виступ. За словами молдавського літописця Мирона Костіна, він промовив: "Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави". 13 лютого канівському полковнику було наказано очолити каральну експедицію на Запорожжя в складі Канівського, Чигиринського, Переяславського полків і 200 драгунів із фортеці Кодак, щоб "розгромити" заколотників. Водночас коронний гетьман розпорядився кварцяним підрозділом збиратися біля Рокитної й Вільшанки та закликав шляхту вливатися до їх лав. 20 лютого з Корсуня він звернувся з універсалом до повстанців, наказуючи негайно розійтися й видати свого "старшого", пригрозивши в разі непослуху "відняти все ваше майно, яке ви маєте на волості, а жінок і дітей ваших вирізати".

Оскільки Я.Шемберг, не довіряючи реєстровикам, ще до розпорядження М.Потоцького розпустив їх по домівках, то Є.Голубу не вдалося організувати походу на Запорожжя. Повільно збиралися полки кварцяного війська, не поспішала з'являтися шляхта. Тим часом, не без сприяння розісланих Б.Хмельницьким агентів, на півдні Київщини й, імовірно, Брацлавщини спалахнули масові заворушення, що спонукали одну частину шляхти рятуватися втечею, а другу — звернутися до коронного гетьмана з проханням "рятувати Україну". За визнанням останнього, зробленим у листі до короля від 31 березня, "згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів..."

За таких обставин М.Потоцький вступає в переговори з повстанцями, обіцяючи через посланців "помилування й пробачення його (тобто, Б.Хмельницького — авт.) провин". На початку другої декади березня на Запорожжя вирушили С.Кричевський та Миколай Хмелецький, котрі мали пообіцяти повернути гетьману Суботів, замінити полковників, розглянути козацькі скарги. Військова рада відхилила польські пропозиції. Від її імені Б.Хмельницький висунув наступні вимоги: поновити давні права й вольності; усунути з полків полковників та інших старшин — "ляхів", щоб при владі перебували "тільки [люди] з їх народу"; дозволити морський похід; вивести польське військо із Задніпров'я та козацького регіону Правобережжя й скасувати тут "управління Речі Посполитої".

Отже, йшлося не лише про відміну "Ординації" 1638 р., а й про надання козацькій Україні (включно із значною частиною Лівобережжя) політичної автономії. На її зміст частково проливає світло свідчення М.Потоцького в уже згадуваному листі до короля: повстанці, відзначає коронний гетьман, *"хочуть також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями і робити все, що лише забагнеться їхній волі й бажанню"*. Так уперше було виразно сформульовано ідею автономії козацької України в складі Речі Посполитої.

М.Потоцький рішуче відхилив пропозиції повстанців і посилив ізоляцію Запорожжя. Підрозділи жовнірів зайняли найголовніші центри козацтва: Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав та інші міста. Під загрозою кари смертю заборонялося виїжджати до Запорожжя, міщанам і селянам провадити в будинках зібрання й стояти *"вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках торгах..."* Розпочалася конфіскація в них зброї (лише в маєтках І.Вишневецького було вилучено 60 тис. самопалів).

До Варшави звістки про українські події надійшли в першій декаді березня. Король і канцлер вважали, що йдеться про підготовку козаками морської виправи та їхнє обурення зловживаннями урядовців і панів. Тому Владислав IV пропонував коронному гетьману не перешкоджати їм вийти в море, а для розгляду козацьких скарг вирядив комісію. Відомий знавець козацького питання, брацлавський воєвода Адам Кисіль вважав козацькі скарги небезпідставними й також радив М.Потоцькому не заважати їм вийти в море та не доводити справи до нової війни з козаками.

Як показав подальший перебіг подій, М.Потоцький значно реальніше оцінював ситуацію й глибше усвідомлював масштаби небезпеки для Речі Посполитої, яку приховувала в собі перспектива розвитку повстання, зокрема поява повстанців на "волості" (на його думку, там їхня чисельність зросла б до 100 тис. осіб) та укладення ними угоди з Кримом. Тому на третю декаду квітня (на той час підсохнуть дороги й підросте трава для коней) коронний гетьман запланував похід на Запорожжя силами двох угруповань: одне мало просуватися суходолом, інше — на човнах Дніпром. Як справедливо зауважував дослідник воєнних аспектів розвитку революції протягом 1648-1657 рр. Іван Стороженко, задум Потоцького полягав у тому, щоб узгодженими діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання з його опорними пунктами на дніпровських островах.

Тим часом Б.Хмельницького найбільше турбували дві проблеми: укладення союзного договору з ханом Іслам-Гіреєм та відносно повільне зростання чисельності війська. Перше посольство до Бахчисарая зазнало невдачі. Хан ухилився від угоди, побоюючись імовірної пастки. Однак друге посольство спромоглося переконати його в щирості пропозицій Війська Запорозького. Спонукали хана до згоди на участь у поході проти поляків бажання зміцнити

Рис. 16. Карта-схема бойових дій під час війни 1648-1654 рр.

своє політичне становище (у ханстві була сильна опозиція, очолювана візирем Сефером Кази-агою) й наслідки жорстокого голоду, від якого татари зазнали великих збитків (захоплення багатой здобичі за цих обставин помітно поліпшило б їхнє матеріальне становище). Ймовірно, в третій декаді березня укладається договір про воєнно-політичний союз, що передбачав надання взаємної збройної допомоги проти ворогів. Він також забороняв кримським татарам завдавати шкоду українському населенню (палити поселення, грабувати, брати ясир тощо). У джерелах є натяки на те, що гетьман вів переговори про надання йому допомоги і з окремими бейми (представники верхівки кримської знаті), включно з перекопським Тугай-беєм. Як заручника Б.Хмельницький відіслав до Криму сина Тимоша, за одними даними — хану, за іншими — Тугай-бею. Особисто гетьман на переговори до Бахчисарая не виїжджав. Іслам-Гірей вирішив спочатку направити до Б.Хмельницького Тугай-бей, а згодом вирушити самому. Перші загони татар з'явилися до гетьмана вже наприкінці березня. Згодом прибув Тугай-бей. Загальна чисельність татар, вірогідно, становила 5-6 тис. осіб.

На середину квітня в розпорядженні Б.Хмельницького було не більше 5 тис. повстанців. Таким чином, спільні сили становили 10-11 тис. осіб., тоді як у М.Потоцького налічувалося 16-18 тис. вояків (разом із озброєними обозними та слугами). За таких обставин особливої ваги набувало питання про за-

лучення 6 тис. реєстровиків, які перебували в складі польського війська. Б.Хмельницький приділяв велику увагу організації відповідної агітаційної роботи серед них. Найімовірніше, безпосередньо займався нею Півторакожух. Не виключено, що подібна робота провадилася також серед набраних з українців драгунів.

Завдяки чудово організованій розвідці гетьман вчасно довідався про план М.Потоцького (до речі, польське командування традиційно недооцінювало значущість збереження своїх планів у суворій таємниці) й вирішив не чекати на появу противника (так зазвичай робили керівники попередніх повстань і коронний гетьман), а виступити йому назустріч і, скориставшись розпорошенням польського війська, розгромити його частини поодиночі.

§3. Жовті Води і Корсунь

Відповідно до свого задуму, М.Потоцький, взявши присягу від реєстровиків на вірність королю в Боровиці, 21 квітня відправив сина Стефана суходелом. Його сили склалися з козаків Переяславського й Білоцерківського полків, а також десяти кватерних і полкових корогв, надвірних корогв магнатів, добровольців і драгунів. Усього вони налічували 4-4,5 тис. жовнірів і шляхти, а разом із обозними та слугами — щонайменше 6-7 тис. осіб; в їхньому розпорядженні було також десять гармат. Під час свого просування це угруповання мало підтримувати постійний зв'язок з другою частиною війська (чотири полки реєстрових козаків і кілька сотень драгунів, загалом понад 4 тис. осіб під орудою осавулів І.Барабаша та Ілляша Караїмовича), що на човнах пливла Дніпром.

25 квітня С.Потоцький вирушив з Крилова на Цибульник, а флотилія попливла далі до Кодаку. Від цього часу їхні шляхи розійшлися. Пройшовши Омельник, увечері 28 квітня польське військо зупинилося на нічліг в урочищі Княжі Байраки. Ранком наступного дня воно подалося до р.Жовті Води і, як встановив І.Стороженко, найімовірніше, зупинилося табором "над самою водою" на правому березі лівого розгалуження верхів'я Жовтих Вод

(на південь від сучасного села Пахарівка). Розвідку місцевості провадили козаки Переяславського полку Адама Душинського.

Отримавши від агентів дані про виступ ворога, Б.Хмельницький, імовірно, 26 квітня виступив із Січі назустріч С.Потоцькому. Під захистом табору українці рухалися Микитинським шляхом; попереду, охоплюючи широкий фронт, кружляли рухливі татарські роз'їзди. Останні перехопили розвідувальні чати А.Душинського й розгромили його невеликий кіш на р.Саксагань. Тому їхня поява опівдні 29 квітня неподалік від польського табору виявилася повною несподіванкою для С.Потоцького та його помічників Я.Шемберка й поручика гусарської корогви Стефана Чарнецького. Доки здійснювали тривогу, татари захопили бокову сторожу. Проти них стрімко вискочили три корогви, які після короткочасного бою почали відступати. Їм на виручку кинулося ще три корогви, які допомогли уникнути розгрому й відступити до табору. Польське командування наказало підлеглим окопуватися "міцним шанцем" і зміцнювати обороноздатність табору. Я.Шемберк направив для з'ясування ситуації 30 козаків до Княжих Байраків.

Трохи пізніше з'явився Б.Хмельницький, котрий розпочав підготовку до штурму ворожих позицій, зокрема наказав копати шанці. Наступного дня українці й татари пішли на приступ, який без підтримки гарматного вогню (гармати малого калібру, що їх мали повстанці, виявилися незначною допомогою) успіху не мав. У ніч на 1 травня українці вирили чимало шанців поблизу польського табору, проте вранці жовніри провели стрімку атаку й вибили з них повстанців.

Невдала спроба захопити ворожий табір спонукала Б.Хмельницького перейти до його облоги, то більше, що він знав про нестачу в ньому продовольства й фуражу. Щоб не допустити зв'язку обложених з М.Потоцьким, гетьман заблокував табір з усіх боків. Як розповідає татарська поема Джан-Мухамедова про походи татар у 1648-1649 рр., С.Потоцький послав було навіть листа "муштрованим собакою", але козаки його впіймали й повернули без листа назад, що дуже "збентежило поляків". Водиочас, щоб перешкодити об'єднанню 6 тис. (а разом із обозними та слугами — 10 тис.) вояків князя І.Вишневецького, котрий перебував у Лубнах з М.Потоцьким, Б.Хмельницький відправив рухливі загони козаків до Дніпра з наказом знищити всі паромні переправи аж до Києва.

Найбільше непокоїло гетьмана те, як залучити реєстровиків на свій бік, від чого залежали успіх чи невдача як самої кампанії, так і повстання в цілому. Тим часом, десь 2-3 травня, флотилія припливла до Микитиногу Рогу, але, зрозуміло, на Січі повстанців не застала. І.Барабаш та С.Кричевський на чолі кількох сотень козаків вирушили до Томаківки й швидко опанували її. Скориставшись їхньою відсутністю, 4 травня біля Кам'яного Затону (розташовувався на лівому березі Дніпра навпроти Микитинської Січі) Ф.Джеджалій,

Б.Топига та інші однопумці Б.Хмельницького підняли повстання. Назустріч І.Барабашу послали сильний загін, який заарештував його й інших старшин. Негайно скликається козацька рада, що ухвалила смертний вирок І.Барабашу, І.Караїмовичу та іншим ненависним старшинам і козакам. Старшим на раді було обрано Ф.Джеджалія.

Досі є дискусійним питання, яким шляхом повсталі козаки вирушили до табору Б.Хмельницького. На наш погляд, найвірогіднішою є версія, запропонована І.Стороженком. Мабуть, не маючи звісток про перебіг подій на Жовтих Водах, вони на човнах піднімалися по Дніпру до Кам'яного Затону. Тут, імовірно, 10 травня, вони зустрілися з депутацією Б.Хмельницького й попливли на човнах по Омельнику. Біля Княжих Байраків залишили їх і суходолом подалися до повстанців. У вівторок 12 травня вони в бойовому лаштунку пройшли мимо польських позицій, привітали гетьмана залпом із самопалів і ввійшли до його табору. Наступного дня козаки Білоцерківського й Переяславського полків, а також мошенські драгуни на чолі з капітаном (всього понад 2 тис. осіб) переходять на бік Б.Хмельницького. Доля війська С.Потоцького, отже, була вирішена.

Чому не прийшов на допомогу синові М.Потоцький? Відправивши Стефана, він вичікував, листувався з князем І.Вишневецьким про час і місце об'єднання сил. Лише отримавши (3 травня) відомості про облогу жовнірів на Жовтих Водах, коронний гетьман вдався до рішучих дій. Зібравши наявні сили під Черкасами, він наразі виступив (7 травня) "на допомогу" воякам під орудою сина, щоб "врятувати їх від облоги".

Зазначимо, що Б.Хмельницький прагнув за допомогою розвідників дезінформувати коронного гетьмана щодо чисельності татар, щоб у такий спосіб змусити його відмовитися від надання допомоги синові (наприклад, 4 травня реєстровий козак, котрий начебто втік від Б.Хмельницького, повідомив: в орді Тугай-бея налічується 50 тис. татар). В цілому ж у М.Потоцького склалося враження, що татар близько 30-40 тис., тому після важких роздумів він вирішив відмовитися від продовження походу. 13 травня війську, що вже минуло Чигирин, було наказано повертатися до Черкас, куди воно з'явилося 17 травня. Цього ж дня коронний гетьман звернувся до примаса (гнезненського архієпископа) Мацея Лубенського з листом, в якому не приховував розпачу й благав якомога швидше надіслати допомогу.

Повернемося до розгляду подій на Жовтих Водах. Зрозумівши, що вистояти сил немає, С.Потоцький погодився на переговори з Б.Хмельницьким і Тугай-беєм, що мали вестися окремо. З козацьким гетьманом вони завершилися, імовірно, 14 травня (є дані про 13 травня) згодою поляків видати гармати й рештки пороку до них (його залишилося обмаль) в обмін на дозвіл безпечно відступити до Крилова. Під час цих переговорів заложниками до поляків з'явилися старшини М.Кривоніс і М.Криса. Складніше налагоджува-

Рис. 17. Похід Богдана Хмельницького з Тугай-Беєм. Гравюра. Худ. Ю. Коссака

лися взаємини з Тугай-беєм, на переговори з яким виїхали С.Чарнецький, білоцерківський полковник Александр Бжуханський та Габріель Войнилович. З нез'ясованої дотепер причини вони були затримані перекопським беєм. Ситуація загострилася. Наступного дня український табір наблизився до польських позицій. Тугай-бей повідомив про згоду зустрітися з сином коронного гетьмана, але за умови, що той прибуде на них без охорони. Запідозривши пастку, С.Потоцький відмовився від зустрічі. Після цього переговори припинилися й поновилися воєнні дії. За підтримки гарматного вогню українці пішли на приступ і до вечора оволоділи частиною шанців та королівською короугою (знаменом). Скориставшись сум'яттям у польському таборі, М.Кривоніс та М.Криса спромоглися втекти з нього.

Ввечері С.Потоцький і Я.Шемберк наважилися пробиватися до Крилов, під захистом табору. Вночі поляки зняли з позицій і подалися в напрям Княжих Байраків. Тугай-бей захотів власними силами розгромити їх, тому розпочав самостійне переслідування. Однак протягом ночі жовніри мужньо відбивали напади татар. Тому на світанку в суботу 16 травня (за іншими даними — 15 травня) перекопський бей звернувся по допомогу до Б.Хмельницького. Незабаром з'явилися українські полки і, коли жовніри вже пройшли Княжі Байраки, в одній із балок їх оточили. Витримати атаку українців і татар поляки не мали сил і в жорстокому бою зазнали нищівної поразки. Майже всі вони або загинули, або потрапили до полону. Важко пораненого С.Потоцького захопили татари, в дорозі до Криму він помер.

Добившись блискучої перемоги, Б.Хмельницький вирішив, не гаючи часу, завдати удару по війську М.Потоцького, щоб не дозволити йому відійти в центральні райони України й запобігти можливому об'єднанню із силами І.Вишневецького. Очевидно, вже 17 травня гетьман розпочав стрімкий марш: 20 травня ночував в урочищі Цибульник, ранком 22 травня пройшов околиці Чигирин і вранці 24 травня біля міста Тясмин (сучасна Сміла) переправився через р.Тясмин, прямуючи до Корсуня.

В свою чергу, М.Потоцький, довідавшись 18 травня про Жовтоводську катастрофу, ухвалив рішення відходити до Білої Церкви. Наступного дня він виступив у похід і 22 травня зупинився обозом за Корсунем на березі Росі (в районі сучасної птахоферми). Внаслідок влиття до війська окремих полків і корогв магнатів його чисельність зросла до 5,5 тис. кіннотників і 1,6 тис. піхотинців (а разом із обозними та слугами — до 12-14 тис. осіб). 24 травня повернувся з роз'їзду Марек Гдешинський, котрий приніс тривожну звістку: він бачив переправу через р.Тясмин українсько-кримського війська, появу якого тут можна очікувати вже ввечері. М.Потоцький розпорядився окопувати табір з трьох боків шанцями, оскільки з четвертого його захищав старий вал, який трохи поправили.

Варто відзначити ще один аспект дій М.Потоцького: він дозволив жовнірам пограбувати Корсунь, котрі, за словами очевидця, "злупили його дощенту".

Одержавши відомості про місцеперебування противника, Б.Хмельницький послав наперед, імовірно, полк черкаського полковника М.Кривоноса й частину татар із наказом затримати його до підходу основних сил козацької армії. На світанку в понеділок 25 травня з'явилася українська кіннота, вбрана, переважно, у білі свити, а трохи пізніше прибули татари. Вони почали переправлятися в кількох місцях через Рось і скупчуватися в Корсуні. Тоді М.Потоцький наказав підпалити фільварки, але вогонь швидко перекинувся на місто, яке все вигоріло, за винятком замку й церкви.

Наздогнавши поляків, Б.Хмельницький не мав наміру розпочинати штурму їхніх позицій. У нього виник задум змусити тепер коронного гетьмана знятися з місця й завдати вирішального удару по противнику на марші (він добре знав про невміння жовнірів вести оборонні бої без захисту табору). Для реалізації цього задуму було вжито низку заходів. Так, протягом дня українські й кримські підрозділи вправно маневрували поблизу польського табору, не уникали дрібних сутичок, але й не атакували. Цим давали зрозуміти, буцімто вивчають підходи до табору й старанно готуються до генерального штурму. Враження про серйозність підготовки до приступу посилювали заходи українців у районі Стеблева, спрямовані на те, щоб хоча б частково загатити Рось (жовніри помітили, що вода стала різко спадати, а саме з цього боку табір був найслабше укріплений).

Невипадково також Б.Хмельницький основні сили армії разом із табором переправив через Рось не в районі Корсуня (на це слушно вперше звернув увагу І.Стороженко), а між Корсунем і Стеблемом (можливо, біля Яблунівки), перекриваючи в такий спосіб полякам шлях відступу до Богуслава. Не може не вражати завбачливість гетьмана та його спроможність продумувати план операції до найменших дрібниць. Як встановив П.Федоренко, за наказом Хмельницького було перекопано на восьмому кілометрі від Корсуня (між Самородньою і Ситниками) тракт на Богуслав, а також, щоб не допустити обхідного маневру до Богуслава через Стеблев, дорогу від Корсуня до Стеблева в урочищі Горохова Діброва (біля с.Горохівці).

Ввечері сталася ще одна подія, яка відіграла свою роль у реалізації плану Б.Хмельницького. До рук поляків потрапили 9 татар і українець-перекладач (бут). За наказом коронного гетьмана їх піддали тортурам, особливо жорстоким — бута. Ми не знаємо, чи він свідомо потрапив до ворожих рук (відомо, що окремі патріоти добровільно йшли на смерть, виконуючи завдання Б.Хмельницького щодо дезінформації польського командування), чи сам вирішив ціною власного життя ввести в оману М.Потоцького, однак повторював одне й те саме: татар налічується 47 тис. осіб, козаків — 7 тис., але їм на допомогу сьогодні прибуло ще 15 тис. осіб, і хан ось-ось має підійти з усіма ордами. Чисельність татар і прибулих козаків була явно завищена. Повідомлення про наближення Іслам-Гірея відповідало істині (хан уже стояв на Інгульці), але й воно працювало на головний задум Хмельницького — посилити невпевненість поляків у своїх силах, а відтак — спонукати до відступу.

Зібрана М.Потоцьким військова рада засвідчила існування двох думок: М.Калиновський та окремі офіцери радили зміцнити табір і, маючи харчів та військових припасів на 2-3 місяці, відбиватися, поки татари не повернуться до домівок чи не надійде допомога. М.Потоцький і більшість офіцерів доводили неможливість успішної боротьби в цьому місці. Зрештою було вирішено відступати до Богуслава табором, споруджувати який доручили львівському хорунжому Миколаю Бегановському. Від розвідників Б.Хмельницький швидко дізнався про майбутній відступ противника й направив М.Кривоноса з десятьма гарматами і піхотою для укріплення згаданих вище перекопів на дорогах і влаштування там засідок.

На світанку польський табір був готовий до відступу. Побудований у вісім рядів, він простягався, за обрахунком І.Стороженка, на 1 км у довжину й був 90 м завширшки. Коли табір знявся з місця, Б.Хмельницький наказав його пропустити (за словами польського автора щоденника, було "тихесенько з обох сторін"). Потім із боків та ззаду українці й татари почали обстрілювати жовнірів. Певно, здогадавшись, що попереду шлях перекопано, М.Потоцький вирішив звернути (біля сучасного с.Самородия) з Корсунського шляху ліворуч і рушив у Виграївську долину дорогою, що вела до Стеблева через

Горохову Діброву. Під час цього маневру (близько 9-ї-10-ї години) українці й татари провели настільки сильну атаку, що, за свідченням поляка-учасника бою, *"наші ледве витримали"*.

Подолавши першу серйозну небезпеку, табір увійшов у Горохову Діброву (завширшки близько 3,5 км), густо зарослу лісом і чагарником. Тепер уже жовніри просувалися під постійним обстрілом українців і татар. Коли почали спускатися по схилу балки, наштотхнулися на перекоп і завали з дерев. Дві інші долини, обабіч, виявилися перекопаними. Тож обійти пастку не було жодної можливості. Українці почали вистрілювати коней, внаслідок чого *"во-зи й гармати мусіли з пагорбу котитися"*. Табір втратив бойовий порядок. О цій порі спереду і з боків відкрили вогонь із самопалів та гармат козаки М.Кривоноса, що перебували в шанцях. Ззаду послали натиск татари.

Спільними зусиллями українці й татари розірвали табір у трьох місцях і ввірвалися в нього. Поляки захищалися з відчайдушною хоробрістю протягом чотирьох годин. М.Потоцький рубався як простий жовнір і дістав три шабельні удари в голову, але міцний шолом врятував йому життя. Обеззброєний, коронний гетьман потрапив до полону. Довше всіх відбивався М.Калиновський, котрий зібрав навколо себе 600 драгунів і 200 угорських піхотинців. Майже всі вони полягли, а сам польний гетьман отримав кульове поранення в лікоть руки й шабельне — в голову. Нарешті й він опинився в руках переможців. Близько першої години дня польська армія припинила існування: лише незначній частині жовнірів вдалося врятуватися, решта потрапили до полону чи полягли. У листі до сина М.Калиновський писав: *"Сила побитих, поранених і майже всі схоплені"*.

За повідомленням українського літописця М.Гунашевського, після битви відбулася зустріч Б.Хмельницького з коронним гетьманом. Щоб якось дошкулити переможцю, М.Потоцький зі злою іронією запитав: *"Хлопе... чим же так зацному рицерству орд татарських (котрим и звияг приписовали) запла-тиш?"* На що одержав вичерпну відповідь: *"Тобою... й іншими з тобою"*. Справді, майже всі полонені були передані як воєнна здобич Тугай-бею.

Переможні залпи українських самопалів і гармат під Жовтими Водами і Корсунем грізним відлунням прокотилися по найвіддаленіших і найглухіших закутках Польської імперії. Звістки про катастрофи польських військ приголомшили правлячі кола Речі Посполитої, її панівний стан, викликали подив урядів європейських держав. Польський мемуарист Микола Ємьоловський занотував: *"Важко вимовити, який великий страх і тривога опанували на той час всю Польщу"*. Описуючи внутрішньополітичну ситуацію в країні, литовський канцлер А.Радзивил підкреслював: *"Коли б не були затримані (українсько-кримські війська — авт.) Божою силою і заступництвом Богородиці, мали б оволодіти самим Краковом і Варшавою без якого-небудь спротиву. Бо запанував такий страх, що всі думали швидше про втечу,*

ніж про оборону". В кінці 1648 р. англійська газета "Merkure Anglos", описавши згадані битви, констатувала: "Польща в пилу та крові впала під ноги козаків".

Довідавшись про розгром польських військ, селяни і міщани піднялися на боротьбу, яка, наче пожежа, стрімко охоплювала терени України.

Козацьке повстання переросло в Національну революцію.

§4. Рушійні сили і характер революції. Проблеми її типології, хронологічних меж та періодизації

З-поміж усіх соціальних верств найважливішу роль у розвитку революції відігравало козацтво, яке міцно тримало провід і винесло на своїх плечах основний тягар національно-визвольної боротьби. Саме воно становило кістяк армії, основу формування нової еліти, вело перед у процесах державотворення, чинило найорганізованіший опір феодалізації соціально-економічних відносин, оскільки виступало станом повноправних землевласників. Невинадково термін "козацький" стає в другій половині XVII-на початку XVIII ст. загальним прикметником для визначення національних і політичних явищ ("козацька Україна", "козацький руський народ", "козацька мова" тощо).

Дуже активну участь у революційних подіях, особливо протягом 1648-1652, 1658-1659, 1664-1668 рр., узяло селянство (в етнічних межах проживання українців фактично не було куточка, де селяни не виявили б активності). Поголовно "показачившись" у 1648 р., воно і в наступні роки відчайдушно боролось за збереження "козацьких прав і вольностей", проти відновлення дореволюційних порядків. Після придушення виступів у Західному регіоні, обезкровлені й позбавлені підтримки козацтва селяни, починаючи з літа 1651 р., відходять від активної участі в революції. Трагізм їхнього становища полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, вони перетворилися, особливо з середини 60-х рр., в об'єкт грабежів та джерело ясиру для татар Кримського ханства. Частина селян у пошуках захисту від

цього лиха переходить на бік поляків та бере участь у боротьбі проти українців, союзниками яких виступали татари.

Варто відзначити й важливу роль міщан, участь яких у подіях 1648 р. була доволі масовою. Саме за їхнього сприяння загонам повстанців і підрозділам української армії вдалося швидко опанувати найміцніші міста-фортеці, а в окремих регіонах (Західне Поділля, Житомирський і Луцький повіти, Галичина) вони відігравали провідну роль в організації боротьби. На їхні плечі нарівні з розташованими в містах залогами) падав страхотливий тягар боротьби із зовнішніми ворогами (поляками, росіянами, татарами й турками). Щодо міщан Західного регіону, то їх спіткала така ж трагічна доля, як і селян.

Як з'ясував видатний історик Вячеслав Липинський, частина шляхти також не стояла осторонь революції протягом 1648-1657 рр., зокрема помітно сприяла розбудові державних структур, формуванню еліти, розробленню програми уряду тощо. Не можна замовчувати участі в революційних подіях 1648 р. і православного духовництва, особливо його низів, коли чимало свяще-

Рис. 18. Йосип Тукальський

ників і дяків очолювали загони повстанців, прибираючи собі подеколи титули сотників і полковників. Важко переоцінити внесок у відстоювання національних інтересів України в 60-х-першій половині 70-х рр. київського митрополита Йосипа Тукальського.

У радянські часи в історичній науці склався стійкий стереотип недооцінки національних і релігійних аспектів боротьби, що спалахнула в 1648 р., національної свідомості українців. До невпізнання було спотворено її мету: досягнення незалежності підмінено міфом "возз'єднання України з Росією". Аналіз джерел переконливо свідчить, що українці, як і нідерландці під час своєї революції (1566-1609 рр.), прагнули знищити національно-релігійне гноблення, жити в незалежній національній державі й сповідувати православну віру. Автор поеми "Сатир Підгірський" підкреслював, що в 1648 р. українці хотіли "ляхів з Русі дощенту вибити". Окремі сановники звертали увагу на їхні наміри домогтися "відокремлення Русі від Корони (тобто, Польщі — авт.)". Анонімний автор уже згаданого "Дискурсу" застерігав правлячу еліту: українці можуть добитися того, що "повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку річ Посполиту чи Руське князівство".

Розроблена Б.Хмельницьким у першій половині 1649 р. національна державна ідея стала політичною програмою боротьби в подальші роки. З кінця 50-х рр. її вістря звернулося проти колоніальної політики Росії, уряд якої намагався звести нанівець державну самостійність України, а також проти спроб Кримського ханства й Порти підпорядкувати Україну своїм інтересам. Незважаючи на різке загострення соціально-політичної боротьби після смерті Б.Хмельницького (серпень 1657 р.): розкол старшини на різні угруповання, що вели жорстоку міжусобну боротьбу; постійну агресію ззовні; відмінність політичних поглядів гетьманів — все ж неприпустимо ігнорувати рівень національної свідомості політичної еліти, більшість якої, попри не-послідовність у діях, моменти слабкості й відступництва, в душі любила "рідну Вітчизну — Україну" й стояла на державницьких позиціях.

Невідривною складовою революції була соціальна боротьба, що тісно перепліталася з національно-релігійною і влітку 1648 р. переросла, за словами А.Кисіля, в "жахливу Селянську війну". Вперше в українській історії вона охопила терени всієї України й супроводжувалася масовим вигнанням і винищенням панів, урядників та орендарів незалежно від їхньої національності й конфесійної приналежності. Панували насильницькі форми боротьби; відбувалися погроми панських садиб і замків, канцелярій судових установ, привласнювалося майно шляхти, магнатів, урядників та орендарів, захоплювалися орні землі й сільськогосподарські угіддя тощо. Попри виразно окреслені грабіжницький і розбійницький аспекти боротьби, жорстокість, яка досягала крайніх меж, все ж її глибинний зміст полягав у ліквідації панівної моделі

соціально-економічних відносин, здобутті особистої свободи й утвердженні вільної (фермерського типу) власності на землю й сільськогосподарські угіддя. Впадає в око збігання сутності соціальної боротьби українських селян зі змістом боротьби західноєвропейського селянства в роки революцій XVI-XVII ст., яке також (у Німеччині, Нідерландах, Англії й Франції) руйнувало дворянські маєтки й замки, відмовлялося виконувати повинності й виплачувати податки, демонструвало рішучість не мати *“більше панів”* й *“самим стати господарями”*.

Добившись влітку 1652 р. фактичного визнання з боку уряду найголовніших соціально-економічних завоювань (ліквідація фільварково-панщинної системи господарства, великого та середнього (за винятком монастирського) феодального землеволодіння, кріпацтва та різних форм феодальної залежності; особиста свобода; права власності на землю й сільськогосподарські угіддя; права вступу до козацького стану), в наступні роки селянство принципово відстоювало їх (часто зі зброєю в руках) від зазіхань панів, старшин, уряду й чинило рішучий спротив феодалізації українського суспільства.

Отже, боротьба, що розпочалася в 1648 р., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її мета полягала в тому, щоб добитися ліквідації національно-релігійного гноблення з боку Речі Посполитої й не допустити його запровадження з боку Росії чи Османської імперії; розбудувати національну соборну державу і відстояти її незалежність; знищити панівну систему соціально-економічних відносин, котра ґрунтувалася на феодальному землеволодінні, фільварково-панщинному господарстві й праці закріпаченого селянства, та утвердити нову, основу якої становили дрібна приватна власність на землю (фермерського типу) й праця вільної людини.

Визначальним, поза сумнівом, було виборення незалежності, бо тільки вона відкривала перспективу збереження революційних соціально-економічних завоювань і здатна була запобігти феодалізації суспільних відносин (входження до складу будь-якої із сусідніх імперій — Речі Посполитої, Московії чи Порту — на яких завгодно політичних умовах неминуче вело до відновлення феодалізму).

На наш погляд, за своїми масштабами, змістом, формами й метою боротьби, якісними змінами, що відбувалися в різних сферах буття нації та суспільства, дана подія була набагато складнішим соціально-політичним явищем, ніж те, яке позначається поняттями *“повстання”* чи *“війна”*. Адже *“повстання”* і *“війни”* (внутрішні — громадянські і зовнішні — проти агресії сусідніх держав) входили до неї як складові частини. У зв'язку з цим вважаємо, що вона становила *“революцію”*. Враховуючи те, що її основний зміст полягав у боротьбі за незалежність і соборність України, поділяємо міркування науковців, котрі характеризували її як *“національну революцію”*. Типологічно

близькою вона була до Нідерландської революції, з якою мала чимало спільних рис, про що буде сказано далі.

З огляду на зміст події, вважаємо хибним широко використовувани в історичній літературі терміни **“козацьке повстання”**, **“козацька війна”**, **“козацька революція”**, бо вони ігнорують національно-визвольну спрямованість боротьби народу, зводячи її до внутрішнього соціального конфлікту в Речі Посполитій. Цілковито безпідставними є намагання деяких авторів (переважно в польській історіографії) називати її **“польсько-козацькою війною”**, оскільки з одного боку береться національний чинник, а з другого — соціальний (це те ж саме, якби для означення повстань за незалежність поляків під проводом Тадеуша Костюшка (1794 р.), 1830-1831, 1863-1864 рр. проти Російської імперії вдатися до терміна **“російсько-шляхетська війна”**). Не всю повноту змісту події відображає й поняття **“Визвольна війна”** (останнім часом переважно вживається у варіанті **“Національно-визвольна війна”**). Чому? По-перше, як помітив Ярослав Ісаєвич, воно не враховує того факту, що з українсько-польською війною поєднувалася й перепліталася соціальна боротьба між окремими верствами українського народу; по-друге, ігнорує процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин.

Відкритою проблемою і далі залишається з'ясування хронологічних меж революції. В радянській історіографії 50-х-80-х рр. вони визначалися 1648-1654 рр., а в 90-х рр. в українській історичній науці набуло поширення їх датування 1648-1657 рр. На думку Володимира Борисенка, Національно-визвольна війна тривала з 1648 по 1660 рр. Відомий письменник Валерій Шевчук висловив міркування, що вона завершилася в 1678 р. Аналіз виявлених нами, а також віднайдених у 90-х рр. Юрієм Мициком, Віктором Брехуненком, Тарасом Чухлібом та іншими вченими в зарубіжних архівосховищах джерел дозволяє дійти висновку, що події 1648-1676 рр. становлять ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежності і територіальну цілісність, а також боротьби за утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, проти федалізації суспільства. До речі, сучасники і учасники подій 60-х-першої половини 70-х рр. також розглядали їх як продовження війни, що почалася в 1648 р. На погляд авторів цієї праці, Національна революція розпочалася в 1648 р. й тривала до ліквідації державних інституцій у Правобережній Україні, яка збіглася з падінням гетьманування Петра Дорошенка восени 1676 р.

Ми виділяємо в розвитку революції кілька періодів.

Перший (лютий 1648-червень 1652 рр.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної та соціальної боротьби. Відбувався бурхливий процес становлення державних інституцій, формування політичної еліти та національної державної ідеї. Основними завоюваннями

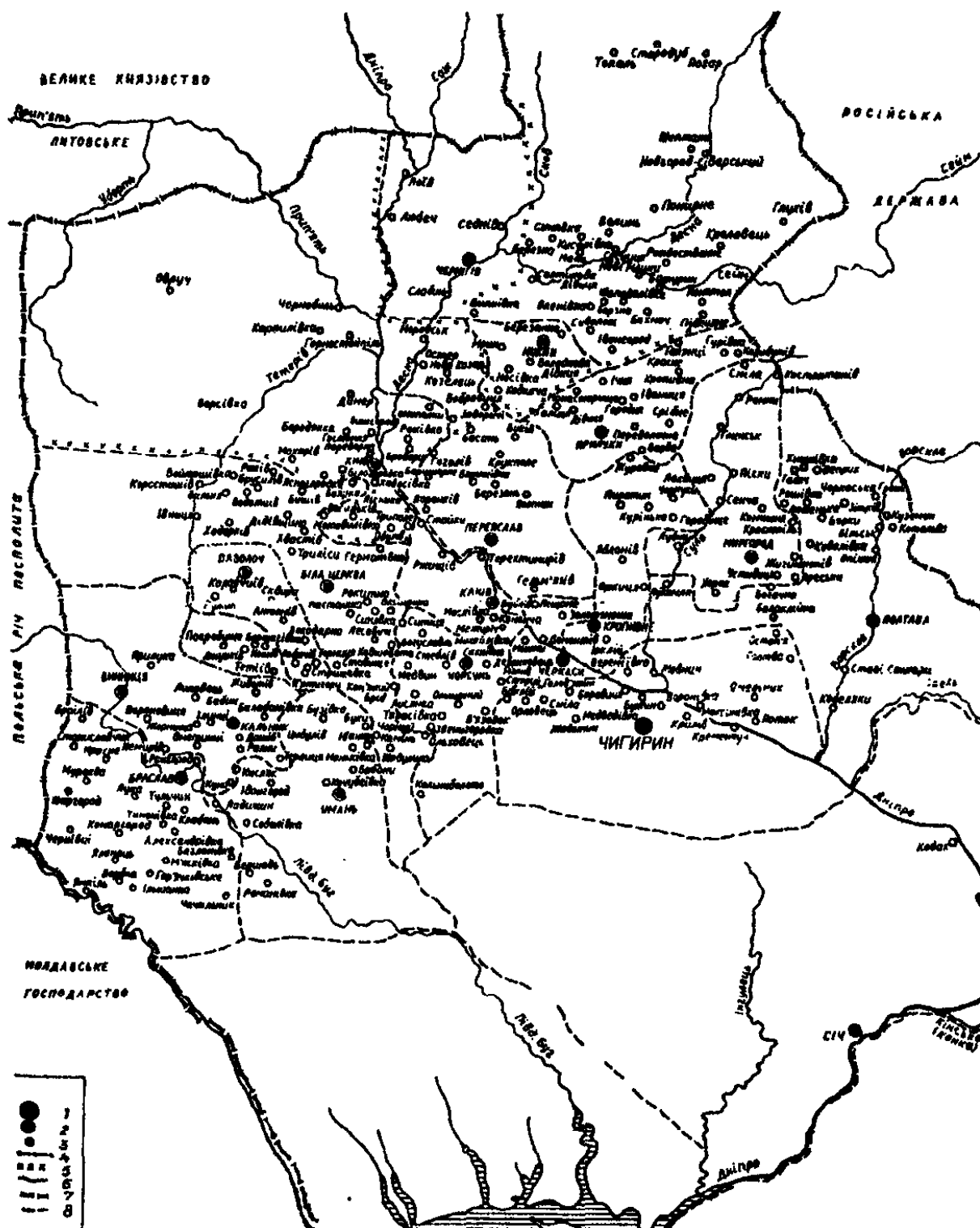

Рис. 19. Адміністративний поділ України. 1648-1654 рр.

періоду були виборення в червні 1652 р. де-факто державної незалежності козацької України (терени Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств) й успішне завершення Селянської війни.

Другий (червень 1652-серпень 1657 рр.) відзначався погіршенням економічного й геополітичного становища нововитвореної держави та активними пошуками її уряду союзників на міжнародній арені для розгрому Речі Посполитої й возз'єднання у межах єдиної держави всіх етноукраїнських земель. В політичному розвитку утверджується монархічна форма правління у вигляді спадкового гетьманату.

Третій (вересень 1657-червень 1663 рр.) охоплює час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й призвела до розколу козацької України на два гетьманства (Правобережне й Лівобережне) та виділення Запорозжя в окрему політичну силу.

Четвертий (липень 1663-червень 1668 рр.) ознаменувався прагненням польського та російського урядів поділити Українську державу, що й сталося за Андрусівським договором 1667 р., та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України.

П'ятий (липень 1668-вересень 1676 рр.) припадає на нове загострення політичної боротьби (1668-1669, 1674 рр.), посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідацію державних інституцій на Правобережжі та його жахливе спустошення польськими, кримськими, турецькими й російськими військами. Революція зазнала поразки.

§5. Смерч (літо 1648 р.)

Повернемося до висвітлення перебігу подій після перших блискучих перемог. Гетьман мав намір продовжити наступ у центральні райони, тому, рухаючись на Білу Церкву, розсилав універсали до населення із закликами братися до зброї. До лав війська масово вливалися козаки, селяни і міщани, його чисельність зросла до 30 тис. осіб. Через Тугайбея Б.Хмельницький передав М.Потоцькому програму вимог до польського уряду. Вона передбачала: створення по Білу Церкву й Умань (включно

з Лівобережжям) удільної, з визначеними кордонами, держави; поновлення “давніх вольностей”; скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків і королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького “лише одному королю”. Так уперше в українській суспільно-політичній думці XVI-першої половини XVII ст. формулюється ідея необхідності витворення, хоча й на обмеженій території, автономної козацької (а по суті — Української) держави. М.Потоцький заявив, що ці вимоги польський уряд ніколи не задовольнить і не погодився відіслати їх до Варшави.

Через відмову Іслам-Гірея, котрий прибув до українського табору під Білою Церквою 2 червня, взяти участь у подальшому поході, прагнення більшості реєстрового козацтва замиритися з польським урядом, а також під загрозою вторгнення московського війська як союзника поляків у боротьбі з татарами гетьман змушений був припинити наступ. Скликана 10-12 червня військова козацька рада вирішила відрядити посольство до Варшави добиватися ліквідації “Ординації” 1638 р. й повернення православним захоплених уніатами в ряді міст церков. Питання автономії для козацької України в інструкції послам не порушувалося. Щоправда, вони мали звернути увагу уряду на становище українців у Речі Посполитій: “найостанніший має нас за найпідліших, народ від віків вільний, а полякам приятний і корисний”.

Водночас Б.Хмельницький вживає заходів для розгортання визвольної боротьби й формування на місцях національних органів влади. Для цього, за словами автора Львівського літопису, “він розослал полковників на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, на Полісся, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которых наведеней хлопства в язалося...” За їх сприяння особливо швидко набирало сили повстання в Лівобережній Україні. Не в змозі придушити його, І.Вишневецький поспішно залишив Переяслав і подався спочатку до Лубен, а звідтіля на північ і лише в районі Любеча спромігся переправитися в Правобережну Україну. Протягом червня загони повстанців і козацькі сотні зайняли Лубни, Переяслав, Прилуки, Борзну, Мену, Ніжин, Сосницю, Новгород-Сіверський та багато інших міст. До середини липня вся територія Лівобережжя, за винятком Чернігова й Стародуба (перебували в облозі) була звільнена від польського панування. Наприкінці липня впав Стародуб, а на початку серпня — Чернігівський замок. Величезного розмаху набуло покозачення селян і міщан, розпочалося інтенсивне формування Миргородського, Ніжинського, Прилуцького та інших полків як адміністративно-територіальних одиниць Української держави.

У значно складніших умовах розгорталася боротьба в Правобережній Україні та на західноукраїнських землях, де було багато міст-фортець із сильними залогами. Похід козацьких підрозділів під проводом полковника Олешка Тяплушкіна в першій половині червня до Києва та його захоплення сприяли розвитку повстанського руху в центральній частині Київського та в Жито-

Рис. 20. Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Худ. М.Самокиш

мирському повітах, які до середини липня звільнилися від польської влади. Місто Паволоч стає центром формування Паволоцького козацького полку під проводом паволоцького вїта Івана Кучевича-Мінковського.

Розгортання боротьби на теренах Поділля й півдня Волині пов'язані з діяльністю черкаського полковника М.Кривоноса, котрого Б.Хмельницький призначив, очевидно, наказним гетьманом. Вступивши на початку червня на чолі 400 козаків у межі Брацлавського воєводства, він до середини липня створив із селян і міщан щонайменше 20-тисячне військо. Під час його походу, найчастіше за сприяння самих міщан, було звільнено десятки міст (серед них такі великі, як Погребище, Немирів, Брацлав, Вінниця, Тульчин, Полонне, Заслав, Острог, Старокостянтинів та інші). У жорстокому бою 25-26 липня під стінами Старокостянтинова М.Кривоніс завдав поразки 10-12-тисячному війську (разом із обозними та слугами воно становило близько 20-22 тис. осіб) І.Вишневецького, що складалося переважно з військових формувань покатоличених і полонізованих українських магнатів. Ця перемога створила сприятливі умови для розвитку повстання на території Волинського, Подільського і Руського воєводств, дозволила Б.Хмельницькому успішно завершити формування армії.

Хоча М.Кривоноса на початку серпня було відкликано до обозу українського війська, повстання швидко поширювалося. Брацлавський хорунжий Ян Дзик у середині серпня повідомляв з Тернополя про "невгамовну хлопст-

ку фурію", яка "не тільки не вщухла, але щоденно, щомиті зростає. Все хлопство поголовне збунтувалося в Україні і в Поділлі не менше..." Дещо раніше литовський підстолій констатував: "... повсталa вся Україна, лється шляхетська кров. Хлопства незліченна тьма вже знесла майже все Брацлавське воєводство". Київський підкоморій Юрій Немирич благав краківського воєводу Станіслава Любомирського пошвидше організувати допомогу для їх порятунку, бо "такий великий страх охопив усіх і що все живе біжить, утікає і ледве хто сотий залишається". В першій декаді серпня міщани Меджибожа, заручившись охоронним універсалом Б.Хмельницького, здали місто його уповноваженому Якименку. 10 серпня подільські повстанці з допомогою міщан штурмом оволоділи резиденцією коронних гетьманів — м.Бар. У Подністров'ї розгорнувся рух опришків (левенців), загонами яких керували Коломеда, Вовк, Чуйко, Іван Александренко, Недовісенко, Остап Гоголь, Іван Кияшко, Станіслав Мрозовицький та інші ватажки. З другої половини серпня вони на чолі загонів чисельністю близько 10 тис. осіб взяли в облогу Кам'янець-Подільський, що тривала до початку грудня.

Масового характеру набула також боротьба в Луцькому повіті Волинського та Овруцькому повіті Київського воєводств (почалося становлення Зв'ягельського і Овруцького полків). Спалахують виступи на Тербовлянщині й у Галицькій землі Руського воєводства. "Боюсь за Тернопіль, — писав 31 липня один із шляхтичів, — який зичливих людей до оборони не має і напевне вчинить за прикладом інших міст, бо вже тепер у місті зрада показується, хоча ворог далеко. Що ж буде, коли підступить близько. Послушенства з боку поспільства вже й на половину не має". Росла тривога у Львові, де шляхта й магістрат побоювалися повстання українців. 18 серпня галицький підкоморій закликав шляхту збиратися до нього, бо "власні піддані наші в усіх містечках починають бунтувати..." Навіть на самому заході українських земель — у Підляшші — в серпні спалахнули виступи. За словами шляхтича, "постали розрухи великі й хлопство, вся Русь, збунтувалося, а саме в Більську й Дорогочині, післали до Хмельницького, прохаючи допомоги, а принаймні голови, котра їм могла б допомогти". В цілому ж на середину вересня повстанцями були звільнені Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське воєводства, південна й центральна частини Волинського.

Спробуємо з'ясувати найістотніші особливості боротьби. Насамперед впадає в око її яскраво виражений національно-визвольний і релігійний характер. Усі без винятку джерела підкреслюють винятково масову участь у ній православних українців ("вся Русь об'єдналася", русини "дихають одним лише фанатизмом схизми проклятої", "...вся Русь збунтувалася" тощо), тож називають її "Руським повстанням". Вражає небаченої сили вибух ненависті до поляків, євреїв, католиків (незалежно від національності) й уніатів, що

обернувся величезною трагедією для десятків тисяч осіб на теренах етнічної України, проявами етнічних чисток, яким не може бути найменшого виправдання. Знаходимо десятки свідчень сучасників про масові вбивства, руйнування костелів, кляшторів, синагог, наругу навіть над покійниками. Так, теребовлянський підстароста підкреслював, що на Поділлі *"ні шляхтича, ні ксьондза, ані жида не знайдете"*. Львівський синдик Самійло Кушевич, повідомляючи про повстання в Кам'янці-Струмиловій (нині — Кам'янка Бузька), зазначав: *"Вбито католиків, замучено ксьондзів, потоптано святощі. Вже стало небезпечно по селах і шляхах через бунти всієї Русі, яка з непримиренною ненавистю до католиків убиває і жахливо мордує піших і кінних"*. Н.Ганновер занотував у хроніці, що *"не існує в світі жодного способу лютого вбивства, якого б вони [козаки] не застосовували; використали всі чотири види страти: побиття камінням; спалення; вбиття і вдушення"*. Свідчення подібного змісту подає і Самовидець: *"...усе забияли, не щадячи ані жон и дітей їх..."*

Зрозуміло, що сучасники подій (особливо з польського та єврейського боків), переживаючи шок, дещо перебільшували масштаби погромів і чисельність жертв (наприклад, за обрахунками американського історика Ярослава Пеленського, найімовірніші втрати єврейського населення в 1648 р. становили не понад 100 тис. осіб, як про це часто пишеться в літературі (їх усього в межах України проживало близько 120 тис. осіб), а від 6 до 16 тис.). Однак, повторимося, трагедія була величезною. Безсумнівно, в цьому вибухові жорстокості чимало було від темного і руйнівного, притаманного людям на рівні інстинктів (то більше, що базові з них постійно придушувалися), яке тепер вирвалося назовні. Але вже сучасники розуміли, що головна причина усіх цих потрясінь лежала не в сфері властивій українцям етнопсихології чи ментальності, а в гнобленні їх з боку панства, орендарів, державних структур Речі Посполитої, католицької Церкви. З огляду на це промовистим є визнання одного з польських анонімних авторів літопису, яке він зробив у 1648 р.: *"...за гріхи наші Господь Бог страшними нещастями із своєї святої волі вразив і нечувано покарав Корону Польську"*.

Вістря боротьби спрямовалося не лише на ліквідацію національно-релігійного гноблення та його носіїв. Уже влітку серед українців у дисперсній формі зароджується ідея створення власної держави. Наприклад, захоплений на початку липня до полону козак заявив кам'янецькому старості Петру Потоцькому, що вже *"держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків"* і кордон має проходити по р.Горинь. Повстанці засвідчували наміри дійти *"до Вісли"*, *"вдарити по Речі Посполитій"* тощо. На звільненій території створювалися нові органи влади (*"... заводять своїх урядників, — писав князь Владислав Домінік Заславський, — окрему республіку собі вчинивши"*). У містах відновлювалося українське самоуправління. Згадуваний С.Кушевич не приховував

занепокоєння тим фактом, що "неприятель підкоряв руську землю, власність Речі Посполитої, прагнучи законно (що безчесно задумав, не зважаючи на жодні трактати, які розуміє в цей час лише як прикриття) зробити її своєю".

Рішучість народних мас ліквідувати польське панування зіграла надзвичайно важливу роль у творенні державних інституцій: території, армії, центральних і місцевих органів влади, судових установ, нової соціальної структури. Внаслідок цього до кінця 1648 р. вже існувала республіканська за формою правління Українська держава, до речі, унітарна за своїм устроєм. Щоправда, заміна польського адміністративно-територіального устрою українським полково-сотенним відбувалася в різних регіонах неодноразово й не з однаковою інтенсивністю. Насамперед це сталося на території козацького регіону. Протягом літа він утверджується в Лівобережній Україні, на Київщині, Чернігівщині, Брацлавщині. Повільніше, протягом серпня-листопада, формується в північній частині Правобережжя, південно-східній Волині, Подільському воєводстві, на півдні Галицької землі.

Важко переоцінити роль Б.Хмельницького у процесі розбудови держави, виробленні підвалин її внутрішньої і зовнішньої політики. Надзвичайно важливе значення для зміцнення гетьманської влади й діяльності державного апарату мали розроблені ним і ухвалені в червні "Статті про устрій Війська Запорозького". Деякі джерела дають підстави припускати, що настанови "Статей..." виходили за межі суто військового статуту й охоплювали інші сфери життя козацької України. Спираючись на них, гетьман прагнув узяти під контроль бурхливу стихію національно-визвольної та соціальної боротьби.

Істотного значення набула проблема співвідношення влади гетьмана з повноваженнями військової (чорної) ради. Протягом першої половини 1648 р. вона цілковито контролювала ухвалення Б.Хмельницьким рішень із найважливіших політичних питань. Але, починаючи з липня, гетьман, будучи противником охлократичних традицій Війська Запорозького, став обережно, послідовно й неухильно провадити курс на зміцнення гетьманського (потенційно — монархічного) начала в політичному розвитку України. Протягом липня-серпня він відмовляється від практики скликання військових рад, обходячись нарадами зі старшиною. На цей новий аспект політичного життя звернув увагу посланців А.Кисіля сам Б.Хмельницький: "... не так у нас тепер [ведеться] справа, як [це було] здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся". За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомляли, що гетьман відтепер не має ради з черню, "чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з ними радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду". Сказане не означає, що гетьман дозволяв собі нехтувати позицією основної маси війська. Як справедливо зазначав В.Коховський, "влада Хмельницького не завжди була незалежною, часом змушений був те чинити, що бунт говорив".

Однією з найважливіших особливостей революції було тісне поєднання визвольної і релігійної боротьби з соціальною. Сотні створених селянами і міщанами загонів громили маєтки, знищували шляхту, орендарів, корчмарів, урядників, незалежно від їхнього етнічного походження й конфесійної приналежності. Вже наприкінці травня А.Кисіль звернув увагу на той факт, що повстанці *"піддають вогню й мечу лише один шляхетський стан"*. Через місяць він констатував: *"... вже точно все селянство втягнулося в цю війну і або нам доведеться витяти хлопів і вчинити спустошення, або хлопів, бережи пане Боже, нас вистріляють"*. Пани відзначали існування в повстанців намірів *"вигубити шляхетський стан"*; надії, що нарешті шляхтичі *"над нами панувати не будуть"*; певності, що в майбутньому *"панів не буде"*. На кінець липня форми боротьби, її масштаби свідчили, що вона вийшла за межі типового селянського повстання й переросла в селянську війну, що мала чимало спільних рис із Селянськими війнами в Росії, Англії, Німеччині, Франції, Угорщині та інших країнах. Її зміст, нагадаємо, полягав у ліквідації панівної системи соціально-економічних відносин, здобутті особистої свободи й утвердженні приватної власності на землю та сільськогосподарські угіддя.

Генератором соціальної активності селян і, частково, міщан виступав козацький ідеал. Боротьба за здобуття козацького імунітету (особиста воля, право власності на землю, самоуправління) швидко набула загальноукраїнського масштабу й реалізовувалася в масовому покозаченні. Представник міської верхівки м.Казимир (поблизу Кракова) Марцин Голінський у своїй рукописній збірці занотував повідомлення від 30 серпня, що *"хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло"*. Український посол до Московії Селуян Мужилівський у *"Записці"* царю від 14 лютого 1649 р. зазначав: *"...поспільство дочувшись, же короля в землі немає, в козацтво все обернулося, так по суй стороні, як і на туй Днепра"*. Повсталі запроваджували на місцях *"козацький присуд"* і *"козацькі порядки"*, що означало створення власних органів управління, які лягали в основу владних структур національної держави.

Позиція правлячої еліти Речі Посполитої щодо розв'язання української проблеми мала цілком виразні контури. Серед неї формується два угруповання, одне з яких польська дослідниця Стефанія Охманн умовно назвала *"мирним"* (його очолювали канцлер Є.Оссолінський та А.Кисіль), а друге — *"воєнним"* (ідеологами були І.Вишневецький та В.Заславський — полонізовані українські князі). Відмінність між ними полягала в тактичних діях: прибічники канцлера хотіли поступками схилити на свій бік козаків і домогтися розгрому татар, а однодумці І.Вишневецького, навпаки, прагнули залучити на свою сторону татар, придушити повстання і знищити козацтво як стан. *"Мирне"* угруповання також не відкидало можливості застосування воєнної сили, якщо для цього виникнуть сприятливі умови (А.Кисіль в одному

з листів писав, що він *“радий би [і] сьгодні настромити на палі усіх бунтівників”*).

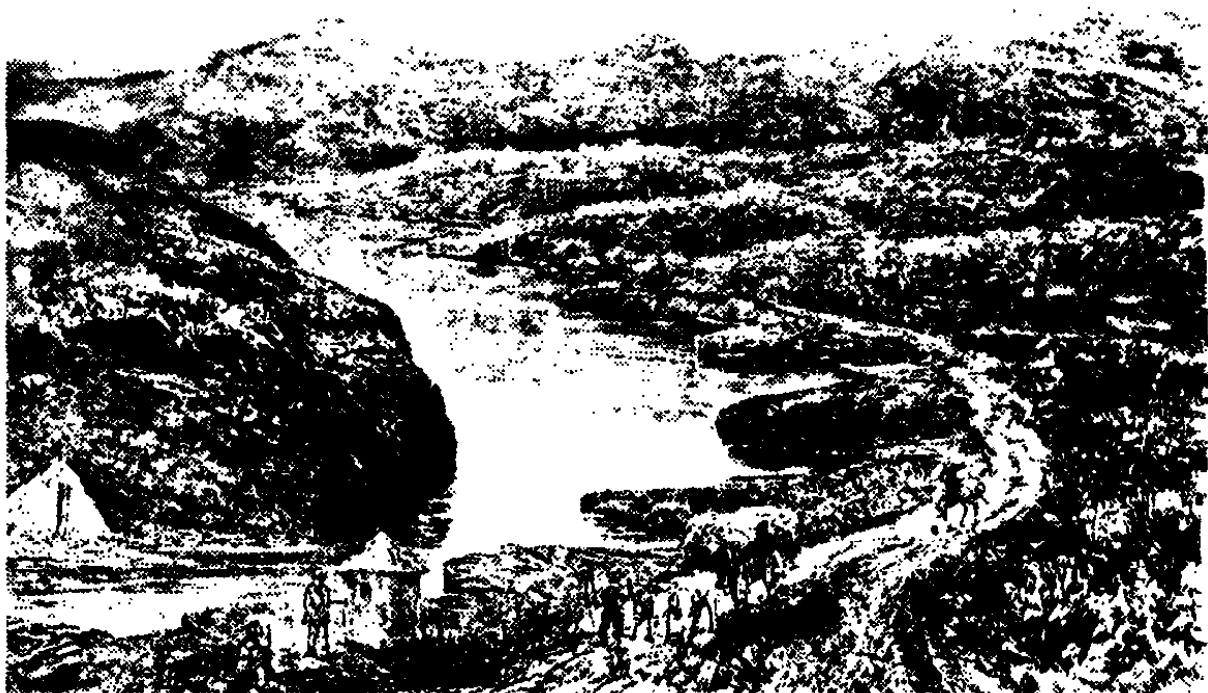
Прикметно, що обидва угруповання виявляли дивовижну однаковість у несприйнятті навіть у зародковому стані ідеї українського автономізму, прагненні офіційно розглядати повстання лише як *“домову війну”* — боротьбу козацтва за свої права та бунт селянства. Невипадково 24 липня А.Радзивил звернув увагу сейму на необхідність ретельно дбати про збереження цілісності Речі Посполитої, не забуваючи прикладів Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Цю думку підтримав канцлер, закликавши присутніх рішуче протистояти можливим домаганням козаків відірвати *“від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння”*. Під час вироблення пунктів *“інструкції”* комісарам на переговори з Б.Хмельницьким (основні вимоги посланого з Білої Церкви посольства були відхилені), до неї внесли суворе застереження не дозволяти створення *“особливого уділу з володінь Речі Посполитої”*.

Проти переговорів, як засвідчують джерела, з одного боку, виступали маси селян і міщан, підтримувані радикальним угрупованням старшини (очолював його М.Кривоніс), а з другого — більшість шляхти під проводом *“воєнного”* угруповання І.Вишневецького-В.Заславського. За таких обставин з другої половини серпня стає реальною загроза відновлення воєнних дій.

§6. Пилявецька битва

Довідавшись про поразки на Жовтих Водах і під Корсунем, польський уряд (після смерті 20 травня Владислава IV біля керма влади перебували примас М.Лубенський і канцлер Є.Оссолінський) став уживати заходів для формування армії. На початку червня її воєначальниками (регіментарями) призначили В.Заславського, коронного підчашого Миколая Остророга та А.Конецпольського. Згодом їм на допомогу обрали ще 32 комісарів-радників. Така велика кількість осіб, причетних до керівництва армією, породжувала безвідповідальність. Хоча місцем збору підрозділів було визначено м.Глиняни (на схід від Львова), І.Вишневецький, ображений тим, що його не призначили командувачем армії, став зосереджувати корогви

*Рис. 21. Місце бою військ Богдана Хмельницького з поляками під Пилявцями.
Гравюра другої пол. XIX ст. Невідомий художник.*

своїх прихильників під Чолганським Каменем (нині — Теофіполь). 4 вересня сюди підійшли полки з-під Глинян, очолювані В.Заславським та М.Остророгом, і після тривалих переговорів 11 вересня відбулося їх об'єднання з силами І.Вишневецького. Чисельність армії сягнула 36-40 тис. жовнірів і шляхтичів "при вогні і залізі", а разом із обозними та слугами — близько 80-90 тис. осіб. На її озброєнні перебувало 100 гармат. Оскільки переважна більшість шляхти вибиралася в похід як на бенкет, то в обозі налічувалося понад 50 тис. возів з продовольством, напоями і т.ін., а для скрашування буденної одноманітності й незручностей табірної життя чоловіків — 5 тис. щедрих на почуття жінок. Вражала розкіш знаті: одяг одного з магнатів був оздоблений діамантовим і рубіновим паском вартістю 100 тис. злотих, інший прихопив соболіну ферязь із діамантовими запонками ціною 70 тис. злотих.

Серед воєначальників (формально функції головнокомандувача виконував В.Заславський) панувало безладдя, зумовлене амбіціями, особистою неприязню, браком єдиновладдя. Дуже низький авторитет воєначальників серед офіцерів і жовнірів спричиняв падіння військової дисципліни. Для настроїв більшості магнатів, шляхти, офіцерів характерною була явна недооцінка боєздатності противника й переоцінка власної. У їхній свідомості панувало переконання, що для здобуття перемоги "потрібна не зброя, а канчуки". З цього приводу А.Радзивил відзначав: "Обтяжені Цецерою і Бахусом, уявляли собі, що переможуть козаків і до того дійшла їх пиха, що один із них (чи не І.Вишневецький — авт.) писав до Варшави, що має надію скоро

прибути з 40 000 гострих шабель зі своїм кандидатом на короля, наче вже тримали у руках нагороду". З неприхованим сарказмом А.Радзивил зауважував, що "ліпшим є військо оленів, очолюване левом, ніж військо левів, очолюване оленем".

Готувався до битви й Б.Хмельницький, хоча не відкидав можливості порозумітися з Варшавою шляхом переговорів, що мали, за домовленістю з А.Кисілем (очолював польську комісію), розпочатися у Старокостянтинові. Протягом другої і третьої декад серпня українське військо переміщувалося в районі урочища Гончариха й поселень Уладівка-Куманівці. Враховуючи те, що переговори заходять у глухий кут, а більшість війська виступає проти замирення з Польщею (козаки знали про войовничі настрої супротивної сторони), гетьман розпочав пошук місцевості для табору, рельєф якої послаблював би високі бойові якості польської кінноти. Розвідники виявили таку неподалік від Старокостянтинова (за 25-30 км на південний схід від міста), на правому березі р.Іква біля містечка Пилява. Як засвідчують результати топографічного обстеження місцевості, проведеного в 1990-1991 рр. старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України Л.Виноградською, найімовірніше, гетьман розташував табір на височині (нині має назву "Бутова"), розташований за 1,5 км від замку вгору за течією річки і за 1 км від греблі, через яку проходила дорога на Старокостянтинів. З боку замку вона була захищена водою, з протилежного боку мала широку долину під назвою "Богданівка". Позаду височини пролягала дорога, що через с.Пилявка вела до Меджибожа.

За обрахунком І.Стороженка, кожна сторона чотирикутного табору була завдовжки не менше 1 км. По його периметру в 6 рядів стояли вози, доступ до яких перекривали шанці й вали. Надійне сполучення з'єднувало табір із командним пунктом Б.Хмельницького, розташованим у невеликому замку. Щоб утруднити наступ ворога, гетьман наказав перекопати найближчі пагорби й долини, частину сіножатей залити водою, а в чагарниках розмістити підрозділи піхотинців. На лівому березі річки, навпроти замку, розташувався табір М.Кривоноса. Зв'язок з ним підтримувався через греблю, яку зміцнили гарматами й шанцями, обсадженими піхотою. Полякам залишили територію на лівому березі Ікви, з пагорбами, вкритими чагарниками, чисельними рівчаками з водою, ставками й заболоченими низинами. Загальна чисельність українського війська сягала 100-110 тис. осіб, серед яких лише 50-60 тис. вояків мали належне озброєння й бойовий досвід, решту становили "селяни від плуга". Артилерія налічувала близько 100 гармат. Щоб позбавити польське командування інформації про становище в таборі, гетьман запровадив сувору дисципліну.

В чому полягав стратегічний задум українського командування? Враховуючи реальне співвідношення сил (майже половину армії становили погано озброєні чи зовсім безбройні селяни і міщани, котрі, до всього, ще й не мали

військового вишколу), брак кінноти, спроможної зійтися у відкритому бою з польською, гетьман вирішив, спираючись на активну оборону табору, послабити й виснажити сили ворога, а після підходу татар (їх поява очікувалася 17-20 вересня), завдати сильного контрудару. Чи мав він шанси на успіх? Гадаємо, що так. Українська піхота (козаки), коли вона билася під захистом возів і земляних фортифікацій, не мала собі рівних у Європі. Польська кіннота — неперевершена в боях на відкритій місцевості — втрачала свої чудові якості й часто виявляла безпорадність, коли справа доходила до штурму укріплених позицій. Для цього потрібна була піхота, а в польській армії її налічувалося всього близько 10 тис. осіб. Якщо взяти це до уваги, то Б.Хмельницький належним чином підготувався до боротьби.

Окрім того, гетьман погіршив становище польської армії організацією повстань селян і міщан на території, що контролювалася її командуванням. "Зрозумієш ... небезпеку, що загрожує нашому війську, — писав 23 вересня із Варшави галицький стольник Андрій М'ясковський до познанського єпископа, — яке знаходиться начебто у пастці, обложене вже навколо противником, коли ворогом, котрий захопив Сатанів і Скалат, відрізано тил війська".

Отож, зайнявши вигідну позицію, гетьман прагнув за всяку ціну виманити сюди польську армію. Для цього він вдав, ніби хоче закріпитися в районі Старокостянтинова. Відправлені ним кілька тисяч вояків (імовірно, на чолі з полковником Д.Нечаєм) спочатку зайняли Красилів, а потім відійшли до Старокостянтинова й почали там укріплюватися. Захоплені в суботу 12 вересня жовнірами шестеро українців повідомили про намір Б.Хмельницького підійти з військом до Старокостянтинова й узяти під контроль переправу під Росолівцями (лише вона дозволяла подолати болота й ставки, які простягалися між ріками Ікопоть і Понора й перекривали шлях до Старокостянтинова). Це не могло не викликати занепокоєння в поляків.

Щоб випередити українського гетьмана, ранком наступного дня польське військо виступило в похід. Знайшовши 14 вересня переправу вільною, його воєначальники опанували її й увечері спробували заволодіти Старокостянтиновом. Після двогодинного бою, зазнавши невдачі, кілька тисяч жовнірів відступили до свого обозу. Вночі Д.Нечай з козаками і значною частиною міщан покинули місто й прибули до табору Б.Хмельницького. Ранком жовніри зайняли Старокостянтинів.

16 вересня В.Заславський зібрав військову нараду для розроблення плану подальших дій. Думки польських воєначальників розділилися. Меншість (В.Заславський, Адам Кисіль та інші) підтримала пропозицію литовського обозного Самуеля Оссинського розташувати армію в таборі за містом між р.Случ та болотами й очікувати на підхід українців. Більшість (київський воєвода Януш Тишкевич, берестейський воєвода Шимон Щавінський та інші)

вперто наполягала на негайному наступові на позиції Б.Хмельницького, щоб не допустити його об'єднання з ордою й загнати "за Дніпро". М.Остророг, А.Конецпольський та І.Вишневецький схилилися до того, щоб підтримати думку більшості. У підсумку 17 вересня польське військо вирушило в дорогу.

Зі свого боку, український гетьман, щоб спонукати вороже командування до активних дій, послав під Старокостянтинів сильний роз'їзд, очолюваний М.Кривоносом, з наказом зав'язати бій, а по тому відступити. В одній із долин він зіткнувся з польським роз'їздом Миколи Зацьвіховського, й після запеклої сутички, під час якої важкого поранення в ліву частину грудей зазнав М.Кривоніс, українці поспішно відійшли. Через затримку возів 18 вересня польське військо простояло на місці.

Наступного дня, в суботу, воно зупинилося за 8 км від українських позицій, де регіментарі хотіли спочатку розташувати обоз. Але після того, як два комісари, "зігрівши рот вином, заприсяглися за 24 години взяти козацький табір", вирішили зробити це ближче до українців. 20 вересня місце для табору обрав М.Остророг, після чого сюди перебралося все військо.

Табір розташувався на шести пагорбах "на добру милю" (близько 8 км), укріплювати його не поспішали. Ухвалені розпорядження не виконувалися, бо, за словами В.Заславського, "кожний жовнір хотів бути ротмістром, ротмістр — полковником, а полковник — гетьманом". Тому польське командування так і не спромоглося виробити плану дій, що становило собою неприпустиму помилку.

В понеділок 21 вересня військо вишикувалося до бою: правий фланг очолював М.Остророг, центр — В.Заславський, лівий фланг — А.Конецполь-

Рис. 22. Ієремія Вишневецький

ський. Не повідомивши регіментарів, київський воєвода (за образним висловлюванням автора “Щоденника пилявецького”, “старий в літах, а молодий в розумі”) кинув корогви на штурм греблі через Ікву. Так розпочалася битва. Кілька разів гребля переходила з рук у руки. Переконавшись, що лобові атаки, крім значних втрат, нічого не приносять, В.Заславський послав кілька тисяч жовнірів на чолі з князем Самуелем Корецьким і стражником коронним Самійлом Лашем через річку в обхід, щоб завдати удару по греблі з тилу. Долаючи заболочені місця, вони пройшли близько 15-16 км, перш ніж вийшли до неї. І все ж їхня поява надвечір виявилася несподіванкою для українців, котрі після бою залишили греблю й відійшли до свого табору. Для зміцнення захоплених позицій регіментарі направили сюди кілька полків (зокрема 1200 піхотинців) і шість гармат.

Цього ж дня польські підрозділи під керівництвом І.Вишневецького вели запеклий бій біля табору М.Кривоноса, під час якого, за даними одного з джерел, загинув брат польського воєначальника. Щодо поширеної в історичній літературі версії про смерть під час цих поєдинків Івана Ганжі — відомого козацького полковника, соратника М.Кривоноса, то вона є хибною, бо насправді він перейшов на польську сторону, отримав за зраду офіцерський чин і шляхетство й узяв дуже активну участь у боротьбі проти власного народу. В одному з джерел міститься лише згадка про загибель невідомого нам по імені полковника Ганжі. Наскільки ця інформація є вірною, судити важко, але достеменно відомо, що це не був Іван Ганжа.

Втрата переправи стала невдачею для українського війська, хоча не варто переоцінювати цього успіху поляків. Річ у тім, що гребля була занадто вузькою, щоб нею можна було користуватися для перекидання великих військових підрозділів. Усе ж Б.Хмельницький врахував допущені прорахунки (жовніри зуміли непоміченими вийти в тил воякам, котрі захищали греблю). За його наказом 22 вересня попереду і позаду табору викопуються глибокі рови, а в районі боліт і мілкого озера, де через річку переправилися корогви, розташовуються козацькі сотні. Готуючись до вирішальних подій, гетьман дав можливість війську перепочити. Тим часом регіментарі, враховуючи незавершеність укріплень навколо табору й можливість нічної атаки українців, протримали протягом ночі в бойовій готовності більшість полків “з обох боків греблі”.

Увечері 22 вересня до українського табору з'явилося близько 5-6 тис. буджацьких татар, котрих гетьман зустрів під залпи з гармат і самопалів. А перед їхнім прибуттям навмисне розпустив чутку про наближення кількох десятків тисяч татар. Внаслідок успішно проведеної операції з дезінформування противника (цього сприяли мужні вояки-смертники, котрі під тортурами “видали” полякам необхідну інформацію) в польського командування сформувалося тверде переконання, що орда й справді налічує 30 тис. осіб.

Готуючись до контрнаступу, Б.Хмельницький, по-перше, вирішив його провести одночасно на обох берегах Ікви, по-друге, частину татар переправити до табору М.Кривоноса і, по-третє, щоб нагнати страху на жовнірів, очевидно, звелів перевдягнути частину українців у татарське вбрання. Ранком 23 вересня, коли польське командування розпочало заміну підрозділів на греблі, гетьман подав сигнал про атаку. Корогви Мазовецького полку на правому березі Ікви були розгромлені відразу ж. Гусарські підрозділи Сандомирського полку виявилися неспроможними зупинити просування українців і почали відходити до греблі. У цей час по ній вдарили гармати й мало кому із жовнірів вдалося врятувати життя втечею. Переправа перейшла до рук українців. Успішно розвивався наступ і полків М.Кривоноса, котрі, за визнанням одного з польських офіцерів, *"припирали наших до табору"*.

У вир битви втягувалися все нові й нові сили з обох боків. Після захоплення греблі Б.Хмельницький негайно організував перекидання по ній підрозділів на лівий берег Ікви. Не виключаємо, що переправа відбувалася й в інших підготовлених заздалегідь місцях. У другій половині дня стала окреслюватися перевага українського війська. Серед польських офіцерів і жовнірів з'являється розгубленість, втрачається віра у можливість здобуття перемоги.

Під вечір панічні настрої посилюються, оскільки надходять відомості про появу українсько-татарських підрозділів у тилу табору. Скликана вдруге військова нарада вирішила відступати (спочатку табором з гарматами і піхотою, згодом — кінними полками) до Старокостянтинова. Однак пізніше рада комісарів ухвалила інший план дій: кіннота мала відступати разом із обозом, позаяк *"краще втратити вози і майно, ніж загинути всій Республіці і цвіту Вітчизни нашої"*. По суті це означало залишення кіннотою табору з піхотою та обозною прислугою напризволяще. Пізно ввечері комісари й регіментарі таємно залишили поле бою. Як з гіркою іронією писав автор *"Щоденника пилявецького"*, *"комісари взяли ноги в руки і гетьмани мусили [піти] за ними, бо їх Річ Посполита присягою зобов'язала, аби від них ні в чому не відставали"*. За визнанням іншого сучасника цієї події, воєначальники, *"залишивши табір з їздовими і слугами, безсоромно втікли, бо вони навчилися, що під порятунком Батьківщини нічого іншого не слід розуміти, як лише хорошу втечу..."*

Серед ночі жовніри довідалися, що залишилися без воєначальників, і їх охопила паніка. За словами польського історика і поета другої половини XVII ст. Самуеля Твардовського, *"важко описати ганьбу цієї ночі"*, коли тисячі знетямлених від страху людей кидали зброю, хапалися за коней і намагалися якнайшвидше залишити небезпечне місце, не дбаючи про своїх поранених і хворих товаришів.

Дослідження виявлених нами джерел дозволяє спростувати поширену, особливо в польській історіографії, думку, начебто головною причиною паніч-

ного відступу поляків були не вмілі й потужні дії українців і татар, а морально-психологічна нестійкість командування і жовнірів. У листах і щоденниках учасників битви з польського боку не бракує чесних визнань: вона тривала майже увесь день 23 вересня та була "великою"; "не могли витримати сили ворожої"; "наступала велика козацька сила на гармати, які ледь не захопили"; "всі корогви розбіглися, бо козацтво з чола, а татари з флангів і з тилу оточували"; "регіментарі внаслідок такого наступу ворога звели військо з поля" тощо.

Дізнавшись про залишення обозу жовнірами, Б.Хмельницький запідозрив можливість пастки, тому для з'ясування істини заборонив своїм воякам вступати до нього. Лише через дві години, коли стало очевидним, що провадиться не маневр, а відбувається звичайнісінька втеча ворожої армії, гетьман наказав зайняти табір. До рук переможців потрапили десятки тисяч возів із майном, 92 гармати, гетьманська булава В.Заславського.

Здобута на Пиляві блискуча перемога, по-перше, засвідчила величезний талант Б.Хмельницького як стратега й гнучкого тактика; по-друге, продемонструвала помітне зростання бойових якостей української кінноти; по-третє, сприяла розвитку Національної революції на терені Волині, Поділля й Галичини і, по-четверте, відкрила шлях для наступу українського війська до західних рубежів етноукраїнських земель для їх визволення з-під польського

панування й возз'єднання в межах соборної держави.

§7. Західний похід української армії та його наслідки

Через день українські полки вирушили до Старокостянтинова, де зачинилося близько 1 тис. німецьких піхотинців. 26 вересня українці штурмом оволоділи містом. Найімовірніше, саме тут старшинська рада ухвалила рішення продовжити похід до Львова. У зв'язку з цим постає запитання про його мету. Чи передбачала вона звільнення західноукраїнських земель та включення їх до складу створюваної національної держави? На жаль, стан джерел дозволяє відповісти на нього лише гіпотетично.

Так, у листі до брата в Сосницю гетьман повідомляв, що вирушає до Варшави. Маємо також свідчення полоненого поляками сенчанського козака, що Б.Хмельницький *"думає відняти польські володіння до Вісли, лише за Віслу йти не хоче"*. Вжиті гетьманом під час походу заходи (направлення в різні куточки краю підрозділів для його звільнення, встановлення тісних зв'язків з населенням, створення в містах органів влади тощо) дозволяють припускати, що він розглядав західноукраїнські землі як складову частину держави, що саме формувалася.

І все ж ні він, ні старшина в цей час ще не перейнялися ідеєю створення незалежної держави в етнічних межах України. Мав рацію С.Томашівський, стверджуючи, що в Б.Хмельницького ще не було думки *"про повну державну самостійність України"*. Найімовірніше, він разом із однодумцями намагався добитися того, щоб майбутній король Польщі став також *"королем руським"* і надав Україні (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств, де *"козаків багато"*) статус автономії чи суб'єкта федерації на зразок Великого князівства Литовського (схоже, саме у зв'язку з цим в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства).

Рис. 23. Кременець.
Малюнок І.Зейдліца, літографія Лемерсьє

Досягти цієї мети Б.Хмельницький сподівався шляхом реформування державного устрою Речі Посполитої, яке мусив здійснити, зміцнивши свою владу, монарх “не-католик”. З цього погляду стають зрозумілими наміри гетьмана звести на польський трон московського царя.

Оскільки Олексій Михайлович не квапився розпочинати воєнні дії проти поляків, у вересні Б.Хмельницький пішов на встановлення контактів з трансільванським князем Дьєрдем І Ракоці, котрий готував військо до походу на Польщу, щоб звести на її трон свого сина Сигізмунда.

Звертає на себе увагу намагання гетьмана вплинути на боротьбу всередині Польщі між претендентами на корону Яном Казимиром і Каролом Фердинандом (брати покійного Владислава IV). Гетьман вирішив підтримати Яна Казимира, “вихованого за кордоном” і не такого затятого “ворога іновірців”, яким був його брат. Можливо, він гадав, що, привівши до влади Яна Казимира, натомість отримає для України автономію. Отже, Західний похід здійснювався для реалізації програми автономії.

Близько 28 вересня українське військо залишило Старокостянтинів і через Чолганський Камінь подалося до Ямполь, в околицях якого, ймовірно, 30 вересня, об'єдналося з ордою, очолюваною калга-султаном (перший спадкоємець престолу в Кримському ханстві, який за відсутності хана командував військом) Крим-Гіреєм. Звідси повстанці вирушили на Вишневець, а далі до Збаража, міцні укріплення якого були захоплені 2 жовтня. Тут армія поділилася на два угруповання: одне (тут перебував гетьман) пішло на Львів через Броди і Бузьк, а друге — через Золочів і Глиняни.

Тим часом у Львові збиралися втікачі з-під Пиляви. 29 вересня вони обрали регіментарем І.Вишневецького, а його заступником — М.Остророга. В їхньому розпорядженні перебувало 4,4 тис. вояків, решта — близько 13,5 тис. осіб — залишили місто. Було ухвалено рішення розпочати збір коштів для захисту Львова. За короткий час вдалося зібрати 900 тис. злотих і чимало коштовностей. Однак, дізнавшись про наближення Б.Хмельницького, І.Вишневецький та М.Остророг прихопили пожертвування й разом із жовнірами 5 жовтня таємно залишили місто, кинувши його напризволяще. Організацію оборони було покладено на бурмістра Мартіна Гросвайєра.

Вранці 6 жовтня, у вівторок, татари Тугай-бея й окремі українські підрозділи атакували львівські передмістя. Через день сюди з основними силами прибув гетьман, який зупинився на Вовчій горі. 9 жовтня він об'їхав міські укріплення. Почалися бої. Підрозділи полковника Петра Головацького зайняли церкву св.Юра. Як встановив І.Франко, поданий Б.Зіморевичем у поемі “Козаччина” опис різні львів'ян у церкві, який до сьогодні полюбують смакувати окремі історики, — це тенденційна вигадка, скомпонована зі звісток про спалення Брюховичів, розправ у Високому Замку й наруги над кістками князя

Збаразького у Збаражі. Наступного дня полк М.Кривоноса розпочав штурм Високого Замку, який вдалося зайняти 15 жовтня.

Характер воєнних дій засвідчував не стільки бажання гетьмана будь-що оволодіти Львовом, скільки його прагнення змусити магістрат пристати на свої умови. В ході переговорів, що тривали з 12 по 14 жовтня, Б.Хмельницький погодився за відносно невелику суму викупу припинити облогу. 21 жовтня на 80 возах до українського табору було доставлено контрибуцію в грошах і товарах на суму 220 тис. злотих, що не йшла в жодне порівняння із сумою пожертвувань, прихоплених І.Вишневецьким. У понеділок 26 жовтня українське військо вирушило до Замостя. Основні сили орди, обтяжені здобиччю, подалися до Криму. Разом із гетьманом залишився Тугай-бей менш ніж з 10 тис. татар. Перед відходом Б.Хмельницький видав універсал про захист міста, в якому залишив "для нагляду" свого двоюрідного брата Захарія. На нашу думку, він недооцінив значення міста як центру Західного регіону й припустився серйозного прорахунку, не залишивши тут сильної залоги для зміцнення своєї влади в краї.

Похід українсько-кримських військ до Львова, а звідти — до Замостя, розіслання гетьманом підрозділів у різні райони сприяли розгортанню народного повстання в західній частині Подільського воєводства, на Волині, в Белзькому і Руському воєводствах, Підляшші, Холмщині, Берестейщині. У Кам'янецькому повіті успішно діяли загони полковників Петроса, Харазного, Дзюка, які зайняли Червоноград. У Луцькому повіті завершилося формування полків повстанців Івана Куковського, Федора Липки, Стефана Гирича, Сави та інших. З появою козаків у Володимирському повіті Волинського воєводства тут виникли десятки загонів. Через брак джерел важко з'ясувати, як розгорталася боротьба в Кременецькому повіті, де пройшли полки М.Кривоноса та Ф.Джеджалія. Відомо лише, що міщани Ляховець і Кременця допомагали козакам штурмувати замки.

Уже в серпні Тереховлянський повіт (Галицьке Поділля) Руського воєводства був охоплений повстанням, збуреним переважно міщанами Чорткова, Бучача, Хоросткова, Янова та інших поселень. Найбільш організовано виступив загін мешканців Тереховлі, котрі на початку жовтня вчинили "таємну змову" й поділилися на сотні. Виникла нова міська адміністрація, очолювана Іваном Рудим.

З особливою силою полум'я народного гніву розгорілося на Покутті (південно-східний "кут" Галичини між ріками Дністер і Черемош та Карпатськими горами), де були міцні традиції опришківського руху. В його північній частині діяли великі загони, керовані поповичем Яремком із Товмача, Максимом Чевагою з Олеші, священиком Василем із Озерян, отаманом Копистком із Бортників та іншими. Руйнуючи шляхетські двори й замки, вони вчинили похід під Отиню, допомогли полковнику Семенові Височану захопити

Пнівський замок, а потім, імовірно, за його вказівкою, повернулися назад, щоб охороняти від поляків переправи через Дністер. Під орудою С.Височана перебували найбільші в Галичині сили, можливо, включно із загонами буковинських повстанців. До їх організації доклали чимало зусиль шляхтичі Голинські, Грабовецькі, Жураківські та інші. Кількість повстанців у загонах сягала 15 тис. осіб. На жаль, незважаючи на визначні організаторські й військові здібності, С.Височану не вдалося, на відміну від М.Кривоноса на Поділлі, подолати роз'єднаність повстанських загонів, перетворити їх в армію з постійним складом та єдиним командуванням.

Великого розмаху повстанський рух набрав у Долинському та Калуському староствах Галицької землі. Очолив його піп Іван із Грабівки. За його активної участі виник 3-4-тисячний загін, до якого влилися мешканці понад 80 населених пунктів. У Жидачівському повіті активно діяли міщани Рогатина, Підкаменя, Княгиничів, Ходоростова, Роздолу, Жидачева та Журавного. Війт Рогатина Габріель Кучарський організував похід проти шляхти, яка перебувала в Роздолі. Жителі Жидачева підтримували зв'язок із Калуським полком. На Дрогобиччині громили шляхетські двори жителі Галинець, Грушева, Східниці й багатьох інших сіл. Міщани Дрогобича стали ініціаторами створення 2-тисячного загону. В східній частині Львівської землі взялися до зброї міщани Глинян і Щуровичів, а також мешканці десятків сіл.

Просування українсько-кримських військ з-під Львова до Замостя, рейди численних підрозділів українців і татар на величезному просторі від Береста і р.Нурець (ліва притока Бугу) на півночі до лінії Перемишль-Жешув на півдні сприяли масовому повстанню селян і міщан Берестейщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння тощо. Шлях гетьмана пролягав через Жовкву, Крехів, Магерів, Потеличі, Раву, Нароль і Томашув. 7 листопада він підійшов до Замостя, яке взяв в облогу. Козаки і повстанці захоплюють Берест, Белз, Нароль, Ліпсько, Цешанув, Гродзиськ, Щебрикин, Туробін, Кобрин, Грубешув, Горію, Криницю, Красник, Доброміль, Ліпськ та багато інших міст. В облозі були Пшеворськ, Перемишль та інші міста; козаки діяли в околицях Ярослава, Ланцута, Любліна, Ленчува, Жешува й навіть Варшави. За підрахунками Володимира Грабовецького, у повстанні на західноукраїнських землях взяло участь 50 тис. осіб, які зруйнували 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець, знищили до 2-х тис. шляхтичів.

У соціальну боротьбу втягнулася й частина польського селянства. За свідченням галицького стольника Анджея М'ясковського, *"всі хлопи мазовецькі, плоцькі, равські, сандомирські, особливо князівські і королівські, пана Бога просять за Хмельницького, бо не можуть уже терпіти насильств жовнірів, котрі проходять"*. Маємо заяви шляхти, що *"наші хлопи... приставали (до козаків — авт.) і навіть мазури дещо замишляли"*. Успішно діяли розіслані гетьманом агенти, котрі збуджували міщан і селян до виступів, чинили

підпали й терористичні акти. За визнанням А.Радзивила, в кінці листопада вони з'явилися у Варшаві й мали організувати підпали і напади на двори senatorів і панів та вбивства. Їм вдалося заручитися підтримкою окремих міщан і нагнати страху на панство. Лише після того, як було схоплено й страчено кількох агентів, у столиці "трохи повернуло до спокою".

Масового характеру ще влітку набуло повстання українців і білорусів у Південному регіоні Великого князівства Литовського (тепер — південь Білорусії). За визнанням полонених повстанців, "починаючи від Валишевичів до Мозиря й Річиці, скільки є сіл і вотчин, всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, і, якби довелося б цьому гультяйству відступити, тоді і селяни повинні вирушити з цих країв в Україну. Міста, що об'єдналися і покозачилися, це, говорить, Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоев, Бабура й інші".

Необхідно відзначити, що події осені 1648 р. обернулися великою руйнацією Західного регіону України. С.Томашівський, досліджуючи її масштаби, з'ясував, що головними причинами лиха були дії загонів повстанців, грабежі й брання ясиру татарами, постої, свавілля й здирства підрозділів української армії, епідемії тощо. Український історик другої половини XVII ст. Феодосій Софонович відзначав, що українсько-кримські війська, прямуючи до Замостя, "всюды пустошачи і в неволю людей татарскую беручи". Безперечно, це була велика трагедія, але слід мати на увазі, що подібні руйнівні акції з боку військових підрозділів стосовно населення своєї ж нації були типовими для всіх громадянських воєн, повстань і революцій, що відбувалися в Європі в XVI-XVIII ст.

Тим часом Б.Хмельницький, не отримуючи відомостей про вторгнення трансільванської армії в Польщу (Д'єрдь І Ракоці помер у першій половині жовтня), з кінця того ж місяця почав рішуче виступати на підтримку кандидатури Яна Казимира на польський трон.

Щоб справити відповідний вплив на елекційний сейм, який мав обрати короля, 15 листопада гетьман відрядив посольство Андрія Мокрського з листами до Яна Казимира та senatorів. Дослідники одностайно відзначають скромність висунутих ним політичних вимог, більшість яких торкалася забезпечення інтересів козацтва (збільшення реєстру до 12 тис. осіб, підлягання владі лише короля, право судитися як шляхта, надання права замість кварцяного війська "обороняти Річ Посполиту" тощо). Поміркованість програми зумовлювалася тим, що вона переслідувала розв'язання проблем тактичного характеру: обрайня королем Яна Казимира й укладення перемир'я (наступала зима — найнесприятливіша пора року для воєнних дій української армії (налічувала близько 30-40 тис. вояків); через втому, гостру нестачу коней, облогової артилерії, боєприпасів, епідемію чуми, від якої в грудні помер М.Кривоніс, війська майже втратили боєздатність; розгорталася

*Рис. 24. Ян Казимир.
Малюнок Д.Шульца. Гравюра В.Гандіуса*

партизанська боротьба поляків проти українців на терені етнопольських земель).

З іншого боку, поява українсько-татарських військ на польських теренах, захоплення ними багатьох міст і загроза їхнього наступу на Варшаву, неспроможність швидко зібрати армію, котра розбіглася після Пилявецької поразки ("...розсіялися так, — писав А.Радзивил, — що в жоден спосіб: ні страх, ні любов до Вітчизни, ні гонор, ні прохання, ні кара інфамією (безчестям —

авт.) не могли їх зібрати. Одно слово, просто пропало таке велике військо...”), — все це сприяло зміцненню поміркованого крила політичної еліти, яке виступало за обрання королем Яна Казимира та укладення перемир’я з Військом Запорозьким. 14 листопада Кароль Фердинанд зняв свою кандидатуру, і 17 листопада сейм обрав Яна Казимира королем. Ще до цього юридичного акту він послав до Б.Хмельницького з листом секретаря Якуба Смяровського з пропозицією укласти перемир’я.

19 листопада посланець з’явився в українському таборі. Через день спочатку старшинська, а згодом і чорна рада схвалили рішення про припинення воєнної кампанії, визнання влади Яна Казимира та відступ “на Україну”. Щодо залишення опанованих теренів Західного регіону, то серед старшини існували розбіжності. Полковники М.Кривоніс та П.Головацький наполягали на тому, щоб залишитися на зайнятих рубежах й укріпитися тут. На жаль, Б.Хмельницький, слушно відмовившись від наступу вглиб Польщі (він неминуче завершився б катастрофою для українців), припустився найбільшої за всю свою кар’єру гетьмана помилки, яка мала трагічні наслідки для України і яку так і не вдалося виправити: погодився на залишення західноукраїнських земель. Внаслідок цього рішення втрачалася щонайменше третина території тогочасної України, а Польща отримувала напрочуд вигідний стратегічний плацдарм для зосередження й утримання тут за рахунок українців армії, готової в сприятливий момент розпочати наступ. Окрім того, в разі поновлення воєнних дій вони велися б тільки на українських землях, що прирікало останні на спустошення, руйнацію, обезлюднення. Такою надмірно дорогою виявилася ціна за політику автономізму, за брак національної державної ідеї.

У вівторок 24 листопада останні українські підрозділи залишили околиці Замостя. Оцінюючи політичні наслідки розвитку революції в 1648 р., важливо пам’ятати, що досягнуте перемир’я розглядалося Б.Хмельницьким як тактичний крок на шляху до поставленої мети. Поділяємо міркування Ярослава Федорука, що цим не передбачалося завершення боротьби з Річчю Посполитою. Так, у листі до Дьєрдя І Ракоці від 17 листопада гетьман висловлював бажання бачити його “опікуном і королем Польщі” й радив наказати “війську якнайшвидше наступати на Подьшу”, обіцяючи приєднатися до нього “з усім нашим військом і силою”. Ймовірно, в кінці листопада до Порти вирушило посольство з повідомленням про взяття Б.Хмельницьким під свою владу України, Білої Русі, Волині й Поділля “з усією Руссю, аж по Віслу” й бажанням перейти з Військом Запорозьким під протекцію султана.

Вже під час відходу до Києва Б.Хмельницький прагнув виправити допущену помилку. Зокрема, почав масово розташовувати залоги в містах на схід від лінії р.Горинь-м.Кам’янець-Подільський. На початку 1649 р. А.Кисіль не приховував обурення ситуацією, що склалася: “Хто-то чув коли раду Запорозького Війська у Зв’ягелі!.. Почавши від Случі до Чигирини перебуває

військо Хмельницького". 12 грудня, зупинившись в Острозі, гетьман звернувся з універсалом до шляхти, повідомляючи про припинення воєнних дій і попереджуючи не виявляти "злови" ні до підданих, ні до "руської релігії", бо інакше спокій і мир порушаться, що може призвести "до ще більшого знищення Речі Посполитої". Для ознайомлення ширшого загалу шляхти з його змістом він був також надісланий до Львова та Кам'яця-Подільського.

Отже, Б.Хмельницький певною мірою вважав себе відповідальним за долю населення Західного регіону й залишав за собою право в разі необхідності виступити на його захист.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВИБОРЕННЯ
КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ
(1649 - червень 1652 рр.)

§1. Розроблення Б.Хмельницьким української державної ідеї. Початок становлення українського монархізму

Польський уряд прагнув скористатися відходом української армії для поновлення свого панування. Повідомивши універсалом від 12 грудня населення Речі Посполитої про завершення “козацької війни”, король наказав селянам і міщанам Руського воєводства негайно припинити бунт, повернутися до домівок і виконувати “звичайне підданство”, попереджаючи, що непокірні будуть суворо покарані регіментарем М.Остророгом. Підрозділи коронної армії та магнатів, вступивши в українські землі, “вогнем і мечем” розправлялися з учасниками революції. Так, наприклад, у містечку Краківці (на захід від Яворова) шляхтич Ляходовський наказав стратити священника й частину міщан, а церкву спалити. Навколо Рогатина були посаджені на палі ватажки й учасники виступу. На Покутті шляхетські корогви не зупинялися перед винищенням дітей. На Калушині під час каральної експедиції вбито понад 200 селян і міщан. Жахливою смертю померли захоплені в Калуші керівники створеного тут полку — полковник Іван з Грабівки та його прибічники.

В північно-західних районах Поділля лютували жовніри кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського та П.Потоцького. Штурмом оволодівши Дунаївцями, С.Лянцкоронський наказав вирізати його мешканців, а саме місто спалити. Такі ж страхоття коїлися в західних і центральних районах Волині, де діяли підрозділи В.Заславського, князя Самуеля Корецького та А.Радзивила; в Белзькому воєводстві, на Підляшші, Холмщині, Надсянні й в інших районах. 29 січня 1649 р. сандомирський каштелян Станіслав Вітовський, виступаючи на сеймі, звернув увагу присутніх на жорстокі розправи шляхти з підданими, котрих *“стинають, вішають, наказують садовити... на палі”*. За словами М.Гунашевського, *“многих і духовних і світських, винних і невинних... повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і каждый в своїй маєтності шляхтич”*.

Загони повстанців, особливо на Покутті та в Подільському воєводстві, чинили мужній спротив ворогам. Є дані про зосередження в третій декаді

грудня великої кількості повстанців в околицях Кам'янця-Подільського. Це були загони місцевих опришків і повсталих галичан під проводом С.Височана, які з Покуття відходили на терени Поділля, що перебували під контролем української влади. Подільський суддя Лукаш М'ясковський 28 січня порушив на сеймі питання про надіслання на допомогу Кам'янець-Подільській залозі 1 тис. драгунів, а також боєприпасів, бо місту загрожує небезпека "з боку збунтованих хлопів". Лише в кінці січня польським жовнірам вдалося взяти під контроль Кам'янецький повіт і захопити Бар, звідки в другій половині лютого вони були вибиті подільським полковником Іваном Федоровичем (Федоренком).

На терені Великого князівства Литовського проти повсталих українців і білорусів 10 січня вирушив з Береста литовський польний гетьман Януш Радзивил. Просувався він "волинським кордоном", очищаючи, за словами автора повідомлення про цей похід, "від того гультяйства ці краї, вириваючи з корінням голову повстання". Литовські підрозділи зайняли Туров, Пінськ, Чегерськ, Попову Гору, Бобоничі та інші міста. 10 лютого Я.Радзивил штурмом оволодів Мозирем, який захищав полковник Міхник. За наказом гетьмана полонених козаків посадили на палі, а голову Міхника, на пострах іншим, виставили на найвищій вежі замку.

До лютого жовнірам і шляхті вдалося окупувати терени України до лінії Бар-м.Меджибіж-межиріччя Горині й Случі. Але їхні спроби проникнути на схід від неї зазнали повної невдачі. М.Голинський заіотував "новину": "Хлопи...не хочуть згоди і їх священники не дозволяють на неї, бо хлопів не бажать бути підданими панів, а [прагнуть] бути собі вільними". Враховуючи силу опору покозачених мас, гетьман відмовився (за окремими виинятками) від надання допомоги шляхтичам, котрі наважувалися повернутися до маєтків на землях Української держави; водночас він визнав козацькі права за тими селянами і міщанами, які залишалися в складі його армії.

Аналіз політичної діяльності Б.Хмельницького в кінці 1648-першій половині 1649 рр. дає підстави стверджувати, що саме протягом цього часу відбулося вироблення ним засадничих принципів української державної ідеї. Характерно, що, готуючись до переговорів із польською комісією А.Кисіля (вони розпочалися 20 лютого в Переяславі), він 8 січня відправив посла С.Мужилівського до Москви клопотатися перед царем про надання Україні воєнної допомоги проти Речі Посполитої й прийняття Війська Запорозького (в складі Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, Волинського воєводств і Мозирського повіту) "під свою руку" (це перше, зафіксоване виявленнями джерелами, звернення гетьмана до Олексія Михайловича з пропозицією прийняти Українську державу під свою протекцію). Велика увага приділялася також залученню правителя Трансільванії до спільної боротьби з Річчю Посполитою.

Переосмислюючи сутність та уроки боротьби, гетьман підійшов до переговорів з поляками політиком якісно нового масштабу, що шокувало польську депутацію. Оскільки висловлені ним під час дебатів з А.Кисілем найголовніші принципи політичної програми знайшли подальший розвиток у квітневих переговорах з московським посольством Григорія Унковського, подамо їх разом, що дозволить скласти цілісне уявлення про розуміння Б.Хмельницьким мети своєї боротьби.

По-перше, у розмовах з комісарами було чітко проголошено право української нації на створення власної держави в етнічних межах її проживання, реалізацію якого гетьман вважав своїм найголовнішим завданням. *"Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи"*.

По-друге, він проголосив незалежність новоутвореної держави від Речі Посполитої, яку підтвердив під час квітневих українсько-московських переговорів. 21 лютого гетьман заявив А.Кисілю: *"...лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде"*. Згодом Г.Унковський дізнався, що польських послів відправили з Переяслава, бо *"гетьман і військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польского короля і панів бути не хочуть"*. Йому ж Б.Хмельницький повідомив: *"... а нас Бог від них (Польщі й Литви — авт.) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою цим від них стали вільними"*.

По-третє, гетьман формулює положення про соборність Української держави. Маємо свідчення члена польської комісії, львівського підкоморія Войцеха М'яковського, що Б.Хмельницький неодноразово наголошував на намірах *"відірвати від ляхів усю Русь і Україну"*, звільнити *"з лядської неволі... народ всієї Русі"* тощо.

По-четверте, новоутворена держава розглядалася гетьманом як спадкоємиця Київської Русі. Невипадково під час розмови з Г.Унковським він наголосив на можливості замирення України з Річчю Посполитою лише за умови визнання польським урядом незалежної Української держави *"по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і в неволі бути у них не хочемо"*.

Отже, вперше в історії української суспільно-політичної думки Б.Хмельницький сформулював наріжні принципи національної державної ідеї, що відтоді стала визначальною у визвольних змаганнях народу протягом наступних століть аж до кінця ХХ ст. й передбачала створення незалежної держави в етнічних межах України. *"Я таким чином рішучо відкидаю, — писав М.Грушевський, — що Хмельницький і його однодумці в 1649 р. дали лишались на ґрунті козацької автономії в рамках Річчипосполитої так як*

стояли в р.1648, і мовляв Зборівський договір дає нам вираз їх політичної програми... Козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися... Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького..." На думку видатного вченого, гетьман був "доста свідомий носитель державної української ідеї". З цього часу, зазначав Олександр Оглоблин, "головною метою діяльності Богдана Хмельницького було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічноукраїнські землі..."

За таких обставин польському посольству з великими труднощами вдалося домогтися укладення угоди про перемир'я, що передбачала залишення під владою гетьмана більшої частини території України. Лінія розмежування мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а на Поділлі — по м.Кам'янець-Подільський, і через неї не мали права переходити ні польсько-литовські, ні українські війська. До скликання нової комісії (в кінці травня) шляхті й магнатам заборонялося повертатися до маєтків, розташованих у козацькій Україні.

Якісні зрушення відбувалися також у свідомості українців, зокрема, пришвидшується розвиток національної ідентичності, ідей спільності етнічного походження, "рідної землі", "Батьківщини", культури (переважно мови, звичаїв, традицій), віросповідання. Розпочався складний процес утвердження національної державної ідеї, в чому важливу позитивну роль, як слушно звернула увагу Валентина Матях, відіграв "сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства вартісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва..." Наприклад, В.Коховський наводить такі слова Ф.Джеджалія, сказані ним польським комісарам під час переговорів у Переяславі: "...майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить". С.Мужилівський повідомив у Москві співрозмовникам, що тепер Україна "стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська" і козаки "будуть далі наступати в польські землі..., щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити, щоб люди православної віри були вільні, а полякам щоб до цих міст не було діла". Весною 1649 р., за словами автора "Секретної реляції", "хлопство всієї України" поклало надії на Б.Хмельницького, що "їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити". Як переконував польських співрозмовників український посланець до Криму Федина, "спочатку швидше язик назад повернеться, ніж ляхи будуть над нами панувати".

В політичному розвитку молоді держави відбувається заміна функціонування генеральної (чорної) ради старшинською, неухильне зміцнення преро-

готив гетьманської влади. Успіхи в боротьбі проти Речі Посполитої сприяли стрімкому зростанню авторитету Б.Хмельницького в різних колах українського суспільства. Під час прибуття гетьмана в неділю 27 грудня 1648 р. до Києва мешканці міста влаштували йому надзвичайно урочисту зустріч. Студенти й викладачі Києво-Могилянської колегії вітали гетьмана *“як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства”*. Єрусалимський патріарх Паїсій надав йому титул *“світлійшого князя”*. У день народження (6 січня), коли Б.Хмельницький причащався в церкві, на його честь як *“визволителя, господаря великого гетьмана”* стріляли з гармат. Вперше після загибелі Галицько-Волинського королівства українцями надавалися почесні як українському монархові.

Так окреслився процес становлення монархічної форми правління, відродження ідеї українського монархізму. Б.Хмельницький вперше прямо чи опосередковано починав висловлювати думки про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. *“Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, — заявив він комісарам 22 лютого, — але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським”*. Наступного дня, говорячи про українські землі, гетьман назвав їх *“своїм князівством”*.

Уже згадуваний Паїсій надав Б.Хмельницькому титул *“князя Русі”* і прирівняв його до Костянтина Великого (римський імператор Костянтин I Великий). Ще до початку переговорів у Переяславі польські комісари отримали інформацію, що гетьман *“величається князем Русі та Молдавії...”* А повертаючись після них до Польщі, вони 8 березня в листі до короля підкреслювали: *“... ми застали Хмельницького, який так значно перемінився і через дії іноземних [правителів], і через самого себе, що йому вже не про козацтво [йдеться], тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито”*. За даними анонімного автора праці про королювання Яна Казимира (кінець XVII ст.), під час переговорів із трансільванським посольством гетьман обіцяв князеві допомогти захопити польську корону за умови визнання його, Б.Хмельницького, незалежним *“князем всієї Руської землі”* зі столицею в Києві.

Навесні починає утверджуватися практика вшанування Б.Хмельницького як українського монарха. За свідченням посланця А.Кисіля до нього Петронія Ласка, котрий у травні-червні побував у козацькій Україні, *“в тих краях і церквах не має короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким”*. У свідомості населення зміцнюються харизматичність¹ постаті Б.Хмельницького, прокидається розуміння його влади як окремішньої й незалежної від польського короля влади володаря України.

¹ Харизма — Божий дар, виняткова обдарованість.

Прикметним у зв'язку з цим здається звернення 21 серпня українців до обложених у Збаражі жовнірів: "...ляхи, вже не стріляйте, бо вже мир [настав]; наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті".

Весною стрімко наростала національно-визвольна й соціальна боротьба на теренах Подільського воєводства, межиріччя Случі й Стиру, Овруччини. В околицях Бара точилися запеклі бої подолян із полками регіментарів М.Остророга та С.Лянцкоронського. Чисельність покозачених мешканців сягала кількох десятків тисяч осіб. До початку травня майже вся територія Летицівського повіту (за винятком Меджибожа) була звільнена від польсько-шляхетського панування. Повсталі подоляни створили 5 козацьких полків. Успішно діяли також загони опришків, очолювані О.Гоголем та І.Кияшком. У другій половині травня масового характеру набула боротьба на Волині.

За визнанням А.Кисіля (на той час уже київського воєводи),
"тут, від Дніпра до Стиру, все повністю
покозачилося".

§2. Відновлення воєнних дій. Збаразька облога поляків і битва під Лоєвом

Оскільки польський уряд став на шлях зриву переговорів і зосередження військ для наступу, гетьман, зі свого боку, також, починаючи з другої половини квітня, розпочав підготовку до майбутніх воєнних дій. Велика увага приділялася підготовці повстань селян і міщан у тилу ворожої армії. Для цього Б.Хмельницький почав розсилати агентів у різні райони окупованої поляками України, а також у Польщу. За даними схопленого розвідника Войцеха Колаковського, гетьман направив його з 80 емісарами піднімати на боротьбу мешканців Поділля, Галичини і Польщі, а Стасенка з 300 особами — до Білорусії. Пішки В.Колаковський із товаришами подався до Кам'янця-Подільського "бунтувати усіх селян, почавши від Кам'янця до Лянцкорони під Краків". За його словами, "йшли горами Бескидами біля Леська, Санока по горах, де мешкала Русь, бунтуючи хлопів і купи хлопів збунтувавши, відправляли до Хмельницького. А насамперед під Леськом триста хлопів збунтували різних, жонатих і парубків".

13 травня Б.Хмельницький застеріг А.Кисіля, щоб той не спровокував воєнних дій. Справді, в цей час польський уряд розробляв план завдання по козацькій Україні комбінованого удару силами польської та литовської армій. Вказівки відповідного змісту було відправлено до Я.Радзивила. 30 травня 10-12-тисячне (а разом із обозними та слугами — 18-20 тис.) польське військо переправилося через Горинь і вторгнулося кількома колонами на південно-східну Волинь, зірвавши Переяславське перемир'я. Полки Івана Донця, Андрія Романенка, Гараська Яцкевича, сина покійного М.Кривоноска — Кривоносенка, а також Таборенка разом із селянами й міщанами намагалися зупинити просування ворога. Запеклі бої відбулися під Заславом, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Острополі, Хлапотині та в інших містах. Оскільки перевага була на боці поляків, українські полки і сотні відступали. Перетворивши південно-східну Волинь у руїни й згарища, щедро політі кров'ю, польські підрозділи зупинилися обозом під Старокостянтиновом.

Довідавшись про поновлення воєнних дій, Б.Хмельницький вирушив у похід, маючи на меті добитися створення незалежної держави на теренах від Перемишля на Заході до московського кордону на Сході. Невипадково, відповідно до чергової угоди з ханом про воєнно-політичний союз, татарам суворо заборонялося чинити грабежі й брати ясир на всіх українських землях аж до Вісли. Коли б дійшло до переговорів з Річчю Посполитою, гетьман мав намір добитися визнання королем удільності "Руського князівства".

Однак геополітична обстановка складалася вкрай негативно для реалізації державної ідеї. Її аналіз дає підстави стверджувати, що виникнення незалежної Української держави мало призвести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а й до порушення зафіксованої наприкінці 1648 р. Вестфальським договором хисткої системи міжнародних відносин, що утворилася в Європі внаслідок Тридцятирічної війни. Наприклад, Росія, зацікавлена в послабленні Речі Посполитої, все ж не наважувалася піти на конфлікт із нею: її зовсім не влаштовувала поява на своїх південно-західних кордонах незалежної України. Новий трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці (на його похід проти Польщі гетьман покладав особливо великі надії) для досягнення власних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення коаліції з Україною на пошук союзників серед польського магнатства.

Політична еліта Криму також виступала проти виборення Україною незалежності, бо добре усвідомлювала, що поява на північних кордонах ханства незалежної держави означатиме крах її традиційної політики й покладе край найбільшому джерелу поживи — грабунку українських земель і торгівлі ясиром. Отож Іслам-Гірей вирішив провадити політику збереження "рівноваги сил" у боротьбі України з Річчю Посполитою. Це обіцяло йому в перспективі їх взаємне виснаження; дозволяло, граючи на суперечностях між

ними, контролювати деякі сторони їхньої зовнішньої політики; відкривало шлях до розширення власних територіальних меж за рахунок прилучення земель Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Порти; давало чудову нагоду для пограбування українських і польських земель. Проти незалежності України виступала й Османська імперія, яка, переслідуючи свої інтереси, прагнула поширити на неї свій вплив, взявши її під протекцію. Так для української незалежності сформувався геополітичний "трикутник смерті" (Московія, Річ Посполита і Кримське ханство, за спиною якого стояла Туреччина), вирватися з якого було майже неможливо.

Просуваючись через Животів, Пиків і Хмільник на Старокостянтинів, 26 червня Б.Хмельницький зупинився під Пилявцями, куди підійшли шість подільських полків під проводом, можливо, наказного гетьмана, брацлавського полковника Д.Нечая. Раптова поява гетьмана викликала паніку в польському війську, яке розпочало відступ до Збаража, куди дісталася 30 червня. Сюди ж прибули корогви й полки львівського старости Адама Гієроніма Сенявського, І.Вишневецького та інших магнатів, внаслідок чого чисельність польського війська зросла до 15 тис. (разом із обозними та слугами — близько 24-28 тис.) осіб. Частина війська зайняла замок і місто, решта розташувалася в збудованому навколо фортеці таборі периметром до 10 км. Регіментарів — белзького каштеляна Анджея Фірлея, С.Лянцкоронського і М.Остророга — тривожив брак даних про наміри Б.Хмельницького, оскільки полонені українці відмовлялися давати інформацію. *"Зі шпигунами дуже важко між тією Руссю, — скаржився в одному з листів М.Остророг, — бо то всі здрайці; коли ж язика дістанеш, то хоч би його спалили, правди не розкаже"*. З огляду на це 8 липня поляки відправили на роз'їзд понад 10 корогв на чолі з польним писарем Анджеєм Сераковським.

Тим часом Б.Хмельницький, проминувши Старокостянтинів, рухався до Чолганського Каменя, де на тиждень зупинився табором. Саме тут він отримав інформацію про активні наступальні дії литовців на білоруському театрі дій. Відчувши смертельну загрозу ймовірного прориву Я.Радзивила в Україну, десь у кінці червня-на початку липня гетьман відрядив туди на чолі 10-тисячного корпусу кінноти київського полковника С.Кричевського (перейшов на бік революційної армії, прийняв православну віру та ім'я Михайло) з наказом не допустити прориву литовців. Водночас чернігівському полковникові Степану Пободайлу було наказано перекрити переправи через Дніпро. Ймовірно, ранком 9 липня до гетьмана з явилася 30-40-тисячна орда під проводом Іслам-Гірея. Цього ж дня об'єднана українсько-татарська кіннота розгромила роз'їзд А.Сераковського і, не гаючи часу, подалася до Збаража.

Її поява тут суботнього ранку 10 липня стала для польського командування повною несподіванкою. До рук наступаючих потрапило близько 4-6 тис. обозних і слуг, котрих вислали із табору в тил по сіно й продовольство.

Почалися сутички, а потім гетьман і хан атакували позиції І.Вишневецького, що не мали належних укріплень. Після затятого бою руський воєвода відійшов до основного табору. В ніч на 11 липня нарада українських і кримських воєначальників ухвалила, як стверджує кримський літописець Гаджі Мехмед Сенаї, *“вести війну дуже повільно, [тримати ворога] у тривозі, звідусіль [його] оточити, постійно обстрілювати й чекати на закінчення харчів і фуражу й зрештою перемогти”*. 11 липня підійшов український обоз з артилерією, і 30 гармат вдарили по ворожому обозу. Польський анонімний автор щоденника Збаразької облоги відзначив: вогонь був такий щільний, що *“легше було знайти в таборі гарматну кулю, ніж у Львівському повіті того року куряче яйце”*.

Маючи у своєму розпорядженні 80-90 тис. осіб (з них близько 50-60 тис. досвідчених вояків), Б.Хмельницький, вивчивши розташування поляків, вирішив 13 липня розпочати приступ. Основний удар планувалося завдати з боку міста, від ставу, де польський табір був найслабше укріплений. Наступ розпочався вранці й тривав, за даними автора віршованої *“Реляції експедиції збаразької”* Марцина Кучваревича, котрий або сам перебував серед обложених, або користувався детально написаним щоденником подій, без перерви 12 годин. Щоб зберегти для вирішальних боїв добірні козацькі полки, гетьман тепер і в майбутньому перші лави наступаючих вояків, які мали понести найбільші втрати, комплектував із гірше озброєних підрозділів селян і міщан. Сім разів українці були близькими до успіху (кілька разів уже оволодівали валами), але під натиском відчайдушних контратак польської кінноти відкочувалися назад.

Спроби А.Конецпольського шляхом переговорів із ханським візирем Сефером Кази-агою схилити Іслам-Гірея до замирення провалилися. 15 липня українці розпочали підготовку до нового штурму, який розпочався в суботу 17 липня й з перервами тривав кілька днів. Для захисту від ворожих куль атакуючі використовували як прикриття вози, наповнені землею, та худобу. 20 липня жовніри залишили старі рубежі й відійшли до заздалегідь підготовленого меншого табору. Того ж дня українці приступили до насипання навколо польських позицій валів, а також розпочали окопувати їх глибокими ровами. З вечора 20 липня по 24 липня вівся гарматний і рушничний вогонь по польському табору. Під його прикриттям українці насипали нові й нові вали, наближаючись до ворожих укріплень, і незабаром підійшли так близько, що могли влучати в обложених каменями із пращ.

23 липня регіментарі розпочали переговори з Б.Хмельницьким, намагаючись схилити його до укладення угоди, але успіху не досягли; безрезультатно завершилися також їхні переговори з ханом. Тим часом становище українського війська також стало помітно погіршуватися; не вдалося оволодіти табором ворога, підрозділи зазнали великих втрат (загинув улюбленець

козацьких низів полковник Станіслав Мрозовицький, було важко поранено І.Федоровича), надійшли неприємні вісті про поразки українців у боротьбі з литовцями в Білорусії та ймовірне вторгнення противника в Україну, нестача продовольства і боєприпасів породжувала тривожні настрої, сумніви в остаточній перемозі, дезертирство.

Тому гетьман вирішив активізувати дії щодо захоплення ворожого табору. Коли перед світанком 30 липня поляки стали відходити до останнього рубежу оборони (значно зменшеного по периметру), українцям було наказано атакувати противника. Лише сильний гарматний вогонь допоміг жовнірам відкинути козаків від валів. Наступного дня українці мало не оволоділи містом. У ніч на 1 серпня звели вал, який був вищий за польські, поставили на ньому гармати й відкрили вогонь по табору противника. На нараді гетьмана з ханом (3 серпня) вирішили 6 серпня провести генеральний штурм. Він розпочався після сильного гарматного обстрілу польських позицій. У ряді місць атакуючим вдалося захопити вали, які вони "втикали своїми корогами". І все ж жовніри, виявивши велику хоробрість і стійкість духу, відкинули українців, котрі в ніч на 8 серпня насипали навколо польського табору ще сім валів.

Становище поляків стало критичним. За свідченням одного із шляхтичів, *"врятувати обложених не було жодного шансу, бо Хмель на три милі в коло так їх валами закрив, що а ні конем, а ні возом не можна було пробратися"*. Залишалось обмаль пороху, почав дошкуляти лютий голод, відчувалася гостра нестача води. За даними анонімного автора, в розпорядженні обложених була тільки одна криниця з чистою водою, якою користувалися командування й заможніша шляхта, решті доводилося вживати смердючу воду, наполовину з хробаками і кров'ю.

Ще з 7 серпня Б.Хмельницький та Іслам-Гірей отримували від розвідувальних роз'їздів і захоплених язиків звістки про наближення королівського війська. Було вирішено не чекати його приходу під Збараж, а завдати по ньому удару під час маршу. Найімовірніше, в дощову ніч з 13 на 14 серпня близько 40 тис. українців і 20 тис. татар, очолювані гетьманом і ханом, тихо знялися й вирушили в напрямку Зборова, навперейми королю. Попереду рухалася кіннота, позаду — обоз.

Як розгорталася битва під Зборовом, буде з'ясовано окремо, тепер же торкнемося перебігу подій боротьби з литовськими підрозділами. Насамперед відзначимо, що ситуація складалася для українців украй несприятливо. 17 червня корогви Я.Радзивила розгромили під Жагалем полк Ілляша Голоти, а дещо пізніше литовський стражник Григій Мирський неподалік від Річиці завдав поразки полку Головацького (можливо, Максима Гладкого). Щоб запобігти прориву ворога, С.Пободайло на початку липня опанував головну переправу через Дніпро під Лоєвом і розташувався табором (5-6 тис.

козаків) біля гирла р.Сож, що впадає в Дніпро. В свою чергу, Я.Радзивил, маючи 40-50 гармат та 10-11 тис. досвідчених жовнірів (разом із обозними та слугами — близько 16-18 тис. осіб). 18 липня він вирушив із Річиці до Лоева, щоб саме тут переправитися через Дніпро й вторгнутися в Україну. Прибувши сюди 23 липня, Я.Радзивил розташував табір між містом і р.Лоевка й став готуватися до наступу на позиції С.Пободайла.

Тим часом С.Кричевський близько 8 липня дістався до Чорнобиля, де до нього приєдналися полки Чорнобильський, Овруцький та Григорія Голоти (всього 7,5 тис. осіб). Отже, загальна чисельність армії сягала 17,5 тис. вояків, більшість яких становили не досвідчені козаки, а вчорашні селяни й міщани. Не було в ній і артилерії (у Чорнобилі знайшлося лише кілька гармат дрібного калібру). З такими силами шанси на успіх у боротьбі з литовським гетьманом зводилися до нуля, тому С.Кричевський звернувся по допомогу до Б.Хмельницького.

Близько 19-20 липня від гетьмана прибув лист, зі змісту якого випливало, що доведеться розв'язувати проблему власними силами. Тому С.Кричевський вирішив завдати противнику швидкого й раптового удару.

Взявши з собою тільки кінноту (15 тис. осіб) він вирушив у похід. По дорозі до нього приєдналося ще близько 5 тис. вояків. 24 липня біля Бабиців українці переправилися через Прип'ять, розгромили роз'їзд Ложецького й стрімко подалися до Річиці, в околицях якої з'явилися 27 липня. Дізнавшись про залишення литовського табору частиною підрозділів (роз'їзд числом 800 жовнірів на чолі з Адамом Павловичем Я.Радзивил виправив на допомогу Річиці, а другий, чисельністю 1-1,2 тис. жовнірів під проводом Самуїла Коморовського, — у район Брагіна), С.Кричевський відмовився од наміру захопити Річицю й виступив до Лоева.

29 липня він зайняв Хелмеч, особисто провів розвідку місцеперебування ворога й наступного дня схилив військову раду (окремі старшини виступали проти його намірів) до рішення про атаку литовських позицій.

Увечері українське військо вирушило в похід. Попереду на чолі 10 тис. кіннотників просувався наказний гетьман, а позаду рухався обоз із піхотою. Щоб збити Я.Радзивила з пантелику, С.Кричевський пішов не прямим шляхом, а вчинив обхідний маневр і вийшов до литовського табору не з північної сторони, а з південно-західної. Литовський гетьман отримав звістку про наближення українців, хоча чекав на них значно пізніше і не з цього боку. На світанку С.Кричевський силами кінноти розпочав атаку. Дізнавшись про неї, Я.Радзивил наказав своїй кінноті готуватися до бою, а сам заходився укріплювати греблю через р.Лоевка, що перекривала шлях до табору.

Українська кіннота кинулася до греблі, але потрапила під сильний вогонь. Щоб уникнути зайвих втрат, С.Кричевський наказав частині вояків спішити-

ся й розпочати штурм переправи. В цей час з'явилася литовська кіннота. Удар гусарських короїв легка українська кіннота правого флангу стримати не могла й почала відходити до лісу, щоб там, спішившись, зустріти ворога вогнем із самопалів. Цей маневр вдалося провести блискуче, литовці зазнали великих втрат. Тим часом вояки лівого флангу прорвали лави литовців і стали швидко виходити їм у тил. Помітивши небезпеку оточення, Я.Радзивил очолив атаку драгунів і рейтарів, але успіху не досяг. Щоб уникнути розгрому, він почав обмірковувати план відступу до Річиці. В цей критичний момент битви у спину українцям ударили короїви С.Коморовського та А.Павловича, які повернулися з роз'їздів. Вони розірвали їхні лави. Праве крило на чолі з С.Кричевським відступає до лісу й неподалік від Брагинського шляху, яким мав підійти обоз із піхотою, зводить укріплення, використовуючи для цього трупи коней і тіла полеглих вояків. За чверть години споруджуються засіки й зводиться потужний табір. Українці лівого крила в жорстокому бою майже всі полягли.

На жаль, С.Пободайло припустився серйозної помилки. Замість того, щоб усіма силами прибути на допомогу С.Кричевському, він направив лише 2,5-3 тис. козаків. Я.Радзивил завдав їм поразки і, довідавшись від перекинчика про наближення табору С.Кричевського, обрушив на нього значні сили кінноти й розгромив. Після цього становище оточених у таборі стало катастрофічним. І все ж наказний гетьман спромігся організувати чудовий захист позицій. Я.Радзивил кинув на їх штурм усі свої сили, включно зі спішеними гусарами, обозними і слугами. Українці билися з винятковою мужністю й до пізнього вечора відбили три відчайдушні приступи. Зазнавши величезних втрат (загинули чи виявилися пораненими всі найкращі офіцери), литовський гетьман наказав відступити.

С.Кричевський бився поряд з іншими вояками й зазнав важких поранень у голову й бік. Рада, зібрана відразу по битві, ухвалила відходити. Поховавши тіла вбитих товаришів і забравши майже всіх поранених, тихо знялися з місця. С.Кричевський, дійшовши висновку, що програна битва відкрила ворогові шлях в Україну, наказав залишити його на полі бою. Вранці 1 серпня литовці ввійшли до залишеного табору й захопили наказного гетьмана та ще близько сотні осіб (переважно поранених), які були з ним у лісі. Слід віддати належне благородству Я.Радзивила, котрий розпорядився зібрати полеглих українців і поховати їх у 16 (19) могилах. С.Кричевський, особисто знаючи литовського гетьмана, відмовився від спілкування з ним і, картаючи себе за поразку, жадав єдиного — смерті. Третього серпня перестало битися серце вірного сина України. За свідченням А.Радзивила, *"швидше розпач приніс йому смерть, ніж рани"*.

Як показали подальші події, С.Кричевський виконав завдання Б.Хмельницького. Литовська армія зазнала величезних втрат: лише товариства

(шляхти) полягло й поранено було близько 1,7 тис. осіб (а всього — близько 6 тис. осіб). Були витрачені всі боєприпаси (залишилася тільки одна бочка пороху). Тому Я.Радзивил відмовився виконувати новий наказ короля про вторгнення в Україну й 7 серпня повернув військо до Річиці. Можна погодитися з думкою В.Липинського, що С.Кричевський загородив "своїм трупом ворогові шлях в Україну, врятував повстанське військо від катастрофи попасти між два вогні".

§3. Зборівська битва й укладення договору з Польщею

Отримавши благословіння папського нунція Джованні де Торреса, освячені меч і корогву, Ян Казимир 24 червня залишив Варшаву і 3 липня прибув до Любліна. 13 липня він звернувся з універсалом до шляхти Руського, Белзького та Любельського воєводств, закликаючи наслідувати приклад волинян і, не чекаючи третього віці (розпорядження про зібрання посполитого рушення, яке король видав 30 липня), стати на захист Вітчизни. 17 липня королівське військо залишило Люблін і 21 липня зупинилося під Старим Замостям. Звідти воно подалося спочатку до Сокаля, а пізніше — до Топорова. По дорозі до нього приєднувалися корогви коронного війська, магнатів, посполитого рушення воєводств. 5 липня Ян Казимир звернувся з універсалом до козаків і поспільства українського війська, наказуючи розійтися до домівках. Мабуть, у нього або в канцлера виникла думка змістити Б.Хмельницького, бо через день з'являється універсал до Війська Запорозького з повідомленням про позбавлення його влади й затвердження гетьманом Семена Забузького. Польський уряд пообіцяв також винагороду в 10 тис. золотих тому, хто принесе голову вождя української революції.

Внаслідок постійних дощів, розкислих доріг (в окремих місцях піхотинцям доводилося брести по коліна в болоті) обоз рухався дуже повільно. Простоявши через непогоду чотири доби біля Білого Камеля, 12 серпня король виступив до Золочева, в околицях якого зупинився пізно ввечері. Наступно-

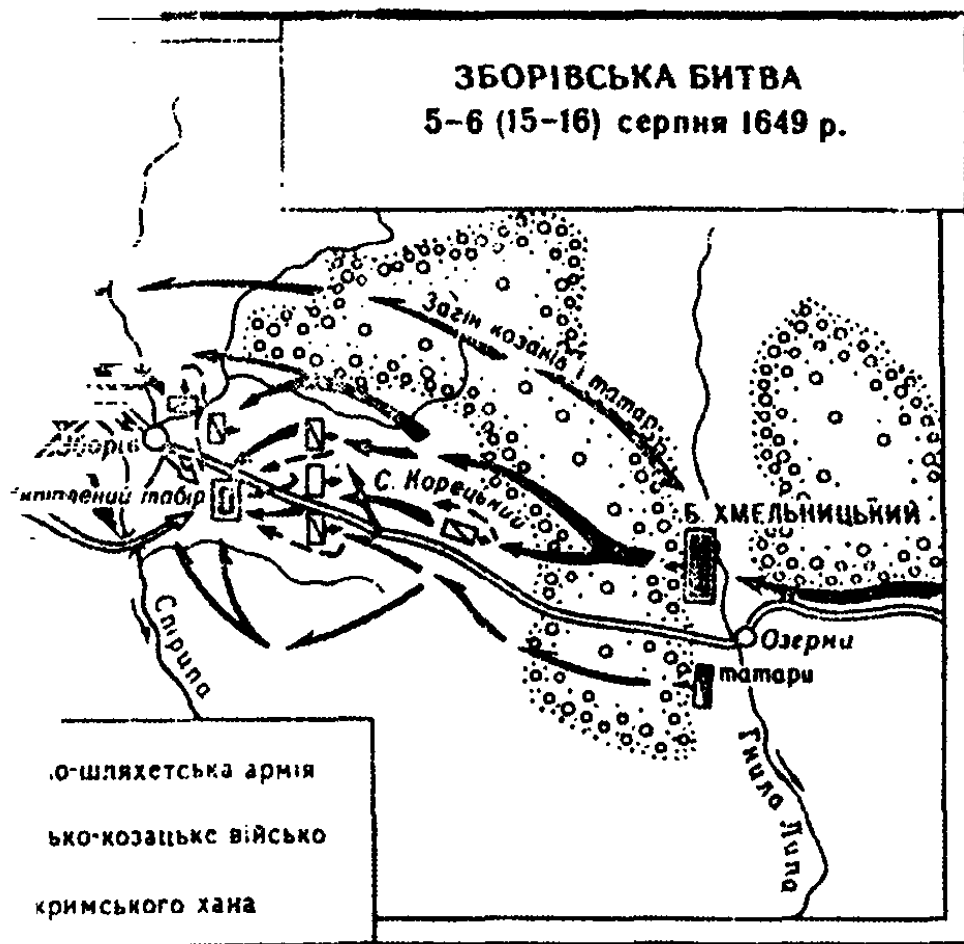

Рис. 1. Схематична карта бойових дій під час Зборівської битви 1649 р.

лю, польське військо стало обозом за 5-7 км від Зборова над річкою Стипа неподалік від с. Млинівці. 14 серпня біля Зборова була підготована трьох переправ через річку й болота. Позаяк кілька татар жилися люблінському військовому Якубу Міхаловському, що не хотів залишатися в таборі на них напали татари, Ян Казимир вислав на розвідку цього офіцера Марка Гдешинського. Останній повернувся до обозу й повідомив короля, що все перевірів у радіусі 21-24 км і ніде не виявив слідів

Б. Хмельницький та Іслам-Гірей були вже неподалік. Завдяки налагодженій розвідці для гетьмана не були таємницею ні чисельність його війська (вона становила понад 20 тис. жовнірів і шляхтичів; а разом зі слугами та обозними — близько 35 тис. осіб при, щонайменше, 30 гарматах), ні напрям його просування (на Озерну). Емісари гетьмана встановили зв'язок з міщанами Зборова й мешканцями навколишніх сіл. За домовленістю, церковним дзвоном у Зборові вони мали просигналізувати про початок переправи ворога. Згідно з планом, татари й відібрані підрозділи української кінноти (всього близько 25 тис. осіб) повинні були завдати одночасного

удару по авангарду й ар'єргарду польського війська, скувати його дії й, діждавшись підходу української піхоти, спільними силами знищити. За допомогою мешканців Озерної кримсько-українська кіннота була надійно схована в лісах. Як засвідчує анонімний автор щоденника, "до того несамовитою виявилася навколишня чернь, що вона, заховавши велику кількість поганства у навколишніх лісах, жодним чином не хотіла свідчити про нього. Навпаки, засівши на високих деревах, вона подавала противнику умовні сигнали, коли артилерія переправлялася через містечко й плотину по той бік ріки, а також коли переправили піхоту і частину коронних корогів [і коли] табір швидко знявся з цього місця. В містечку дали сигнал поганим, щоб виходили з укрить, дзвоном, начебто скликаючи [людей] до церкви на богослужіння. До цього ж Й.К.М. не могла отримати від обложених жодних даних про хана і ступінь готовності орди. Від селян і полонених жодного свідчення не можна було вирвати".

Поділивши військо на сім полків, недільного ранку 15 серпня, після богослужіння, король наказав вирушати. Жодних відомостей про супротивника польське командування не мало. Сильний туман, мжичка, заболочена горбиста місцевість, вузькі переправи, велика кількість возів затримували переправу. Протягом 5-6 годин на лівний берег Стрипи перебралася половина війська і возів та артилерія; похідна колона розтягнулася на 8-9 км. Попереду просувалися роз'їзди, за ними — полк князя С.Корецького.

Отримавши сигнал дзвоном, очевидно, близько 10 тис. кримських і українських кіннотників (татар — щонайменше вдвічі більше) почали здійснювати обхідний маневр і близько 12 год. дня вийшли в тил противнику в районі Метеніва. Переправу через Стрипу захищали 700 жовнірів під проводом полковника Криштофа Корицького. Коли перша спроба татар і українців оволодіти нею зазнала невдачі, вони швидко знайшли три інші броди, атакували жовнірів і знищили їх. Тим часом, щоб стримати прорив татарсько-української кінноти, їй назустріч поспішили полк Станіслава Вітовського, а також корогви литовського підканцлера Казімежа Леона Сапеги і стобницького старости Балдвіна Оссолінського. Однак і вони майже всі загинули. Спроби драгунів і посполитого рушення стримати наступаючих успіху не мали. Спалахнула паніка, і жовніри побігли до переправ та до міста. Розпочалося їх винищення. За даними хроніки Мехмеда Сенаї, "подібної немилосердної війни й різні не було з часів Адама".

Переслідування тривало аж до Зборова. До рук переможців потрапила велика здобич (щоправда, чимало панських возів пограбували, а коней привласнили польські обозні слуги). Очевидець (Я.Міхаловський) описав страшну картину погрому: "...почавши від того там місця, де знаходився обоз, по всьому шляху трупи лежали впродовж великої милі (близько 9-10 км — авт.), не дуже густо, один від другого на сажень (близько 2 м — авт.),

на три, часом далі [всі удари — завдані в шию] головами до обозу; широта шляху була в половину великої стаї (близько 115 м — авт.). Піхота угорська пана сандомирського (Станіслава Вітовського — авт.), також і пана підканцлера (Казімежа Леона Сапеги — авт.) на купі залишилися... трохи далі драгунів пана Корнякта багато лежало на купі..."

Дещо пізніше розпочався наступ кримсько-української кінноти на авангард польського війська, серед якого вже почала поширюватися звістка про появу татар у тилу. Водночас від роз'їздів надійшло повідомлення про наближення противника. Король, виявивши холоднокрівність, став шикувати полки для відбиття атаки. Кінні короги зміцнювалися підрозділами піхоти й драгунів. Командувати правим крилом було доручено подільському воєводі Станіславу Потоцькому, лівим — краківському старості Єжи Любомирському (тут же перебував і король). Центр прикривали С.Корецький, піхота й артилерія. Почали насипати вали, зводити редути й рити окопи, але завершити фортифікаційні роботи не встигли, бо з'явилися татари й українці (їх було небагато), очолювані Артемир-беєм.

С.Корецький намагався стримати їхній наступ, але, зазнаючи важких втрат, став відходити. Не зупиняючись, татари розпочали наступ на праве крило. Уникаючи рукопашного бою, вони рясно обстрілювали жовнірів із луків, але, на щастя для останніх, сильний зустрічний вітер послаблював ударну силу стріл, тому вони не завдавали великої шкоди. І все ж стримувати натиск атакуючих ставало дедалі складніше. Драгунам, піхоті й слугам було наказано висунутися вперед і відкрити вогонь. Після цього татарсько-українські підрозділи стрімко поміняли напрям удару, спрямувавши його на ліве крило. Розметавши по дорозі короги С.Корецького та обійшовши позиції іноземної піхоти, вони обрушилися на кінноту.

У запеклому бою польські короги не витримали й почали втікати. Воєначальники (за винятком С.Потоцького) й магнати першими непомітно зникли з поля бою. За даними окремих джерел, залишив короля й охоплений страхом канцлер, котрий, як саркастично зауважив один із анонімних авторів повідомлення про битву, на власному досвіді переконався, що "одна справа вотувати (голосувати — авт.), інша справа воювати". Втеча швидко набула масового характеру, жовніри намагалися заховатися навіть у коноплях, не пам'ятаючи "ні про Вітчизну, ні про короля". Переслідуючи їх, татари увірвалися до табору. В цей критичний момент Ян Казимир з оголеною рапірою кинувся до втікачів, волаючи: "Не залишайте мене панове і всієї Вітчизни! Пам'ятайте про славу предків ваших! Він хапався за їхні знамена (згодом їх чимало віднайшли серед конопель), вуздечки коней, вмовляв, окремих хотів навіть убити, але дарма! Тоді король вчинив як мужній воїн: зосередив біля себе дві козацькі короги та своїх 200 рейтарів і наказав відкрити вогонь по атакуючих. На його щастя, значні сили татар обійшли (випадково чи свідо-

мо) королівську ставку, інакше, за словами учасника бою, "вони б напевно загинули". Стійкість Яна Казимира привела до того, що частину жовнірів, їм вдалося до вечора втримати рештки обозу.

Під вечір прибув український обоз, і є свідчення джерел, що українська піхота прилучилася до боротьби на лівому крилі польського війська, зокрема за обоз. Перед сутінками Б.Хмельницький та Іслам-Гірей припинили битву й відвели війська на 300-400 м від ворожого обозу.

Становищу польської армії важко було позаздрити. Величезні втрати (полягло, ймовірно, не менше 6-7 тис. осіб, включно зі слугами та обозними) й психологічний шок від поразки не давали жодного шансу на перемогу "у відкритому полі", а для того, щоб витримати облогу, "не було ні укріпленого місця, ні достатніх продуктів харчування, ні надії на будь-яку допомогу, бо в облозі в обох таборах виявилися закритими король і найстарші начальники". Першими кроками обложених стали окопування табору та насипання навколо нього валів, надіслання допомоги драгунам, котрі захищали Зборів. Ян Казимир провів "на конях" військову нараду: що чинити. Після гострих дебатов прийняли пропозицію канцлера звернутися королю з листом до хана, запропонувавши дружбу, що й було вчинено. Водночас, як з'ясував С.Томашівський, Ян Казимир написав Б.Хмельницькому (цей факт старанно приховувався правлячими колами Польщі, на що першим слушно звернув увагу М.Грушевський), докоряючи йому за початок воєнних дій, наказуючи відвести військо за 10 миль і пропонуючи прислати посольство на переговори для забезпечення "вольностей і свобод Війська Запорозького".

Оскільки порозуміння між Кримом і Річчю Посполитою могло статися лише за рахунок українських інтересів, М.Грушевський не без підстав уважав ніч з 15 на 16 серпня фатальною для нашого народу. "В трагічній історії України, — писав він, — не багато було моментів, страшніших від цього". Іслам-Гірей у своїй відповіді не відхилив пропозиції розпочати переговори, але, щоб домогтися більших поступок з боку Польщі, вирішив ще раз продемонструвати безпорадність становища обложених і застеріг: до укладення перемир'я він не може повідомити татарам про настання миру, а відтак король "нехай робить, що в його силі". Зі свого боку, Б.Хмельницький відхилив обвинувачення в ініціюванні воєнних дій, іронічно запропонував прислати С.Забузького для повернення тому булави й корогви та порадив міцніше тримати польську корону. Як бачимо, гетьман у ввічливій формі обійшов мовчанкою вимоги Яна Казимира й також не квапився виряджати посольство.

Ранком 16 серпня гетьман і хан наказали розпочинати наступ. Якщо напередодні вирішальну роль у боях, безперечно, відіграли татари, то тепер настала черга українців. На жаль, в історичній літературі склалася очевидна недооцінка масштабу та затятості боїв цього дня. Насинавши шанці й улаштувавши батареї, українці безупинно штурмували ворожі позиції. Коли

становище міської залоги з 400 драгунів і табору (в окремих місцях українці вже було опанували вали) стало критичним, а на допомогу не було кого послати, король став шукати добровольців для оборони валів і міста: роз'їжджав по табору без капелюха, надихав, прохав і благав обозних і слуг: "Змилюйтеся, не залишайте мене і Вітчизни". Для хоробрості охочим було дозволено випити напої, які ще зберігалися на возах. Добряче нажлуктавшись, обозова челядь, очолювана С.Забузьким, Яськом Ясноборським, єзуїтом Стефаном Лісецьким, бернардином Зомбковським і францісканцем Росцішевським пішла в контратаку. Демонструючи гідну подиву хоробрість, вона де-факто врятувала ситуацію, відкинувши в жорстокому бою українців і татар як від міста, так і від валів.

Опівдні до короля з'явився посланець із листами від Іслам-Гірея та Б.Хмельницького, на які Ян Казимир негайно відповів (погодився на зустріч канцлера з візирем і визнав Б.Хмельницького гетьманом). Штурм, хоча й послабився, не припинився. Татари брали в ньому щораз меншу участь. Нарешті під вечір, за словами автора щоденника, *"надійшло розпорядження від хана, щоб козаки і татари разом відступили..."* Битва вщухла. На думку її учасника Я.Міхаловського, *"ворог провів десять штурмів, почавши від світанку аж до ночі — постійний вереск, галас, крик, битва, яка найбільша й найнебезпечніша була в понеділок (тобто, 16 серпня — авт.), бо наосліп так відчайдушне штурмували як місто, так і обоз..."*

Специфіка розпочатих переговорів полягала в тому, що король свідомо обрав хана як незалежного володаря їх головним суб'єктом, поставивши розв'язання української проблеми в залежність від характеру домовленості з Кримом. У такому перебігу подій був зацікавлений також Іслам-Гірей, оскільки отримував можливість контролювати українсько-польські відносини. Невипадково саме від нього, а не від гетьмана надійшов наказ про припинення битви і саме його візир, а не генеральний писар гетьмана виїхав увечері на зустріч із канцлером для обговорення умов договору. З огляду на це спроба І.Стороженка довести, начебто Б.Хмельницький *"припинив Зборівську битву, примусивши до цього і кримського хана"* (до речі, таку ж думку ще в 1882 р. висловлював історик П.Будинський), здається непереконливою й потребує обґрунтування аналізом відповідних джерел.

Під час зустрічі з Є.Оссолінським Сефер Кази-ага висунув наступні вимоги: козацький реєстр збільшити до 40 тис. осіб, дозволити татарам брати на теренах Речі Посполитої ясир і здобич, виплатити 200 тис. талерів і щорічно давати "упоминки" (подарунки). Коли канцлер почув таке, в нього, за словами Мехмеда Сенаї, *"відняло мову й запаморочилося в голові"*. Було ухвалено рішення перенести переговори на наступний день.

Зі свого боку, готувався до зустрічі з Є.Оссолінським і Б.Хмельницький. Розроблений ним і генеральною старшиною проект передбачав кілька

[illegible]

138

Під час ранкової зустрічі (через брак джерел у монографії “Богдан Хмельницький” ми помилково вважали, що вона не відбулася) гетьман засвідчив канцлеру свою готовність укласти угоду й передав йому “пункти”. Не викликала заперечень пропозиція Є.Оссолінського надіслати посольство із заслужених козаків “прохати милосердя”. Пополудні воно виїхало до Яна Казимира, було ним прийнято й вручило “супліку” (прохання) Війська Запорозького. Від імені володаря польської держави канцлер повідомив, що король задовольнить ті її пункти, котрі не будуть суперечити інтересам Речі Посполитої. Для їх розгляду створюється комісія, до складу якої ввійшли канцлер і А.Кисіль.

Тривали й кримсько-польські переговори, які завершилися до середини дня узгодженням найголовніших пунктів. Окремі деталі були остаточно з’ясовані 18 серпня, після чого договір став реальністю. Ним передбачалися: “вічна приязнь” і надання взаємної допомоги проти спільного ворога; виплата Польщею щорічних “упоминків”; заборона татарам нападати на Річ Посполиту; дозвіл короля на залучення ханом для своїх потреб Війська Запорозького і згода хана надавати воєнну допомогу королю; звільнення обложених у Збаражі жовнірів; залишення Війська Запорозького при давніх вольностях “згідно окремої з ним угоди” та згода хана під час відходу в Крим завдати якомога меншої шкоди “королівській державі”. Так за абстрактною й сором’язливою обіцянкою Іслам-Гірея чинити “якнайменшу шкоду” було приховано згоду Яна Казимира на браїня татарами ясиру й пограбування українських земель. Окрім того, Польща пообіцяла виплатити 200 тис. талерів як викуп, а також 200 тис. талерів за обложених у Збаражі й погодилася на випас татарами худоби над ріками Інгул і Велика Віся.

Як засвідчують джерела, значно складніше проходили 18 серпня українсько-польські переговори, що тривали від полудня до вечора. Поставлений у безвихідну ситуацію (кримсько-польський договір уже існував), гетьман змушений був піти на серйозні поступки. *“Важчою виявилася справа з козаками. І якби татари, — писав А.Радзивил, — їх не схиляли, ніколи б не уступили перед королівською повагою”*.

Відповідно до укладеної угоди, козацька Україна отримувала автономію лише в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств (втрачалася територія Барського, Зв’ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського й Подністровського полків) і лінія розмежування мала проходити на захід від Димера, Горностайполя, Коростишева, Наволочі, Погребищ, Прилук, Вінниці, Брацлава та Ямполя; чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; шляхта отримала право повертатися до маєтків, а піддані мали виконувати на її користь дореволюційні повинності тощо. Розв’язання питань ліквідації унії й повернення православної Церкві захопленого в неї майна відкладалося до рішення сейму.

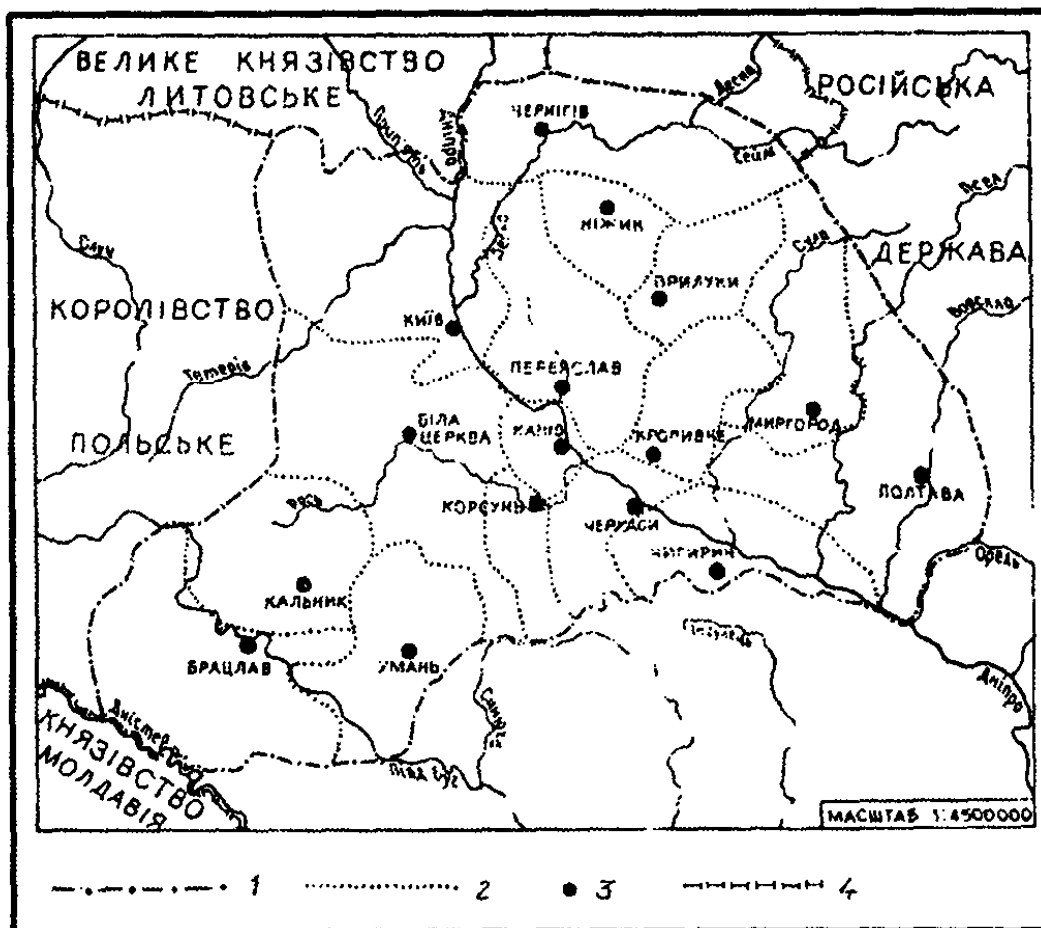

Рис. 27. Адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини за даними Реєстру 1649 р.

Наступного дня Б.Хмельницький присягнув на договорі, сидячи на коні, а в п'ятницю, 20 серпня, разом із сином приїздив на зустріч із Яном Казимиром, з котрим розмовляв українською мовою.

Ввечері українська і кримська армія подалися до Збаража, де становище обложених стало нестерпним. Лютував голод: від початку другої декади серпня німецькі вояки вже їли котів і собак, а коли їх не стало — ремені і шкіряне покриття возів. З 18 серпня українці стали вкопуватись у вали, бити жовнірів ціпами тощо. 20 серпня командування прогнало з міста кілька тисяч мешканців навколишніх поселень, які ховалися тут від татар. 22 серпня під Збаражем з'явилися гетьман і хан, котрі зняли облогу. 25 серпня український табір, вишикуваний у кілька десятків рядів, вирушив у козацьку Україну.

Не заперечуючи успішного розвитку Збарасько-Зборівської кампанії, мусимо визнати, що її політичні наслідки засвідчили провал намірів гетьманів добитися незалежності, а також ненадійність воєнно-політичного союзу з Кримом. Водночас одержана автономія дозволяла уряду продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї.

§4. Спротив населення реалізації умов договору. Внутрішня і зовнішня політика уряду

Одним із найперших трагічних наслідків укладеного договору стало жахливе пограбування татарами Волині, Галичини й, особливо, Поділля. За визнанням анонімного автора однієї з “новин”, татари пішли *“вознем і шаблею все в ніщо обертаючи, беручи лише дітей і жінок”*. Повністю спустошуються Острог, Заслав, Сатанів, Бар, Меджибіж, Ямпіль та інші міста (всього близько 70). Автор “Хмельницького літопису” заіотував: *“Не душечка загинула, не душечка й в орду пошла!”* Жахливу картину вчиненого погрому Подільського воєводства зобразив сучасник, невідомий подільський шляхтич, у своєму творі, умовно названому “Римована хроніка”. В ній засвідчується, що татари *“замки, містечка, села дощенту перетворювали в попіл, навіть з могил і гробів, задля збагачення, мертвих витягували”*. А люд у такій масі був вибитий і забраний у неволю, *“що не лише не було кому (дітей, котрі блукали згарищами й шляхами — авт.) рятувати, але й [мертвих] ховати”*, тому трупи по лісах, полях, гаях, болотах і по поселеннях поїдали лісові звірі, собаки й роздзьобували птахи.

Оскільки траплялися випадки, коли татари брали полон у присутності козацьких полковників, котрі супроводжували перехід орди через землі козацької України (на її теренах безчинства татар були зведені до мінімуму), то в свідомості частини населення утверджується переконання, що винуватцем трагедії є Б.Хмельницький, котрий начебто дозволив їм грабувати поселення й брати ясир. І на голову гетьмана посипалися прокляття.

В одній із пісень того часу зустрічаємо такі слова:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула,
Що велів брати парубки й дівки
Й молодії молодиці.
Парубки йдуть, співаючи,
А дівчата, ридаючи,

А молодії молодичі
Старого Хмеля проклинаючи:
“Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула...”

Умови договору висунули перед урядом комплекс проблем політичного й соціально-економічного характеру, від розв'язання яких залежала доля молодій держави. Б.Хмельницький не міг не розуміти, що зроблені під час переговорів поступки 18 серпня неминуче викличуть спротив з боку козацтва, міщан і селян, тому всіляко намагався запобігти вибухові невдоволення. Від населення було приховано низку важливих статей договору. Так, козаки були певними, що кордон із Польщею має проходити по р.Случ, а також по таких містах, як Новий Костянтинів, Любар, Острог, Бар.

Безсумнівно, найскладніше було скласти 40-тисячний реєстр і відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин (велике та середнє феодалське землеволодіння, фільваркове господарство, кріпацтво й інші форми феодалської залежності селян і міщан), оскільки, пригадаймо, ще навесні все населення покозачилося й лише в армії (включно з північним театром воєнних дій, залогом по містах) налічувалося не менше 140-150 тис. осіб. А тепер належало залишити 40 тис. реєстровиків, а решту повернути у “звичке послушенство”.

Розпочалися вбивства панів, котрі наважувалися повертатися до маєтків. Через “невгамованість хлопства” шляхта Київського воєводства змушена була провадити сеймик просто неба в с.Зятківці на Житомирщині. Особливо впертий опір відновленню старих порядків учинили покозачені селяни і міщани східної частини Кам'янецького та Летичівського повітів Подільського воєводства. Вони й далі контролювали територію по лінії Сатанів-р.Студениця-Бар. Сам король змушений був звертатися до козаків Барського староства з наказом залишити ці місця. Проте аж до пізньої осені шляхта не могла відновити свого панування. Невідомий шляхтич у листі від 22 листопада висловлював сумніви щодо можливості повернутися до володінь в околицях Бара та скаржився, що їх не хочуть впускати по Студеницю на Дністрі та до Летичева. На початку січня 1650 р. Л.М'яковський звертав увагу сейму на те, що козаки досі залишаються в Летичівському повіті. Відбувалося переселення мешканців Кам'янця-Подільського та його околиць на козацьку територію.

За даними рукопису М.Голінського, ще в кінці 1649 р. близько 60 тис. селян і міщан відмовлялися повертатися до домівок, не бажаючи “мати над собою панів”, а прагнули залишатися вільними людьми. На початку наступного року в Черкасах став збирати невдоволених полковник Кривоносенко, а на Лівобережжі — полковник Мартин Небаба. На Брацлавщині спротив населення підтримав Д.Нечай.

Якою ж була в цей час політика уряду? Аналіз джерел дає підстави стверджувати: вона відзначалася вираженістю й гнучкістю. Так, скликана в кінці жовтня 1649 р. старшинська рада ухвалила розпочати складання реєстру, записуючи до нього насамперед родових козаків. Водночас значній частині "виписчиків" (так звалися селяни, козаки і міщани, котрі не потрапили до реєстру) було дозволено залишитися у війську обозними та слугами. Представники коронного війська в січні 1650 р. звертали увагу сейму, що Б.Хмельницький "тих 40 тис. має за своїх товаришів і кожному розпорядився мати з собою одного хлопа з самопалом, колясу з одним конем, а при ній другого хлопа з самопалом". Крізь пальці гетьман дивився на збереження Д.Нечаєм значно більшої, ніж записана до реєстру, кількості козаків. До середини лютого 1650 р. 40-тисячний реєстр було складено.

Рис. 28. Титульний аркуш Реєстру 1649 р.

Розсилаючи універсали до селян, міщан і нереєстрових козаків із наказами повертатися до домівок і виконувати “звике послушенство”, даючи розпорядження місцевій адміністрації карати смертю “бунтівників”, гетьман, однак, відмовився від масових репресій, водночас домагаючись від А.Кисіля, який представляв польський уряд, “скромного” поводження шляхти з підданими.

Обстановка відчутно погіршилася після схвалення в січні 1650 р. сеймом Зборівської угоди, оскільки тепер шляхта почала масово повертатися до маєтків і чинити розправи над непокірними підданими. Як розповідав 21 лютого путивльському воєводі Семену Прозоровському Іван Чемігов, *“понаїжджали, государ, нині поляки в багато черкаських міст у Білу Церкву, в Поволоч, в Чернохів, в Любар і в інші міста і Черкас грабують і вбивають”*. У відповідь розпочалися повстання. Найбільше з-поміж них відбулося на терені Кальницького полку в маєтках князя С.Корецького. Повстанці розгромили посланий ним каральний загін. У другій половині лютого спалахнуло повстання “випищиків” і запорожців на Січі; на раді Б.Хмельницького позбавили влади й обрали замість нього гетьманом козака Домонтівської сотні Черкаського полку Яцька Худолія. Не гаючи часу, гетьман відправив туди каральну експедицію, яка швидко придушила цей виступ. Я.Худолія стратили в Чигирині.

Для вироблення підвалин соціально-економічної політики за нових умов у першій половині березня в Києві скликається розширена старшинська рада. Її рішення підтвердили курс Б.Хмельницького на запобігання поновленню найгрубіших форм визиску поспільства й національних утисків (панам-католикам заборонялося прибувати до маєтків та надсилати до своїх володінь військові загани; шляхтичі зобов’язані були “якнайскромніше поводитися з підданими” й в основному задовольнятися прибутками “з шинків і млинів”). З другого боку, ухвали ради засвідчили намір політичної еліти перетворити козацтво в привілейований стан суспільства, змусити селян і міщан визнати підлеглість шляхті. Від цього часу й до глибокої осені помітно зростає кількість виданих панам “захисних” універсалів, місцеві органи влади одержували накази “жорстоко страчувати” заколотників.

Попри те, починаючи з березня, хвиля виступів проти відновлення старих порядків наростає, набуває масового характеру й охоплює не лише козацьку Україну, а й окуповані поляками землі, де їм надається ще й національно-релігійне спрямування. Дії непокірного населення користувалися підтримкою радикального угруповання старшини (полковники Кривоносенко, Д.Нечай, Матвій Гладкий, М.Небаба, С.Пободайло, Лук’ян Мозиря). У березні-квітні рух охопив Брацлавщину й Чернігівщину. Щоб уникнути, за словами А.Кисіля, “послушенства своїм панам”, піддані вдавалися до різних способів: “одні, продавши все і позбувшись всього, йдуть до козаків джурами і на службу, інші — з майном усім за Дніпро”. Селяни не хотіли виплачувати

податків, а прагнули, як засвідчував кийський воєвода, *"бути підданими тільки по імені"*.

Особливо великого масштабу виступи набули на Брацлавщині, через що Ян Казимир неодноразово вимагав від гетьмана, щоб той стратив Д.Нечая. М.Потоцький, повернувшись із кримської неволі, в листі від 25 березня окреслив масштаби і зміст протистояння народних мас Брацлавщини поновленню польського панування: *"Млини, що належать Барському староству і шляхті [козаки] грабують. Збіжжя в Україні купляти не дозволяють; забороняють подільським і покутським підданам вільно приїжджати [купляти], а українським приїжджати із збіжжям і з живністю на ярмарки й торги подільські та покутські. Такі повторюють слова: "Нехай ляхи як пси від голоду здихають". Чи ті хлопи бажать добра Речі Посполитій і чи не оживуть вони на весну разом із Москвою, — полишаю на глибокий роздум В.К.М. Я ж із тих їх вчинків бачу, що вони доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства, і дай Боже аби не задумували вчинити рубежу між державою Вашої Кор. М. і тими провінціями, які зайняли, щоб мати відокремлене від В. Кор. М. володіння, про що ходять розмови"*.

Не вщухала визвольна і соціальна боротьба мешканців Подільського, Руського і Волинського воєводств, хоча й проходила переважно у формі втеч чи дій невеликих загонів повстанців (на Поділлі та в Галичині — опришків чи левенців). Навесні становище селян і міщан, особливо в Подільському воєводстві, внаслідок лютого голоду стало нестерпним. Анонімний автор *"Римованої хроніки"* свідчив, що подояни поїли собак і котів; вживали за страву слимаків, жаб, птахів, пташині яйця, різні трави. Проте багатьох це не могло врятувати. Виснажені голодом і доведені до відчаю дитячим плачем, батьки й матері, бувало, не витримували, залишали в домівках своїх кровинок-діточок і йшли вмирати під тини й на вулиці, гризучи в агонії власні руки, чи *"напихали себе болотом і гноєм"*. Траплялися випадки людодїства. Невипадково, як стверджував у згаданому листі М.Потоцький, масовим стало переселення на Брацлавщину (*"хлопи таборами до них ідуть"*), де подоян та інших доброзичливо приймали (тому коронний гетьман висловлював побоювання, що *"всіх до себе переваблять"*). Потужним був потік переселенців із Галичини, *"Хлопи від Львова, від Стрия, від Устя, — повідомляв анонімний автор, — йдуть таборами між Прутом і Дністром через Волоську землю до Могилева [Подільського], в Україну... ідуть щодня..."*

Поставлені в неймовірно важкі життєві умови, мешканці Кам'янецького і Летичівського повітів, як і раніше, чинили спротив відновленню дореволюційних порядків. Невідомий автор листа скаржився адресату, що *"не думають нам хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи*

у послушенстві панів залишатися". В Подністров'ї, від Кам'янця до Могилева-Подільського, тривав сильний опришківський рух. Найпотужнішим він був у Медоборах (Недоборах) — невисоких горах-товтрах, покритих густими лісами, що пасмом завширшки від 3 до 25 км простягаються теренами Поділля (від Бекоти на Дністрі через Княжпіль, Вербку, Нігин, Смотрич, Сатанів, Скалат і далі в Галичину до Підкаменя). Саме товтровий кряж від Бакоти до Смотрича служив колискою й столицею подільського опришківства (левенківства), історія якого, на превеликий жаль, і досі залишається не до кінця з'ясованою.

Автор "Римованої хроніки", котрий брав участь у боях з ними в 50-х-60-х рр. XVII ст., подав унікальні відомості про вигляд левенців і тактику їхньої боротьби. Називаючи їх "злими" чи "дикими людьми", котрі, мовляв, узяти свою назву від дракона "Левена", він підкреслював, що ними були "наповнені ліси і діброви, лози, чагарники, скелі"; одно слово, "що корч, то хлоп готовий". Левенці — "сильні й хижі"; ноги у них обкручені ремінням; "груди в мороз і влітку відкриті". У лівій руці кожного — лук, при правому боці — сагайдак в'язаний, наповнений стрілами; у правій руці — бальтак¹ ("Ото, ото, ляше, обух до голови твоєї"). Коли бракує лука, то держить у руці рушницю, а шаблі є лише у левенців-кіннотників; "вогню викреше, води з придолку відвідає, сухар згрeze і тим ситий".

Левенець, за спостереженнями аноніма, пильнує найбільшої гущавини. Робить з боків засіки, підтявши дерева, ладнає їх попереду і позаду. Варту розташовують на стрімких скелях і найвищих деревах, з'ясовуючи, хто їде і в якому супроводі. Відтак лунає умовний сигнал свистом, відбувається "прудка рада", після якої левенці вчиняють блискавичний напад: "Звідти — пугу, звідси — гуху; стук, гук, пук — позаду, попереду і з боків". А тоді "з цього місця куля пищить, з іншого — стріла свистить. Так обух лоба чистить, що один раз в очах пітьма, а другий — блискавиця".

Влітку 1650 р. особливо дошкуляли подільській шляхті й М.Потоцькому, котрий очолював військо, розташоване в околицях Кам'янця, дії загону левенців під проводом Мудренка. Він підтримував тісні зв'язки із загонами буковинських опришків. Табір Мудренка перебував у нетрях Медоборів неподалік від Дністра. За наказом коронного гетьмана полковник Ян Кондрацький з кількома корогвами вчинив раптовий напад на левенців і розгромив їх. Отаман і 20 його товаришів потрапили до полону. Після тортур Мудренка й кількох одиодумців (очевидно, старшин) посадили на палі в Кам'янці, а решту, жахливо покалічивши на пострах іншим, відпустили на волю.

Влітку сталися заворушення на Ніжинщині, а під час молдавського походу, у вересні, велике повстання спалахнуло на Лівобережжі, де відбулося

¹ Бальтак — топірець на обусі.

винищення шляхти. Близько 15 тис. повстанців зайняли Київ. Як писав А.Кисіль, *"розлючений плебс знову повстав і розпочався жахливий заколот"*. Рішучими діями Б.Хмельницький придушив цей виступ. Однак за обставин загострення взаємин із Польщею та не без сприяння гетьманської адміністрації на Лівобережжі відбулося винищення шляхти й урядників; хто залишився в живих — втікли. На початку січня 1651 р. різко активізувалася боротьба зі шляхтою на Брацлавщині. У Летичівському повіті розпочалося масове покозачення селян і міщан, становлення місцевих органів влади Української держави. С.Лянцкоронський в одному з листів підкреслював прагнення подолан *"знищити ляхів ім'я"*.

Важливе місце в політиці уряду посідали питання зміцнення державних інституцій. На початку 1650 р. завершується формування 16 полків як адміністративно-територіальних одиниць козацької України. Відбувалося подальше зосередження влади в руках гетьмана, зміцнення його авторитету. За свідченням С.Чарнецького, *"всі шанують (Б.Хмельницького — авт.) як Бога: у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському (помилково; вірогідно, на Сіверщині — авт.) так управляє, як і в Чигирині"*.

Вдалося домогтися зміцнення міжнародного становища держави, зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Гадаємо, що саме в другій половині 1650 р. укладається угода з Портою про надання українським купцям права вільно плавати Чорним морем та про перебування в Стамбулі українського резидента. Влітку 1650 р. Б.Хмельницький погодився прийняти турецьку протекцію — й наприкінці року султан взяв його *"під крила і протекцію неосяжної Порти"*. Черга тепер була за відповідною ухвалою старшинської чи військової ради. Вдалося уникнути загострення відносин із Московією (цього домагалися Крим і Польща) й домовитися з Трансільванією про координацію дій проти Польщі. У вересні 1650 р. гетьман змусив господаря Молдавії Василя Лупу відмовитися від проведення антиукраїнської політики (до речі, ініціатором молдавського походу українсько-кримських військ був не Б.Хмельницький, як це часто повторюють в історичній літературі, а калга-султан Крим-Гірей). Підтримувалися дружні відносини з Валахією; було налагоджено стосунки з Венецією; розпочався пошук взаєморозуміння зі Швецією.

§5. Вторгнення польської армії на Брацлавщину та боротьба проти неї

З другої половини листопада 1650 р. польський уряд активізує підготовку до воєнних дій проти України. 27 листопада австрійський резидент у Варшаві Франц Лізоля повідомляв своєму імператорові Фердинанду III, що поляки готуються раптово напасти на козаків узимку, коли замерзне земля. Сейм ухвалив збільшити чисельність польського війська до 36 тис., а литовського — до 15 тис. осіб. 5 січня 1651 р. король видав перше і друге віщі для шляхти. В другій декаді січня він наказав командуванню розпочати наступ на козацьку Україну.

Велика увага приділялася польським урядом нейтралізації Криму й Трансільванії. Особливо це стосувалося Іслам-Гірея. Польські дипломати намагалися вплинути на його позицію через прихильного до Речі Посполитої Сефера Кази-агу, якому робилися цінні подарунки. Зокрема, від імені короля йому вручили золоту шаблю, оздоблену діамантами, що коштувала 24 тис. злотих. Аж до Берестечкової битви канцлер постійно схиляв хана до уникнення воєнних дій проти Польщі.

Водночас, щоб замаскувати раптовість удару, сейм ухвалив рішення про надіслання на переговори з гетьманом послів, котрі мали прибути в лютому. Намагаючись уникнути боїв у зимовий час, Б.Хмельницький погодився на проведення комісії. Все ж інформація, яка надходила від розвідників, змушувала його передбачати відновлення воєнних дій. Тому гетьман відклав весілля сина Тимоша з донькою молдавського господаря Розандою, а також спробував заручитися підтримкою Криму (протягом січня-початку лютого до хана було відряджено чотири посольства з проханням надіслати допомогу). Скликана на початку 1651 р. старшинська рада вирішила вдатися до тактики активної оборони, спираючись на укріплені міста, й почати мобілізацію. Для цього Б.Хмельницький розпорядився полковникам зміцнювати кордон. Розпочалася реалізація задуму організувати повстання в польському Підгір'ї (ймовірно, виник під час зустрічі гетьмана з польським шляхтичем Александром Леоном Косткою-Наперським), що мало створити сприятливі умови для захоплення Дьєрдем II Ракоці Кракова та інших міст.

На жаль, Б. Хмельницький прорахувався з визначенням імовірних строків початку воєнних дій принаймні на тиждень. Внаслідок цього Д.Нечай запізнився зі стягненням до прикордонних міст козаків полку, кальницький (вінницький) полковник Іван Богун — із прибуттям йому на допомогу, щоб спільними силами відбити очікуваний напад. Тільки в першій декаді лютого Д.Нечай став зміцнювати залоги в Ямполі, Стіні, Красному й Шаргороді. Близько 11 лютого він з'явився до Шаргорода й наказав основним силам полку зосереджуватися в Красному, куди сам вирушив 17 лютого.

В кінці першої декади лютого польське військо з-під Чорнокозинців вирушило в похід. 18 лютого в Матейкові (неподалік від Бара) відбулася зустріч М.Калиновського з С.Лянцкоронським, на якій узгодили план кампанії. Наступного дня сталося об'єднання їхніх підрозділів. Чисельність війська тепер наближалася до 14-15 тис. досвідчених жовнірів і шляхтичів (разом із обозними та слугами — 24-26 тис. осіб). Дізнавшись увечері про появу Д. Нечая в Красному, польний гетьман вирішив завдати раптового удару. На жаль, брацлавський полковник не зважив на інформацію про наступ ворога й не розіслав розвідувальних роз'їздів, певно, понадіявся на передову сторожу сотника Романа Шпаченка, котрий із залогою перебував у Ворошилівці. Тим часом, пославши до Ворошилівки близько 300 кіннотників, 200 піхотинців і кілька гармат, М.Калиновський рухався до Красного. Заскочена зненацька ворошилівська залога майже вся полягла в бою, а Р.Шпаченко, замість того щоб негайно повідомити полковника про напад поляків, утік до Мурафи.

На світанку 20 лютого авангард польської армії, що складався з жовнірів, котрі добре знали козацьку манеру їзди на конях, наблизився до Красного. Варта прийняла їх за своїх і пропустила до брам. Скориставшись цим, вони з ходу атакували брами. Біля них спалахнув бій. Прибувши сюди, Д.Нечай рубався, як засвідчує щоденник польського офіцера Станіслава Освенціма, *"як і слід було хороброму молодцеві і перначем своїм підганяв козаків до оборони"*. З підходом головних сил ворога становище захисників Красного різко ускладнилося. Жовніри увірвалися до міста й почали підпалювати будинки. За деякими даними, пострілом із пістолета Байбуза смертельно поранив Д.Нечая в голову, а інший шляхтич завдав удару шаблею. Козаки відбили вмираючого полковника й стали відступати разом із міщанами до замку.

Коли Д.Нечай помер, старшини поклали його, гарно прибраного, на оксамит в одній із веж і запалили багато свічок. Біля нього залишився читати псалтир краснянський піп і татарин, який невідомо ким доводився небіжчикові. Обраний полковником Григорій Кривенко очолив оборону замку. Щоб не дати українцям опам'ятатися, М.Калиновський кинув на приступ німецьку піхоту, однак та, зазнавши великих втрат, відступила. Після цього польний

гетьман розпорядився спішитися всім кіннотникам і особисто повів армію на штурм. Жовніри "відважно дерлися на паркани й потужні вали", але внаслідок "густої вогнистої стрільби", залишивши сотні вбитих і поранених, відкотилися назад.

Уночі українці спалили всі будівлі, які заважали обороні. Вранці 21 лютого польське військо розпочало приступ, але знову зазнало невдачі. Тоді М.Калиновський звернувся до обложених з пропозицією скласти зброю, обіцяючи життя і свободу. Проте і з цього нічого не вийшло. За визнанням польного гетьмана, українці *"волили загинути, ніж поклонитися"*. Відновлюється штурм замку, що тривав до ночі. Відбивши його, кілька сотень козаків через таємний хід вирішили прорватися, але були виявлені в полі і в бою майже всі знищені. Переслідуючи відступаючих до замку, жовніри увірвалися до нього. В жорстокій січі, що тривала до сходу сонця 22 лютого, всі захисники полягли. Місто було спалене дощенту, а його мешканці, включно з жінками й дітьми, вирізані. Краснянського попа, запаливши навколо нього вогонь, спекли живцем. Слід відзначити, що захоплення Красного дорого коштувало полякам: за два дні боїв загинуло понад 4 тис. шляхтичів і жовнірів.

Загибель Д.Нечая, одного з найталановитіших полководців революції, стала великою втратою для України. Її важко пережив і гетьман (за даними очевидця, *"Хмельницькому великий смуток учинився"*), за наказом якого в церквах відправили панахиду. Світлий образ мужнього лицаря назавжди вкарбувався в історичну пам'ять нації, що виборювала незалежність, став символом нескореності її духу й волі. Мужність полковника оспівана в десятках народних пісень про трагічні події в Красному. Так, в одній із них знаходимо слова про рішучість героя довести боротьбу до переможного кінця:

Ой скажи, козак, ой скажи, Нечай,
Та чим тебе поминати.
"Ой та я ж вам, вражим ляхам, скажу-перекажу.
Ой то я ж вам, вражим ляхам, ще й з могили докажу!
Не радій же моїй смерті, розпроклятий враже,
Слава наша козацькая не вмере не поляже!"

За переказами, тіло славного сина народу поховано неподалік від села Черемошне у великій могилі, оточеній шістьма іншими.

Намагаючись максимально скористатися фактором раптовості й величезною перевагою сил, польний гетьман продовжує наступальні дії. 24 лютого жовніри захоплюють Мурафу (Р.Шпаченко втік і звідтіля), а 27 лютого — Шаргород. Звістки про появу поляків стали поширюватися серед подолян. У минулому ватажок одного із загонів левенців, а на той час ямпільський

сотник І.Олександренко і Калюс почали збирати козаків і левиців до міцно укріпленої Стіни; І.Богун зайнявся мобілізацією сил полку у Вінниці. 1 березня військова рада, зібрана М.Калиновським, ухвалила оволодіти Східним Поділлям. Наступного дня польські корогви зайняли Чернівці. Третього березня вони підійшли до Стіни й спробували захопити місто. Козаки, опришки і міщани відступили до верхньої частини міста й успішно відбивали ворожі приступи. 4 березня розпочалися переговори. Польний гетьман, задовольнившись обіцянкою І.Олександренка дати викуп у 4 тис. золотих і присягнути королю, наступного дня подався до Чернівців. По дорозі він вислав два полки до Ямполя, які вночі 6 лютого увірвалися до нього, пограбували й вирізали 6 тис. мешканців, а саме місто спалили.

Позаяк військова рада вирішила продовжити похід до Вінниці, М.Калиновський, запросивши в уряду допомоги, повів військо від Чернівців через Мурафу і Красне до Сутисків, де вирішив переночувати. У ніч на 11 березня до Вінниці виступив полк брацлавського воєводи С.Лянцкоронського. Тим часом І.Богун належним чином підготувався до зустрічі непроханих гостей. Враховуючи слабкість замку, він обрав за центр оборони монастир, навколо якого звели кілька ліній укріплень. На Південному Бузі пробрили ополонки й притрусили їх соломою та снігом. Коли 11 березня корогви С.Лянцкоронського з'явилися на міських фільварках, І.Богун вивів кінних і піших козаків на ріку позаду ополонки. Жовніри кинулися навпростець, щоб відрізати їх від монастиря, але потрапили в пастку. Крига ламалася, й десятки жовнірів, поміж них і ротмістри Микола Кисіль та Станіслав Мелешко, пішли під лід. У польських лавах почалося сум'яття, козаки контратакували противника й змусили його відступити. Згодом жовніри знайшли брацлавського воєводу біля ополонки, з якої тому вдалося вибратися, ледь живого, жорстоко побитого самопалами.

Ближче до вечора підійшли основні сили польського війська, але М.Калиновський не поспішав із штурмом, очікуючи на прибуття гармат. Опівночі, запаливши місто в кількох районах, козаки і міщани відступили до монастиря. Зайнявши Вінницю, жовніри розпочали штурм укріплень. Вночі з 12 на 13 березня І.Богун з кількома сотнями вояків зробив вилазку у ворожий табір. Оскільки їх виявили, то сталася сутичка, в якій полковника поранили "в чоло". Усе ж він зумів вивести з-під удару козаків, хоча сам потрапив до ополонки, з яких вибрався з великими труднощами. 13 березня обложені відійшли до другої лінії оборони. З вечора до середини ночі жовніри знову атакували українські позиції. Наступного дня розпочалися переговори, що закінчилися провалом.

Слушним здається запитання: чим займався протягом цього часу Б.Хмельницький? По-перше, гетьман провадив мобілізацію полків і близько 14-15 березня направив на допомогу І.Богуну Чигиринський, Уманський,

Миргородський, Лубенський і Прилуцький полки; по-друге, прагнув узгодити спільні воєнні дії проти Польщі з Дьєрдем II Ракоці; по-третє, намагався порозумітися з елітою Великого князівства Литовського, щоб запобігти війні на два фронти; по-четверте, ухилившись від складання присяги султану, силкувався зберегти дружні політичні відносини з Портою.

Особливе занепокоєння викликала в українського уряду позиція Кримського ханства, верхівка якого не хотіла розгортання воєнних дій між Україною і Річчю Посполитою, оскільки вони перешкоджали створенню антимосковської коаліції, а відтак робили примарними надії на прилучення земель Астраханського і Казанського ханств. Тому хан під різними приводами відмовлявся від надіслання військової допомоги. Лише під тиском Порти Іслам-Гірей направив 5-6 тис. татар під проводом нурадин-султана Кази-Гірея до Б.Хмельницького з вказівкою уникати участі в боях із поляками. І, що прикметно, він застеріг гетьмана від самостійного виступу в похід проти Польщі. На початку квітня хан у листі до Яна Казимира визнав законність влади короля над Україною ("козацький народ — це ваші піддані і слуги").

15 березня українці під Вінницею відійшли до третього оборонного рубежу й успішно відбивали ворожі приступи. 17 березня вкотре розпочалися переговори, але досягти згоди знову не вдалося. Наступного дня М.Калиновський послав роз'їзд на чолі зі своїм сином Самуелем до Кальника, який 19 березня був розгромлений авангардом армії, що поспішала на допомогу обложеним. Переслідуючи відступаючих, у понеділок 20 березня Уманський полк Йосипа Глуха вдарив на поляків під Вінницею. За визнанням В.М'яковського, якби брацлавському воєводі не вдалося затримати козаків біля мосту, то "загинула б уся піхота".

І все ж паніка охопила польське військо, яке, залишивши близько 1 тис. пораних і хворих жовнірів, розпочало поспішний відступ до Бара. Пройшовши Браїлів і Межирів, 24 березня жовніри зупинилися в околицях Бара. Брацлавська кампанія, яку В.М'яковський назвав "проклятою справою", завершилася провалом. За місяць боїв і сутичок армія (без урахування обозних і слуг) втратила половину складу — 6-8 тис. осіб. Спочатку полки зібралися в Чорнокозинцях, а 22 квітня — під стінами Кам'янця-Подільського. Українські підрозділи штурмом оволодівають Баром, який захищало 300 кіннотників і 300 німецьких піхотинців, захоплюють Новий Костянтинів, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста.

Тим часом Б.Хмельницький опанував Животів, де завершив збір війська. Наказавши полкам, які захищали північні кордони держави, підготуватися до відбиття ймовірного нападу литовців, у кінці квітня (діждавшись прибуття Кази-Гірея) він вирушив у похід через Погребище в напрямі на Меджибіж. З його околиць у ніч із 7 на 8 травня гетьман відправив кінний корпус (8-10 тис. українців і кілька тисяч татар) на чолі з наказним гетьманом

Демком Лисовцем до Кам'янця з наказом розгромити М.Калиновського. Українці й татари зробили стрімкий рейд — у ніч з 8 на 9 травня захопили Дунаївці, на світанку 9 травня з'явилися під Кам'янцем, і 300 козаків з ходу мало не увірвалися до міста. Однак польського війська вони тут не застали, бо ще 7 травня М.Калиновський повів його через Жердя на з'єднання з королівським обозом. Для захисту міста він залишив три полки піхоти й кілька кінних корогв.

Д.Лисовець припустився помилки. Замість того, щоб розпочати переслідування ворога, він розділив військо на дві частини: одна вирушила за поляками, друга залишилася для оволодіння Кам'янцем. Кілька тисяч козаків під проводом І.Богун вступили в бій із залогою. Український табір розташувався від Зіньківців до Медоборів і р.Мукша. Увечері до козаків прибув кам'янчанин, з яким вони, вірогідно, домовилися про подання з міста умовних сигналів (за допомогою дзвонів) до штурму. 10 травня, отримавши їх, вояки під проводом І.Богун пішли на приступ у районі Руської брами. Проти них виступило 300 кіннотників і 200 піхотинців, які запалили Карвасари (передмістя). Потрапивши під їхню атаку і сильний гарматний вогонь із замку, українці відступили.

Вночі Д.Лисовець отримав гетьманський наказ прибути до обозу, але вирішив продовжити штурм Кам'янця. Було зроблено багато шансів, з яких уранці розпочався обстріл ворожих позицій. Опівдні І.Богун очолив новий приступ до міста в районі Руської брами. Керівництво польської залоги заборонило дзвонити й зупинило хід міських годинників. У жорстокому бою І.Богун мало не загинув — гарматна куля вбила під ним коня. Зрештою козаки відступили. Протягом цих днів їхні підрозділи зайняли ряд міст і містечок: Панівці, Жванець, Балин, Чернокозинці, Зіньків, Скалу, Борщів, Бережани, Смотрич та інші. Вночі до наказного гетьмана надійшов новий наказ Б.Хмельницького повертатися, і вранці 12 травня полки зняли облогу Кам'янця. Очевидно, 10-11 травня наказний гетьман залишив околиці Меджибожа й вирушив до Сатанова, а звідтіля — до Збаража. Близько 16-17 травня він зупинився між Тернополем і Збаражем.

Так само невдалими виявилися дії війська, що переслідувало М.Калиновського. Вже 9 травня українці й татари напали на ар'єргард поляків під час їх переправи через р.Нічлава під Пробіжним. 12 травня вони завдали удару по ворогові, який переправлявся через Стрипу під Купчинцями. З великими втратами М.Калиновський спромігся відбитися; при цьому жовніри захопили в полон відомого татарського мурзу Нітшоха. Серед ночі з 12 на 13 травня було зроблено засідку на поляків біля Плугова, але польний гетьман пішов іншим шляхом — на Поморяни (тут він спалив залишки обозу) — і таким чином відірвався від переслідувачів. 20 травня М.Калиновський зупинився неподалік від Сокаля, де збиралося королівське військо, а через кілька днів з'єднався з ним.

Коротко з'ясуємо заходи польського уряду. 13 квітня Ян Казимир підписав третє віці, залишив Варшаву й вирушив у похід проти України. 19 квітня він прибув до Любліна, де наступного дня видав третє віці, щоб війська збиралися в районі Старокостянтинова.

Десь у кінці квітня до королівського обозу прибув ігумен холмського уніатського монастиря Яків Суша з чудотворною іконою Холмської Богоматері, відібраною у православних. 9 травня Ян Казимир вирушив до Сокаля, в околицях якого під проводом М.Потоцького збиралися основні сили. Проїхавши Красний Став, Ухань, Грубешув і Крилов, 16 травня він в'їхав до обозу (загальна чисельність жовнірів і шляхти вже становила 13,5 тис. осіб). Отримавши відомості про наступальні дії українських військ, 20 травня король звернувся з універсалом до шляхти, наказуючи їй збиратися не під Старокостянтиновом, а до його обозу.

Підготовка обох сторін до вирішального воєнного зіткнення вступала в завершальний етап.

§6. Берестечкова трагедія. Укладення Білоцерківського договору

Тривала затримка хана (лише 13 травня він виступив з Криму) змушувала Б.Хмельницького гаяти дорогоцінний час для наступу, позбавляла ініціативи. 100-110-тисячне українське військо ("доброго, спорядженого і навченого" до бою вояцтва налічувалося, за даними джерел, 40-50 тис. осіб) при 120 гарматах протягом місяця тупцювало, по суті, на місці — у трикутнику між Тернополем, Озерною і Заложцями. Така ситуація гостро поставила проблему його забезпечення продовольством, сіллю, фуражем, негативно позначилася на настроях частини вояків.

Переживаючи особисту трагедію (Мотрона, з якою одружився влітку 1648 р., виявилася причетною до організації замаху на нього й була на початку травня страчена), Б.Хмельницький зіткнувся також із серйозним спротивом угруповання старшини, підтримуваного Кази-Гіреєм, що наполягало на необхідності замирення з Річчю Посполитою. 26 травня гетьман зібрав

чорну раду війська для з'ясування питання миру чи війни. Всупереч висловлюванням групи старшин за мир, абсолютна більшість вояків наполягала на продовженні боротьби до перемоги чи смерті. Отримавши підтримку, Б.Хмельницький звернувся до війська з промовою, в якій підкреслив: *"Тепер, коли вступимо у битву, не покладайтеся на свої заступи та ями, які ви собі риєте; тепер доведеться сильно постояти, щоб не втратити козацької слави і не загубити невинних душ"*.

Було вжито заходів для зміцнення оборонного рубежу проти литовського війська. Київський полк розташувався в районі Чорнобиля (в місті з 2-5 тис. осіб перебував чорнобильський полковник Мисько Попович); на Лоевському перевозі — чернігівський полковник С.Пободайло; на р.Сож — М.Небаба; в Стародубі — полковник Окша. Відзначимо також, що похід війська, діяльність емісарів (лише в Белзькому і Руському воєводствах їх діяло 150 осіб; а всього — близько 2 тис. осіб) сприяли розгортанню визвольної і соціальної боротьби в Подільському, Волинському, Руському і Белзькому воєводствах. Серед селян Галичини поширювався універсал гетьмана із закликом братися до зброї й обіцянкою звільнити їх від кріпацтва та панщини.

На теренах як Великопольщі, так і Малопольщі активно діяли розвідники, диверсанти, агітатори (до речі, українські розвідники успішно співпрацювали із шведськими й трансільванськими агентами не лише в Польщі, а й у Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії). Емісари, агітуючи селян і міщан підніматися на боротьбу проти шляхти, апелювали до українського досвіду соціальних перемін. Так, клерик Ян Блокович, бунтуючи проти пана селян Паєчної (Серадзьке воєводство), говорив: *"Вибийте шляхту, ксьондзів, службу — Хмельницький сюди прийде і стане всі панамі"*.

На терені Підгалля велику підготовку до виступу розгорнули А.Костка-Наперський та його соратники. При цьому зачитували універсал-звернення Б.Хмельницького такого змісту: *"Доводжу до відома всіх підданих Польської Корони, що коли з Божого благословення я підкорю під нашу силу і владу землі Польської Корони, обіцяю звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чини і матимете вільності, як шляхта. Тільки, щоб ви додержувались нам віри, так, як і наші руські піддані, і щоб покидали своїх панів, повставали проти них і до нас великими загонами приходили..."* А.Костка-Наперський, збуривши в першій половині червня кілька тисяч селян і міщан, 16 червня захопив із 40 товаришами Чорштинський замок, сподіваючись на прихід трансільванського війська. Однак Дьєрдь II Ракоці знову не наважився на воєнні дії проти Польщі й послані сюди краківським єпископом короги 28 червня зайняли замок і придушили повстання. Після жахливих тортур А.Костку-Наперського стратили.

Польське військо стояло під Сокалем і щоденно збільшувалося за рахунок прибуття полків магнатів, посполитого рушення, найманців. На середину

червня його чисельність уже становила 100-120 тис. жовнірів і шляхтичів та щонайменше 120 тис. слуг і обозних — всього 220-240 тис. осіб (так вдалося зібрати найбільшу кількість вояків протягом XVI-XVIII ст.). Внаслідок упровадження Б.Хмельницьким суворої дисципліни, частої зміни ставки, заходів щодо дезінформації ворожого командування воно не мало правдивих даних ні про місце перебування українського війська, ні про плани та заходи гетьмана. 21 червня А.М'ясковський повідомляв із табору: "...про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо. Одні очікують нападу на нас під час походу чи на переправі, чи раптово коли-небудь вночі. Другі говорять, що він на місці під Вишнівцем буде із звичайною своєю підступністю чинити опір *И.В.* королю. Треті вважають, що він надішле декілька тисяч [козаків] до Підгір'я для з'єднання з Ракоці".

Виділимо ще два аспекти діяльності польського командування. По-перше, майже невивченими залишаються його взаємини протягом травня-червня з Кримом. Аналіз виявлених джерел засвідчує, що через полоненого Нітшоха-мурзу воно вступило в переговори з Кази-Гіреєм і заручилося згодою нурадин-султана виступити посередником для укладення угоди про припинення воєнних дій. По-друге, за розпорядженням командування захоплені в полон українці страчувалися (за винятком тих, котрі засвідчували готовність зрадити, але таких було обмаль). За даними одного із шляхтичів, "щоденно рубають голови 10-12 козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає мертвого в яму, а інший, приречений на смерть, його закопує. Останнього закопує кат".

15 червня польське військо вирушило до Берестечка й, пройшовши Тартаків, Княже, Фасів, Довге, Бране, Немирівку, 19 червня зупинилося між Берестечком і Стремільчем. Протягом 22-26 червня по чотирьох переправах відбувався його перехід на правий берег Стиру. Табір розташувався за 1,5-2 км від річки в зручному місці: прямо перед ним на схід простягалася рівнина, придатна для проведення атаки кіннотою. З правого боку його захищали густі ліси (побоюючись проходу ними українців, король наказав частину їх вирубати), а з лівого — непролазні болота, що оточували впадіння р.Пляшівка до Стиру. Військова рада 26 червня ухвалила і наступного дня продовжити похід до Дубна.

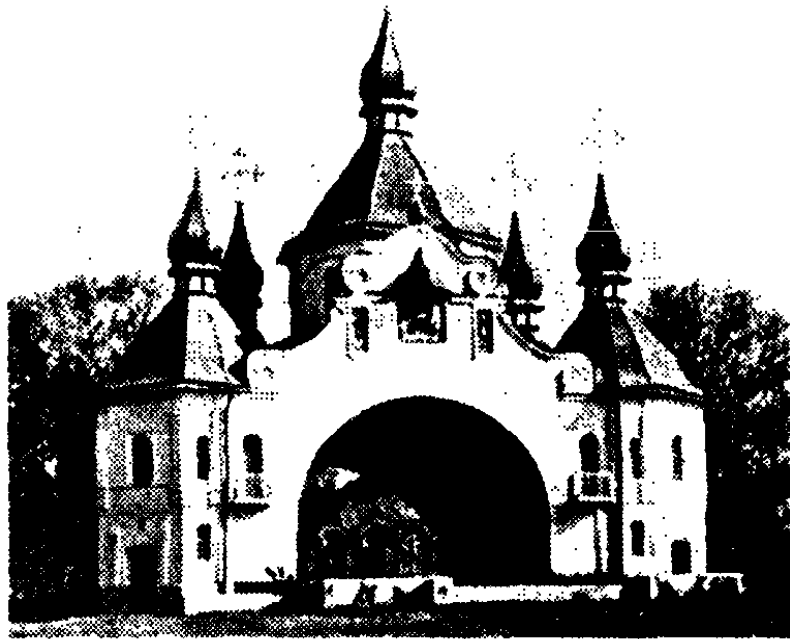
Тим часом, найімовірніше, 23 червня, Іслам-Гірей на чолі 30-40-тисячного війська нарешті прибув до українського табору, розташованого на Колодинському полі. На нараді вирішили атакувати противника на марші (як під Зборовом). 25 червня українсько-кримські війська виступили в похід. Попереду рухався авангард (з кінноти). Шлях, очевидно, пролягав через околиці Кременця, Козин, Боратин, Редьків до Острога. На світанку 27 червня польське військо зрушило з місця, проте король отримав від С.Чарнецького відомості про наближення противника, й військова рада ухвалила повернути

полки назад і залишитися на березі Стиру. Це рішення врятувало армію від катастрофи. В ніч на 28 червня по двох переправах через Пляшівку під Козином розпочався перехід українсько-кримських військ. Татари запалили Лешнів та навколишні села. На світанку король і М.Потоцький розташували військо "польським шиком". Близько 10 год. ранку з'явилися татарські підрозділи, спалахнули сутички, що започаткували Берестечкову битву. Вони тривали до 12 год. Пізніше кілька тисяч татар й українці (їх було небагато) атакували праве крило противника, а згодом ліве. Близько 17 год. А.Конецпольський за підтримки полків із лівого крила перейшов у контрнаступ і в жорстокому бою (тривав близько години) завдав кримсько-українській кінноті поразки. Переслідувана поляками, вона почала втечу до переправи. Полягло близько 100 татар.

Серед ночі до Берестечка, переправившись у Козині, підійшли головні сили кримсько-української кінноти, яка стала захоплювати пасовища навколо польського табору. На військовій раді Ян Казимир ухвалив рішення (всупереч більшості воєначальників) вивести в поле лише кінноту й дати нею бій ворогу. На світанку 29 червня вона зайняла позиції. Об 11 год. кримсько-українська кіннота (тепер уже українці становили половину війська) розпочала сутички, а через годину атакувала лівий фланг поляків, завдавши відчутних втрат полку С.Лянцкоронського, а також посполитому рушенню Перемиського, Серадзького, Саноцького та інших повітів.

Пополудні татари, українці й турки (їх було кілька тисяч) напали на праве крило поляків і в жорстокому бою завдали йому поразки. Загальні втрати поляків становили близько 300 шляхтичів. З боку татар загинуло кілька відомих мурз і Тугай-бей. День закінчився поразкою польського війська, яке, за словами С.Освенціма, *"після цієї кривавої справи втратило самовпевненість, так що ввечері лише мало хто залишався біля корогв"*.

На жаль, стосунки гетьмана й хана склалися напружено. Причиною цього було не лише те, що битва відбувалася у священному для мусульман місяці Раджаб, а на 30 червня припадало свято курбан-байрам (невдоволення татар порушенням традицій могло відіграти негативну роль, але не основну; адже навіть посол хана до султана Капиджи не посмів назвати байрам причиною залишення татарами свого союзника на полі битви, а зобразив події як організований відхід, необхідний для припинення свавілля ногайців). Як засвідчують джерела, між ханом і королем підтримувалися таємні зносини (29 червня в польському таборі з'явився покойовий слуга Іслам-Гірея, якого привели жовніри; за свідченням німецького офіцера Йогана Хартунга, хан пропонував королю замиритися). Є також дані, що 29 червня хан дорікав гетьману за те, що той начебто применшував чисельність поляків. Нарешті, деякі джерела твердять, буцімто король заплатив ханові гроші й дозволив брати ясир у разі залишення ним українців. Очевидно, що для остаточного

*Рис. 29. Берестечко. Місце битви військ Богдана Хмельницького з поляками.
Сучасне фото*

з'ясування проблеми потрібен пошук нових джерел. Як на нашу думку, вирішальну роль у залишенні татарами українців під час битви відіграло небажання Іслам-Гірея доводити справу до розгрому Речі Посполитої. Його не лише лякала перспектива створення незалежної Української держави, а й турбувала ймовірність прийняття нею турецької протекції, що перекреслило амбіційні політичні плани кримської еліти. Тому хан шукав різні приводи, щоб ухилитися від участі у вирішальній битві, схиляв гетьмана до замирення, підтримував контакти з королем (не виключаємо, що між ними були досягнуті певні домовленості); коли ж не допомогло — у слушний момент вийшов з бок.

Тепер з'ясуємо перебіг подій 30 червня. На раді король вирішив вишикувати армію до бою "голландським" способом (зміцнивши кінноту підрозділами піхоти). Знищивши мости через Стир, з 4 год. ранку він почав виводити військо в поле, залишивши для охорони табору частину піхоти та обозни. Наперед, у центрі, було висунуто артилерію, трохи позаду розташовувалася піхота, а за ними — корогви кінноти, драгунів, рейтарів. Командував центром особисто король. На правому фланзі, яким командував М.Потоцький, зосередилися кінні полки С.Лянцкоронського, Є.Любомирського, А.Конецпольського, К.Сапеги. Тут же перебувала майже половина посполитого рушення. На лівому фланзі, де керував М.Калиновський, розташувалися добірні полки під проводом І.Вишневецького, С.Потоцького й інших воєначальників, а також підрозділи посполитого рушення. Бойова лінія війська по фронту простягалася на 8-9 км.

Уночі до Б.Хмельницького прибула піхота з табором. Він став шикувати військо з 5 год. ранку. Поділяємо міркування Ігоря Свешнікова, що, опинившись на рівнині, він обрав тактику бою в укріплених таборах. У центрі, на підвищенні, споруджувався основний табір, захищений десятьма рядами возів. Його прикривали: з лівого боку — менший табір, з правого — два менші табори. На правому фланзі гетьман розташував кінноту. В цілому українські війська становили правий фланг і центр союзних військ; татари посідали лівий фланг, розташовуючись на пагорбі та його схилах. Бойова лінія простягалася на 7-7,5 км.

З ранку опустився сильний туман, який стояв до 10 год. Коли він став розсіюватися, українсько-кримські вершники розпочали зачіпні сутички. Близько 12 год. хан імітував наступ на праве крило поляків, але король заборонив своїм воякам втягуватися в зустрічний бій. Через годину польська артилерія повела обстріл українських і кримських позицій. Іслам-Гірей відвів за пагорб більшість своєї армії. Тим часом українці на правому фланзі стали поволі просуватися назустріч полякам, можливо, разом із двома меншими таборами. І.Вишневецький, отримавши дозвіл від Яна Казимира, близько 16 год. розпочав атаку. Зіткнення противників було страшним. За визнанням учасника Берестечкової битви А.М'яковського, півгодини все було *"у вогні, не було нічого чути, лише гук... з ручної стрільби і гармат, так що ми вже думали, що звідтіля ніхто живим не повернеться"*. Разом із українцями мужньо стояли розташовані тут загони татар. На допомогу князю прийшли інші корогви й посполите рушення, і їм вдалося прорватися всередину одного з таборів, але українці їх відкинули й змусили розпочати відступ. Щоб урятувати лівий фланг від поразки, король перекинув туди німецьку піхоту К.Хубальда, полк старости калуського Яна Замойського та інші підрозділи. Спільними зусиллями вони зупинили українців і татар й почали відтісняти їх до табору.

В цей критичний момент усе могла вирішити стрімка атака татар. Але як повівся Іслам-Гірей? Він не лише не розпочав її, а й не вивів для бою основних сил із-за пагорбу. За даними Я.Міхаловського, учасника битви, *"хан на горбі навпроти полку короля И.М. стояв з понад десятком вершників, а військо його за пагорбом [перебувало], приглядався до тієї битви, бунчук був при ньому і дві корогви..."* Це не випадковість, бо хан ще раніше *"приглядався з пагорбу, готуючи втечу війську"*. Скориставшись бездіяльністю Іслам-Гірея, король розпорядився наступати центру. В цей час кілька татарських польових гармат обстріляли місце, де перебував король; він зазнав незначного поранення в ногу. В свою чергу, Ян Казимир наказав вистрілити з гармати по ханському бунчуку і корогвам.

Постріл виявився вдалим: було *"вбито хорунжого, а хана окурено, так, що ми бачили, — пише Я.Міхаловський, — коли до трупа їх зіскочило кілька з коней"*. І це все. Одного пострілу (! ! !) виявилось досить, щоб

Іслам-Гірей кинувся за пагорб і вся орда, як за умовним сигналом, розпочала втечу (спроби окремих польських і вітчизняних істориків зобразити даний фрагмент запеклим боєм: мовляв, відбувалися атаки татар, розпочався сильний гарматний обстріл кримських позицій і потужний наступ на них — не що інше, як гарний міф).

На цьому дива не припинилися. Загальновідомо, що, коли ворог розпочинає втечу, його слід догрити переслідуванням. Саме так і вирішив діяти досвідчений німецький генерал, командувач піхоти К.Хубальд. Він з'явився до короля з проханням організувати негайну погоню за татарами, використавши кінноту правого флангу. І що ж почув у відповідь? За свідченням Я.Міхаловського, Ян Казимир несподівано заявив, що без дозволу М.Потоцького як коронного гетьмана такого наказу віддати не може. Послали за ним. Коли коронний гетьман з'явився, наївний К.Хубальд почав збуджено доводити йому необхідність переслідування татар. На це М.Потоцький відповів: *"Так, то є правда, що татари відступають, але їм ще мости для цього потрібно настеляти"*. К.Хубальд "з плачем" знову кинувся до Яна Казимира з такими словами: *"Премилый Боже! Видирають у короля таких дві вікторії, яких ніколи не буде мати"*. Але король лише плечима здвигнув. Чому Ян Казимир і М.Потоцький відмовилися розгромити орду, що втікала? Чому татари кричали жовнірам: *"Не бий! Татарин утікає — Хмельницька застанеш"*? Однозначної відповіді ці запитання немає. Потрібен пошук джерел. Можемо лише стверджувати, що ні залишення поля бою татарами, ні відмова польського командування від їх переслідування не були простою випадковістю. Між цими подіями мусить існувати певний зв'язок.

Тим часом становище українців стало критичним. Уникаючи оточення, гетьман вміло організував відступ під захистом табору в долину до р.Пляшівка, де "дуже швидко окопався". Центр табору розташувався над р.Плісна, що впадала до Пляшівки. Ввечері бій затих. Від імені короля канцлер об'їжджав полки і дякував за здобуту перемогу. Все вишикуване військо розпочало співати хвалу Богові. Вийшовши до нього, король наказав ротмістрові угорської піхоти, "аби в'язнів усіх і котрі біля королівського намету сиділи на землі, а було їх немало і значних і тільки дуже посічених і постріляних", стратити, промовивши такі слова: *"Віддаю пану Богу; хай Бог милує, але необхідно негайно усіх тих в'язнів постинати"*.

Дощової ночі Б.Хмельницький, залишивши старшим Ф.Джеджалія, кинувся навздогін за ханом, щоб завернути його назад. Внаслідок гострої розмови, що сталася між ними 1 липня, Іслам-Гірей пообіцяв направити військо на допомогу обложеним. Наступного дня Б.Хмельницький через полковника Івана Лук'янова послав листа до табору, наказуючи підготуватися до битви на 4 липня, коли підійде з татарською допомогою. Однак Іслам-Гірей

свого слова не дотримав: послана ним частина орди, пославшись на дощ, повернулася назад. Після цього, прихопивши з собою Б.Хмельницького, хан розпочав поспішний відступ на південь України.

Ми не поділяємо думки, висловленої як згодом М.Грушевським і розвинутої далі І.Стороженком (останній покликається на те, що в розповіді полковника Семена Савича немає даних про полонення ханом гетьмана), що Б.Хмельницький сам не хотів повертатися до обложеного табору й за власним бажанням поїхав до Старокостянтинова. По-перше, С.Савич подібного не стверджував. Маємо лише кілька повідомлень осіб, яких не було в той час під Берестечком, а отже, вони користувалися тільки чутками, нібито гетьман навмисне (рятуючись) залишив табір і не хотів до нього повертатися (наприклад, здогадами С.Освенціма та українського полонізованого літописця Йоахима Єрлича). По-друге, існує багато свідчень учасників події з польського, українського і навіть кримського боку про затримання ханом Б.Хмельницького, які ні М.Грушевському, ні іншим вченим не вдалося спростувати. Доти, доки не буде доведено, що вони фальшиві, немає підстав їм не довіряти. Лише десь 11-12 липня Іслам-Гірей повернув свободу дій гетьману, котрий мав намір розпочати формування полків для звільнення обложених.

Виявилося, що за його відсутності генеральна старшина не спромоглася опанувати ситуації, встановити тверду дисципліну, розробити чіткий план дій. Хоча в боях, що постійно точилися, українці мужньо відбивали ворожі наступи й самі провадили успішні операції, соціально-психологічна обстановка погіршувалася: росло недовір'я між старшиною і низами, підсилене переходом на бік поляків полковника М. Криси (з 2 по 9 липня наказними гетьманами обиралися Ф.Джеджалій, М.Гладкий та І.Богун). Із 8 липня вояки щораз більшим числом починають залишати табір. Підготовлений на 10 липня відхід війська через Пляшівку внаслідок паніки, що спалахнула в обозі (її спровокували необережний від'їзд І.Богуну на правий берег річки для огляду шляху відходу й зібрання біля переправ старшини), перетворився у втечу, під час якої загинуло (переважно в болотах) близько 4-8 тис. осіб.

Щоправда, І.Богуну вдалося організувати часткове прикриття втікачів: кілька тисяч козаків героїчно протистояли жовнірам, що увірвалися до табору. Загинув у цьому бою і 80-річний полковник Прокіп Шумейко. Однак основним силам війська вдалося вирватися з пастки; вивезли також майже всю артилерію. Невмирущою славою вкрили себе 200-300 українців, котрі, засівши на одному з островків, чинили відчайдушний опір. У відповідь на обіцянку М.Потоцького зберегти їм життя вони, на знак зневаги до нього й до багатства, висипали з гаманців гроші у воду й продовжували битися до кінця. Останній із козаків, знайшовши човна, вскочив до нього й, оточений звідусіль жовнірами, на очах короля і всього війська (дані С.Освенціма щодо цього перегукуються зі свідченнями інших джерел), "подав приклад

Рис. 30. Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі. Худ. А.Вестерфельд

нехлопської мужності": протягом кількох годин відстрілювався, а коли скінчилися набої, боронився косою, хоча й був поранений 14 кулями. Ян Казими наказав крикнути, що дарує йому життя, але українець відповів, що про життя не дбає і хоче померти як справжній воїн. Так він і поліг зі зброєю в руках.

Нещастя для України не завершилися Берестечковою катастрофою. Литовські війська, перейшовши в наступ, 6 липня захопили переправу через Дніпро під Лоевом і в бою під Ріпками розгромили полки М.Небаби (останній виявив величезну мужність: коли йому відрубали праву руку, взяв шаблю в ліву й рубався, доки не загинув). Незабаром литовці опанували Чернігівщину, Овруччину, вирушили до Києва й 4 серпня Я.Радзивил захопив його. Становище козацької України стало критичним, її врятували масове повстання народних мас від Дністра до Дніпра й Десни та геніальні організаторські здібності Б.Хмельницького. 18 серпня А.М'яковський повідомляв Фердинанду: "Ворог не хоче пустити нас за Білу Церкву і сильно зміцнює свій табір... тепер ми оточені ворогом звідусіль — спереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости і переправи, погрожуючи нам: "Якщо б ви і хотіли втекти, то не втечете". До початку вересня в районі Білої Церкви гетьман зосередив 60-тисячне військо в надзвичайно міцно укріпленому таборі. Спроби польсько-литовських військ 2-25 вересня досягти перемоги зазнали невдачі, й М.Потоцький змушений був погодитися на підписання угоди. З другого боку, схильність до її укладення з боку частини старшини, очолюваної генеральним писарем Іваном Виговським, суперечності у війську між його низами й старшиною (виявом цього стало повстання 16-17 вересня близько 10 тис. осіб, які були проти переговорів

з поляками), затримка підходу татар (Іслам-Гірей, дізнавшись про поразку українців, вирішив усе-таки допомогти їм, щоб не допустити розгрому козацької України) спонукали Б.Хмельницького до припинення воєнних дій.

28 вересня укладається Білоцерківський договір, статті якого зводили Українську державу та її автономію нанівець. Так, її територія обмежувалася Київським воєводством; чисельність реєстрового козацтва зменшувалася до 20 тис. осіб; козаки отримали право на проживання тільки в королівських маєтках Київського воєводства; всі, хто залишався за межами реєстру, повинні були повернутися до домівок і виконувати "звикле" послушенство панам; шляхті й урядникам дозволялося повертатися до маєтків; гетьман мав підлягати владі коронних гетьманів; зберігалися вольності православної Церкви; дозволялося повертатися євреям і відновлювалися їхні права на оренди тощо.

Поза сумнівом, втілення в життя таких умов неминуче мало призвести до загострення ситуації в козацькій Україні.

§7. Батозька перемога та її наслідки.

Особливості соціально-економічних відносин в Українській державі

Вже перші спроби відповісти польське й соціальне гноблення викликали спротив широких народних мас, підтримуваних радикальним угрупованням старшини. Частина козаків подалася на Запорозжя; розпочалися вбивства шляхти. Намагаючись запобігти повстанню, гетьман переконував М.Потоцького не поспішати з розташуванням на постій жовнірів у Брацлавському воєводстві, розсилав універсали до селян і міщан з наказами віддавати "послушенство" панам, розпорядився полковникам карати свавільників. Але ці заходи виявилися малоефективними. На терені Поділля опришки спалили Брацлавську фортецю, захопили Меджибіж та інші міста. Лише силами кількох полків під проводом М.Потоцького вдалося завдати їм поразки. Чинили спротив розформуванню козаки Брацлавського, Кальницького та Уманського полків.

Сильний рух невдоволення охопив козаків Чернігівського полку, котрі відіслали до Б.Хмельницького на переговори С.Пободайла, а самі розпочали підготовку до переселення на Полтавщину. *"У черкаських полковників, котрі живуть по цей бік Дніпра, — свідчив протопоп Дмитро, — у чернігівського, у ніжинського, у прилуцького і їх полків, у черкас на гетьмана Богдана Хмельницького виникло нарікання"*. Під час складання нового реєстру сталися повстання козаків Корсунського полку під проводом екс-полковника Лук'яна Мозирі (при цьому було вбито білоцерківського полковника Михайла Громику) й заворушення козаків Білоцерківського полку. Хоча на початку 1652 р. вони були придушені, а Л.Мозирю стратили, обстановка істотно не поліпшилася. Особливої гостроти вона набула на Лівобережжі, де з'являються новообрані гетьмани Вдовиченко, Бугай, Бодайко і Дедюля, з якими, щоправда, гетьману вдалося відносно легко впоратися без застосування масових репресій.

Значно серйознішу небезпеку становила опозиція з боку полковників С.Пободайла, Матвія Гладкого, І.Богуна та Адама Хмелецького. Взимку 1652 р. розпочалося масове переселення мешканців Східного Поділля на Київщину та в Молдавію. Небаченої сили набрав рух опришків у Подністров'ї. За визнанням М.Калиновського (після смерті 20 листопада 1651 р. М.Потоцького він командував польською армією), вони *"знищили все Поділля"*.

Заходи Б.Хмельницького щодо стабілізації суспільно-політичної обстановки (виключення з реєстру 8 тис. бунтівних козаків, направлення мешканцям Брацлавщини таємних універсалів із проханням терпляче *"зносити підданство панам"* й обіцянкою навесні *"звільнити їх від цього ярма"* та інші) успіху не мали. Поява на початку березня 1652 р. в Чернігівському воєводстві підрозділів польської армії викликала тут масовий спротив. На території Прилуцького полку повстанці атакували полк Габрієля Войниловича й розгромили корогву Яна Семашка; на Роменщині — вчинили опір полку Себастьяна Маховського, котрий наказав спалити м.Липівка й двоє сіл, а їхніх жителів вирізати. Селяни й міщани Чернігівського воєводства тисячами переселялися на терени Миргородщини, Полтавщини, Гадяччини, до Московії (туди перебралося щонайменше 20 тис. осіб). Відбувається інтенсивне заселення Слобідської України.

Серед радикального угруповання старшини визріває задум зміщення Б.Хмельницького. Змовників викрили, й старшинська рада на початку травня винесла смертний вирок групі полковників (М.Гладкому та Семену Герасимову) і сотників. На початку другої декади травня його виконали (існують дані, що С.Герасимова виправдали). Їхня смерть спричинила глибоке обурення серед мешканців Лівобережжя. Наказний миргородський полковник відмовився з'явитися до гетьмана під тим приводом, що *"всіх ти нас по одному чоловіку і всіх переб'єш"*. Козаки Миргородського і Прилуцького

полків обрали своїм гетьманом Вдовиченка. Останнього став підтримувати полтавський полковник Мартин Пушкар. Реальною стала загроза вибуху громадянської війни (за визнанням Б.Хмельницького, *"Русі з Руссю"*). Врятувати ситуацію могло лише скасування умов Білоцерківського договору й відновлення соціально-економічних завоювань народу.

На щастя для молодой держави, гетьман усвідомлював цю загрозу і з березня розпочав таємну підготовку до виступу проти Польщі, маскуючи її заходами до майбутньої війни з Туреччиною (до речі, на початку грудня 1651 р. Б.Хмельницький порушив перед Стамбулом клопотання про прийняття протекції, причому не лише козацької України, а й *"всієї Русі"*, всього *"руського народу"*). Ймовірно, в кінці березня 1652 р. гетьман звернувся з таємним універсалом (Ю.Мицик довів його автентичність) *"до козаків, поспільства і поляків співчуваючих русинам"*, в якому закликав готуватися до боротьби після Великодня (18 квітня за старим стилем).

На початку третьої декади травня Б.Хмельницький виступив з Чигиринна в похід. Із Бірків він вирушив назустріч татарам, яких, вірогідно, прибуло близько 15-20 тис. на чолі з Кази-Гіреєм і Карач-беєм. Розом із ними гетьман з'явився до Тарасівки. Звідси 25 травня він звернувся з універсалом до населення Лівобережної України, закликаючи знищувати *"поляків, державців й урядників"*, а самим вирушати до його обозу. Дочекавшись козаків Корсунського, Канівського й Черкаського полків, 27 травня подався до Умані, пославши поперед себе сина Тимоша з частиною українців і татарами Карач-бея. Оскільки сили доводилося формувати таємно, то в розпорядженні гетьмана перебувало близько 12-15 тис. козаків (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський і Жаботинський полки). По дорозі до цих сил приєдналися козаки Уманського полку. Тобто, всього українсько-кримські війська налічували 27-35 тис. осіб.

Польське військо (20 тис. жовнірів і шляхтичів та 15 тис. обозних і слуг) розташувалося на правому боці Південного Бугу біля впадіння в нього р.Батіг, гори Батіг та містечок Батіг і Четвертинівка. Сподіваючись на приєднання полків із Лівобережжя, М.Калиновський спорудив табір настільки великим, що його важко було захистити і 100 тис. жовнірів. Окрім цього, він із великою недбалістю поставився до його укріплення валами й шанцями. Як засвідчують джерела, Б.Хмельницький вдався до хитрості: звернувся до польного гетьмана з листом, прохаючи його залишити обоз і звільнити шлях сину Тимошу, котрий їде сватати доньку молдавського господаря. Як зауважив С.Величко, гетьман точно розрахував, що запальний і впертий М.Калиновський не зважить на цю пораду, *"прагнучи найретельніше віддати й відомстити на Хмельниченкові свою колишню кривду від Хмельницького..."* До всього, Б.Хмельницький написав листа з дороги, але підписав *"з Чигирина"*, і М.Калиновський був певний, що гетьман залишився в ньому.

Швидке просування українсько-татарського авангарду викликало панічну втечу шляхти з південно-східних районів Брацлавщини. 29 травня на лівому березі Південного Бугу з'явилися перші загони татар. Досвідчений генерал Зигмунд Пішиємський на військовій раді запропонував М.Калиновському залишити в таборі піхоту й артилерію, а з рештою війська йти до Кам'яця-Подільського (за іншими даними — до Брацлава), щоб там об'єднатися з іншими підрозділами й повернутися на допомогу обложеним. Проте польний гетьман відхилив цей план.

У суботу 1 червня українські й татарські підрозділи з'явилися як на лівому, так і на правому берегах Бугу, захопивши частину коней і слуг, котрі їх випасали. В польському таборі зчинилася велика тривога. М.Калиновський кинув проти нападників три кінні полки, яким вдалося відтіснити їх на 3,5-4 км від табору. Однак підійшли нові українсько-кримські підрозділи й у жорстокому бою не лише зупинили поляків, а й змусили їх відступити. За визнанням учасника подій Миколи Длужевського, *“бій тривав до вечора і завдав нашим військам чимало втрат”*. Імовірно, вночі з'явився з обозом Б.Хмельницький. Недільного ранку він оглянув ворожі позиції й виявив їхні слабкі місця. Враховуючи те, що жовнірів було замало для одночасного захисту табору по всьому периметру, гетьман вирішив атакувати його зусебіч.

Із полудня українсько-кримські війська розпочали наступ. М.Калиновський, за словами автора *“Римованої хроніки”*, закликав кінноту до контратаки: *“Гей, дітки, за Бога, за віру! Нехай так не плюють вам в очі”*; заохочував діяти сміливо, вдарити по ворожих боках і шиях: *“...до них, до них, хто Бога боїться”*. Спалахнула жорстока січа, але вже за півгодини польська кіннота здригнулася й незабаром почала відступати. Оскільки натиск українців і татар посилювався, вона запанікувала й вирішила залишити табір, переправившись через Південний Буг. Побачивши це, М.Калиновський почав волати до них: *“Стійте, стійте, для Бога!”* Але на нього не зважали. Тоді польний гетьман наказав німецькій піхоті дати вогню по *“нещотливих синах, не синах, а виродках Вітчизни”*.

В цей критичний момент загорілися великі запаси соломи й сіна. Скориставшись сум'яттям, із табору почала втікати *“обозна челядь”*. Українці й татари увірвалися до нього. Вчинити серйозного спротиву жовніри не спромоглися. *“Нас, оточених з усіх боків, — писав М.Длужевський, — орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерте з лиця землі”*. М.Калиновський та інші шляхтичі кинулися до редутів, де засіли німецькі піхотинці. Але й там не змогли довго протриматися, тому що Б.Хмельницький оточив їх з усіх боків і піддав сильному обстрілові з кількох десятків гармат. По тому українська піхота штурмом оволоділа редутами. Їхні боронці *“були або вбиті, або взяті до полону”*. Польська армія перестала існувати. Загинули М.Калиновський, його син Самуель,

З.Пшиємський, Марек Собеський та багато інших магнатів і родовитої шляхти. Втікти вдалося небагатьом. Полягло щонайменше 8-10 тис. жовнірів (майже вся піхота й половина всіх гусарів Речі Посполитої). Такого розгрому не зазнавала жодна польська армія протягом XVI-XVIII ст. Джерела спростовують поширену в польській історичній літературі легенду про вчинення Б.Хмельницьким масову різанину польських полонених (хоча не виключено, що важко поранені жовніри, котрі потрапили до переможців, могли, з огляду на неможливість їх транспортування, бути страчені).

Блискуча перемога ліквідувала принизливі умови Білоцерківського договору й зумовила розгортання масового повстання народних мас Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. До початку липня на території Української держави цілковито поновлюються функції національних органів влади. Під час походу українсько-кримських військ із-під Батога через околиці Бара й Зінькова, Городок-Бедриківський до Кам'янця-Подільського гетьман доручив полковнику О.Гоголю звільнити Подільське воєводство від польської шляхти. Завдяки підтримці загонів опришків, очолюваних Карпаном та І.Кияшком, він в основному виконав це завдання.

Перемога ознаменувало виборення Українською державою незалежності, оскільки тепер вона не була зв'язана жодними договорами з іншими державами, які ставили б її в залежність. Визнання де-факто Б.Хмельницьким соціально-економічних завоювань народних мас засвідчило також успішне завершення на теренах козацької України Селянської війни, чого не можна сказати про результати селянських воєн у Німеччині, Франції, Росії та інших країнах.

Нова модель соціально-економічних відносин в Українській державі мала свої особливості. Селяни, козаки і міщани добилися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого та середнього феодалного землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодалної залежності. Були завойовані особиста свобода, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, королівщин і католицької Церкви перейшла у власність Державного Скарбу. Зростає землеволодіння православних монастирів, започатковується становлення гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується формування козацької власності на землю. Значна частина землі переходить до рук селян, котрі виступають її співвласниками нарівні з державою.

Сталися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, але зросла її політична вага у державі; керівна роль у житті суспільства перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства; зміцнився статус православного духовництва; провідну роль

у житті міст стали відігравати українці; пришвидшилося становлення нової еліти суспільства.

Однак перетворення революційного характеру в царині аграрних відносин не знайшли відповідного законодавчого затвердження, а відтак — і визнання де-юре з боку уряду, як це сталося, наприклад, у роки Великої французької революції кінця XVIII ст. Скасування феодальних відносин в Українській державі “шаблею” без скріплення “пером” відповідних юридичних актів залишало правове поле для функціонування феодального законодавства (зокрема, Литовського Статуту), що створювало сприятливі умови для відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

По-перше, за браком законодавства, яке розмежовувало б власність молоді держави і селян, виникла ситуація, коли вони виступали співвласниками землі, що неминуче вело до зіткнення їхніх інтересів. Адже державні органи влади взяли під контроль займанщину земель феодалів, проголосивши їх власністю Скарбу Війська Запорозького, якою розпоряджається гетьман. Тому вільні військові села підлягали Скарбу. В договорі 1654 р. з Московією фіксується принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян (скласти 60-тисячний реєстр і визначити, “хто буде козак чи мужик”); у схваленому російським урядом українському проекті договору констатувалося положення: ми самі розглянемо, “хто козак той у вільності козацькій жити буде, а хто простий, той стане повинність за звичаєм його царській величності віддавати, по-давнім”.

Не зовсім простим було питання і з козацькою власністю на землю. Де-факто козаки цілковито володіли землею і вели господарство фермерського типу. Однак де-юре ця власність мала “родиму пляму” феодальної, оскільки зумовлювалася необхідністю відбування власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького, тобто, держави. У протилежному разі козаки втрачали право перебувати в складі козацького стану, а відтак — і козацькі права на землю.

По-друге, серед еліти існувало потужне угруповання (переважно вихідців із шляхти), яке не сприймало докорінних перемін у соціально-економічній сфері й прагнуло перетворитися в типових феодалів-землевласників та відновити дореволюційні порядки.

По-третє, Річ Посполита, а згодом і Московія, залишаючись оплотом панщинно-кріпацького ладу в Європі та намагаючись утвердити своє панування в козацькій Україні, сприяли феодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого

та середнього землеволодіння,
кріпацтва тощо.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

У ПОШУКАХ ВИХОДУ
З ГЛУХОГО КУТА
ГЕОПОЛІТИЧНОГО
СТАНОВИЩА ДЕРЖАВИ.
ВСТАНОВЛЕННЯ СПАДКОВОГО
ГЕТЬМАНАТУ

§1. Погіршення внутрішньо- і зовнішньополітичного становища козацької України

У середині червня 1652 р. українсько-кримські війська під проводом гетьмана підійшли до стін Кам'янця-Подільського, залога якого складалася з 4 корогв подільської шляхти, 500 німецьких піхотинців і гайдуків та озброєних міщан польської й вірменської общин. Оскільки міська верхівка відхилила пропозицію Б.Хмельницького скласти зброю, розпочалася облога. Провадився обстріл укріплень і міста; було захоплено навколишні містечка й спустошено маєтки шляхти. В умовах посилення голоду та появи епідемії (мабуть, чуми) 23 червня гетьман зняв облогу й подався через Подністров'я до Корсуня. Єдиним позитивним результатом цього походу стало узгодження з молдавським господарем часу проведення весілля Тимоша з Розандою. Воно відбулося в столиці Молдавії 31 серпня.

Намагаючись уникнути продовження воєнних дій з Річчю Посполитою, володар козацької України звернувся з листами до короля, канцлера та відомих сановників. Насамперед він звертав їхню увагу на вимушеність кроку, що призвів до Батогської битви. *"Сам Бог є свідком, — повідомляв Б.Хмельницький канцлерові, — що нинішні внутрішні заворушення і взаємне кровопролиття сталися з справедливої причини, бо ми, зазнавши тяжкого гніту як з боку... жовнірів, так і їхніх м. панів урядників, змушені були оборонятися"*. Водночас гетьман наголошував на тому, що польський уряд повинен відмовитися від умов Білоцерківського договору й визнати права Української держави на самостійне існування, недвозначно попереджав про неможливість відновлення дореволюційного статусу земель козацької України. Якщо ж Річ Посполита проігнорує це застереження, то з обох сторін проллється багато крові й козаки змушені будуть *"шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати"*.

Б.Хмельницький апелював до політичної мудрості польської правлячої верхівки, сподіваючись, що *"своєю повагою і розсудком угамуєтесь і, визнавши нашу правоту, погодитесь з нами, що дасть змогу і нам, і Речі Посполитій жити у спокої"*.

Однак еліта Речі Посполитої виявилася неспроможною відмовитися від колоніальної політики щодо України й визнати право української нації на

самостійний політичний розвиток у межах незалежної від Польщі держави. Виступаючи на сеймі, канцлер Анджей Лещинський підкреслив, що лише силою зброї можна і слід "розмовляти" з повсталими українцями. У підсумку було ухвалено рішення довести чисельність війська до 50 тис. осіб (до кінця року належало сформувати 68 нових корогів). Виношувалися наміри набрати на теренах Німеччини на службу 12-14 тис. піхотинців і 4 тис. кіннотників.

Зрозуміло, що така позиція польської сторони унеможливлявала досягнення домовленості про визнання незалежності козацької України шляхом переговорів. Вони розпочалися восени 1652 р. й засвідчили прагнення Яна Казимира нав'язати гетьманові визнання умов Білоцерківського договору й домогтися розриву його воєнно-політичного союзу з Кримом. У відповідь Б.Хмельницький став наполягати на поновленні чинності Зборівської угоди. Цей крок слід розглядати не як відмову від ідеї незалежності, а як дипломатичний маневр для затримки ворожого наступу. Це усвідомлювали й окремі польські державні діячі. Наприклад, польний гетьман Станіслав Потоцький зазначав, що *"цього чоловіка не нахилять до щирої покори й миру жодні докази"*. Досвідчений польський розвідник ксьондз Станіслав Щитницький з'ясував у Яссах (В.Лупу виступав посередником у переговорах Варшави з Чигирином) мету діяльності гетьмана й негайно, 18 жовтня, повідомив про неї канцлера. *"Задум має Хмельницький, — писав агент, — абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, простягаються до Дніпра й далі аж до Московських кордонів, а якби його Корона стиснула, хоче вдатися під протекцію Московита, як такої ж релігії... і більше того, ця удільність [його] землі має бути визначена між ними кордоном"*.

Враховуючи загрозу наступу поляків і литовців, український уряд розпочав у кінці 1652 р. мобілізацію правобережних полків і заборонив вивозити продовольство на окуповану територію. В середині січня 1653 р. старшинська рада на своєму засіданні вирішила готуватися до боротьби. Було відправлено посольство до хана з проханням надіслати військову допомогу. Тривали переговори з Трансильванією та Московією. Уряд останньої засвідчив свою готовність виступити посередником у стосунках з Польщею й посприяти відновленню умов Зборівського договору.

В останній третині лютого розпочалися воєнні дії. Польські підрозділи атакували Погребище, Прилуки, Красне та інші міста Брацлавщини, але були відкинуті. Через місяць у наступ перейшло 12-14-тисячне військо (разом зі слугами) під проводом Стефана Чарнецького, котрий у ставленні до української людності завжди керувався гаслом, щоб *"а ні на лікарство (в іншому варіанті, "розпід" — авт.) не залишити русина"*. Маючи велику чисельну перевагу, польські підрозділи спустошили Борщагівку, Погребище, Самгородок, Прилуки, Немирів, Кальник, Балабанівку, Ягубець та інші міста й села.

Звертає на себе увагу масове винищення їхнього населення. За визнанням С.Твардовського, *"ніколи до цього часу не було пролито залізом стільки крові у тім краї, а ні спалено стільки міст і сіл, як тоді. Бо майже всю Брацлавщину вкрив попіл... Тут ні на яку стать не зважав розлючений жовнір: ні на дівчину, ні на вагітну жінку, ні на невинних дітей на грудях матері..."*

Ворог рвався до Умані. Щоб спинити його просування, І.Богун стягнув сили Кальницького полку до Монастирищ, де, за словами польського історика Веспазіяна Коховського, вирішив *"протиставити Чарнецькому вал, рови і властиві йому хитрощі"*. За задумом полковника, піхотинці й міщани повинні були стримувати штурмові колони нападників, а він, вийшовши з кіннотою через потаємний хід у поле, мав напасти на них ззаду. С.Чарнецький кинув на штурм міста всі свої сили. Жовніри оволоділи передмістями, зробили проломи у паркані й відчайдушно дерлися на вал. Захисники, зазнаючи великих втрат (поліг і монастирищенський сотник Дрозденко), трималися з останніх сил. Тим часом українські кіннотники, очолювані І.Богунем, успішно виконали свій маневр і підготувалися до атаки. Саме о цій порі С.Чарнецького вразила стріла, пронизавши, за даними В.Коховського, *"обидві щокі, майже смертельно"*. Піднебіння стряснулося від жорсткого удару; кров, що ринула в порожнину рота, перешкоджала не тільки говорити, а й дихати". Сталося сум'яття, яким скористався І.Богун. Завдавши з тилу сильного удару, українці посіяли серед жовнірів паніку. Захопивши з собою важкопораненого воєначальника й покинувши півтисячі полеглих товаришів, вони поспішно відступили за межі Брацлавщини.

Блискача перемога І.Богуна створила сприятливі обставини для переходу українського війська у контрнаступ. Однак саме протягом квітня-червня виразно окреслилися негативні фактори, які істотно ускладнили внутрішньо- і зовнішньополітичне становище козацької України. Урядові довелося вперше зіткнутися з комплексом проблем, породжених спустошенням Правобережжя. Воєнні дії, голод та епідемії (насамперед, холери й чуми) призвели до руйнації сотень міст і сіл (особливо на Волині та Поділлі), масової міграції населення на Лівобережжя, в Слобідську Україну, Московію та Молдавію. А.М'яковський, котрий у складі польського війська в кінці липня 1651 р. проходив південною частиною Волині, в одному з листів констатував: *"Кругом страхітливе безлюддя й спустошення... хліба навколо жодними людськими зусиллями дістати не можна, не має ні людей, ні млинів. Можу сміливо сказати, що після розлуки з И.К.М. ми не бачили жодної ниви, хіба трішки під Ямполем і під Сморгівкою... Не встигне кінь впасти на землю, а вже піхотинці накидаються на нього як на ласощі. З-за одних конячих ніг вбивають один одного..."* За підрахунками Валерія Цибульського, лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл. Повністю знищеними виявилися понад 100 міст і містечок Правобережжя. Занепадали сільське господарство,

ремесла, промисли й торгівля, що таїло велику небезпеку для держави. О.Оглоблин мав усі підстави стверджувати, що руйнування економіки загрожувало паралізувати збройну боротьбу за незалежність.

В історичній літературі традиційно недооцінюються масштаби згубних наслідків епідемії холери та чуми, які протягом 1650-1652 рр. лютували на територіях Подільського, Брацлавського й правобережної частини Київського воєводств і призвели до збезлюднення цілих районів. Як писали з Бара в кінці жовтня 1650 р., *"...дуже вмирають [люди] і лежать наче дрова до Дністра, біля Шаргорода й далі до Брацлава..."* Влітку наступного року епідемія чуми поширилася на все Поділля. У вересні 1651 р. з Варшави повідомляли: *"Повальний мор лютує в Україні..."* Особливої сили хвороба набрала влітку й восени 1652 р., коли спалахнула в різних районах від Дністра до Дніпра. Щоб якось локалізувати її поширення, уряд розпорядився виставити навколо уражених чумою поселень варту, яка нікого не пропускала ні туди, ні звідтіля. Белгородський воєвода дописав у Москву, що *"у поляків і за Білою Церквою в козацьких містах у багатьох місцях мор великий, і в козацких українських містах поставлені сильні застави"*. У лютому-березні 1653 р. пошесть знову ожила в деяких районах Правобережжя.

Воєнні дії, руйнування й спустошення поселень, епідемії, несприятливі кліматичні умови породжували голод. Особливо сильним він був у другій половині 1652 та навесні 1653 рр., коли загинуло чимало населення. Усе це призвело до різкого зменшення його чисельності (гіпотетично припускаємо, що людські втрати козацької України з 1648 по літо 1653 р. становили не менше 35-40%). Особливо важких втрат зазнали Брацлавський, Кальницький, Уманський, Білоцерківський та Київський полки. Не можна ігнорувати й того факту, що внаслідок розорення значна частина козаків виявилася неспроможною відбувати військову повинність. Як відзначав один із старшин Чигиринського полку, Ілляш Богаченко, вони *"з-за збідніння, у козаках бути не захотіли і стали міщанами"*. Істотно зменшилося, як порівняти з попереднім часом, українське військо: якщо в 1648-1651 рр. воно становило 80-100 тис. досвідчених вояків, то тепер — лише 40-50 тис. Мабуть, не випадково саме в цей час у Б.Хмельницького з'являються думки про необхідність створення регулярного (утримуваного за рахунок скарбниці) 50-тисячного війська.

Стала виявлятися негативна дія ще одного фактора, на який першим звернув увагу М.Грушевський. Так, якщо протягом 1648-1651 рр. у настроях мас, попри значні труднощі воєнного часу, панували бойовий дух, рішучість і віра в перемогу, то тепер серед населення почали з'являтися ознаки емоційно-психологічної втоми, поширюються зневіра, розчарування й промосковські настрої.

Протягом першої половини 1653 р. відбувалося також погіршення геополітичного становища Української держави, чому сприяли допущені гетьманом помилки в оцінці співвідношення сил у Південно-Східній Європі,

характеру взаємин між Придунайськими князівствами тощо. Одружуючи сина з донькою В.Лупу, він не взяв до уваги негативних наслідків цього кроку. Так, уряд Османської імперії, до складу якої входила Молдавія, насторожено сприйняв встановлення династичного зв'язку між Україною і Молдавією. Проти зростання ролі України в цьому регіоні виступала й верхівка Кримського ханства, котра переслідувала тут власні інтереси. І, нарешті, найголовніше: українсько-молдавський союз серйозно налякав як володаря Валахії, так і трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, котрі, враховуючи претензії В.Лупу на Валахію, стали шукати порозуміння з Річчю Посполитою.

У квітні 1653 р. внаслідок державного перевороту до влади в Молдавії приходить Стефан Георгіце. Б.Хмельницький вирішив відновити на престолі В.Лупу і направив туди сина Тимоша на чолі 8 тис. козаків, що стало новим прорахунком гетьмана. Повернувши собі владу, В.Лупу спровокував недосвідченого зятя (всупереч позиції І.Богуна та інших полковників) до походу проти Валахії, під час якого українсько-молдавське військо в кінці травня в бою біля с.Хінти зазнало поразки від валасько-трансільванської армії. Цей крок гетьманича обумовив остаточний розрив дружніх стосунків Валахії й Трансільванії з козацькою Україною та їх перехід на бік Польщі. Протягом червня-липня створюється антиукраїнська коаліція Речі Посполитої, Валахії й Трансільванії, до якої після усунення в липні від влади В.Лупу приєдналася й Молдавія.

Визрівання внутрішньополітичної кризи засвідчили наслідки воєнної кампанії протягом травня-червня. У 20-х числах травня гетьман вирушив з Умані на чолі 30 тис. вояків у похід проти польського війська (налічувало 46-50 тис. осіб разом із слугами), яке стояло під Глинянами. По дорозі до українців приєдналися 12-15 тис. татар. Пройшовши Бар і околиці Кам'янця-Подільського (через Оригинське поле), союзники зупинилися обозом між Городком і Бедриківцями. Їхні підрозділи звільнили від поляків майже все Подільське воєводство та східні райони (до Тернополя) Руського. Під Зборовом і Гінцями були розгромлені ворожі підрозділи. Розпочалася масова втеча шляхти з Галицької та Львівської земель.

Склалися сприятливі умови для проведення походу в Галичину. Однак у таборі сталися непередбачені події. За обставин гострої нестачі продовольства й фуражу, наростання невдоволення серед вояків грабежами татар, загрози вибуху епідемії моровиці надійшла звістка про поразку війська у Валахії, що її спричинила нерозважливість Тимоша. Вона послужила приводом до масового виступу вояків проти політики гетьмана, який відбувся, очевидно, 20 червня.

Зібравшись у величезний натовп, козаки вирушили до ставки. Зі свого боку, Б.Хмельницький, дізнавшись про заколот, поспішив до обозу. В дорозі й відбулася зустріч. Оточивши гетьманську карету, "козаки з нечемністю великою" стали докоряти йому за довготривалість війни, спустошення міст і

сіл, голод, від якого помирають їхні дружини й діти, воєнно-політичний союз із ханом, котрий *"весь Крим заповнив нами"*, потурання синові тощо. Настала критична хвилина. За визнанням полковника С.Мужилівського, *"лише б гетьман сказав хоча б мале слово жорстоко їм, думаю, було б дуже погано"*. Але Б.Хмельницький виявив дивовижну холонокровність і розважливість. Вислухавши козаків, він спромігся переконливо спростувати висунуті проти нього найголовніші обвинувачення. Передусім, нагадав присутнім, що, ставши на шлях боротьби, він і сам зазнав *"багато всякого лиха від ляхів"*, однак своїх прихильників *"їм окояним, на знищення не дав"* і *"багатьох збагатив і вільними вчинив"*. Щодо союзу з Кримом, то всім відомо, що *"ми їх братерством від шаблі ляцької звільнилися"*, а полон, який тепер татари захопили, у *"них відбили"*. Насамкінець гетьман повідомив, що похід завершився, тож військо повернеться до Білої Церкви, де й *"станемо очікувати ляхів"*. Козаки заспокоїлися і повернулися до табору. Наступного дня військо залишило околиці Городка. Так, уперше за всі роки революції, план воєнної кампанії був зірваний через протидію з боку рядового складу армії.

Провал наступу позбавив уряд реального шансу звільнити від поляків Західний регіон і домогтися возз'єднання українських земель, а також поставив його у вкрай важку ситуацію. Розуміючи це, гетьман відправив до короля посольство А.Ждановича з пропозицією відновити чинність Зборівського договору, але воно було ув'язнено. Правлячі кола Речі Посполитої взяли курс на ліквідацію Української держави, про що було відкрито заявлено під час серпневих переговорів у Львові з російським посольством, яке намагалось переконати короля в доцільності відновлення Зборівського договору. Поляки погоджувалися укласти угоду з Військом Запорозьким лише на таких умовах: Б.Хмельницький зрікається влади; козацька старшина капітулює; чисельність козаків скорочується до 6 тис. реєстровиків, котрі мали проживати на території, визначеній межами на початок 1648 р.; всі нереєстрові козаки мали *"по-давньому перебувати у хлопах у панів своїх, і землю орати"*. 22 серпня польське військо з-під Глинян виступило в похід проти козацької України.

За таких обставин гетьман активізує переговори з Московією й Портою. Російському уряду повідомили, що, в разі відхилення ним пропозиції Війська Запорозького прийняти його під протекцію царя, воно прийме протекцію Порти. Щоб заручитися підтримкою хана, Б.Хмельницький пішов назустріч його проханню дозволити відбудувати в нижній течії Дніпра фортецю Іслам-Кермень. Намагаючись зберегти вплив на Молдавію, він погодився надати чергову допомогу скинутому з престолу В.Лупу. Однак відправлені під проводом сина полки (близько 6 тис. осіб) 21 серпня потрапили під Сочавою в облогу від 25-30-тисячного молдавсько-валасько-трансільванського війська, якому на допомогу прибуло близько 5-6 тис. польських жовнірів. Розпочалася довготривала героїчна оборона Сочави.

На кінець літа 1653 р. внутрішньо- і зовнішньополітичне становище козацької України стало критичним. Лише перемога над Річчю Посполитою та її союзниками давала надію на збереження незалежності.

§2. Жванецька кампанія. Укладення договору з Росією та його значення

З кінця серпня Б.Хмельницький пришвидшує мобілізацію армії. Сам він вирушив до м.Бірків, де перебувало близько 10 тис. вояків. Уперше за час революції його закличні універсали та розпорядження прибувати до табору не знайшли масової підтримки населення. Щоб запобігти воєнним діям, на початку вересня він звернувся з листами до короля, канцлера й польного гетьмана, пропонуючи їм розпочати переговори. Щоправда, розширена старшинська рада (з участю представників рядового козацтва й міщан) висловилася за боротьбу проти Польщі до переможного кінця ("хоча б де всім пропасти") й відхилила пропозицію прийняти турецьку протекцію.

Дізнавшись на початку вересня про облогу сина, гетьман намагався схилити Іслам-Гірея до проведення операції для звільнення обложених. Хан тривалий час відмовлявся, а коли погодився — вже було пізно. 12 вересня Тиміш зазнав важкого поранення в стегно й через кілька днів помер. Усе ж українці й далі успішно відбивали ворожі приступи та добилися підписання умов почесної капітуляції. На початку другої декади жовтня вони з корогвами і зброєю в руках, під захистом табору, залишили Сочаву й подалися в Україну, везучи з собою тіло гетьманича. Двомісячна оборона міста показала правителям Молдавії, Валахії й Трансільванії залізну стійкість українських вояків і розвіяла ілюзії щодо можливості досягнення легкої перемоги в боротьбі з Україною. Тому вони переглянули попередні наміри направити війська на допомогу Польщі.

У кінці вересня Б.Хмельницький дочекався підходу авангарду кримського війська і, не знаючи про смерть сина, наказав частині полків прямувати до Сочави. Однак проти молдавського походу виступили деякі полковники, котрі з'явилися до його намету й заявили: *"Не потрібно де нам обороняти чужу*

землю, а свою без захисту кидати, хватить нам і того, щоб за себе стояти і свою землю оберігати". Відкритий непослух викликав у гетьмана спалах страшного гніву: він вихопив шаблю й рубонув нею по лівій руці черкаського полковника Яська Пархоменка. Однак тут же охолов, вийшов до старшин і козаків, звелів викотити бочку меду, тричі вклонився їм до землі, вибачився й попрохав підтримати його. Вражені цим вчинком присутні зрозуміли біль батьківського серця за сина й одностайно заявили: *"Пане де гетьмане, в тому воля твоя, а бути ми з тобою всі готові"*.

Українське військо швидко просувалося в напрямі на Соболівку. По дорозі до нього з основними силами орди приєднався хан. Відправивши до Сочави 20 тис. українців і 15-20 тис. татар, Б.Хмельницький переправився через Південний Буг і попрямував до Кам'янця-Подільського. Одержана від польського уряду відповідь з вимогами припинити похід, відіслати орду й розпочати збір продовольства для польського війська не залишала найменшого сумніву в намірах Польщі ліквідувати Українську державу. Близько 18-19 жовтня в околицях Степанівки Б.Хмельницький довідався про смерть сина. Цей удар долі він прийняв з великою мужністю. За свідченням одного з очевидців, *"гетьман дуже засумував; однак радів з того, що син його ворогам його живим до рук не потрапив"*. Тепер він був сповнений рішучості розгромити Річ Посполиту, щоб наразі *"вже війні покласти кінець"*. Старшині було наказано провести масову мобілізацію козаків і міщан до війська, а також забезпечити його всім необхідним. Під загрозою кари смертю гетьман заборонив продавати росіянам коней, зброю, військові припаси, а також переселятися в межі Росії. У розпорядженні Б.Хмельницького було 30-40-тисячне військо; приблизно такою ж була чисельність татар.

Тим часом польське військо на чолі з Яном Казимиром 16 вересня прибуло під стіни Кам'янця-Подільського. Поповнивши свої лави майже 5 тис. жовнірів, воно через два тижні через Гуменці й Медобори попрямувало до Бара з наміром продовжити наступ у напрямку Брацлав-Біла Церква-Чигирин. Але, отримавши відомості про прибуття до українського гетьмана кримської орди, польське командування вирішило відступити до Жванця, де сподівалося дочекатися прибуття молдавських, валаських і трансільванських підрозділів, а також отримати продовольство й фураж з Буковини. Пройшовши Балин, Вірмени й Пудлівці, 8 жовтня поляки стали табором у зручному для оборони місці — під Жванецьким замком між ріками Жванчик і Дністер. Позицію укріпили валами й ровами, через Дністер звели міст для підвезення з Буковини продовольства й фуражу. За рахунок прибуття нових корогв чисельність війська зросла до 55-60 тис. осіб (разом зі слугами). До кінця жовтня від союзників з'явилася незначна допомога — 2 тис. угорців і 1 тис. молдаван.

У 20-х числах жовтня Б.Хмельницький зупинився табором в околицях Шаргорода. Його непокоїла проблема взаємин із ханом, котрий домагався

прийняття ним протекції Криму. З великими труднощами гетьман усе ж спромігся відхилити претензії Іслам-Гірея й добитися підтвердження чинності договору 1648 р. про воєнно-політичний союз та заборону татарам грабувати поселення й брати ясир. Однак переконати хана в необхідності негайно розпочати рішучі дії проти поляків не вдалося, оскільки той намагався знайти порозуміння з Річчю Посполитою, а також, як і решта мурз, побоювався ймовірного вторгнення в Крим калмиків. За таких обставин Б.Хмельницький відмовляється від наміру добитися перемоги у вирішальній битві й вдається до плану оточення та блокади противника (на кшталт збаразького), слухно вважаючи, що холод і голод змусять короля капітулювати.

Реалізація цього задуму розпочалася розгромом татарами 21 жовтня польської корогви, яка охороняла в Матківцях переправу через Дністер. Наступного дня неподалік від Кам'янця-Подільського зазнали поразки ще дві ворожі корогви. Щоб не допустити захоплення українцями і татарами навколишніх поселень, польське командування віддало їх на пограбування жовнірам. За визнанням анонімного автора щоденника Жванецької кампанії польської армії, "дозволили брати все, що кому подобалося... брали ж немилосердно, не милуючи шляхетських дворів і замочків, які здобували штурмом, а шляхтя їх захищала із обох боків сила нагинула... навіть церковів не обминули". У першій декаді листопада українсько-кримські підрозділи оволоділи Солобківцями, Хрептівом, Студеницею та іншими містечками. Гетьман переніс ставку до Бара, а хан — до Зінькова. Прагнути посилити блокаду польського табору, 20 листопада вони вирушили до Гусятина, щоб перекрити шлях імовірного відступу поляків на захід. Наприкінці місяця Б.Хмельницький зупинився в околицях Гусятина (українці взяли в облогу його замок), а Іслам-Гірей зайняв позицію між Скалою-Подільською та Оринином.

Становище обложених з другої декади листопада стає нестерпним. Рятуючись від затяжних холодних дощів, а згодом і морозів, король і сенатори залишили літні намети й перебралися до кам'яниць міста; решті жовнірів довелося рити землянки. До початку грудня українсько-кримські підрозділи захопили Теремовлю, Хоростків, Зборів та інші міста. В першій декаді грудня вони відрізали польський табір від Іокуття й Кам'янця-Подільського, розгромили біля містечка Кудринці 1 тис. жовнірів полковника Яна Клодзинського, а також роз'їзди Суловського і Хлебовського.

Від голоду (внаслідок успішних дій українсько-кримських підрозділів та буковинських опришків фактично припинився довіз продовольства) й холоду щодоби вмирали сотні жовнірів і слуг. За даними окремих джерел, до середини грудня така трагічна доля спіткала близько 10 тис. осіб. Канцлер Степан Корицинський сповіщав королеву, що коли козаки будуть "біля їхнього табору стояти і не почнуть наступати, то їм (полякам — авт.) усім з голоду і з нестатків [доведеться] помирати".

Польська армія перебувала в катастрофічному становищі, її капітуляція була неминучою. Однак, як і під Зборовом, її врятував хан, котрий погодився на переговори з королем. Вони розпочалися під стінами Кам'янця-Подільського. Оскільки українському посольству (його очолював генеральний писар І.Виговський) під час вироблення умов угоди відводилася роль пасивного спостерігача, воно слушно відмовилося від участі в них. Переговори завершилися 15 грудня укладенням в усній формі кримсько-польського договору. Його умови передбачали припинення воєнних дій і згоду польського уряду виплачувати "упоминки" та взяти участь у майбутньому спільному поході проти Росії; питання заборони татарам брати ясир на теренах України обходилося сором'язливою мовчанкою, що фактично розв'язувало кримчанам руки для грабунку та безчинств.

Щодо визначення в тексті Кам'янецького договору правового статусу козацької України, то основні джерела — "Коротка розповідь" і "Щоденник обозовий" — дають суперечливу інформацію. Так, у "Короткій розповіді" читаємо: *"Козаки залишені при давніх вільностях, вільно однак коронному війську вступити в Україну і повернутися панам до своїх маєтків. Про число козаків, лінію (розмежування козацької України й Речі Посполитої — авт.) та релігію ані за Зборівськими, ані за Білоцерківськими пунктами не згадувалися"*. За свідченням автора "Щоденника обозового", відновлювалися Зборівські пакти. Аналіз усього комплексу виявлених джерел дозволяє зробити такі висновки: навіть якщо в його змісті й йшлося про залишення Війська Запорозького на умовах Зборівського договору, то воно стосувалося тільки становища реєстрового козацтва. Всі інші статті Зборівського договору, а саме: автономія козацької України, визначення її кордонів, заборона перебування на її території польсько-литовських військ, визначення чисельності козацького реєстру, статус православної Церкви та інші — повністю ігнорувалися. Тож не випадково кримська й польська сторони погодилися на тимчасовий характер чинності умови Зборівського договору для реєстрових козаків, негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення шляхти до маєтків. З великим успіхом (уже до 19 грудня) сенатори утворили комісію, що мала наглядати за розташуванням на теренах України на постій жовнірів; створити сприятливі умови для повернення "панів і шляхти" й забезпечити виконання на їхню користь повинностей з боку селян і міщан; пильнувати за тим, щоб козаки того, що "їм не належить, собі не привласнювали".

Довідавшись про укладення договору, Б.Хмельницький, очевидно, 16 грудня, зібрав старшинську раду, на якій поінформував її про його зміст і заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою. Відтак українське військо подалося через Сатанів, Городок, Меджибіж, Летичів і Літин у козацьку Україну. Жванецька кампанія завершилася. Її політичні наслідки для Української держави виявилися катастрофічними, бо не передбачали не тільки

визнання її незалежності, а й навіть права на автономію. Засвідчили вони і безперспективність союзу з Кримським ханством, а тому дуже гостро поруши питання про пошук нових союзників для збереження досягнутих завоювань. Возз'єднання всіх етноукраїнських земель у межах єдиної держави.

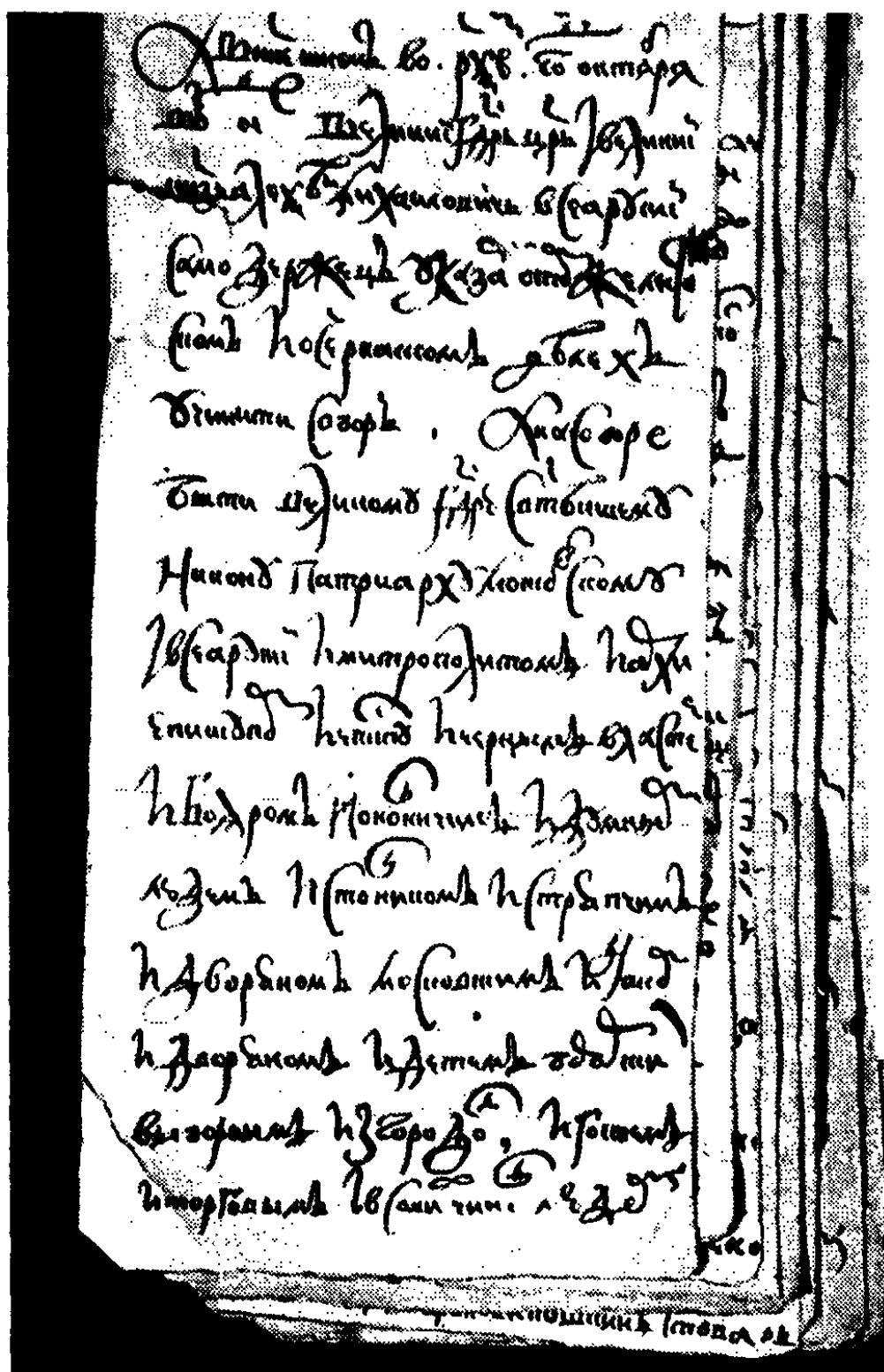

Рис. 31. Сторінка ухвали Земського собору

За конкретно-історичних обставин середини XVII ст. військово-політичну допомогу можна було отримати від Росії чи Порту, прийнявши протекцію котрогось із їхніх володарів. Трагедія України полягала в тому, і про це справедливо писав Я.Дашкевич, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцнитися лише під протекторатом одного з сусідів; не було жодної можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду. Більшість старшин віддавала перевагу російському варіанту, що зумовлювалося впливом кількох чинників: приналежністю обох народів до православного віросповідання, існуванням в історичній пам'яті українців ідеї спільної політичної долі за часів Київської Русі, браком в етнопсихології українського населення почуття ворожнечі до росіян, близькістю мови, військово-політичною слабкістю Росії, коли порівнювати з Портою, що давало надію на збереження за Україною ширшої державної самостійності.

Після тривалих і нелегких переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор Росії вирішив прийняти Військо Запорозьке під *"государеву високу руку"*. Для правового оформлення відповідного рішення з боку гетьмана й старшини 19 жовтня в козацьку Україну виїхало посольство боярина Василя Бутурліна. В такий спосіб російський уряд намагався запобігти небезпечному для себе зближенню Української держави з Османською імперією, а також використати її військову потугу для виборення перемоги в тривалому суперництві з Річчю Посполитою за панівне становище у Східній Європі.

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулася козацька, (а не *"всенародна"* чи *"всеукраїнська"*) рада, в якій разом із міщанами взяло участь понад 300 осіб, оскільки відомо, що присягу царю склали 284 особи. Вона ухвалила рішення прийняти протекцію царя. Подальші переговори мало не зірвалися через відмову російського посольства від імені царя присягнути, що той не порушить прав і свобод мешканців козацької України й не поверне їх у підданство польського короля. Тільки усвідомлення неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило Б.Хмельницького і старшину покласти на гарантії В.Бутурліна, що Олексій Михайлович задовольнить їхні вимоги, й погодитися на складання односторонньої присяги царю. В разі відмови від неї знесилена Українська держава залишалася сам на сам з Річчю Посполитою, котра заручилася (відповідно до статей Кам'янецької угоди) підтримкою Криму в справі окупації українських територій і відновлення польського панування. Поділяємо міркування історика Івана Лисяка-Рудницького, що гетьман *"гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як і Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій"*. Тому головною турботою Б.Хмельницького було бажання уникнути згубної війни на два фронти. Отже, рішення Переяславської ради передбачали не *"возз'єднання"* України з Росією, а, повторимо, прийняття царської протекції.

*Рис. 32. Богдан Хмельницький виголошує промову в Переяславі.
Невідомий художник*

Жителі козацької України по-різному поставилися до складання присяги володарю Московії. Так, відмовилися присягати представники вищого православного духовництва в Києві. За свідченням джерел, козаки насильно змушували присягати частину міщан Переяслава, Києва й Чорнобиля; відбулися виступи проти присяги в окремих поселеннях Брацлавського, Уманського, Полтавського і Кропивненського полків. Не присягали запорожці. Води́ча частина козаків і міщан, сподіваючись, що Московія допоможе добитися перемоги у війні з Річчю Посполитою, складала присягу з радістю. Всього ж присягнуло понад 127 тис. козаків і міщан (включно з меншкандцями вільних військових сіл, котрі називали себе міщанами).

Велику увагу гетьман приділяв укладенню договору про умови протекції найголовніші з яких були узгоджені в Переяславі. Внаслідок переговорів українського посольства в Москві в кінці березня-першій декаді квітня 1654 оформлюються кілька документів, які й визначили зміст договору. На жаль оригінал найважливішого з них — власне договору з 11 статей ("Статей Богдана Хмельницького") — не зберігся ні в Україні, ні в Росії. Що ж передбачали його умови? В непорушності залишалися витворені в перебігу революції територія Української держави, форми її правління (встановлювалася пожиттєвість гетьманської влади) й устрою; суд і судочинство; чисельність військ.

Рис. 33. Вїзд Богдана Хмельницького в Київ. Худ. М.Івасюк

встановлювалася в 60 тис. реєстрових козаків; не підлягали змінам фінанси, соціальна система й характер соціально-економічних відносин. Зберігалися всі права та привілеї станів і повна незалежність у проведенні внутрішньої політики. Впроваджуваний до Києва російський воевода з кількатисячним підрозділом не мав права втручатися в українські справи, а повинен був надавати допомогу в боротьбі з ворогами.

Незалежність Української держави обмежувалася визнанням протекції царя, згодою виплачувати данину та заборонаю підтримувати самостійні дипломатичні стосунки з Річчю Посполитою й Портою (відносини з іншими країнами дозволялися). Правова невизначеність у тексті договору характеру політичних взаємин між козацькою Україною й Росією спричинила дуже різні оцінки з боку вчених. Одні вбачали в них унію двох держав, другі — воєнний союз, треті — протекторат, четверті — васалітет, п'яті — "приєднання" України до Росії. Протягом 50-х - 60-х рр. XX ст. у радянській історичній науці панувала його оцінка як "возз'єднання" України з Росією (у більш популярному тлумаченні — як "возз'єднання братніх народів"). Цей термін не мав наукового характеру, бо возз'єднання означає об'єднання, з'єднання частин чогось єдиного, цілого, зокрема народу, тут же йшлося про політичні відносини між державами двох різних народів. Найімовірніше, за своїми формальними правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин протекторату, а за змістом — створення під верховенством царя конфедеративного союзу двох держав.

Укладений у 1654 р. договір, як наголошувала дослідниця Олена Апанович, не був “для України ні трагедію, ні ганьбою” й проіснував усього 4,5 року (до середини вересня 1658 р. — часу укладення українсько-польського Гадяцького договору). Його історичне значення полягало в тому, що він у юридичній формі зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої, виступив правовим визнанням її з боку Росії як окремішньої держави; відкрив перспективу в союзі з Росією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити возз’єднання українських земель у межах єдиної держави.

§3. Відновлення воєнних дій. Трагедія Брацлавщини

Досягши конфедеративного союзу з Росією, Б.Хмельницький основну увагу приділив розв’язанню двох кардинальних проблем: возз’єднанню з витвореною державою решти українських земель і запровадженню спадкового гетьманату. Домогтися визволення Західного регіону без розгрому Речі Посполитої було неможливо, тому на чільне місце висуваються заходи, спрямовані на відрив від неї Придунайських країн, нейтралізацію Кримського ханства та Порти й скоординування дій української і московської армій проти польсько-литовських військ. З початком лютого 1654 р. береться курс на порозуміння з Молдавією, Валахією й Трансільванією. Так, у березні гетьман звернувся з листом до молдавського воєводи С.Георгіце, в якому висловлював побажання підтримувати “добрі відносини, як були вони спочатку між нами” і запевняв, що смерть його сина не повинна стояти перешкодою для їх відновлення. У листі до Дьєрдя II Ракоці наголошувалося на необхідності припинення українсько-трансільванських ворожих дій і відновлення “найтіснішої дружби”. Для збереження дружніх відносин із ханом та султаном до них також виряджаються посольства.

Довідавшись на початку третьої декади лютого про прийняття козацькою Україною царської протекції, правлячі кола Речі Посполитої, як з’ясував польський історик Збігнев Вуйцик, зосередили зусилля на таких напрямках:

організація проти неї воєнного походу; проведення диверсійних актів, спрямованих на розкол серед козацтва й відрив Б.Хмельницького від Росії та здійснення дипломатичних заходів для залучення на свій бік Кримського ханства й створення широкої коаліції проти козацької України та Росії.

Уже в січні 1654 р. польські підрозділи вдерлися в Подністров'я й атакували Шаргород, Могилів-Подільський та Бушу, але, зазнавши невдач, відступили. В другій половині березня в наступ на Брацлавщину перейшло 18-20-тисячне військо (разом зі слугами) під проводом С.Потоцького. Він провадився в двох напрямках: головні сили мали завдати удару по її східних районах, а корогви брацлавського воєводи Петра Потоцького — по Подністров'ю. Після їх об'єднання планувалося опанувати м.Умань і таким чином вийти на оперативний простір для продовження походу до Києва або Чигириня.

С.Потоцький, оволодівши Шаргородом, послав понад 2 тис. жовнірів до Буші, де стояла залога з місцевих опришків, очолювана Гречкою. Разом із міщанами вона успішно відбила приступи поляків, котрі відступили до обозу. Знищуючи "вогнем і мечем" окремі поселення (Копіїці, Немирів, Мушурів та ін.), П.Потоцький прибув до обозу С.Потоцького. Останній займав Кальник, Дашів і Городок, намагаючись наздогнати й розгромити сотні Кальницького полку, які під проводом І.Богуна відходили до Умані. Захопивши після штурму 2 квітня Ягубець, наступного дня поляки підійшли до її стін. Кількаденна облога переконала польного гетьмана в неприступності Умані, й він розпочав відступ. Протягом цього часу були зруйновані Христинівка, Мочулка, Степанівка, Талалаївка та інші міста. За словами літописця С.Величка, С.Потоцький "з гніву й лютості своєї зруйнував, піддавши вогню й мечу, мало не всю Брацлавщину". Всього було знищено щонайменше 20 міст. На початок травня польські корогви під натиском надісланих Б.Хмельницьким підрозділів залишили терени Брацлавщини.

Велику увагу уряд Речі Посполитої та командування її армії приділяли проведенню акції, спрямованої на розкол національно-патріотичних сил, залучення на свій бік не лише старшини, а й козацтва, селянства і міщанства. Так, уже 28 лютого король звернувся з універсалом до жителів козацької України, закликаючи їх зректися Б.Хмельницького й залишитися вірними Польщі. З універсалом подібного змісту звернувся до них і литовський гетьман Я.Радзивил. Станіслав і Петро Потоцькі під час походу на Брацлавщину постійно розсилали універсали до козаків, селян і міщан, обіцяючи милосердя в разі їх повернення в підданство короля. Довідавшись про розбіжність у підходах І.Богуна та Б.Хмельницького до укладення договору з Московією (кальницький полковник виступав його противником), польський уряд вирішив переманути талановитого полководця на свій бік. У середині березня через посередництво шляхтича Павла Олексича йому було запропоновано "гетьманство запорозьке, шляхетство й староство", яке "в Україні полюбитися". Однак

І. Богун, як і абсолютна більшість населення Української держави, залишився вірним великій ідеї національного визволення.

Якщо спроби Речі Посполитої силою зброї розгромити козацьку Україну зазнали повної невдачі, то перебіг боротьби на дипломатичній арені протягом весни-літа вочевидь складався на її користь.

Попри всі вагання, володарі Молдавії, Валахії й Трансільванії визнали за ліпше для себе підтримувати Варшаву, а не Чигирин. Як з'ясував Ярослав Федорчук, хоча Порта й відхилила пропозицію Польщі виступити проти козацької України, вона все-таки заборонила ханові нападати на Річ Посполиту (Іслам-Гірею та Яну Казимиру було запропоновано будувати взаємні відносини на засадах Кам'янецького договору).

Кримську еліту лякала військово-політична потуга українсько-московської конфедерації, тому вона після певних вагань пішла на зближення з Польщею. Зусилля української та російської дипломатій, спрямовані на запобігання укладенню оборонно-наступального кримсько-польського договору, виявилися марними. Оскільки гетьман у травні проігнорував вимогу хана розірвати союз із Московією, взяти участь у війні проти неї та повернутися в підданство короля, польсько-кримське зближення завершилося підписанням 20 липня "Вічного договору", що передбачав надання взаємної допомоги "проти будь-якого ворога". Намагання Б. Хмельницького використати смерть Іслам-Гірея (помер 10 липня) для відновлення українсько-кримського союзу успіху не мали, і новий володар Криму Мехмед-Гірей 22 листопада ратифікував договір з Річчю Посполитою.

Усвідомлюючи смертельну небезпеку для держави комбінованого удару із заходу — польської, а з півдня — кримської армій, гетьман наполегливо добивається від Москви надіслання військової допомоги, а також перегляду нею ухваленого плану воєнних дій, в якому першочергове значення надавалося боротьбі за оволодіння Смоленськом і теренами Білорусії. Але російська сторона вперше, проте не востаннє, знехтувала державними інтересами України. Вона відхилила пропозиції Б. Хмельницького розпочати широкомасштабну наступальну операцію проти польського війська, що збиралося під Зборовом, тому, дійшовши у вересні до Бердичева, гетьман змушений був у жовтні відійти до Білої Церкви. Окрім того, російський уряд зобов'язав його направити ще в кінці травня 18 тис. вояків на допомогу росіянам у Білорусію. Не поспішав цар іти й назустріч численним проханням гетьмана протягом вересня-листопада направити в Україну військо, щоб не допустити її зруйнування ворогами.

Пасивністю українсько-московського командування скористався коронний гетьман С. Потоцький, який у кінці жовтня перейшов у наступ.

45-50-тисячне польське військо (разом зі слугами) стало, знищуючи міста й села, із-за Дунаївців просуватися до Шаргорода, котрий служив "брамою" до козацької України. Після його захоплення здалися Мурафа, Красне і Чернівці. Польське командування вирішило оволодіти Бушею, де зачинилися

опришки (серед них були й молдавани), козацька залога та міщани (всього близько 5-6 тис. осіб) під проводом полковників Гречки й Гавратенка. Коронний гетьман направив сюди кілька полків на чолі з коронним обозним С.Чарнецьким. 28 листопада першими прибули під місто корогви королівського полку. Козаки й опришки вчинили вилазку й розгромили їх. На знак перемоги в Буші задзвонили церковні дзвони. Однак незабаром підійшов з основними силами С.Чарнецький, котрий розпочав штурм укріплень з боку міської брами, що виходила на рівнину (Буша мала вигляд довгого вузького трикутника, дві сторони якого омивали води Мурафи й Вушанки, а третю захищали вал, рів і стави; замок височів на пагорбі). Німецькі драгуни майора Гембарта здолали укріплення й увірвалися до міста. Тоді Гречка наказав запалити за спиною у жовнірів будинки. Завваживши полум'я, ті, побоюючись потрапити у пастку, відступили.

С.Чарнецький звернувся по допомогу до С.Потоцького, котрий прибув із військом. Наступного ранку обложені відхилили пропозицію коронного гетьмана вступити в переговори щодо умов капітуляції. Розстрілявши його послання, вони засвідчили свою готовність полягти в бою. Всі без винятку польські підрозділи (навіть кіннотникам наказали спішитися) вирушили на штурм Буші. Гречка, з огляду на великі втрати, зняв частину оборонців, котрі захищали укріплення з боку ставу. Звернувши увагу на послаблення вогню самопалів на цій ділянці, С.Чарнецький наказав перекопати греблі й спустити воду. Коли її рівень істотно впав, саме через став розпочалася атака. Незважаючи на затягтий спротив захисників, жовніри захопили шанці й запалили дерев'яну вежу. Оскільки вітер дув у напрямі міських будівель, вогонь перекинувся на них. Спалахнула велика пожежа.

Увірвавшись у місто, жовніри змушені були битися за кожен будинок. Загинули Гречка й інші керівники залоги. Не бажаючи здаватися, міщани захопилися власноруч підпалювати вцілілі помешкання, згоряючи в них, а дівчата й молоді жінки з дітьми, щоб уникнути жовнірської наруги, масово кидалися в полум'я чи топилися в криницях. Дружина полковника Гавратенка (за іншими даними, сотника Зависного), як про те свідчить анонімний автор, *"побачивши вбитого чоловіка, сіла на бочку пороху і, насміхаючись з ляхів, запалила порох"*. Від вибуху загинули мужня жінка і багато ворогів. На ранок 30 листопада Буша перетворилася в купу обгорілих руїн. Лише незначній частині її мешканців і оборонців вдалося врятуватися; протягом дня їх розшукували жовніри. Так вони натрапили на печеру, в якій заховалося близько 70 осіб (переважно жінок і дітей), котрі відмовилися вийти з неї й здатися. Жовнірів, які намагалися проникнути в печеру, зустрічали влучними пострілами із самопалів. Тоді полковник Целярій наказав направити в неї потік води, що протікав поряд, сподіваючись, що вона змусить обложених залишити схованку. Марна справа: з печери, хоча її й заповнила вода, ніхто не вийшов.

Мужня оборона міста і героїчна смерть його захисників навіки вкарбувалися в народну пам'ять як символ незламності й волелюбності українців. Відомий письменник Михайло Старницький обезсмертив вчинений ними подвиг у творі "Оборона Буші".

Після знищення Буші коронний гетьман розіслав універсали до жителів міст і сіл Брацлавщини, наказуючи повернутися в підданство короля, обіцяючи в такому разі виявити милосердя. Але його сподівання на можливість мирного відновлення польського панування та одержання підтримки з боку частини козацтва розтанули, як дим. Переважна більшість подолян вкрай вороже ставилася до появи в краї польських підрозділів. Одні з них зі зброєю в руках вмирали, захищаючи рідні поселення; другі масово (з жінками, дітьми й домашнім скарбом) залишали міста і села й ховалися в лісах чи прямували на Київщину, в Дике Поле, на Лівобережжя й у Молдавію; треті, хоча й відкривали жовнірам брами, не приховували своєї ненависті до них.

Як підкреслював учасник цієї кампанії В.Коховський, *"настільки затятою була реbelieя, що жодної не приймаючи над собою зверхності, боронилася до загибелі. Треба було весь край над Бугом нахилияти до послухенства штурмами"*.

Зайнявши після короточасного спротиву Тиманівку, С.Потоцький вирішив оволодіти Брацлавом, де перебувало кілька полків, надісланих сюди Б.Хмельницьким під проводом наказного гетьмана Василя Томиленка, а також Брацлавський і Кальницький полки. 8 і, особливо, 13 (14?) грудня відбулися запеклі бої за місто. Польські підрозділи, очолювані С.Чарнецьким, змушені були відступити. Однак становище брацлавської залоги залишалося важким. В останньому бою вона зазнала відчутних втрат (загинули В.Томиленко, зять Б.Хмельницького сотник Влисько, одержав поранення полковник Михайло Зеленський). Полковники розуміли, що в разі прибуття під стіни Брацлава всієї ворожої армії їм не вистояти, тому 18 грудня, спаливши замок і міст, разом із міщанами подалися до Умані.

18 грудня від посланців хана коронний гетьман дізнався про виступ на допомогу полякам 20-тисячної орди Менглі-Гірея й вирішив зачекати її. Він знову звернувся з універсалами до мешканців Брацлавщини з вимогами визнати підданство короля й засвідчити покору своїм панам. Відгукнулися на них лише міщани Вінниці, Чечельника та Іллінців. І тільки 80 козаків (із Чечельника, Саврані й Рахова) перейшли на бік поляків. Решта козаків, міщан і селян Брацлавщини, як уже відзначалося, виступили проти ворогів. Героїчний спротив вчинили близько 4-5 тис. захисників Демівки. Під проводом полковника Зарудного, сотників Коваленка, Яковенка та інших вони відбивали приступи польських підрозділів протягом 4-7 січня 1655 р. Полягло понад 400 жовнірів. Зважаючи на значні втрати, польний гетьман С.Ляницькоронський погодився 8 січня на переговори й пообіцяв відвести військо, якщо обложені

складуть зброю. Однак, коли вони відчинили браму, жовніри увірвалися до Демівки й вирізали усіх, включно з жінками, дітьми і старими. Зарудний, Яковенко та інші старшини були посаджені на палі. Штурмом були захоплені, вирізані й спалені Холдаківка, Кунічі, Зіньківка, Лисянка, Котаржин. Протягом лише одного тижня жовніри знищили понад 20 тис. подолян. Міщани і селяни масово залишали поселення. *"Міста й села порожні, — писав у середині січня 1655 р. один із шляхтичів, — куди військо не прибуде, людей не застає"*. Тільки до Молдавії втікло 10 тис. осіб.

Тим часом Б.Хмельницький, очікуючи на підхід росіян, болісно переживав спустошення Подільського краю. 23 січня він діждався підходу 10-12-тисячного війська воєводи В.Шереметьєва й поспішив до Умані, де перебувало 8 тис. козаків на чолі з І.Богуним. Загальна чисельність українсько-московської армії становила 40-42 тис. осіб. Зі свого боку, польське командування, об'єднавшись 8 січня з ордою, також вирішило продовжити похід до Умані.

25 січня союзники прибули під стіни міста, й наступного дня поляки розпочали штурм, який тривав до вечора. Українці успішно відбили всі їхні приступи. Одержавши відомості про наближення Б.Хмельницького, С.Потоцький 27 січня зняв облогу й вирушив назустріч гетьману.

Українські розвідувальні роз'їзди не помітили цього маневру противника, тому його поява увечері 29 січня неподалік від Охматова виявилася несподіванкою для Б.Хмельницького. На щастя, він не розгубився й почав ладнати табір до відбиття наступу. Проте через брак часу належним чином підготуватися не вдалося. Потужна атака польської піхоти й кінноти принесла їм успіх: вони ввірвалися у середину табору й захопили 21 гармату. Татари вдарили з тилу. Українці та росіяни, потрапивши в критичне становище, виявили дивовижну стійкість духу й хоробрість. Розгорівся жорстокий бій. Як свідчив його учасник, чернігівський каштелян Ян Замойський, *"наші полки перемішалися з ними в тилу так, що не можна було розгледіти кого рубати: хто наш, а хто ворог"*. Чимало українців билися голоблями. *"Так стрільбою, як оглоблями з саней, — читаємо в Самовидця, — били й многих побили, з котрих мало хто увойшол"*. Жовніри відступили, і табір знову зімкнувся.

Під гарматним вогнем ворога українці й росіяни заходилися зводити укріплення, використовуючи для них трупи людей і коней. До ранку робота була завершена. Оглянувши табір, польські воєначальники відмовилися від штурму, сподіваючись, що оточені в лютий мороз у полі без палива й води українці та росіяни складуть зброю. Однак гетьман не втрачав надії вирватися зі смертельної пастки. З одного боку, він готував армію до прориву під захистом табору, з другого — вступив у переговори з кримськими мурзами. 30-31 січня точилася лише гарматна перестрілка та ще українська піхота вела влучний вогонь по жовнірах. Дійшовши згоди (не без сприяння золота) з тата-

рами, що ті не братимуть участі в переслідуванні, ранком 1 лютого українсько-російський табір подався до Охматова. Спроби поляків розірвати його зазнали невдачі, й після значних втрат вони змушені були відступити. Отже, кровопролитна битва переможця не виявила, жодна зі сторін не мала сил провадити наступальні операції.

Польсько-кримські війська розпочали відхід для постою на Брацлавщину. Польське командування вирішило розрахуватися з татарами за надану допомогу жителями українських міст і сіл. Для цього жовніри штурмом захопили Кишинці, Маньківку (за винятком замку), Ліщинів, Кам'яницю, Янів, Усть-Бершадь та інші міста й містечка. Усіх їхніх мешканців віддали в яsir татарам. Було розгромлено табори міщан, козаків і селян під Талалаївкою, Шельпеховом, Шарівкою, Кочубеївкою та Сухою Дібровою. Знову ж таки всіх захоплених бранців віддали татарам. Усього з початку походу до середини лютого жовніри повністю зруйнували 50 міст.

У середині лютого на допомогу полякам прибуло ще близько 25 тис. татар, очолюваних калга-султаном Кази-Гіреєм. Він та мурзи зажадали винагороди, й польське командування вирішило заплатити мешканцями Брацлавщини. Розпочався заключний акт трагедії краю, що тривав до кінця березня. Татари безжально грабували та руйнували поселення, забираючи їхніх жителів у яsir. Міцно укріплені міста їм допомагали захоплювати польські підрозділи, як, наприклад, Рашків, Косницю, Дністрову Кам'янку, Тюрканівку, Дмитрашівку, Кунички й багато інших. За визнанням виконувача обов'язків головнокомандувача польського війська київського воєводи Криптофа Тишкевича, лише між Південним Бугом і Дністром стали попелом 270 міст і сіл, татари захопили в яsir понад 200 тис. осіб, вирізали 10 тис. немовлят, зруйнували близько 1 тис. церков. У листі від 19 березня до Я.Радзивила він цинічно похвалявся: *"Ту маємо найбільшу користь, що з таких великих волостей вчинили пустелю, спалили 60 міст і замків, людей християнських [татари] набрали в неволю, можу сказати з триста тисяч".* Водночас не без зловтіхи він повідомляв Б.Хмельницькому: *"Прошу подивитися на Подністровські краї між Богом (Південним Бугом — авт.) і Дністром, куди люди християнські поділися, яких тьмами тисяч потрібно було лічити. Нині й міста наші всі спалені, фортеці догори ногами повернуті, спалені й розорені, сате місто навряд чи цілим залишилося, а людей і не запитуй — пішли у неволю й ідуть без ліку".*

Жахлива трагедія Брацлавщини, що стала наслідком невдалої зимової кампанії українсько-російських військ, засвідчила недійовість договору з Росією й неспроможність козацької України вести одночасно успішну боротьбу проти Речі Посполитої та Кримського ханства.

§4. Боротьба уряду за возз'єднання українських земель у межах єдиної держави

Довідавшись про відхід на початку квітня татар до Криму, Б.Хмельницький відрядив на Брацлавщину полки І.Богуна та М.Зеленського, які до середини травня звільнили її від поляків. Після цього гетьман розпочав підготовку походу в Західний регіон, щоб домогтися його возз'єднання з козацькою Україною. Водночас він приділив велику увагу створенню сприятливої для нього міжнародної обстановки. Завдяки дипломатичній гнучкості й майстерності вже до літа 1655 р. було розвалено антиукраїнську коаліцію, вжито певних заходів, щоб досягти замирення з Кримом і порозуміння зі Швецією в боротьбі проти Речі Посполитої. Намагаючись нейтралізувати кримсько-польський договір, гетьман повідомив турецьке посольство Шагін-аги про свою згоду прийняти протекцію султана й відправив посольство до Стамбула, яке підтвердило цю заяву. Мехмед IV погодився прийняти козацьку Україну під свою протекцію й наказав Мегмед-Гірею утримуватися від ворожих дій проти неї.

Невдовзі підійшло російське військо Бутурліна, і 11 липня Б.Хмельницький попрямував до Кам'янця-Подільського. У середині серпня місто було взято в облогу. Прийнявши тут шведського посла Олександра Торквата, гетьман погодився на проведення спільних воєнних дій проти Речі Посполитої (18 липня розпочалася шведсько-польська війна), отримавши, вочевидь, запевнення, що шведські підрозділи не переходитимуть Вісли, а також згоду на включення до Української держави Західного регіону.

На початку вересня українсько-російські полки попрямували до Львова. По дорозі були захоплені Скала-Подільська, Ягельниця, Чортків, Тербовля, Тернопіль, Підгайці, Бережани, Поморяни, Гологори, Бузьк та інші міста. 25 вересня союзники прибули в околиці Львова. Внаслідок того, що росіяни жорстоко поводитися з місцевим населенням (В.Бутурлін похвалявся в донесенні до Москви, що на відстані 30-60 км від маршу його війська спалювали всі поселення), між Б.Хмельницьким і московським воєводою загострилися взаємини. Гетьман навіть заборонив росіянам штурмувати Гусятин, в якому зачинилося чимало селян і міщан. Із-під Львова Б.Хмельницький і В.Бутурлін

направили частину полків під проводом миргородського полковника Григорія Лісницького та росіянина Григорія Ромодановського до Городка, де на чолі 10-тисячного війська (разом зі слугами) перебував С.Потоцький. 29 вересня, подолавши важкопрохідні болота, вони вийшли у тил полякам і в кількогодинному бою розгромили їх.

Того ж дня українсько-російські війська розпочали облогу Львова, що проходила успішно. Намагаючись узяти під свій контроль західноукраїнські землі, на початку жовтня Б.Хмельницький відрядив до їхніх західних кордонів 4 тис. українців під проводом наказного гетьмана Данила Виговського і 3,5 тис. росіян на чолі зі стольником Петром Потьомкіним. Під час переговорів із посольством львівського магістрату він підкреслив, що став володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться. У листі гетьмана до львів'ян від 20 жовтня зазначалося: *"Його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою"*. Зі свого боку, І.Виговський також констатував той факт, що, *"доки козацька шабля зайшла, доти мусить бути козацьке панування"*. На цей час помітних успіхів добилися й українські полки, які діяли на північному сході, де вдалося прилучити до держави не лише українські, а й частину білоруських земель (Стародубський, Кричевський і Бихівський повіти). Тут відразу розпочалося становлення полково-сотенного устрою.

Становище Речі Посполитої стало катастрофічним: шведська армія взяла Варшаву й оточила Краків; литовські й білоруські магнати в Кедайнії підписали зі шведами договір про перехід Великого князівства Литовського під протекцію Швеції. Українсько-російські підрозділи захопили Ярослав, Томашув, Белжиць, Красnobрод, Щебришин, Люблін, Яворів, Янів, Немирів, Любачув та інші міста, вийшовши в окремих місцях до Вісли і за Сян. Здавалося, вже ніщо не зможе зашкодити планам гетьмана. Проте з'явилися непередбачені обставини. По-перше, легкі перемоги шведського короля Карла X породили в нього надмірну самовпевненість, і він пішов на порушення домовленості з Б.Хмельницьким. Під певним впливом радника екс-підканцлера Польщі Гієроніма Радзейовського король вирішив не допустити входження Західного регіону до складу Української держави. Виношуючи наміри прилучити до своїх володінь землі Белзького, Руського, Волинського й Подільського воєводств, Карл X звернувся до гетьмана з вимогою зняти облогу Львова (пізніше до міста були направлені підрозділи, очолювані Дугласом) й відступити в козацьку Україну. По-друге, Мехмед-Гірей, не бажаючи допустити зміцнення Української держави й цілковитого розгрому Речі Посполитої, всупереч волі Порти в середині жовтня вдерся на українські землі й почав просуватися до Львова, спустошуючи поселення та беручи ясир.

Б.Хмельницький усвідомлював, що потрапив у скрутну ситуацію. Вступати у воєнний конфлікт зі Швецією, остаточно не здолавши Речі Посполитої,

було б самогубством. Гетьман вирішив поступитися. Взявши викуп зі Львова й відкликавши підрозділи Д.Виговського та П.Потьомкіна, 8 листопада він вирушив у дорогу. Напередодні відступу зустрівся з послом Яна Казимира Яном-Францішком Лубовіцьким (до речі, своїм кумом), під час переговорів із яким засвідчив готовність замиритися з Польщею й надати їй допомогу в боротьбі з ворогами за умови, що вона відмовиться від претензій на володіння "усім Руським князівством" і визнає входження до козацької держави земель по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. На переконання гетьмана, польська шляхта на це ніколи не погодиться, навіть якби її залишилося в королівстві всього одна сотня, а козаки, наскільки їм вистачить сил, триматимуться лише цієї умови.

Отже, восени 1655 р. основною перешкодою в справі реалізації програми возз'єднання українських земель стала позиція Швеції, що в цей час погоджувалася визнати існування Української держави тільки в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств.

Відходячи, українсько-російські війська двічі — під Заложцями (14-15 листопада) та Озерною (20-21 листопада) — були атаковані татарами, проте успішно відбилися. З огляду на це Мехмед-Гірей пішов 22 листопада на укладення угоди, що передбачала нейтралітет Криму в боротьбі України та Росії з Річчю Посполитою, відновлення українсько-кримської дружби й заборону татарам чинити напади на українські та російські землі.

Наприкінці 1655 р. стали окреслюватися контури ще одного згубного для реалізації української державної ідеї фактора: уряд Росії, наляканий успіхами Швеції у Прибалтиці й Великому князівстві Литовському, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, то більше, що литовський магнат Вінцентій Гонсевський підкинув йому спокусливу надію на ймовірне обрання царя на польський трон після смерті Яна Казимира. На початку січня 1656 р. шведському посольству в Москві було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу. Наприкінці травня, не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, Москва оголосила війну Швеції.

Б.Хмельницький, довідавшись про зміну напряму зовнішньої політики Росії на початку червня, відразу ж зрозумів, що російсько-польське замирення може відбутися лише через зневаження інтересів козацької України. У листах до царя він доводить помилковість обраного курсу, твердить, що поляки намагаються в скрутних обставинах виграти для себе час, сподіваючись згодом знову перейти в наступ, радить домагатися від польської сторони згоди на проходження кордону між Україною й Річчю Посполитою вздовж Вісли аж до Угорщини.

Для захисту національних інтересів у переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно між Росією й Річчю Посполитою, Б.Хмельницький направив посольство Романа Гапоненка. Однак російська делегація відмовила йому в праві

взяти у них участь. Як записав 19 жовтня в щоденнику член польського посольства Бростовський, "козаки страшенно обурилися на московитів за те, що ті не бажали їх прийняти й виявляли краще до нас відношення". Хід і наслідки Віденських переговорів яскраво продемонстрували не лише порушення російською стороною умов Переяславсько-Московського договору 1654 р., а й зневажливе ставлення до українців як народу. "Цар не може поступитися козакам, — заявили росіяни полякам, — тому що це такий народ, який ані з вами, ані з нами не може мирно жити, і завчасно шукає собі нового покровителя, або шведа, або Ракоці, з'єднавшись з кимось із них, вони можуть бути небезпечні і для нас, і для вас, від них треба втікати, як від скаженого собаки..." Як з'ясувала російська дослідниця Т.Яковлева, російські послы погодилися на визначення теренів козацької України відповідно до статей Білоцерківського договору, тобто, в межах лише Київського воєводства, хоча польська сторона була готова прийняти умови Зборівського договору. А укладене на початку листопада перемир'я зафіксувало згоду Росії (в разі обрання царя польським королем) на залишення козацької України в складі Речі Посполитої, статус якої мав бути визначений переговорами російських, польських і українських комісарів.

Відверте нехтування інтересами Української держави глибоко обурило Б.Хмельницького й старшину. Після повернення в першій декаді грудня посольства з Вільно гетьман зібрав старшинську раду, на якій заявив про необхідність розірвати договір із Москвою ("...треба відступити від руки царської величності") й продовжити пошук нових союзників. На початку 1657 р. після запевнень російського посла Аврама Лопухіна, що цар і гадки не мав віддавати козаків у підданство польського короля, взаємини з російським урядом дещо нормалізувалися, але гетьман наполегливо працював над створенням антипольської коаліції.

Робота в цьому напрямі помітно активізувалася ще влітку 1656 р. Ведучи переговори з володарями Швеції й Трансільванії, Б.Хмельницький пильнував, щоб вони у текстах відповідних договорів зафіксували свою відмову від претензій на західноукраїнські землі та визнали їх складовою Української держави. Джерела свідчать, що Карл X і Дьєрдь II Ракоці, домагаючись воєнної допомоги з боку козацької України, водночас боялися зростання її потуги і тому намагалися не допустити входження до неї Волині, Західного Поділля, Галичини й Холмщини. Так, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансільванському князю Галицьку й Львівську землі, а також Західне Поділля; у серпні — Сяноцьку, Перемишльську і Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу в Україну Готарду Веллінгу передбачала визнання її Швецією після розгрому Польщі "повністю вільною державою" тільки у межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств; про Західний регіон навіть не згадувалося. Невипадково укладений

у грудні 1656 р. в Радноті договір між Швецією й Трансільванією про розподіл земель Речі Посполитої передбачав його входження до володінь Дьєрдя II Ракоці.

Така позиція потенційних союзників не давала можливості вчасно скоординувати дії проти Речі Посполитої. Спочатку Б.Хмельницький укладає угоду з Трансільванією (ратифікована не без труднощів через формальні неточності, допущені при її оформленні старшинською радою в жовтні 1656 р.). Є підстави стверджувати, що вона передбачала визнання західноукраїнських земель складовою Української держави: *"...міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві і церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького"*.

Складнішим виявився шлях до порозуміння зі Швецією. Наприкінці січня 1657 р. гетьман прийняв її посла Г.Веллінга. Він і старшинська рада відхилили запропонований проект договору й вирішили, за словами Г.Веллінга, *"не вступати з королем у жодні переговори, поки в.кор.в. не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли. Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили"*. Це визнання важливе для нас ще й тому, що воно засвідчує існування серед української еліти поняття "Україна", яке стосувалося території всіх етноукраїнських земель, а не лише теренів витвореної держави. Маємо дані й інших джерел, згідно з якими невдача шведського посольства полягала в тому, що воно хотіло залишити за Карлом X Львів, Кам'янець і Поділля до Бара, тоді як козаки *"ждали всієї Червоної Русі до Вісли"*. Отже, є всі підстави вважати слушною думку М.Грушевського, що місія Г.Веллінга розбилася об справу приєднання до козацької України західних земель по Віслу, де панувала "грецька віра".

Особливі надії український уряд покладав на успіх походу в Річ Посполиту війська Дьєрдя II Ракоці, якому на допомогу на початку січня 1657 р. вирушив корпус під проводом наказного гетьмана Антона Ждановича (понад 10 тис. осіб), а згодом ще кілька полків, очолюваних І.Богуном. Загальна чисельність українців становила 18-20 тис. осіб. Серед них було багато добровольців із Брацлавщини, котрі горіли бажанням помститися полякам за зруйновані оселі й знищені сім'ї під час кампанії 1654-1655 рр. Об'єднавшись під Перемишлем, союзники в другій половині лютого попрямували кількома колонами до Кракова (ширина смуги їх просування сягала 110-130 км), спустошуючи міста й села, грабуючи й вбиваючи їхніх мешканців. Були спалені Ланцут, Лежайськ, Жешув, Ярослав, Радимне, Тичин, Старий Самбор, Тарнув, Бохне, Пілзно та інші міста.

Взявши 28 березня Краків, трансільвансько-українські війська через день залишили його й подалися на з'єднання з армією Карла X, що відбулося 11 квітня в Хмелеві. Звідси об'єднані сили вирушили до Завихоста, форсували

Віслу, пройшли Краснік, Люблін, Луків і 14 травня захопили Берест. Потім повернули на Варшаву, яку здобули 19 червня. Під час боїв із польськими підрозділами українські вояки виявили високі бойові якості. Як занотував у своїх "Подорожніх нотатках" член шведського посольства в Україну німецький священик Конрад Якоб Гільдебрандт, *"їхня хоробрість і суворість тут проявилися по-справжньому. Невтомно йдучи на ворога, вони палили його й без пощади били"*. Коли ж випадало комусь із них потрапити до полону, то поводитися з вражаючою мужністю: спокійно підставляли голову під удар шаблі зі словами "рубай, пане!"; а деякі перед смертю зухвало вимагали дати горілки. Якщо українців обвинувачували у жорстокому поводженні з польським населенням (воно справді мало місце), вони відповідали, що "поляки у їхньому краї діяли значно жорстокіше, не милуючи навіть маленьких дітей".

В умовах залишення Польщі Карлом X та вторгнення поляків у Трансильванію Дьєрдь II Ракоці запанікував, зазнав кількох поразок, а відтак став шукати порозуміння з Польщею, ще негативно позначилося на взаєминах із українцями, які й так були вкрай напружені через зверхнє ставлення до них князя. Шведський посол Густав Лілієнкрона 12 червня повідомляв із Чигирина, що Дьєрдь II Ракоці *"поставився до Антонія майже презирливо, ніколи ні в чому з ним не радився, і взагалі козакам угорці завдали великих образ і кривд. Це викликало тут велику лють, отож гетьман незадоволений князем Ракоці"*. Пройшовши лівим берегом Вісли аж до Завихоста, союзники Злишнія переправилися тут на її правий берег і подалися, переслідуювані поляками, до козацької України. Шлях пролягав через Туробин, Замостя, Гребінне, Магерів, Жовкву, Раву Руську на Скалат. Їм назустріч гетьман направив військо, очолюване його сином Юрієм. Подолавши болота поблизу Чорного Острова, українські й трансильванські полки стали наближатися до Меджибожа. Однак охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці пішов на переговори з польським командуванням і 22 липня капітулював. А.Жданович залишив князя й незабаром об'єднався з полками Ю.Хмельницького. Доля трансильванської армії виявилася трагічною. Кинута напризволяще князем і зраджена поляками, вона в кінці липня була розгромлена татарами під Вишнівчиком. Поразка трансильвансько-українського походу ускладнила реалізацію плану возз'єднання українських земель у межах єдиної держави.

У взаєминах з іншими державами гетьман протягом 1657 р. послідовно й рішучо обстоював національні інтереси України. Так, після переговорів у березні-квітні з австрійським посольством Петра Парцевича він повідомив імператора Фердинанда III про згоду на його посередництво в налагодженні відносин із Польщею, але за умови, що *"не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави"*. У червні з такого ж погляду позитивно сприйняв аналогічну пропозицію бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. Водночас Б.Хмельницький протидіяв найменшим спробам Росії

обмежити права України, передбачені договором 1654 р. Зокрема, на початку 1655 р. він відхилив домагання російських послів надіслати воєвод до українських міст і створити солдатські полки під проводом російських офіцерів. У червні 1657 р. під час переговорів із посольством Ф.Бутурліна відстояв своє право на міжнародні відносини, заборонив приїзд воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, а також роздачу московським стрільцям земель у Києві.

Того ж місяця Б.Хмельницький прийняв нові посольства із Швеції й Трансильванії. Під час переговорів із ними як найголовніше питання знову постала доля західноукраїнських земель. Г.Лілієнкроні було відразу ж повідомлено про намір гетьмана *"отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями"*, яку українці нікому, незалежно від того, хто володітиме Польщею і пануватиме в ній, не віддадуть. Трансильванського посла Франца Шебеші попередили, що не може бути й мови про передачу Дьєрдію II Ракоці у володіння земель, розташованих на схід від Вісли. Чув посол і заневнення старшин, що терени до Кам'янця-Подільського і Львова — їхні, бо *"ми їх здобули нашою зброєю без чужої допомоги"*.

Український уряд у 1657 р. вживав дійових заходів для розширення меж козацької України. За його розпорядженням козацькі підрозділи зайняли район між Случчю й Горинню з містами Полонне, Острог, Гоща, Степань, Межириччя, Корець, а також Летичівський повіт Подільського воєводства. У червні гетьман узяв під свою владу Пінський повіт Білорусії.

Після укладення договору з Московією основним завданням політики уряду було досягнення соборності України в межах національної держави.

§5. Встановлення спадкового гетьманату.

Основні риси держави.

Історичне значення діяльності Богдана Великого

Після виборення козацькою Україною незалежності (червень 1652 р.) посилився процес зміцнення самодержавності влади Б.Хмельницького, чому сприяло зростання харизматичності його постаті в очах населення. *"Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, —*

повідомляв один із панів у травні-червні 1652 р. — *що то [він] від Бога даний для їхнього визволення*". Посилюється централізація влади. Утверджується система призначення гетьманом полковників, а полковниками — сотників. Без відома Б.Хмельницького полковники не мали права вирішувати важливі справи державного життя. Наприклад, коли до миргородського полковника Матвія Гладкого в 1650 р. звернулися путивльські воєводи з пропозицією створити суд для розгляду прикордонних суперечок, той відповів: *"...о чом вам потрібно, пишіть до його милості пана гетьмана до Чигирина; коли мені розкаже його милість пан гетьман до вас заслати, відразу я зашлю людей розумних, письменних, а без наказу пана гетьмана не почну нічого"*.

Джерела засвідчують що Б.Хмельницькому належало право скасовувати рішення старшинських рад. Так, улітку 1653 р. було ухвалено смертний вирок Д.Виговському, але генеральний писар І.Виговський *"упрохав у гетьмана від смерті"*. Цілеспрямовано діяв гетьман у напрямі встановлення володарювання династії Хмельницьких. Не виключено, що й до шлюбу сина Тимоша з Розандою його штовхало, як припускав Я.Дашкевич, не лише бажання претендувати на молдавський стіл, а й намагання поєднатися — шляхом посвоячення — з фактичним правителем Литви Я.Радзивилом.

Идучи на зближення з Портою, уряд якої надав йому титул **"князя Руського"**, гетьман, окрім усього іншого, сподівався домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманату. Він не тому відмовлявся від пропозицій іноземних володарів проголосити себе князем, що не прагнув до встановлення монархічної влади (коли говорив, що *"на господарстві бути не пристойть — не тієї природи людина"*, то, безперечно, лукавив), а тому, що усвідомлював: по-перше, в козацькій Україні немає соціально-політичної сили, яка виступала б носієм та опорою князівської влади; по-друге, одержання князівського титулу з рук іноземного монарха поставило б під сумнів в очах козацтва його легітимність. Тому обрав інший шлях: добитися перетворення гетьманської влади, що зросла на національному ґрунті й дістала підтримку більшості населення, у спадкову монархію. В умовах, коли не було соціально активної опори для реалізації ідеї монархізму, гетьман особливо велику увагу приділив формуванню її ядра — власного клану¹, на що першим звернув увагу Я.Дашкевич.

У статтях договору з Московією Б.Хмельницький добився фіксації права на пожиттєве володіння булавою (до часу, коли *"судом Божим смерть трапиться гетьманові"*). Так було зроблено важливий крок до запровадження спадкоємності влади. Мав рацію О.Оглоблин, коли стверджував, що договір юридично визнавав легітимність влади Б.Хмельницького як єдиного і повнов-

¹ Клан — родова громада, рід. Тут — коло осіб, безпосередньо чи опосередковано об'єднаних родинними зв'язками.

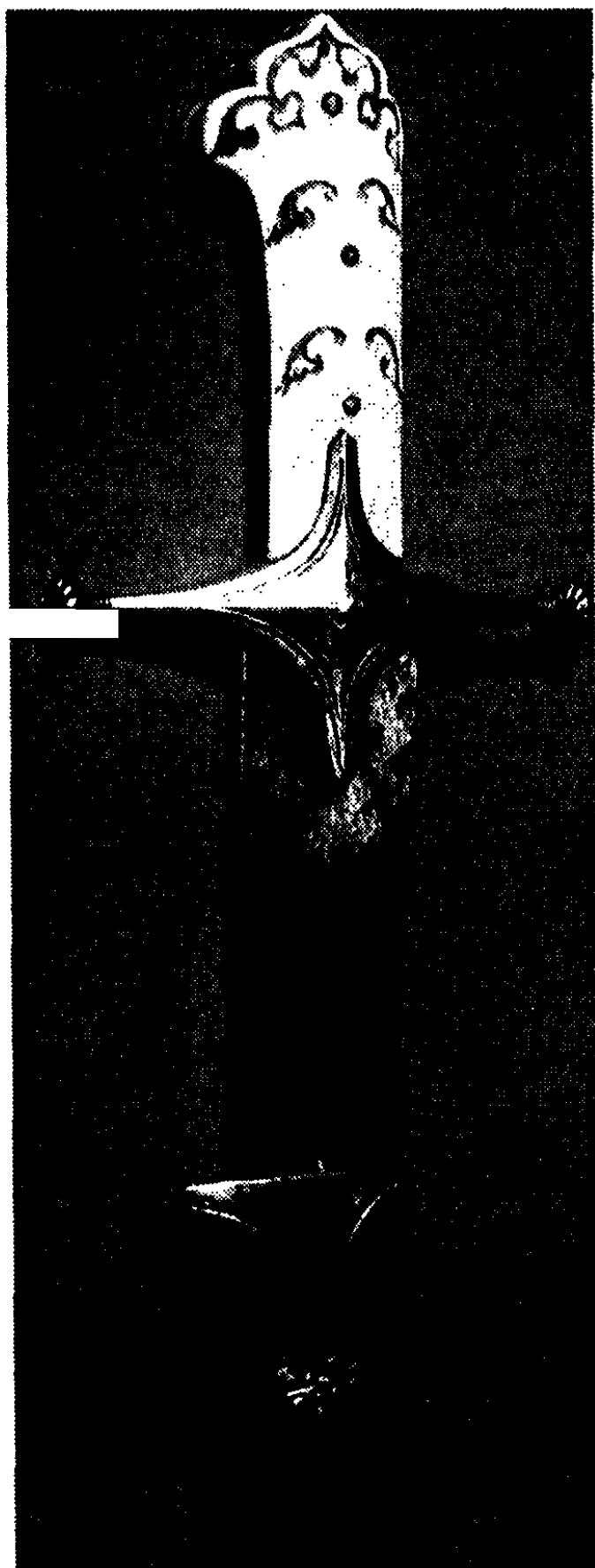

Рис. 34. Шабля Богдана Хмельницького

ладного володаря України. Шляхтич П.Олекшич у листі від 16 березня 1654 р. до І.Богуна звертав увагу полковника на зміну статусу влади гетьмана: був раніше **“вашим товаришем”**, а тепер став **“вашим паном** (у розумінні, володарем — авт.)”. Київський митрополит Сильвестр Косов улітку 1654 р. в листі до російського уряду писав про гетьмана як їхнього **“начальника і володаря”**.

Звертає на себе увагу рішучість, з якою Б.Хмельницький добивався виконання своїх розпоряджень органами влади. Прикладом можуть служити його накази від 6 червня і 2 серпня 1650 р. чернігівському й білоцерківському полковникам. У першому з них він вимагав: **“Грозно приказуєм и пеняєм полковнику черниговскому... чтобы еси старших заводчиков (ватажків соціального руху — авт.) переимал и в Киев отослал... А естли того не учиниеш оберегать и с ними заодно случать и шляхтѹ и подданных обидить и во владеньях их волю от них отнимать, и ты и сам и с ними той же казни достоен будеш. И тебе конечно все исполняют против нашего указу”**. У другому суворо попереджав адміністрацію Білоцерківського полку: **“Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста, до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримав його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло”**. Відомо, що коли отаман Жаботина в січні 1657 р. дозволив собі, всупереч охоронному універсалу Б.Хмельницького, виявити недбалість у прийнятті шведського посольства, то за скаргою К.Я.Гільдебранда гетьману негайно з'явився **“полковник”** (мабуть, осавул — авт.), котрий заарештував отамана й відправив до Чигирна. І хоча за нього дуже просили козаки й міщани Жаботина, а також із проханням про помилування звертався до Б.Хмельницького сам посол, порушнику все-таки відрубали голову.

Гетьман справді володів правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави (незалежно від посади), якщо той нехтував його розпорядженнями. Так, А.Жданович, вислухавши влітку 1657 р. докори російського посланця Івана Желябузького, чому, мовляв, старшини не повідомляли Москву про політичні плани Б.Хмельницького звести на польський трон Дьєрдя II, зауважив: **“Всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був”**. Подібну думку російські сановники почули і в Москві від членів українського посольства, коли стали нарікати на політику гетьмана. Посли запропонували, щоб росіяни самі сказали про це, бо їм **“всього цього гетьманові вимовити не можна”**. Росіянам роз'яснили, що Б.Хмельницький **“володів усім один, що накаже, то всім військом і роблять”**. Безсумнівно, польський посол Станіславський мав усі підстави в 1656 р. застерегти Дьєрдя II Ракоці від намагання поставити гетьмана в залежність від себе: **“Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став**

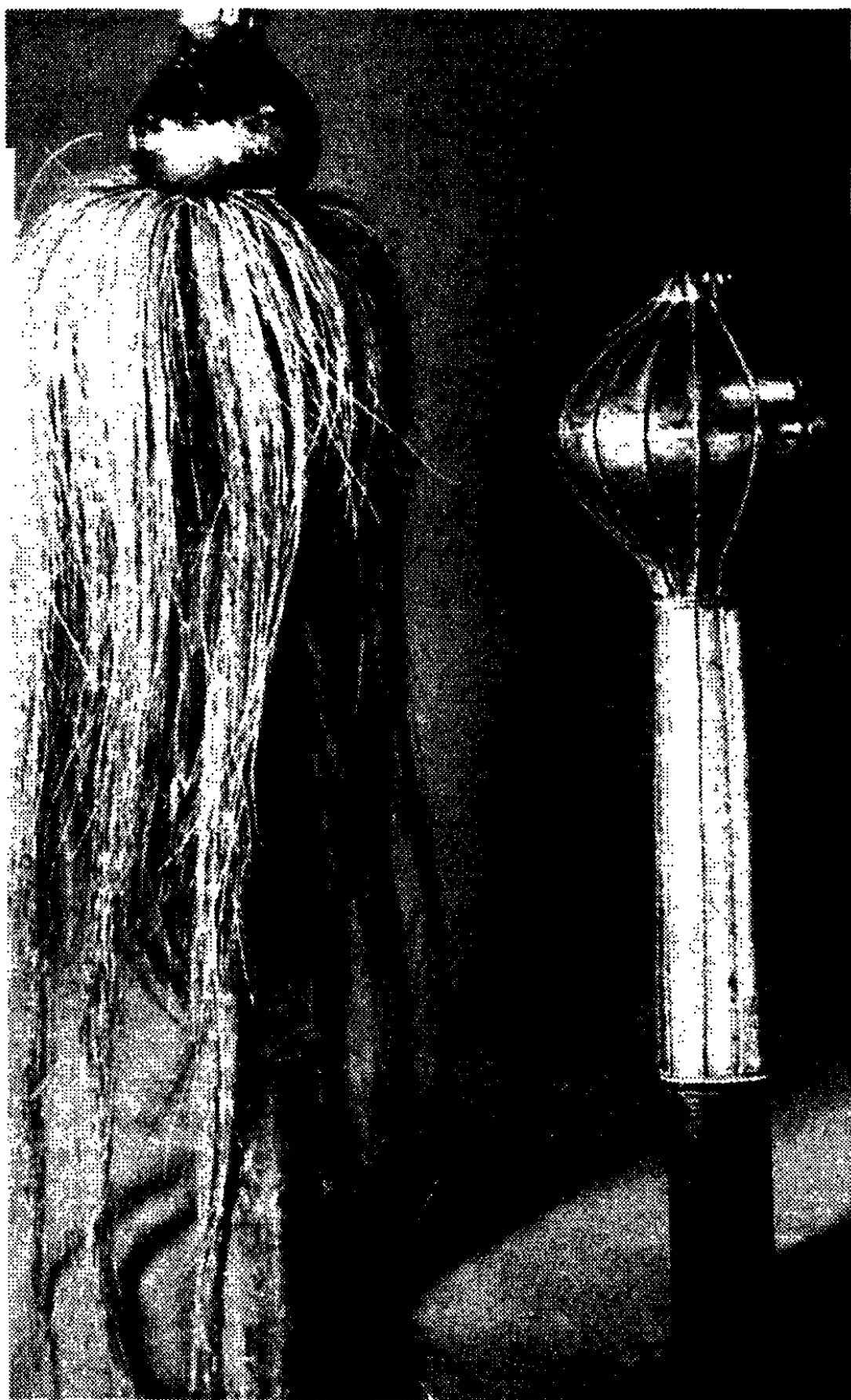

Рис. 35. Булава та бунчук

володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися у слугу і підданого в.кн.милості?" Зазнало змін і титулування гетьмана, яке влітку 1657 р. вже виглядало цілком по-монаршому: **"Божою милістю гетьман Військ Запорозьких"**.

Водночас аналіз джерел не підтверджує поширеної в історичній літературі думки, ніби в останні роки життя Б.Хмельницький відмовився від практики скликання старшинських рад. Протягом 1656-першої половини 1657 р. вони збиралися щонайменше п'ять разів. Гетьман розумів необхідність дотримання традицій, що надавали в очах козацтва законності ухваленим рішенням. З цього приводу 22 березня 1656 р. він писав С.Потоцькому: "Коли, за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, то його порушити нам приватним чином не можна", бо "у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодших рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтовувало навіть звичаями". Інше питання, що роль старшинської ради чимраз більше зводилася до формального схвалення раніше прийнятих гетьманом рішень.

Відчуваючи наближення смерті, Б.Хмельницький вирішив оформити акт передачі влади синові Юрію. Для цього наприкінці березня 1657 р. розсилаються універсали із розпорядженням прибути на раду до Чигирини не лише старшинам, а й "війтам і бурмістрам". Рада відбулася в другій половині квітня. На ній, за свідченням українського посла в Москві, генерального обозного Федора Коробки, Б.Хмельницький "внаслідок старості і хвороби гетьманство своє здав за радою полковників і всього війська синові Юрію; а нині йому 16 літ, і булаву де йому гетьманську дали; лише влади йому жодної не мати до тих пір, поки живим буде його батько. А володіти всім і гетьманом називатися і писатися батьку його Богдану Хмельницькому". Так було зроблено "вирішальний крок до утвердження козацької монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких. Одним із перших спадкоємця влади — Юрія — привітав шведський посол Г.Лілієнкрона. У листі до Карла X він писав: "Оскільки я дізнався, що він усім Військом Запорозьким вже обраний і проголошений гетьманом і що батько його, будучи хворим, передав йому управління, то я від імені вашої королівської величності поздоровив його з тим, з відповідними люб'язностями; батько сприйняв усе це прихильно". Враховуючи вік сина, Б.Хмельницький доручив І.Виговському бути при ньому регентом (опікуном). Маємо про це свідчення самого генерального писаря: "Б.Хмельницький, помираючи, наказав мені бути опікуном його сина".

Запроваджена таким чином монархічна форма правління не мала твердої соціально-політичної опори в тогочасному суспільстві; вона трималася переважно на титанічній постаті Великого гетьмана й вузькому колі його однодумців.

І річ зовсім не в тім, що новацію не сприйняли козацтво чи міщансько-селянські маси. Джерела не засвідчують їхніх виступів проти зміцнення гетьманської влади або передачі її в спадок. Важило тут інше — позиція еліти, котра в своїй масі відкидала монархію й домагалася утвердження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління. Побойуючись залізної руки Б.Хмельницького, вона не наважувалася відкрито виступити проти його політики, але потай інтригувала й чинила затятий спротив. У зв'язку з хворобою гетьмана з кінця 1656 р. серед старшини розгорілася прихована боротьба за владу. Серед претендентів на булаву фігурувала одна з ключових постатей клану Хмельницького — І.Виговський.

Курс Б.Хмельницького на утвердження монархічної форми правління хоча й мав на меті звеличення власного роду, насамперед впливав із глибокого розуміння гетьманом історичної перспективи розвитку держави. Монархія сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню гострої боротьби за булаву.

В полум'ї революції вже протягом 1648 р. витворилися підвалини національної держави. Однак внаслідок відходу армії в центральні райони було втрачено Західний регіон. У лютому 1649 р. західний кордон України проходив по лінії Кам'янець-Подільський-р.Горинь; а північно-західний — переважно по р.Прип'ять. Укладення Зборівського договору призвело до зменшення теренів Української держави (вона обмежувалася територією Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств — близько 180-200 тис. кв.км, де на 1648 р. проживало близько 1,6-2 млн. осіб). Її кордони проходили: на Заході (з Молдавією і Польщею) — по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р. Случ; на Півночі (з Великим князівством Литовським) — уздовж р.Словесна (на Правобережжі) та вздовж р.Іпуть і далі по кордону Чернігівського воєводства (на Лівобережжі); на Сході (з Росією) — по лінії давнього польсько-російського кордону; на Півдні (з Османською імперією та Кримським ханством) — по нижній течії Дніпра і Днкому полю. Протягом 1654-1657 рр. межі держави розширилися: на Заході — до річок Немія й Горинь, на Півночі й Північному Сході — за рахунок Пінського, Стародубського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів, де більшість населення, ймовірно, становили українці.

Звертає на себе увагу вразливість кордонів молодої держави: позбавлені природних бар'єрів (гір, пустель, великих рік, морів), вони залишалися відкритими для агресії з боку сусідніх держав, які намагалися поневолити її.

З 1648 р. розпочалося формування національного адміністративно-територіального устрою: замість воєводств і повітів утворювалися полки й сотні. Кожен полк становив військову одиницю й водночас набував значення адміністративного округу. В свою чергу, він поділявся на сотні. Оскільки вони мали меншу територію, то управляти ними було легше. Утвердження нового

устрою завершилося до весни 1650 р. Територія держави поділялася на 16 полків: дев'ять правобережних (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Київський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський і Кальницький) та сім лівобережних (Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський і Чернігівський). До 1657 р. виникли Паволоцький, Подільський (Могилівський), Турово-Пінський, Білоруський, Волинський та деякі інші полки. Столицею держави стало м. Чигирин, хоча Київ і далі вважався столицею всієї України (Русі). Новий устрій був менш громіздким і дозволяв ефективніше працювати органам влади.

Від початку формування держави в ній утверджується республіканська форма правління. Влітку 1657 р. вона замінюється монархічною — спадковим гетьманом. За формою державного устрою козацька Україна була унітарною. Спроба Запорозжя взимку 1650 р. вийти з-під руки гетьмана й відігравати самостійну політичну роль була рішучо придушена, відтепер гетьман призначав туди кошового й старшину.

Провідну роль в управлінні державою відігравали вищі органи влади: генеральна рада, гетьман, старшинська рада, генеральна старшина й генеральна (військова) канцелярія. Верховним органом влади була генеральна військова рада, в роботі якої могли брати участь, окрім козаків, представники інших прошарків населення. Вона обирала гетьмана й генеральну старшину, розв'язувала найважливіші політичні проблеми. Гетьман і генеральні старшини були відповідальними перед нею, лише вона могла позбавити їх влади. У полках і сотнях козацькі ради мали право обирати й переобирати полковників і сотників. Однак уже з 1649 р. генеральна рада майже не збирається, її роль зводиться нанівець. Згортається й діяльність полкових рад.

Від 1649 р. на чільне місце виходить гетьман, якому належала вища законодавча, виконавча й судова влада і який очолював державний апарат. Б. Хмельницький спромігся, як відомо, зосередити в своїх руках усю повноту влади в державі. Водночас помітно зростає роль старшинської ради, до складу якої входили генеральна старшина й полковники. Саме вона, а не генеральна рада, тепер вирішує основні питання внутрішньо- і зовнішньополітичного життя. Її рішення також були обов'язковими для гетьмана.

Керівні посади в державному апараті обіймала генеральна старшина, котра обиралася на радах або призначалася гетьманом: обозний (відав артилерією, постачанням війська, виконував обов'язки наказного гетьмана), два осавули (складали козацькі реєстри, вирішували питання боєздатності й дисципліни війська; розглядали апеляції, що надходили з полкових і сотенних судів тощо), писар (очолював військову канцелярію, виконуючи обов'язки державного секретаря), підскарбій (керував фінансами й організацією збору податків).

Генеральна канцелярія здійснювала функції центрального органу внутрішнього управління. Вона готувала гетьманські універсали, розглядала різні спра-

ви політичного й господарського життя, спрямовувала й контролювала роботу полкових і сотенних канцелярій.

У полках і сотнях діяли місцеві органи влади. Вищу військову, адміністративну й судову владу на території полку здійснював полковник. Основним виконавчим органом були полкові канцелярії. Полковники зазвичай призначалися гетьманом. Важливу роль відігравали полкові старшини: обозний, два осавули, суддя, писар. Допоміжним органом служила полкова рада козаків і старшин. На території сотень влада належала сотникові, котрий або обирався козаками, або призначався полковником. До сотенної адміністрації належали писар, осавул і отаман. У містечках і селах козаки входили до куреня, який обирав отамана, а селяни та міщани обирали вйта. Отамани й вйти становили найнижчу ланку адміністрації. Міста з магдебурзьким правом зберігали свої права й очолювалися вйтами. До складу міського управління входили бурмістри, райці й лавники. Інші міста й містечка, що мали самоврядування, називалися ратушними; водночас у них владу мали козацькі старшини, котрим підлягали козаки.

Істотні зміни відбулися в судочинстві. Припинили існування гродські, земські, підкоморські й панські (домініальні) суди. Натомість були створені генеральний, полкові й сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й міщани та селяни, особливо в справах розбою та вбивств. У містах і містечках суд здійснювали колеї лавників та ратуші, у селах — вйти й отамани (у північних районах Лівобережжя діяли копні суди — суди сільської громади). Негативною стороною організації судової справи було поєднання судової й адміністративної влади. Судочинство виконувалося на основі українського звичаєвого права, Литовського Статуту, магдебурзького права.

Б.Хмельницький добився ефективної і злагодженої роботи державних органів, негайного і точного виконання місцевою владою ухвалених рішень чи його розпоряджень.

Надзвичайно важливу роль відігравала армія, розбудові якої гетьман приділяв особливо велику увагу. Вже у 1648 р. вона мала військовий статут — “Статті про устрій Війська Запорозького”. Протягом 1648-1651 рр. чисельність збройних сил становила 80-100 тис. досвідчених вояків (козаків) і 40-50 тис. селян і міщан, які переважно використовувалися для виконання обозної служби. Усвідомлюючи слабкі сторони їх формування на основі принципу ополчення, Б.Хмельницький в останні роки життя виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська, утримуваного коштами скарбниці.

Ударну силу армії становила піхота, яка вважалася однією з кращих у світі й була озброєна найсучаснішою вогнепальною зброєю. Гетьман постійно дбав про формування кінноти, яка показала високі бойові якості в боях під Пилявцями, Зборовом і Берестечком. Було створено сильну артилерію, що поділялася на легку й важку польову; вперше в Україні запроваджуються гармати на

лафетах. До складу війська входили також підрозділи чудово організованої розвідки, фортифікаційної, прикордонної, сторожової й санітарної служб. Сучасники відзначали сувору дисципліну вояків, добре постачання війська зброєю, боєприпасами, продовольством і фуражем. В оточенні Б.Хмельницького перебувала ціла плеяда талановитих воєначальників: Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Станіслав Кричевський та ін.

Українська держава мала свої особливості. По-перше, провідну роль у її творенні та діяльності відігравав не традиційний для тогочасного європейського суспільства стан феодалів, а стан козаків (дрібних землевласників-вояків), який не визискував інші прошарки та верстви населення, а жив за рахунок власної праці. По-друге, брак шляхетського стану, відкритість козацтва, яке перебувало у привілейованому становищі, для вступу до нього представників інших прошарків і станів, користування селянством правами особистої свободи й власності (розділеної з державною) на землю істотно відрізняли соціальну структуру суспільства козацької України від соціальних структур інших країн. По-третє, незавершеність процесу становлення політичної еліти спричинила слабкість її внутрішньої консолідації, гострі суперечності між різними угрупованнями й жорстоку міжусобну боротьбу за владу. По-четверте, винятково важливу роль у функціонуванні суспільства й держави мав мілітарний фактор. Військові обіймали всі керівні державні посади, що не могло не справляти негативного впливу на суспільно-політичний розвиток країни. Збереженню цього феномена сприяли нескінченні воєнні дії, що їх вела козацька Україна за незалежність.

Оскільки розбудова державної структури відбувалася на основі традицій Війська Запорозького, то й держава отримала назву **“Військо Запорозьке”**. З 1654 р. в офіційному листуванні вживається термін **“Мала Русь”**. Однак від початку 50-х рр. серед різних прошарків населення набирає поширення й така назва держави, як **“Україна”**. Відбувалося становлення державної символіки. Так, функції герба виконував герб Війська Запорозького — козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Він використовувався на печатці Б.Хмельницького. Спеціального прапора як символу держави не було. Частково його роль виконували гетьманські прапори, яких було кілька й різних кольорів (деякі з них вручалися володарями Речі Посполитої й Московії). Першим із них, як встановили шведська дослідниця Єва Турек і український історик Юрій Савчук, був прапор власне український, виготовлений у 1648-1649 рр. Він становив полотнище білого кольору з колом, посередині якого розміщався хрест (за формою вражаюче подібний до хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого) в обрамленні восьми (по чотири з кожного боку) золотих та двох червоних зірок. Під хрестом був зображений півмісяць, обернений рогами догори. У полках і сотнях існували військові корогви з різними емблемами та багатим поєднанням барв (білої, червоної, жовтої, синьої та ін.).

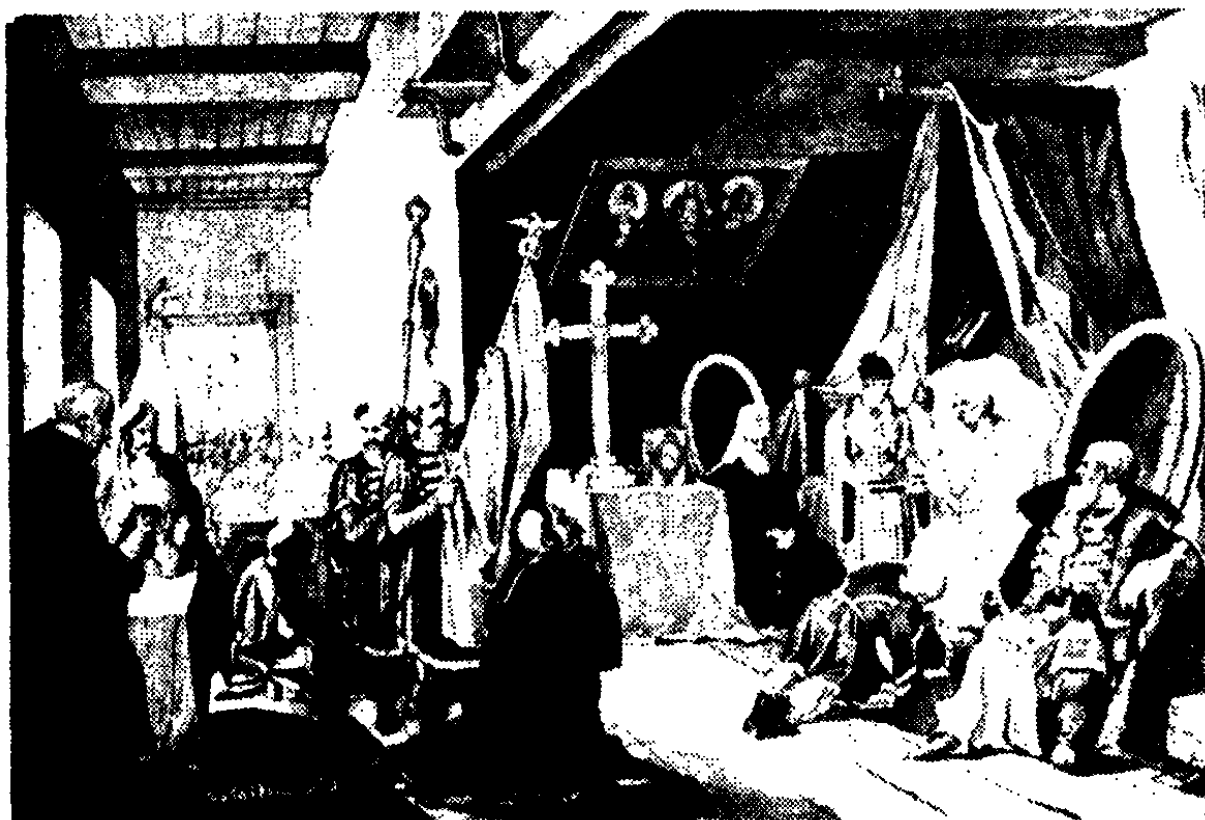

Рис. 36. Смерть Богдана Хмельницького. Туш. Худ. Т.Шевченко

Рис. 37. Церква Богдана Хмельницького у Суботіві. Худ. К.Пржичиховський

Рис. 38. Сучасний вигляд церкви у Суботіві

Після тяжкої виснажливої хвороби (в кінці 1656 р. Б.Хмельницький мабуть, пережив перший удар інсульту, який згодом прикував його до ліжка 6 серпня 1657 р. творець Української держави помер. Похорон відбувся 2 вересня в Суботіві в Іллінській церкві.

Значення постаті гетьмана в українській історії, попри всі допущені ним помилки й прорахунки, важко переоцінити. Так, він уперше протягом XIV XVII ст. спромігся об'єднати патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення й спрямувати енергію народу на розбудову соборної держави та виборення незалежності, а також сформулював наріжні принципи державної ідеї, що стала знаменом визвольних змагань українців наступних століть. Гнучкість соціально-економічної політики гетьмана дозволила провести державний корабель повз небезпечні "соціальні рифи" й запобігти вибухові громадянської війни. Прогресивне значення мала послідовна й рішуча боротьба Б.Хмельницького проти стихії розбурханих мас і старшинського отаманства, з зміцнення централізації держави й встановлення в ній спадкового гетьманату. Виявивши себе блискучим полководцем, він сформував боєздатну, одну з кращих у Європі національну армію, затвердив військовий статут, збагатив воєнні:

*Рис. 39. Покрова Богородиці (Богородиця милосердя).
Ікона з Київщини із зображенням Богдана Хмельницького
і українського церковного та культурного діяча,
ректора Києво-Могилянського колегіуму Лазаря Барановича (1620-1693 рр.).
Темпера. XVIII ст.*

мистецтво, створив розвідку й контррозвідку. Організована ним дипломатична служба забезпечила прорив на шляху до визнання козацької України урядами інших держав як суб'єкта міжнародних відносин; гетьман вважався одним із найвправніших дипломатів Європи XVII ст.

Зважаючи на масштаби впливу діяльності Хмельницького на подальший розвиток української нації, він має всі підстави носити титул "Великий" та бути канонізованим Українською православною Церквою.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА
1658-1663 рр.
ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНІ
НАСЛІДКИ

§1. Державний переворот. Визрівання причин громадянської війни

Смерть Б.Хмельницького сталася в скрутний для козацької України час: завершилася провалом польська кампанія трансільвансько-українських військ; Кримська та ногайські орди в червні-липні спустошили її землі й вели бої з українськими підрозділами; окреслювалася тенденція до загострення соціальних суперечностей; російський уряд прагнув обмежити самостійність козацької України. Зрозуміло, що за таких обставин недосвідченому Ю.Хмельницькому було не під силу самому управляти державою і тому відповідальність за її долю мав розділити з ним І.Виговський, котрий узяв на себе нелегку ношу його "опікуна".

На жаль, у вітчизняній та зарубіжній історіографії і далі панує явна недооцінка факту утвердження спадкового гетьманату й упровадження інституту опікуництва (регентства). Аналіз джерел свідчить, що ні старшина, ні козацтво чи інші прошарки населення не ставили під сумнів законність переходу булави з рук Богдана в руки Юрія, як, до речі, ніхто не оспориював і опікунських повноважень І.Виговського. Останній у листі від 26 серпня 1657 р. до путивльського воєводи сповіщав: *"А що хочеш знати, в.м., кого вибрано гетьманом запорозьким, то думаю, тобі відомо, що ще за живота покійного вся старшина обрала на гетьманство сина його, й. м. пана Юрія Хмельницького, котрий і тепер гетьман..."* Через посольство Ф.Коробки в травні Б.Хмельницький повідомив царя про обрання Юрія спадкоємцем влади. Ведучи переговори з представниками російського уряду в серпні у Москві, П.Тетеря зазначив, що Б.Хмельницький клопотався перед царем, щоб після його смерті гетьманом став Юрій і *"на то є згода царської величності"*. Визнавався і статус генерального писаря як опікуна неповнолітнього гетьмана. Трансільванський посол Франц Шебені на тексті підписаної 17 вересня "Декларації Війська Запорозького" зробив запис: *"Відповідь князю козацького гетьмана Виговського, обраного як регента"*.

Тому немає жодних підстав пояснювати й виправдовувати усунення Юрія від влади його нездатністю (через неповноліття та брак досвіду) управляти державою. Цю функцію мав виконувати регент І.Виговський. Інше питання — наскільки останній був готовий вірою і правдою служити непов-

Рис. 40. Юрій Хмельницький

нолітньому гетьману. У зв'язку з цим постає питання ширшого характеру — спроможності взагалі еліти відігравати роль політичного підмурку розбудови українського монархізму. Як уже відзначалося, вона була їй не під силу. І справа полягала не лише в переважанні серед неї республіканських поглядів. Оскільки еліта формувалася з представників різних верств і груп, то розпадалася на кілька угруповань (радикальне, національно-патріотичне й помірковане), що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підходах до створюваної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління й за короткий проміжок часу ще не встигли об'єднатися на платформі державної ідеї. Зосередження в одних і тих же руках виконавчої, військової й судової влади сприяло зародженню й бурхливому розвитку індивідуального та групового егоїзму й користолюбства, зміцнювало прагнення послабити інститут гетьманської влади. За визнанням літописця Самійла Величка, з-поміж старшин немало було таких, котрі *“задня золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би...”*

Дії І.Виговського протягом червня-липня 1657 р. засвідчують його наміри не виконувати обов'язки регента, а захопити в свої руки булаву. Як повідомляв Г.Лілієнкрона Карлу X, *“Виговський умисне затримує розв'язання справ, очікуючи на смерть гетьмана, яка має ось-ось статися, щоб потім легше задовольнити своє честолюбство, здійснити свої задуми”*, які, на думку посла, полягали в тому, щоб *“захопити всю владу”*. В опозиції до Юрія перебували також наказний гетьман Григорій Лісницький, полковники Григорій Гуляницький, Тимофій Носач та інші старшини. Першу спробу усунути його від влади (а можливо, виявити реакцію старшин на подібну акцію) зробив Г.Лісницький, котрий після повернення з походу (на з'єднання з А.Ждановичем) відмовився повернути Юрію булаву та бунчук. Обурені цим полковники (а не регент, котрий мав би насамперед пильнувати інтереси Богданового сина) з'явилися до нього, силоміць відібрали клейноди й віддали гетьману.

Значно розважливіше діяв І.Виговський. Віднайдені Ю.Мициком джерела дозволяють висловити припущення, що невдовзі після смерті Б.Хмельницького в Суботіві відбулася таємна рада частини полковників, яка вирішила, щоб генеральний писар до повноліття Юрія виконував гетьманські повноваження. У зв'язку з цим І.Виговський мав титулуватися **“чигиринським гетьманом”**. Маємо його власне зізнання, зроблене під час розмови з путивльським піддядим Роколовим: *“...буде у нас рада (після похорон Б.Хмельницького — авт.), кого обирати гетьманом... Полковники і сотники і все військо Запорозьке говорять мені бути гетьманом до того часу, поки Юрій Хмельницький не стане повнолітнім...”*

Отже, було зроблено перший крок до усунення від влади династії Хмельницьких. Другий, вирішальний, вчинила розширена старшинська рада, проведена 15 вересня в Чигирині, що обрала І.Виговського гетьманом на термін,

Рис. 41. Іван Виговський

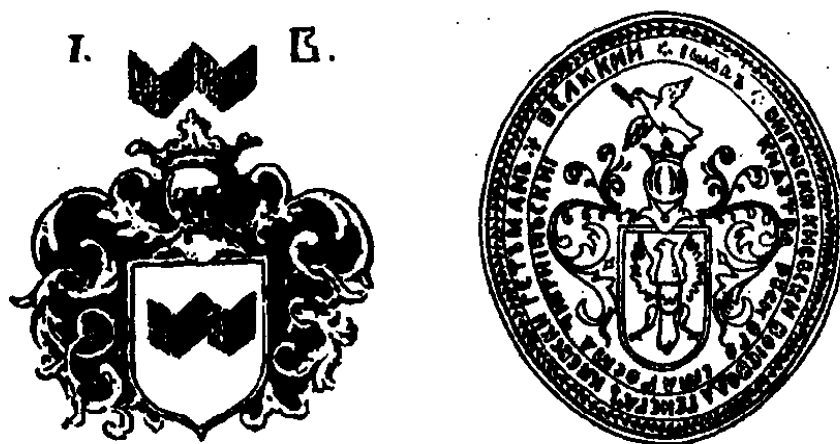

Рис. 42. Герб і печатка І.Виговського

“поки змужніє син гетьманський Юрій Хмельницький”. Генеральний писар отримав при цьому право писатися гетьманом, “відати військом і всяку розправу чинити”. Нарешті, військова рада в Корсуні (відбулася в другій декаді жовтня) вручила йому булаву й уповноважила користуватися владою без будь-яких обмежень. Так, із дотриманням зовнішніх ознак законності було, по суті, вчинено державний переворот — усунуто від влади легітимного спадкоємця булави, що означало не що інше, як ліквідацію монархічної форми правління й утвердження республіканської.

Новий гетьман походив зі старовинного роду української православної шляхти (відгалуження Лучичів), котрий осів у с.Вигове Овруцького повіту Київського воєводства. Народився, вочевидь, у першому десятиріччі XVII ст., отримав хорошу освіту (можливо, закінчив Києво-Братський колегіум), вільно володів польською і латинською мовами. У 30-х рр. обіймав посади в київському і луцькому гродських судах, був намісником луцького старости. Пішовши на військову службу, дослужився до посади писаря при комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким. У другій половині 40-х рр. служив ротмістром під проводом полковника Єжи Голуба й зав’язав приятельські відносини з Б.Хмельницьким. Тому, коли в битві на Жовтих Водах потрапив до татарського полону, гетьман Війська Запорозького викупив його й запропонував перейти на бік повсталого козацтва. Погодившись, І.Виговський, завдяки здібностям талановитого адміністратора, організатора й дипломата, зробив блискучу кар’єру — став у 1650 р. генеральним писарем. Він перетворив генеральну канцелярію в потужну, ефективно діючу державну інституцію, а свою посаду — в найвпливовішу серед генеральної старшини. Брав участь у розробленні й ухваленні всіх важливих рішень, що торкалися внутрішньої та зовнішньої політики уряду. Вчені І.Крип’якевич і Ю.Мицик встановили, що генеральний писар інколи виступав співавтором гетьманських листів та універсалів.

На відміну від представників радикального угруповання старшини (М.Кривоніс, Д.Нечай, М.Гладкий, Л.Мозиря та інші), він ніколи не виступав з відвертою критикою засад політики Б.Хмельницького, хоча з окремих питань вступав у дискусії. Брак відкритих проявів принципових розходжень (а вони існували) створював видимість тотожності їхніх політичних програм. Прикметним із цього погляду є міркування гнєзненського архієпископа, висловлене в листі до короля 18 вересня 1656 р.: “... не мусить те справляти враження, що, як говорять, помер Хмельницький, бо то лише тіло померло, а Виговський, душа Хмельницького, якою він керувався, живий”.

В чому полягала принципова розбіжність у поглядах Богдана Великого та І.Виговського? По-перше, сформувавши програму боротьби за незалежну й соборну Українську державу, Б.Хмельницький не сприйняв ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину державу (вона з’явилася в перебігу українсько-польських переговорів у першій половині 1657 р., а не в другій половині

1658 р.), в якій козацька Україна (Київське та Чернігівське воєводства) у вигляді Великого князівства Руського мала отримати такі ж права, якими користувалося Велике князівство Литовське. На відміну від гетьмана, І.Виговський, не будучи противником незалежності й соборності України, все ж у душі залишався автономістом і прихильно ставився до цієї ідеї.

По-друге, Богдан Великий послідовно й наполегливо працював над упродовженням у козацькій Україні монархічної форми правління у формі спадкового гетьманату. І.Виговський, виступаючи прихильником твердої гетьманської влади, все ж став, за словами В.Липинського, "провідником" антимонархічної опозиції частини старшини.

По-третє, геніальність Богдана Великого, окрім усього іншого, полягала і в тому, що він зрозумів необхідність визнання соціально-економічних завоювань козацтва, селянства й міщанства та неможливості відновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин. І.Виговський поділяв погляди поміркованого угруповання старшини, соціальним ідеалом якого були соціально-економічні відносини, що панували в Польщі, тому, як і воно, мав ідеєю повернення до них.

Певна річ, прихід І.Виговського до влади відбувся в час загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві, однак ситуація не виглядала настільки критичною, як це було в козацькій Україні після укладення Зборівської та Білоцерківської угод. Можна було сподіватися, що такий досвідчений політик вживе необхідних заходів, щоб запобігти їх переростанню в соціальний вибух. Сталося, проте, навпаки. Протягом піврічного терміну гетьманування І.Виговського визріла й спалахнула громадянська війна. В чому полягали її причини?

Однією з головних стало підірвання з середини процесу консолідації молоді державної еліти усуненням від влади династії Хмельницьких. Оскільки з авторитетом даної родини не могла навіть близько суперничати жодна інша з-поміж еліти, постать Юрія, що символізувала легітимність верховної влади, могла влаштувати більшість старшин. Оволодівши булавою, І.Виговський, образно кажучи, випустив з "пляшки" "злого духа" міжусобиць, бо чимало інших представників генеральної старшини та полковників вважали себе не менш заслуженими й гідними претендентами на володіння булавою і мали бажання та волю поборотися за неї, спираючись на підтримку певних прошарків населення й допомогу ззовні.

Першими розпочали боротьбу за владу полтавський полковник Мартин Пушкар та кошовий Яків Барабаш, котрих підтримала значна частина лівобережного козацтва й запорожці. У своїй масі козацтво, м'яко кажучи, не виявляло захоплення переходом булави до рук І.Виговського, якого воно недолюбувало за вірність шляхетським традиціям і аристократизм. Ще в кінці серпня 1657 р. козак Київського полку Іван Прокоф'єв констатував, що гетьманом

зветься І.Виговський, котрий “полковників задобрює за те, щоб його вчинили гетьманом; однак військом його не хочуть...” На початку грудня козак Івашко Кравець повідомив російському посланцю, стряпчому Дмитрію Рагозіну, що “не особливо де його (тобто, гетьмана — авт.) наша братія полюбляє; більше люблять Хмельниченка ... і щонайбільше потерплять років з три чи чотири, а тоді оберуть Хмельниченка”.

Важливою причиною спалаху громадянської війни було загострення соціальних суперечностей. З одного боку, відбувалося збагачення козацької старшини, яка на місцях привласнювала прибутки від оренд і частину державних податків, що збиралися до скарбниці, з другого — воєнні дії та стихійні лиха розорювали значну частину козаків, селян і міщан. Не варто забувати того факту, що козаки не одержували платні за відбукання військової служби й витрати на неї падали на їхні плечі. Полковник Василь Золотаренко навесні 1656 р. відзначав, що у війську “перебуває багато бідних черкас; і ті черкаси обурені на нього, гетьмана, на Богдана Хмельницького [за те], що вони живуть у домівках і, будучи в домах своїх, збідніли й голодні”.

Маси знедолених, покривджених і невдоволених умовами життя осіб традиційно стікалися на Запорожжя, яке знову ставало в опозицію до городової України. В середині квітня 1657 р. з'явилося повідомлення про намір запорожців йти в Чигирин “на гетьмана, на писаря і на [пол]ковників і на інших начальних [лю]дей ... пограбувати й побити за те, що він, гетьман і писар і полковники й інші начальні люди з усіх міст, з оренд і з сіл і з селищ беруть собі побори великі, і тим самим вони [збага]чуються, а їм, козакам нічого не дають”.

В умовах наростання соціальних суперечностей оживлюється анархо-охлократична стихія (“вольниця”) обездолених мас, що мала яскраво виражений соціально-деструктивний характер. В основі їхньої “руйнівної” поведінки лежали не стільки соціальні причини, скільки психологічні чинники. Розорення, втрата житла й можливості займатися звичною трудовою діяльністю, розпад сім'ї призводили до ломки усталеного способу життя, традиційних норм поведінки, моральних цінностей, звичних стереотипів мислення; породжували гнітюче відчуття соціальної й особистої меншовартості, обділеності тощо й водночас сприяли пробудженню та розвитку темних, руйнівних інстинктів, почуттів, ідей (заздрощів, озлобленості, ненависті, неаситного самоутвердження свого “Я”, знецінення людського (свого й чужого) життя та ін.). Призвичаючись до використання зброї як “легшого”, а часто і єдиного шляху задоволення матеріальних потреб (насамперед харчів та одягу), козаки охоче ставали під знамена тих, хто обіцяв утримання й поживу (переважно за рахунок пограбування населення). Невипадково серед них знаходили найбільшу підтримку анархічні принципи “козацької вольниці”, сповідувані козацькою (частіше запорозькою) сіромою. Саме знедолені й розорені (переважно вже злюм-

пенізовані) маси, а не “показачене” населення, як вважає Т.Яковлева, ставали гальмом на шляху державного будівництва, “порохом”, яким користувалися старшинські угруповання в боротьбі за владу.

Хоча заворушення у війську влітку 1657 р. були придушені (за свідченням старшин, “відповідно до військового вироку, багатьох скарано смертю, а іншим вуха й носи врізані”), все ж з листопада, водночас із заворушенням запорожців, розпочалися хвилювання в окремих лівобережних полках. За даними бужинських сотника й отамана, “повстало багато голяків і неімущих людей, полковників і сотників і осавулів не слухають і говорять: ми їх повбиваємо і майно їх заберемо”.

Однією з причин громадянської війни послужили прорахунки нового гетьмана у внутрішній політиці. По-перше, розуміючи необхідність збереження міцної гетьманської влади (сам на початку вересня кілька разів висловлював думку про необхідність тримати Військо Запорозьке у суворій дисципліні: “...А Військо Запорозьке без страху бути не може”), І.Виговський заради підтримки в старшини на Корсунській раді визнав верховенство старшинської ради. “При небіжчику Богдані Хмельницькому, — заявив він старшині, — ради і поради проміж нами ніякої не бувало; і нині ви мене обрали гетьманом, і я без вашої військової поради жодних справ не чинитиму”. Проголошення курсу на розбудову старшинської (олігархічної) республіки вело до послаблення центральної влади, а відтак — до посилення на місцях самовладдя старшин і анархо-охлократичних настроїв серед поспільства.

По-друге, новий гетьман знехтував традиційними “свободами і вольностями” запорозького й городового козацтва, поширив практику оренд, не вів боротьби зі збільшенням поборів. Зроблена була також украй необачна спроба частково відновити шляхетське землеволодіння на терені південних лівобережних полків (у Полтавському полку соратник гетьмана, київський підкоморій Юрій Немирич одержав маєтки). Намісник І.Виговського Тимофій Прокопович у Полтавському й Миргородському полках став конфісковувати в козаків і міщан “маєтності”, чинити над ними розправи й в усіх містах “понаставляв панів”.

По-третє, пішовши на послаблення гетьманської влади, не маючи міцної опори серед козацтва й більшості старшини, І.Виговський у складних ситуаціях виявляв постійні вагання й надмірну обережність у підході до розв’язання питань, що вимагали негайних і рішучих дій, і водночас — брак політичної гнучкості й виваженості там, де вони були особливо необхідні. Вживані заходи не пом’якшували обстановки, а ще більше її ускладнювали, внаслідок чого гетьман втрачав довіру й підтримку навіть у своїх прихильників. Відомий польський дипломат Станіслав Казимір Беньовський на початку 1658 р. повідомляв до Варшави, що І.Виговський “у всіх у ненависті”. Саме неспроможність самотужки розв’язувати проблеми соціально-політичного життя держави

спонукала його шукати вихід в опорі на зовнішньополітичні сили, що обернулося трагедією і для нього як політика, і для України.

Нарешті, важливим фактором, що сприяв визріванню громадянської війни та її розвитку стала політика російського й польського урядів в українському питанні. Намагаючись послабити козацьку Україну й підпорядкувати її своїм інтересам, як перший, так і другий робили ставку на розкол національно-патріотичних сил, вербування прихильників та нацьковування козацтва й козацьких низів на старшину. Наприклад, влітку 1657 р. таємна нарада польських політиків вирішила домагатися того, щоб *"чернь настроювати проти старшини, вказуючи їм, що більше зазнають лиха від козаків, ніж від ляхів..."* Названі причини зумовили спалах громадянської війни,

що започаткувала руйнування Української держави.

§2. Полтавська трагедія. Укладення Гадяцького договору

Антигетьманський рух, очолюваний Якушем Клишенком, спалахнув у жовтні на Січі. Його ініціаторами виступили обездолені козаки, котрі, за свідченням кошового Якова Барабаша, не мали ні самопала, ні одежі, ні харчів, вихідці, переважно, з Миргородщини. Хоча воно було придушено, а Я.Клишенка схоплено в Кременчуці, виступи запорозького козацтва не припинилися. Мабуть, з початку листопада їх очолила вже січова старшина під проводом кошового Я.Барабаша, котра вирішила заявити про претензії Запорозжя на провідну політичну роль у житті держави. Чи не тому Я.Барабаш носив титул не "кошового отамана", а "кошового гетьмана", щоб у такий спосіб піднести значущість Запорозжя? Не маючи сил відкрито виступити проти І.Виговського, старшина вирішила заручитися підтримкою Москви, куди відправила посольство.

Чого домогалися запорозькі козаки й старшини? По-перше, прагнули утвердити принцип обрання гетьманів із запорозьких "природжених і заслужених козаків" на генеральних військових радах, які мали провадитися на Запорозжжі, де *"у нас столиця Запорозька"*; по-друге, хотіли усунути від

влади І.Виговського, генеральних старшин і полковників, котрими було невдоволене Військо Запорозьке; по-третє, добивалися непорушності козацьких "вольностей і свобод" (права ловити в річках рибу, виробляти й продавати горілку, чинити виправи проти татар та ін.), скасування поборів, припинення зловживань з боку старшин, виплати платіі козакам за службу у війську тощо.

Водночас у їхніх діях виразно окреслилися тенденції, що загрожували збереженню самостійності Української держави. Западливі запорозькі послы схиляли російський уряд до того, щоб провести генеральну раду для обрання гетьмана, погоджувалися на обмеження прерогатив гетьмана в зовнішній політиці та надіслання до українських міст воєвод із залогами й утримання їх за рахунок збору місцевих податків, просили, щоб цар заслав І.Виговського, Г.Лісницького та інших дорадників гетьмана.

Поділяємо думку М.Грушевського, що в даному випадку спостерігалася *"підпорядкування всяких інтересів українського життя планам московського бюрократизму і централізму. Безпосередня демократія, перенесена з обстановки походного табору в практику Січі, хоче заволодіти городовим життям, розірвати всяку тяглість і безпереривність влади (вимога щоб гетьмани, генеральна старшина і полковники віддавали всі державні акти, всі символи влади раді — з тим, щоб вона з своїх рук віддавала їх новим функціонерам)".* Всупереч умовам договору 1654 р., російський уряд прихильно прийняв запорозьке посольство й відправив його з царською грамотою Я.Барабашу та запорозькому козацтву, в якій визнавав Запорозьку Січ військово-політичною одиницею, а також повідомляв про надіслання в козацьку Україну свого представника, ржевського намісника, окольничого Богдана Хитрова для проведення генеральної ради в Переяславі, щоб залагодити конфлікт усередині Війська Запорозького. Він також отримав наказ добиватися від гетьмана згоди на прибуття воєвод із залогами до Чернігова, Ніжина, Переяслава та інших міст; зібрані податки належало використовувати для утримання козаків і російських вояків, котрі перебували на залогах; росіянам мали бути повернуті Бихів і Чауси; козакам не дозволялося займати Вільно, Троки, Оршу, Мінськ, Борисів, Гродно й інші міста; вимагалася підтвердити договір 1654 р.; не дозволялося підписуватися "вільним підданим", а тільки "підданим" та ін.

У грудні рух запорозького козацтва знайшов підтримку з боку частини козаків Полтавського полку, що, як справедливо зауважив М.Грушевський, *"був тісно зв'язаний з Запоріжжям — економічними і промисловими зв'язками, і запорозькі настрої завсіди тут відбивалися... Полтавці з січовиками жили як брат з сестрою"*. Перехід до рук Ю.Немирича міст Кобиляки, Кишеньки, Білики, Переволочна і Санжари та свавільні дії гетьманського намісника Т.Прокоповича, по-перше, занепокоїли козаків імовірною загрозою відновлення дореволюційних порядків; по-друге, обурили полкову старшину,

очолювану М. Пушкарем, оскільки ігнорувалися її повноваження. Полковник належав до ветеранів революції, був близьким соратником Богдана Великого, користувався помітним впливом серед старшин і козаків. Маючи, за словами літописця Самійла Величка, до І.Виговського *“особливу антипатію та недоброхітство”*, він вирішив добиватися його усунення, плекаючи надію перехопити булаву. Тому з початком 1658 р. Пушкар висувається, поряд із Я.Барабашем, у керівники антигетьманської опозиції.

Яку внутрішню та зовнішню політику провадив гетьман в умовах зародження й розвитку опозиційного руху? Складається враження, що він або недооцінював масштаби його небезпеки, або не наважувався, як це не вагався робити в подібних випадках Б.Хмельницький, вдатися до рішучих дій. Добившись арешту Я.Клишенка, І.Виговський провадив пасивну політику економічної блокади Запорозжя. Є свідчення С.К.Беньовського, що лише в грудні 1657 р. ним було організовано каральний похід проти Січі силами козаків кількох полків. Він завершився визнанням запорожцями гетьманської влади, обранням ними лояльного до І.Виговського кошового Папка (військового судді Папка Савича) та розташуванням у Кодак, Крилові й на Січі урядових залог.

До початку 1658 р. І.Виговський послідовно дотримувався зовнішньополітичного курсу, спрямованого на реалізацію державної ідеї. Укладений у середині жовтня 1657 р. договір зі Швецією передбачав визнання Карлом X незалежності України із включеними до її складу Західним регіоном (до Вісли), а також територіями Берестейського і Новгородського воєводств. Під час переговорів із С.К.Беньовським досягається угода про перемир'я, за якою лінія розмежування мала проходити по р.Горинь. Українські залоги зайняли Полонне, Старокостянтинів, Ізяслав, Острог, Гощу, Степань, Межиріччя, Корець і Меджибіж. Гетьман рішуче протестував проти захоплення литовськими корогвами Пінського повіту. Велися переговори з Кримом про укладення нового договору, а також підтримувалися дипломатичні зносини з Варшавою.

Старшини разом із гетьманом успішно протидіяли намірам росіян обмежити державну самостійність козацької України. Так, вони рішуче виступили проти “пунктів” Москви (поділяємо міркування Андрія Яковліва, що вони існували насправді, хоча їхня редакція, котра поширювалася в Україні восени 1657 р., мала “пункти”, яких там не було, зокрема, про скорочення чисельності козаків до 10 тис. осіб та ін.), які передбачали надіслання воєвод із залогами та їх утримання за рахунок місцевих прибутків, збір коштів до російської скарбниці тощо. На Корсунській раді в жовтні 1657 р. було вирішено за вольності *“стояти всім разом заодно, щоб нічого у них не відняти”*. Полковники І.Богун, М.Зеленський та ще один (невідомий) відверто висловили своє обурення політикою російського уряду.

На жаль, з другої половини січня 1658 р. в політиці І.Виговського щодо Росії намітилися негативні тенденції. Дізнавшись про прихильний прийом

Москвою посольства Я.Барабаша та його відправлення з царською грамотою (один із послів, Михайло Стринжа (Іванов), у своїх листах до запорожців, козаків і старшин розповсюджував фальшиві чутки, начебто цар підтримує їх, дозволив провести раду на Солониці й надішле військову допомогу), гетьман заметушився й став запобігливо шукати підтримки з боку Росії. Це засвідчила його зустріч (разом з Г.Лісницьким та І.Богуном) у кінці січня 1658 р. в прикордонному місті Костянтинові з путивльським воєводою Микитою Зюзіним. Гетьман намагався виправдатися, що він не зрадник, і всіляко переконував співрозмовника в своїй вірності Москві, запрошував Олексія Михайловича приїхати з патріархом до Києва, висловив бажання відвідати Москву й порадити, як утримувати Військо Запорозьке "по їх волі".

Далі — більше! Зазнавши невдачі в проведенні незначними силами каральної операції проти М.Пушкаря (послані близько 1,5-2 тис. козаків і сербів-найманців під проводом полковників І.Богуна та Івана Сербина на початку лютого були розбиті неподалік від Диканьки козаками Полтавського полку й запорожцями), І.Виговський після чергового обрання себе гетьманом у третій декаді лютого на представницькій раді в Переяславі та складеної в присутності Б.Хитрова присяги цареві погодився прийняти всі вимоги росіян. Зроблені ним застереження, що остаточно питання про надіслання воєвод, збір податків та ін. будуть з'ясовані після його візиту до Москви, принципового значення не мали. А відряджені в кінці березня-першій декаді квітня посольства Г.Лісницького та І.Богуна й Прокопа Бережицького мали доручення клопотатися перед царем про надання допомоги у втихомиренні Запорозжя й Полтавського полку; а також надіслання комісарів із військовими підрозділами для складання 60-тисячного козацького реєстру та перепису міщан, млинів й оренд для налагодження збирання податків до скарбниці. Г.Лісницький повідомив також росіян про згоду гетьмана на прибуття воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова й Миргорода, зауваживши, що коли б цар *"велів і в інших містах бути своїм воєводам, то у Війську було б далеко краще й спокійніше..."*

Так І.Виговський та його однодумці припустилися великого політичного прорахунку. Виявившись неспроможними розв'язати соціально-політичний конфлікт власними зусиллями, вони, всупереч умовам підтвердженого в лютому 1658 р. договору 1654 р., стали на шлях, проторений Я.Барабашем і М.Пушкарем: звернулися по допомогу до Москви. Цілком зрозуміло, що російський уряд не міг не скористатися чудовою нагодою для зміцнення своєї присутності в козацькій Україні й істотного обмеження її суверенітету. Було обрано тактику виважених і обережних дій, спрямованих на загострення соціально-політичних суперечностей, розкол еліти й поширення міжусобиць, послаблення гетьманської влади, формування "проросійської партії" серед різних прошарків населення.

Саме з цих міркувань російський уряд однозначно не підтримав І.Виговського, а провадив курс "нейтралітету" між обома політичними силами, приглядаючись, на кому зробити остаточний вибір, що провокувало загострення політичної боротьби. Прикметно, що навіть московські воєводи не могли второпати, кого все-таки підтримує уряд. Так, ще в останній декаді травня 1658 р. Г.Ромодановський запитував царя, чи слід допомагати повстанцям "ратними людьми", а белгородський воєвода Хилков намагався з'ясувати в уряді, чи посылати військову допомогу М.Пушкарю та Я.Барабашу. Уже 13 квітня вийшов царський указ про направлення воєвод до Білої Церкви, Ніжина та інших міст. Призначений київським воєводою боярин В.Шереметьєв одержав розпорядження організувати складення реєстру й збирання податків для царської скарбниці (передбачалося провести перепис селян і міщан, їхніх повинностей і податків та оренд).

Керівники опозиції розцінювали лояльне ставлення Москви як підтримку їхніх дій, тому з березня різко активізували боротьбу проти гетьмана. На Січі зміщується Пашко й кошовим обирається однопумець Я.Барабаша Шекурка. В другій половині березня на раді козаків Миргородського полку полковником обирається прихильник М.Пушкаря Степан Довгаль. Водночас стрімко наростає соціальний рух. На Лохвиччині селяни Жабкова, Шмигліва й Бербеницька знищили родину власника цих сіл, шурина гетьмана Івана Боклевського; в Луці — шляхтича Грушину. Вчиняються напади на маєтки І.Виговського та Ю.Хмельницького. Під час просування загону повстанців Івана Донця (в минулому козацького полковника) з Миргороду до Лохвиці було вбито двох сотників і трьох челядників Г.Лісницького. Серед повстанців поширюється ідея проведення чорної ради й визріває задум організувати похід на Чигирин. Антигетьманський і соціальний рухи спроквола переросли в громадянську війну, у вир якої весною і влітку 1658 р. втягнулися десятки тисяч мешканців Лівобережної України. Відповідальність за її спалах несуть як гетьманський уряд, так і керівники опозиції. Вона започаткувала процес руйнування козацької України, породжений соціально-політичною боротьбою, міжусобицями угруповань еліти й агресією сусідніх держав, що охопив її політичні інститути (насамперед державу, соціальну структуру суспільства та господарське життя) й призвів до жахливого спустошення й збезлюднення Правобережжя.

І.Виговський, слушно підозрюючи Москву в нещирості й віроломстві, поживавлює переговори з ханом та польським урядом. У кінці лютого - на початку березня укладається українсько-кримський договір, що передбачав надання гетьманові допомоги військом проти внутрішньополітичної опозиції. Складніше розвивалися взаємини з Річчю Посполитою, у правлячій верхівці якої з'явилася група політиків, готових піти на значні поступки (познанський воєвода Ян Лещинський зазначав, що "козаки гідні нашої поваги за свою наполегливість у захисті своєї свободи", тому, на його думку, навіть коли б козаки

“вимагали для себе окремої провінції, я б не дуже сперечався — аби тільки вони були від нас залежними”). Українська еліта, одначе, давала зрозуміти Варшаві, що воліла б укласти договір не про визнання свого підданства, а про союз із Польщею, зберігаючи незалежність на зразок Швейцарії чи Голландії.

У першій половині квітня на Лівобережжі з'явилися татарські загони (чисельністю близько 6 тис. осіб) під проводом Карач-бея, після чого І.Виговський розпочав підготовку до походу проти повстанців, з яких М.Пушкар уже формував військо. За даними С.Величка, полковник *“зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та киї, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця”*. В середині травня, зібравши полки, гетьман виступив у похід проти Полтавського полку. Залучення татар до походу викликало невдоволення серед старшин і козаків, значна частина яких намагалася уникнути участі в ньому. Під час розмови з російським послом, стольником Петром Скуратовим гетьман зауважив, що *“багато пристають до Пушкарєвих задумів, і котрі полковники пішли зі мною, з ними мало людей — інші не хочуть йти, і коли б я не пішов [походом] — всі б приєдналися до Пушкарєвого задуму”*.

В третій декаді травня до М.Пушкаря з'явився російський посол, стольник Іван Алфімов з вимогою припинити повстання й порозумітися з гетьманом. Попередження від нього отримали також Я.Барабаш і С.Довгаль. Стурбований наближенням татар і полків І.Виговського, полтавський полковник відмежувався від дій *“свавільників”* загону І.Донця. Навіть очоливши повстання, він не поділяв соціального радикалізму мас, який часто-густо виливався в охлократично-анархічні пориви. Як розповідали послы І.Виговського в Москві, *“нині він цьому бунту і сам не радий, і радий би втихомиритися та не може від того відстати, що збивають його Стринжа і Донець”*. 24 травня М.Пушкар та Я.Барабаш звернулися до гетьмана з листом, прохаючи вибачення за вчинені перед ним провини, відіслання орди й припинення воєнних дій (*“... щоб за нашою ворожнечою не розливалася невинно християнська кров, а ми назавжди будемо у послуху у тебе, як і інші полковники”*). З'явилася можливість уникнути подальшого кровопролиття. Однак, мабуть, через жадобу помсти, І.Виговський нею не скористався. 26 травня він висунув вимогу повної капітуляції ватажків повстання без гарантій збереження їм життя, не кажучи вже про посади (*“приїжджайте обидва до Війська і тут всі свої визнайте провини”*).

Оскільки М.Пушкар і Я.Барабаш відмовилися скласти зброю, в околицях Полтави розпочалися бої, що супроводжувалися руйнуванням поселень і захопленням їхніх мешканців у яsir (така доля спіткала Броварки, Білики, Решетилівку та ін.). Приймаючи 24 травня російського посла Скуратова, І.Виговсь-

кий піддав гострій критиці політику Москви щодо України: *"... наших правах так має бути: ні полковникові, ні комусь іншому грамоти не повинні даватися, всім править один гетьман. А ви поробили усіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві і від тих грамот піднялися бунти"*. 28 травня гетьман став у долині Полузор'є за 10 км від міста, де розгромив висланий М.Пушкарем роз'їзд. Через кілька днів, залишивши в долині два полки німецьких піхотинців, він наблизився до Полтави й розташував обоз на обширі від пагорбу (між селами Жуки та Рибці, де зупинився сам) до Жученкового Байрака.

Звідси до обложених вирушило посольство в складі генерального судді Федора Лободи й полковника М.Зеленського з вимогою капітулювати. Затримавши його, полтавський полковник вислав своїх послів, засвідчуючи готовність припинити боротьбу, але за умови відіслання татар. Тоді гетьман пригрозив, що візьме Полтаву приступом. Не виключено, що М.Пушкар хотів здатися, але його з міста *"не випустили полтавського полку козаки і запорожці"*. Тоді він вирішив завдати раптового удару по табору І.Виговського. Сміливою атакою в ніч на 10 червня полтавський полковник (за деякими даними, не без допомоги іркліївського полковника Філона Джеджалія, з котрим було досягнуто угоди про спільні дії проти І.Виговського) захопив обоз із гарматами, військовим спорядженням та фуражем. Відмовившись від переслідування полків гетьмана, він припустився фатального прорахунку. Його вояки кинулися грабувати майно й пиячити, втративши боєздатність і пильність.

Тим часом І.Виговський зупинив утікачів, дав лад полкам, з'єднався з татарами й ударив, за словами С.Величка, *"на несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі ..."* Заскочені зненацька, повстанці все ж таки вчинили затятий спротив. Я.Барабані із запорожцями прорвався до Полтави, а звідтіля подався до російського кордону. Решта — майже всі полягли. За визнанням Г.Лісницького, *"і страшно згадати — 15 000 труп християнського міжусобного полягло"*. За одними даними, М.Пушкар поліг у бою і його голову принесли переможцю, за іншими — потрапив до полону й за наказом гетьмана йому відрубали голову, яку насадили на спис і возили по полках. Частину полонених гетьман звелів розстріляти, інших — віддав татарам у ясир.

Наступного дня І.Виговський, не *"без спротиву"* ввійшов до Полтави й розпорядився полтавських козаків *"усіх вирубати, а жінок і дітей, і міщан, і мужиків усіх віддав татарам"*, саме ж місто — зруйнувати. Татарам було дозволено грабувати міста й села аж до р.Сула, а їхніх жителів брати в ясир, котрий звозився до Полузор'я під Стасівцями. Ця акція викликала обурення в козаків і старшини й за їхнім наполяганням гетьман послав кілька тисяч козаків до татарських мурз із вимогою звільнити бранців. Мурзи, побоюючись конфлікту, уступили. Прагнучи зміцнити свою владу, І.Виговський наказав стратити групу полковників і сотників, котрі не підтримували його політики.

Цей терор, за словами овруцького полковника (дядька гетьмана) Василя Виговського, *"в людях вчинив страх великий"*. Усього в перебігу каральної експедиції полягло близько 50 тис. осіб (переважно жителів Полтавщини), що стало першою, але, на жаль, не останньою великою трагедією соціально-політичної боротьби в українському суспільстві. Жорстокі розправи принесли протилежні від очікуваних результати: вони озлобили проти гетьмана значну частину населення Лівобережної України й спонукали його шукати підтримки в Росії, при тому, як з'ясували М.Грушевський і Ю.Мицик, не зламали спротиву опозиції й не привели до внутрішньополітичної стабілізації — згубне полум'я громадянської війни горіло й далі.

Повернувшись до Чигирин, І.Виговський очікував на результат переговорів відісланого з-під Полтави П.Тетері із С.К.Беньовським. Вони відбулися в першій половині липня в Межиріччі й завершилися ухваленням польською стороною найголовніших статей запропонованого українцями проекту майбутнього договору. Їх аналіз дає підстави говорити про відмову (можливо, з тактичних міркувань) угруповання гетьмана від реалізації державної ідеї. Адже козацька Україна мала повернутися до складу Речі Посполитої на правах автономії, значно обмеженішої за ту, що її передбачали навіть умови Зборівського договору 1649 р. Наприклад, особу на посаду гетьмана висував король, чисельність реєстрового козацтва (при збереженні за ним усіх свобод і вольностей) встановлювалася урядом, обходилися мовчанкою питання визначення лінії проходження кордону та ліквідації унії.

Дізнавшись про укладення попередньої угоди, І.Виговський у подальших переговорах намагався добитися від Варшави розширення політичних прав, що залишалися за козацькою Україною. На початку вересня Я.Лецинський у листі до короля нарікав на гетьмана за те, що той знову вимагає для України статусу на зразок Литви, а також права набирати в Польщі до війська німецьких вояків. На переконання познанського воєводи, українці хотіли б швидше бути незалежними союзниками, ніж з'єднаними з Річчю Посполитою в єдиний державний організм.

Заключний етап українсько-польських переговорів відбувся в другій декаді вересня неподалік від Гадяча, де стояв табором І.Виговський. Він проходив дуже складно, оскільки значна частина старшини й козацтва виступала проти повернення до складу Речі Посполитої. І.Виговський вагався, і, за свідченням учасника переговорів з польського боку Криштофа Перетяткевича, статті майбутнього договору разів із десять перероблялися. Чи не вирішальну роль у прийнятті гетьманом і старшинами остаточного рішення винести на обговорення генеральної ради питання розриву з Московією й укладення договору з Річчю Посполитою відіграла позиція Карач-бея, котрий усіляко схиляв до цього кроку І.Виговського. Рада відбулася 16 вересня й засвідчила існування принципово відмінних позицій сторін. Українська висунула програму з

22 пунктів, що передбачала створення в межах Речі Посполитої окремішнього “абсолютно Руського князівства” з Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського й Мстиславського повітів Великого князівства Литовського; скасування унії, повернення православній Церкві відібраних у неї церков, монастирів, майна, володінь та ін. Польська — погоджувалася на існування Руського князівства тільки в межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Дискусія зайшла в глухий кут, із якого начебто вивело, за даними В.Коховського, вчасно висловлене в напівжартівливій формі зауваження П.Тетері: *“Погодимося молодці з ляхами, будемо більше мати, бо покірне теля дві корови ссе”*. Після цього козакні поступилися й пристали на польську пропозицію. Так 16 вересня було розірвано Переяславсько-Московський договір й укладено Гадяцький.

За ним козацька Україна як “Руське князівство” (в тексті немає означення “Велике”) поверталася на правах формально рівноправного суб’єкта до “одного тіла, єдиної і неподільної Речі Посполитої”, але не як державна одиниця, а в абстрактній формі “руського народу”, рівноправного з польським і литовським у своїх свободах і кордонах, як це було напередодні 1648 р. Прикметно, що Руське князівство очолював не князь, а гетьман, котрий водночас виступав київським воєводою і першим сенатором. Влада гетьмана визначалася як пожиттєва, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король призначав гетьмана. За польським зразком утворювалися місцеві органи влади, відновлювалися дореволюційні суд і судочинство та адміністративно-територіальний устрій. Сенаторські посади могли обіймати лише особи православного віросповідання; для карбування грошей із зображенням королівської особи дозволялося відкрити карбівню. Руське князівство позбавлялося права на відносини з іншими державами; його збройні сили склалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців.

У царині соціально-економічних відносин поновлювалися феодальне землеволодіння, кріпацтво, всі повинності й податки селян і міщан, які існували на 1648 р.; лише козаки зберігали всі права й вольності, а по 100 осіб із кожного полку могли отримати шляхетство. У релігійно-культурній сфері проголошувалася свобода православного й католицького віросповідань (греко-католицьке підлягало ліквідації), гарантувалися права православної Церкви на терені етнічної України (куди сягала “мова народу руського”); дозволялося відкриття двох академій (з такими ж правами, що й Краківська) та без обмежень — середніх шкіл і друкарень.

Мабуть, наступного дня І.Виговський видав “Декларацію з певних пунктів комісії”, в якій роз’яснювалося, що чисельність козаків у 60 тис. осіб встановлена з огляду на сучасні обставини, щоб “чернь не перешкодила згоді з цього приводу”, а після завершення війни з Московією вона сягатиме 30 тис. осіб.

Тоді ж будуть виведені з Білорусії всі козацькі підрозділи, а тепер гетьман наказує козацьким залогам залишити терени Волині між Горинню й Случчу.

Таким чином, Гадяцький договір зводив нанівець державний суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад, адміністративно-територіальний устрій і судову систему; унеможлиблював досягнення незалежності й соборності (лише частина українських земель входила до князівства), ліквідовував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення запізнилися щонайменше на 100 років. Можна було б говорити про їхнє прогресивне значення в 1569 р. під час укладення Люблінської унії, та й то лише за умови об'єднання в межах Руського князівства, очолюваного руським князем, усіх етноукраїнських земель (разом із Великим князівством Литовським і Королівством Польським воно утворювало б триєдину федеративну державу Річ Посполиту). На час же укладення Гадяцького договору його умови становили великий крок назад, як порівняти їх зі змістом Переяславсько-Московського договору. Тому не поділяємо думки письменника й історика Валерія Шевчука, що "саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України". Насправді ж вищою політичною ідеєю українців виступала сформована ще Богданом Великим у першій

половині 1649 р. національна державна ідея, що
передбачала створення незалежної
соборної України.

§3. Українсько-російська війна. Конотопська перемога

Переконавшись, що російський уряд заграє з опозицією та намагається використати міжусобицю для зміцнення власних позицій в Україні, гетьман вирішив не допустити прибуття до міст воєвод із залогами й уведення російського війська. Розгромивши М.Пушкаря та Я.Барабаша, І.Виговський відкрито висловлював обурення прибуттям воєвод. "Тепер я із свавільниками сам упорався, — повідомив він П.Скуратову, — і мені воєводи і ратні люди не потрібні". Така позиція гетьмана знайшла

схвалення з боку значної частини старшин. Наприклад, І.Богун кричав П.Скуратову, що "нам воєводи не потрібні: жінок і дітей наших переписувати приїхали?" А особисто йому пригрозив: "...ти до нас у Чигирин воєводою їдеш? Живим від нас не виїдеш". Імовірно, в кінці першої декади липня на старшинській раді полковники заявили, що воєводам у містах не бути, "а бути їм полковникам по-старому без воєвод".

Протягом липня-серпня відбувалося неухильне погіршення українсько-російських відносин, чому сприяли політика російського уряду, втручання воєвод у внутрішньополітичне життя козацької України, їхнє прагнення контролювати дії гетьмана, а також брутальне ставлення до місцевого населення. Так, призначений київським воєводою В.Шереметьєв дозволив собі, як скаржився гетьман цареві, розсилати по містах "воєвод без ради з нами". Не без підстав І.Виговський дорікав П.Скуратову, що "вам потрібний такий гетьман, щоб взявши за [його] хохlach (чуб — авт.) і водити".

Насторожений прибуттям на допомогу гетьманові татар, російський уряд 16 червня відрядив в Україну військо на чолі з Г.Ромодановським. Аналіз інструкції останньому показує, що він повинен був, по-перше, добитися відіслання орди до Криму, а в разі відмови — надати допомогу військом М.Пушкарю (в Москві ще не знали про його поразку та смерть), а по-друге, в разі, коли гетьман здобуде перемогу над опозицією, не допустити її повного розгрому, щоб мати противагу І.Виговському. Тому Г.Ромодановський не лише прийняв з кількома сотнями козаків Я.Барабаша, а й фактично підтримував його дії проти гетьмана. Більше того, белгородський воєвода вчинив кричуще свавілля, привласнивши функцію усунення й призначення полковників. Наприклад, призначив своїм наказом на місце Петра Дорошенка прилуцького полковника Якова Воронченка.

Вступ російських підрозділів на терени України, підтримка Г.Ромодановським Я.Барабаша, скарги мешканців порубіжних міст на вбивства й грабежі, що їх чинили барабашівці та росіяни, надзвичайно стурбували І.Виговського й старшину. Негайно розпочалася мобілізація війська. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький, якому на допомогу прибув чернігівський полковник, зміцнював міста й готувався до боротьби з ворогом. У листах до царя та В.Шереметьєва гетьман вимагав припинення підтримки Я.Барабаша та його видачі й виведення російського війська. Російський уряд також занепокоївся й 23 липня та 12 серпня направив Г.Ромодановському накази негайно повернутися до Белгорода й відіслати Я.Барабаша до Києва на військовий суд. Хоча вони були із запізненням виконані, але вже не могли поправити ситуації.

21 серпня, наказавши взяти російського посланця Якова Портомоїна під варту, І.Виговський із своїми полками й татарами Карач-бея виступив у похід. Частина війська під проводом наказного гетьмана Д.Виговського попрямувала до Києва, щоб примусити В.Шереметьєва залишити столицю

України. Замість облоги ворожої залоги (це могло б змусити воєводу або відступити, або здатися) наказний гетьман, всупереч наказу І.Виговського, без належної підготовки 2 вересня розпочав наступ на Київ. Здійснивши наступного дня сміливу вилазку, В.Шереметьєв добився того, що українські полки ганебно відступили. Невдовзі російські підрозділи спалили Гоголів, Бровари, Баришпіль і Світильно. У другій половині вересня під Васильковом відбувся новий бій, в якому українці також зазнали поразки, а полковники І.Сербин та Д.Виговський потрапили до полону.

Тим часом І.Виговський переправився через Дніпро й, прямуючи на Гадяч, зупинився в Комишні, куди 9 вересня з'явився російський посол, дяк Василь Кикін. Підписок, що зустрівав його, заявив, що тепер вірогідно бути окремо Великій Росії — Великою Росією, а Малій Росії — Малою Росією. Посол зреагував на це дуже різко: за такі слова, мовляв, слід утинати язика, а "відірвану гілку (Малу Росію — авт.) до природного кореня — до Великої Росії приєднав Бог".

Наступного дня український табір пересунувся до Лишової Долини за Гадячем. 11 вересня гетьман прийняв російського посла, якому в гострій формі висловив невдоволення діями Г.Ромодановського та В.Шереметьєва й заявив, що за вчинені ними кривди Малій Росії *"ми будемо мстити і управлятися, поки нас стане! Так ми і за королів польських за права свої стояли і билися!"* 13 вересня до табору привезли відбитого в росіян у Гоголеві Я.Барабаша, якого Г.Ромодановський відправив під охороною до Києва. Під тортурами той визнав, що назвався гетьманом сам (*"хотів поспробувати свого щастя"*). Пізніше гетьмана-самозванця стратили. Уклавши 16 вересня договір із Річчю Посполитою, гетьман відпустив В.Кикіна, якому повідомив, що дає чотири тижні часу на те, щоб цар ужив відповідних заходів для виправлення заподіяних кривд, а якщо цього не станеться, *"будемо битися з кн.Ромодановським і з зрадниками нашими черкасами, що оселилися в нових городах"*.

Відмовившись від проведення наступальних дій (спроби українців і татар захопити Кам'яне та Олешню мали епізодичний характер; щоправда, татари сильно спустошили Олешницький, Хотмизький, Валковський і Карповський повіти), І.Виговський на початку другої декади жовтня розпустив військо, то більше, що частина полковників і сотників відкрито виступила за припинення воєнної кампанії, оскільки ворога немає, а татари грабують населення. Призначивши наказним гетьманом Г.Гуляницького, гетьман подався на Правобережжя. Не залишивши на українсько-російському кордоні сильних військових підрозділів, І.Виговський припустився серйозного прорахунку, оскільки російський уряд готував армію до наступу.

В кінці жовтня вона під проводом Г.Ромодановського вдерлася в Україну. Були захоплені й спалені Говтва, Миргород, Лубни та інші міста, пограбовано Лубенський Мгарський монастир. Так розпочалася українсько-російська

війна. На бік росіян перейшли зі своїми загонами противники гетьмана — полковники Кирик Пушкар (син М.Пушкаря), Іван Донець та Степан Довгаль. За словами С.Величка, *“нечестиві сини дейнеки, а разом із ними і слобідські козаки нападали, за дозволом Ромодановського, на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали, й руйнували, не без убивств, людей, і обертали все внівець”*.

Г.Гуляницький намагався організувати відсіч ворогові: велів наказному ніжинському полковнику Григорію Кобилецькому подбати про оборону полкового міста, підкреслював у листах жорстокість нападників: *“Москва наступає безбожна з свавільниками... все мечем і вогнем розорюють, церкви Божі палють і монастирі, священників і монахів і монахинь всіх під меч без всякого милосердя [пускають], а понад це над [пан]янками добрими дівицями і попада[ми] глум чинять, груди обрізають, і малих дітей не милують, образам святим очі вилупляють...”* Разом із П.Дорошенком і чернігівським полковником Оникієм Силичем Г.Гуляницький виступив проти Г.Ромодановського й біля Пирятина дав йому бій, який, утім, не виявив переможця. Воевода зачинився в Пирятині, а наказний гетьман із полками відійшов до Варви. Незабаром сюди підійшли росіяни й узяли українців в облогу. Невдовзі на допомогу Г.Гуляницькому з’явився з кількома полками наказний гетьман Іван Скоробагатко. Спалахнули жорстокі бої. 9 грудня переяславський полковник Тиміш Цицюра запропонував Г.Ромодановському такий варіант припинення воєнних дій: той знімає облогу Варви й відходить до іншого міста, де чекатиме на вказівки російського уряду, а вони присягнуть на вірність цареві. Воевода погодився й після присяги наказного гетьмана та старшин у ніч з 11 на 12 грудня подався на Лохвицю, а згодом, залишивши в місті сильну залогу, виїхав до Москви. Зі свого боку, Г.Гуляницький попрямував до Конотопа, спираючись на який, намагався утримати під контролем територію по лінії Конотоп-Ромни-Лохвиця. Від часу до часу під Лохвицею відбувалися сутички. Невдовзі в місті з’явилися нові російські підрозділи, очолювані князем Федором Куракіним.

Тим часом І.Виговський діяв украй невдало. Дізнавшись про наступ росіян, він вирішив захопити Київ. Оскільки операція була погано підготовленою, в боях 5, 6 і 8 листопада українці зазнали поразок. Замість того, щоб узяти місто в облогу, гетьман припускається політичного прорахунку: зустрівшись 9 листопада з В.Шереметьєвим, просить “государевої милості”, пробачення “вини” Війська Запорозького, а також засвідчує готовність відрядити посольство до Москви, відвести військо від Києва тощо. 19 листопада до київського воеводи з’явилася група старшин, яка за гетьмана і за все Військо Запорозьке присягнула, що припинить воєнні дії й залишиться під “великого государя високою рукою у вічному підданстві по-старому”. В універсалах до білоруського полковника Івана Нечая (до речі, він разом із полковником Денисом Мурашкою успішно наступав проти росіян у Могилівському, Оршанському,

Шкловському й інших повітах Білорусії), а також до лівобережних полковників гетьман наказував припинити воєнні дії й звільнити полонених. Виряджене до Москви посольство білоцерківського полковника Івана Кравченка мало заявити царю про вірність Війська Запорозького.

Є всі підстави вважати, що цей поворот І.Виговського становив політичний маневр, щоб запобігти розгортанню війни у не вигідний для України час. Він був зумовлений, як з'ясувала Т.Яковлева, наступом Г.Ромодановського, невдоволенням серед старшин та браком військової допомоги з боку Речі Посполитої. І все ж обставини не були настільки загрозливими, щоб іти на формальне прийняття вимог Москви й визнання "провин" Війська Запорозького. Подібні кроки гетьмана, по-перше, свідчили про слабкість його позиції у відстоюванні українських інтересів; по-друге, вносили сум'яття в лави старшин і козаків, котрі підтримували гетьманський курс на захист "свобод і вольностей" України від зазіхань Москви; по-третє, сприяли зміцненню опозиції, котра орієнтувалася на підтримку Росії, оскільки не вона, а гетьманський уряд визнавав свої "провини". Невипадково І.Кравченко в кінці 1658 р., ведучи переговори в Москві, порушив питання про необхідність переобрання гетьмана (*"Виговського за гетьмана у майбутньому мати собі не хочуть"*). Цар дозволив провести військову раду в Переяславі 1 лютого 1659 р.

В грудні І.Виговський відрядив посольства І.Груші до Криму, а А.Ждановича до Польщі з проханням надіслати військову допомогу. Дочекавшись підходу в другій половині грудня 4-5 тис. жовнірів під проводом обозного коронного Анджея Потоцького й маючи відомості про наближення татар, на початку 1659 р. гетьман переправився на Лівобережжя. 23 січня в Переяславі відбувся прийом російських послів — піддячого Фірса Байбакова і майора Григорія Булгакова, котрі привезли царську грамоту з розпорядженням провести в присутності російських уповноважених генеральну раду для обрання гетьмана. І.Виговський відмовився її скликати (мовляв, росіяни мають задум *"упіймати його гетьмана і голову відсікти чи язик вирізати"*), а також різко засудив політику Москви в Україні, заявивши, що присягав цареві бути в підданстві, а *"не на тому, щоб перебувати московським воєводам у містах і щоб москалям панувати: ніколи цьому не бувати"* й *"краще бути в підданстві чи в полоні в турка, а ніж у москалів"*. На таких же позиціях перебувала більшість старшин. Дещо раніше російським послам довелося вислухати чимало гострих докорів з боку Г.Гуляницького, котрий підкреслював, що *"посилає государ, наче бажає миру, але безупинно війська свої на нас із свавільниками надсилає, і багато міст спалили і висікли, взявши за присягою, і наруги над християнами, і над жінками, і над дітьми нехристиянські чинять гірше турків і жидів; ліпше бути в турка, а ніж у москалів"*.

26 січня І.Виговський разом із татарами виступив до Лохвиці. Цього ж дня було вчинено нову й знову невдалу спробу оволодіти Києвом. По дорозі геть-

ман відпустив російське посольство й послав царю листа, повідомляючи про своє повернення в підданство короля. Направивши для облоги Лохвиці підрозділи на чолі з Ю.Немиричем, сам він подався до Миргорода й після переговорів із С.Довгалем схилив останнього на свій бік. Звідси І.Виговський продовжив похід до Зінькова, де перебувала сильна залога росіян і козаків полковника Івана Силки, й узяв місто в облогу. В середині березня він прийняв російського посла, піддячого Григорія Старкова, через якого висунув російському уряду вимогу, щоб той вивів війська й залоги з усіх українських міст, включно з Києвом. Розіслані гетьманом підрозділи оволоділи Гадячем, Лютенською, Рашівкою та іншими містами. На жаль, гетьман дозволив татарам брати в яsir мешканців поселень, вороже налаштованих до нього, й наказав розпочати переселення на Правобережжя частини мешканців Полтавського і Миргородського полків. Після старшинської ради, що затвердила "Нові пункти" до умов Гадяцького договору й відрядила посольство до Варшави, 27 березня гетьман виїхав у Чигирин. "Сіверському гетьману" Г.Гуляницькому було наказано на чолі Ніжинського і Чернігівського полків (близько 4 тис. вояків) укріпитися в Конотопі, щоб заступити шлях імовірному наступу росіян.

Тим часом російський уряд вдається до спроб замиритися з козацькою Україною. 17 лютого боярину й наміснику казанському Олексію Трубецькому видається таємний наказ вступити в переговори з І.Виговським і погодитися на укладення договору на основі статей Гадяцької угоди ("на тѣх статях договор учинить"). Як установила Т.Яковлева, виконання цього наказу було зірвано спротивом воєвод, котрі покладалися на аргумент сили. Так, В.Шереметьєв у кінці березня спалив Гоголів, а на початку квітня переконував Москву не вірити українцям, бо "що не говорять, у всьому брешуть", а сам О.Трубецькой готувався не до переговорів, а до наступу. 5 квітня на чолі 40-тисячного війська він залишив Путивль і 8 квітня захопив Костянтинів. 9 квітня до нього з'явився визнаний ще Г.Ромодановським наказним гетьманом кошовий Іван Безпалый, якого до скликання генеральної ради воєводи уповноважили титулуватися **"гетьманом Війська Запорозького"**.

20 квітня російське військо рушило на Конотоп. Через день під Смілим послані Г.Гуляницьким сотні завдали удару по ворожому обозу. 30 квітня О.Трубецькой з'явився під містом. Наступного дня до нього прибули з Лохвиці полки під проводом Ф.Куракіна. Спроба схилити сіверського гетьмана до здачі Конотопа зазнала невдачі. Його захисники повідомили, що "сіли на смерть, а міста не здадуть". Г.Гуляницький зумів організувати чудову оборону, поєднуючи відбиття приступів із проведенням сміливих вилазок (перша з них відбулася 6 травня). 8 травня російське командування провело генеральний штурм, який тривав ніч і день і завершився повним провалом: росіяни втратили вбитими — 514, покаліченими — 386 і пораненими — 2594 вояка. Тим часом ніжинський полковник Василь Золотаренко став зосереджувати в Борзні

козацькі сотні та загони татар. Щоб убезпечити себе від їхнього удару, 12 травня О.Трубецької направив проти них частину війська під проводом воєводи Петра Скуратова. В бою біля с.Красне українці зазнали поразки й відійшли до Борзни, під стінами якої вчинили затятий спротив. Росіяни відступили. 18 травня захисники Конотопа успішно відбили другий приступ ворога. У зв'язку з тим, що В.Золотаренко вчинив раптовий напад на російський обоз, 22 травня головнокомандувач вислав проти нього військо під проводом Г.Ромодановського і П.Скуратова та козацьких полковників Григорія Донця й І.Силки. Під стінами Борзни відбувся бій, в якому українці й татари знову зазнали поразки. Росіяни здобули місто штурмом, *"висікли і спалили... ввіймали численний полон козацьких і міщанських жінок і дітей чоловічої статі і жіночої і хлопців"*. 4 червня Г.Ромодановський, П.Скуратов і Г.Донець вирушили до Ніжина й через день розбили на його околиці сотні І.Скоробагатька, котрий потрапив до полону. Місто було захоплено. Тримався й далі Глухів, що його облягав князь Григорій Долгорукий (зрештою, уклавши з глухівчанами перемир'я, 25 червня князь відступив).

З середини червня становище обложених у Конотопі різко погіршується. Постійні обстріли міста й укріплень та приступи завдали його оборонцям значних втрат. 24 червня Г.Гуляницький повідомляв І.Виговському: *"... сил наших не вистачає, такі тяжкі і дуже складні для нас кожного дня і ночі приступи і здобування до нас чинять..."* Обложених терзав жорстокий голод, мучила спрага (в місті була тільки одна криниця). Хоча конфіскували продовольство у заможних міщан, все ж його катастрофічно не вистачало. За визнанням полоненого росіянами конотопського козака, *"багато людей з нестачі води і з тісноти пухнуть і вмирають"*. Про це ж писав гетьману Г.Гуляницький: *"...воду у нас віднято... куль вже не маємо, чим боронитися, живності в козаків немає ж, коні всі здохли ..."* Оскільки серед міщан поширювалися настрої скласти зброю, сіверський гетьман установив за ними пильний нагляд і заборонив збиратися разом більше 2-3 осіб. Він закликав козаків і міщан триматися з усіх сил, запевняючи, що ось-ось на виручку прибуде І.Виговський.

Нарешті в середині червня на чолі 20 тис. козаків, найманців і жовнірів А.Потоцького гетьман вирушив на допомогу обложеним. Разом із ним були татари Карач-бея. В третій декаді червня біля Говтви вони цілковито розбили полк І.Силки та підрозділи росіян (усього близько 4 тис. осіб). Очікуючи на підхід хана з ордою, гетьман просувався повільно. Пройшовши Биків, Галицю й Ічню, він зупинився на Крупич-полі, де 4 липня до нього на чолі 30 тис. татар приєднався Мехмед-Гірей. Уклавши новий воєнно-політичний договір, вони виступили до Конотопа. З обозу біля с.Тинниці союзники послали розвідувальний загін, який 7 липня провів бій із росіянами біля с.Соснівка на переправі через р.Куколка за 12 км на південний захід від Конотопа. Ранком наступного дня (у вівторок) О.Трубецької відрядив для її захисту близько 15-20 тис. вояків.

На світанку 8 липня гетьман з основними силами (30-35 тис. осіб) вирушив до Соснівської переправи, а хан із добірною кіннотою (15-20 тис. осіб), як довів А. Бульвінський, подався в обхід не через околиці Попівки, а через урочище Пуста Торговиця, розташоване за 7 км на схід від Соснівки. Битва розпочалася після 14 год. атакою росіян на українські позиції на лівому березі Куколки (ймовірно, на околиці Саранівки). Чинячи затятий спротив, українці поволі відходили вздовж русла р. Торговиця до Пустої Торговиці. Тим часом Мехмед-Гірей завдав сильного удару росіянам з тилу. За образним висловлюванням С. Величка, *"наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського..."* Росіян охопила страхітлива паніка й лише незначній їх частині вдалося врятуватися. За визнанням гетьмана, їх гнали аж до Конотопа, й *"густо поля встелили трупом і рідко [хто] втік до таборів"*. Втрати росіян убитими, пораненими й полоненими становили близько 14-16 тис. осіб (дані О. Трубецького про втрати в 4,7 тис. осіб є явно заниженими). До полону потрапили князі Семен Пожарський, Семен Львов, двоє Бутурліних та ін. Втрати українців і татар разом сягали близько 3-4 тис. осіб (дані про 10 тис. осіб є перебільшеними).

9 липня Мехмед-Гірей наказав стратити більшість полонених. Цього ж дня він разом із гетьманом вирушив до Конотопа, де О. Трубецький готував залишки війська до відступу під захистом табору. Після заходу сонця росіяни вирушили до переправи через р. Єзуч. Помітивши цей маневр, Г. Гуляницький сміливо атакував противника й відбив значну частину обозу, включив з 7 гарматами, 12 возами з ядрами й чималим продовольством. Вночі підійшла кіннота І. Виговського й Мехмед-Гірея. Українці вдарили на російський табір і розірвали його. В запеклому бою гетьман мало не загинув (одного разу ядро відірвало коневі, на якому він сидів, ногу, згодом його було поранено в ліву руку). Брак піхоти, що не встигла підійти, не дозволив закріпити успіх, і росіяни витиснули українців з табору. О. Трубецький переправив військо через Єзуч і, переслідований протягом трьох днів українцями й татарами, попрямував на Путивль, куди дістався 20 липня.

Завдяки залізній стійкості захисників Конотопа та блискуче проведеній операції українсько-кримські війська добилися великої перемоги. Вона приголомшила правлячі кола Росії. За визнанням російського історика С. Соловйова, *"цвіт московської кінноти, котра здійснила щасливі походи 54-го і 55-го років, загинув протягом одного дня..."* Ніколи після цього цар московський не був у змозі вивести в поле такого сильного ополчення. В жалобній одежі вийшов Олексій Михайлович до народу й жах напав на Москву".

§4. Прихід до влади Юрія Хмельницького. Чуднівська кампанія й укладення угоди з Польщею

Безсумнівно, здобута під Конотопом перемога відкрила перспективу для успішного завершення війни й припинення внутрішньополітичної боротьби. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. Чому? Основна причина полягала у вкрай негативній реакції переважної більшості старшин (включно із соратниками І.Виговського) на позицію Польщі щодо ратифікації Гадяцької угоди та “Нових пунктів”, ухвалених березневою радою під Зіньковом. Вони передбачали приєднання до Руського кня-зівства Волинського, Подільського й Руського воєводств, встановлення 60-тисячного реєстру, скасування наданих магнатам і шляхті без згоди гетьмана володінь та урядів, ліквідацію унії, заборону діяльності єзуїтів у Брацлавському, Київському й Чернігівському воєводствах та ін. Порушувалося клопотання про відновлення монархічної форми правління — спадкового гетьманату. *“Щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті його милості пана гетьмана, — читаємо в “Нових пунктах”, — щоб без жодних виборів рідний брат його милості — його милість Данило Виговський... де-факто успадкував Велике гетьманство і Київське воєводство, а третій брат його милість Костянтин Виговський успадкував би пільне гетьманство...”*

Варшава, засліплена імперськими амбіціями, відхилила “Нові пункти”. До гетьмана виїхав К.Перетяткевич, щоб добитися його згоди на запропонований поляками варіант Гадяцького договору. Коли на початку травня І.Виговський довідався про позицію Речі Посполитої, то відразу ж зрозумів критичність свого становища (за словами К.Перетяткевича, він промовив: *“... зі смертю приїхав і смерть мені привіз”* — і при цьому заплакав). Хоча старшинська рада, попри неприховане обурення (*“всі начебто змовившись, промовили: “Але ж вже з обох сторін присягнули!”*”), й ухвалила поступитися, авторитет гетьмана впав настільки, що навіть його батьки та брат Данило на знак протесту залишили гетьманський двір.

22 травня вихолощений текст Гадяцької угоди був ратифікований сеймом. Територія князівства Руського обмежувалася Брацлавським, Київським

і Чернігівським воєводствами; чисельність реєстру становила 30 тис. козаків; унія залишалася й та ін. Це означало повний крах політики І.Виговського, спрямованої на розв'язання української проблеми шляхом перетворення Речі Посполитої у федерацію трьох рівноправних народів. Щоб якось згладити неприємне враження старшини від змісту угоди, їй було зроблено подарунки: гетьман отримав Любомське й Барське староства, група старшин — маєтки, а понад 30 осіб — шляхетство. Однак звичаєве право й иаріжні принципи соціальної організації козацтва стояли на перешкоді виділенню з-поміж нього верхівки, котра володіла б феодальними маєтками. Так, у трактаті анонімного автора "Незгоди і заколот козацький після пактів 1659 р." (літо 1659 р.) відзначається, що саме надання шляхетства й маєтків групі старшин стало однією з причин виступу козаків проти Гадяцького договору й політики І.Виговського. Вони *"взяли собі за велику образу, що їхні побратими над заслуги свої одні нобілітовані (одержали шляхетство — авт.), другі обтяжені подарунками, треті — маєтки і володіння вічним правом подіставали"*, тому вирішили *"усіх фаворитів королівських, почавши від самого пана гетьмана, у пень витяти з жінками і доньками"*.

За таких обставин І.Виговський, по-перше, остаточно втратив підтримку з боку переважної більшості еліти, а по-друге, вважаючи себе обманутими Польщею, старшинами, як і сам гетьман, прагнули тепер порозумітися з Москвою. Хоча І.Виговському добровільно здалися Костянтинів і Ромни, було захоплено Лохвицю й узято в облогу Гадяч, воєнні дії проти росіян велися вкрай пасивно. У листі до царя від 28 липня полковники, обвинувативши Г.Ромодановського й О.Трубецького в нападі на козацьку Україну, пропонували припинити збройні сутички й розпочати переговори. Трохи згодом подібну пропозицію від І.Виговського отримав О.Трубецький.

Ускладнила становище гетьмана й позиція хана, якого занепокоїли відомості про напади запорожців під проводом кошового Івана Сірка та козаків на чолі з Ю.Хмельницьким на кримських і ногайських татар. Він подався до Криму, розпустивши чамбули для пограбування російських земель (було розорено 18 міст із повітами, вбито 379 осіб, захоплено в яsir 25,5 тис. осіб і спалено близько 5 тис. дворів).

Падінню авторитету гетьмана сприяла також його політика щодо населення, котре добровільно чи з примусу підтримувало опозицію. Замість того, щоб порозумітися з ним і виявити милосердя, він вдався до репресій. Так, села між Гадячем і Лохвицею були спалені, а їхні мешканці перевезені на Правобережжя. Така ж доля спіткала частину жителів Ромнів, Костянтинова, Глинська й інших міст. Репресії посилювали ненависть до гетьмана серед різних прошарків жителів Лівобережжя й водночас сприяли росту серед них проросійських симпатій.

Усі названі фактори й спричинили падіння І.Виговського. Коли після невдалої облоги Гадяча 12 серпня він зняв її й повернувся до Чигирина, це озна-

чало, що втрачено владу над Лівобережжям. На початку вересня переяславський полковник Тиміш Цицюра, В.Золотаренко, чернігівський полковник Онисий Силич, а згодом й інші старшини стали заявляти про свою вірність цареві. За їхньої підтримки О.Трубецької поновлює наступ, у перших числах жовтня встановлює контроль над більшою частиною Лівобережжя й 7 жовтня вступає до Переяслава. В окремих полках відбуваються виступи проти прибічників гетьмана, під час яких гине канцлер Великого князівства Руського Ю.Немирич. Украй несприятливо для гетьмана складалася ситуація на Правобережжі, де опозиція з липня стала об'єднуватися навколо Ю.Хмельницького. Її очолювали І.Богун та І.Сірко, котрих І.Виговський згодом захоче стратити, але не встигне. На бік Ю.Хмельницького перейшла більшість старшин, і на початку вересня, побоюючись за власне життя, гетьман, не встигши забрати навіть сім'ї, втік під захист корогв А.Потоцького. Кілька десятків його найближчих прихильників стали жертвами антигетьманського виступу. Посол І.Виговського, І.Груша, за словами автора вже згадуваного трактату, у Львові "з плачем великим розповів ... що з його власного полку дванадцять корогв було повністю знищено, а що з дружинами та дітьми їхніми сталося не знає."

На середину вересня в таборі Ю.Хмельницького під Германівкою налічувалося близько 10 тис. козаків; тут була також майже вся правобережна старшина. Щоб урятувати ситуацію, 21 вересня сюди прибув гетьман і скликав військову раду, на якій спробував ознайомити присутніх зі змістом Гадяцького договору. Але козаки не захотіли навіть вислухати його тексту до кінця й стали звинувачувати І.Виговського в нехтуванні інтересами Війська Запорозького. Злякавшись розправи, гетьман поспішно залишив раду й подався до А.Потоцького. Після переговорів із представниками опозиції він погодився зректися влади й повернути клейноди. Близько 23-24 вересня генеральна рада обрала Ю.Хмельницького гетьманом козацької України.

Так драматично завершилося дворічне гетьманування І.Виговського, що втягнуло супільство у вир громадянської війни й старшинських міжусобиць. Його трагедія полягала не в браці політичних здібностей, а в тому, що, поперше, він, люблячи Україну, водночас залишався патріотом Речі Посполитої й вірив у спроможність її еліти визнати Україну як Велике князівство Руське рівноправною складовою триєдиної федеративної держави. У листі до короля в кінці 1659 р. І.Виговський підкреслював свою готовність пролити останню краплину власної крові за нього й "цілісність вітчизни", а також спільно з поляками "воювати проти України", військова потуга якої значно послаблена, "бо протягом цих років у бурях домової війни сильно пошкоджена. Вигинули найбільші полки: Полтавський з сорока тисячами, Миргородський з тридцятьма тисячами, також Прилуцький і Іркліївський дощенту знесені. Кропивою поросли міста й села, бо одні полягли на полі бою у скількох багатьох бойовиськах, а інші з жінками пішли в орду". По-друге,

гетьман знехтував, як відзначив І.Крип'якевич, здобутками "національної революції, що знайшли свій вияв у козацькому устрої, — він намагався змінити його і створити шляхетську Україну, — на зразок шляхетської Польщі".

Перед новим гетьманом стояли складні проблеми: припинити громадянську війну, зміцнити гетьманську владу, покласти край отаманству старшини, запобігти розколу держави та врегулювати відносини із сусідами, насамперед з Росією. Враховуючи складність геополітичної ситуації, уряд Ю.Хмельницького вирішив діяти обережно, граючи на суперечностях між Московією й Річчю Посполитою. Старшини, сповіщав А.Потоцький королю, прагнули домогтися незалежності ("вчинитися вільними") і "не бути ні під в.кор.м., а ні під царем; сподіваються вони цього досягти, обманюючи і лякаючи в.кор.м. царем, а царя в.кор.м." Аналізуючи погляди української еліти, коронний обозний застеріг Варшаву, що їй не слід втішати себе надією на відчутну підтримку з боку старшини: навіть сформування угруповання з вірних королю осіб "ще зовсім нічого не означає — цих людей жодним у світі способом не можна припровадити до розумного рішення й до підданства в.кор.м., а [можна] тільки виключно військом і силою зброї".

Насамперед старшини ухвалили укласти договір з Росією. На скликаній у Жердовій Долині раді готується його проект, спрямований на поновлення конфедеративного союзу; входження до складу козацької України північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії, заборону перебування на її теренах воєвод (за винятком Києва) і російського війська; вільне обрання гетьмана; заборону будь-кому без відома гетьмана й старшини посилати листи царю від імені Війська Запорозького; визнання всіх прав і вольностей, які, починаючи з руських князів і польських королів, були надані усім станам; право на зовнішньополітичну діяльність; відкриття шкіл; присягу царя та бояр на умовах договору тощо.

19 жовтня Ю.Хмельницький прибув до Переяслава, де 27 жовтня відбулася генеральна рада, що обрала його гетьманом. О.Трубецької та інші воєводи відхилили запропонований українцями проект і нав'язали старшині ухвалення Переяславського договору, що складався зі сфальшованих умов договору 1654 р. (українська сторона їх втратила) та додаткових статей. Для козацької України передбачався лише статус автономії в складі Російської держави. Відповідно до цього вона позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; на обох берегах Дніпра перебували по одному судді, осавулу й писарю; гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати в похід без дозволу царя, провадити самостійну зовнішньополітичну діяльність. Щоправда, за козаками (реєстр мав налічувати 60 тис. осіб) зберігалися всі права й вольності. Російські воєводи із залогами мали перебувати в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Києві, Брацлаві й Умані. Передбачалося виведення українських підрозділів із

Білорусії та реформування Білоруського, Чауського й Старобихівського полків, а також підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату й т.ін.

Непримиренна позиція О.Трубецького щодо пропозицій української сторони не могла не викликати в неї глибокого розчарування та обурення. Передбачаючи можливість подібного розвитку подій, семеро правобережних полковників не приїхали на раду й за них "руку приклав" Ю.Хмельницький. Договір відбивав проросійську орієнтацію лівобережної старшини, став істотним прорахунком гетьманського уряду й послужив поштовхом до розколу еліти за територіальною ознакою. Щоб пом'якшити його негативні наслідки, Чигиринська старшинська рада відрядила до Москви посольство домагатися скасування неприйнятних статей, але його місія зазнала повної невдачі: цар погодився тільки на скасування статті про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату й зробив низку незначних поступок.

Тим часом Ю.Хмельницький намагався зміцнити становище держави. Його перші кроки засвідчували прагнення реалізувати національну ідею. В листі до С.К.Беньовського (початок лютого 1660 р.) він підкреслював, що не має наміру шукати підтвердження власного гетьманства ні царськими грамотами, ні королівськими привілеями, звертав увагу на неприпустимість розподілу України по Дніпру й критикував політику свого попередника, котрий водночас хотів бути "запорозьким гетьманом, київським воєводою і князем руським". Було вжито певних заходів для повернення до складу держави втрачених земель Поділля й Волині (українсько-російські підрозділи 26 листопада завдали поразки А.Потоцькому й І.Виговському під Хмельником; в облозі опинилися Бар і Меджибіж). Щоправда, внаслідок наступу росіян у грудні 1659 р. були втрачені терени півдня Білорусії (після захоплення Старого Бихова білоруський полковник Іван Нечай та його брат Юрій потрапили до полону, були заслані до Сибіру, де їхні сліди загубилися; інших керівників оборони міста повісили). Домагався гетьман також проходження кордону з Річчю Посполитою по ріках Прип'ять і Горинь та містах Острог, Ізяслав, Гоща, Меджибіж, Бар, Зіньків і Студениця; підпорядкування київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського і холмського єпископств; вільного сповідання православної віри на теренах Речі Посполитої; дозволу польським і литовським купцям торгувати в Україні.

З іншого боку, добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав сильної волі, здібностей політика й полководця. Брак життєвого й політичного досвіду, емоційна невірноваженість, слабкий вплив на еліту не виключали його перетворення у маріонетку в руках лідерів старшинських угруповань. Усвідомлюючи слабкість здоров'я (хворів на епілепсію й грижу), свої вади й складність ситуації, Ю.Хмельницький у лютому 1660 р. висловив бажання здати гетьманство. На жаль, старшини вчасно не зрозуміли чи не захотіли

зрозуміти доцільності його заміни сильнішою постагтю, що згодом обернулося трагічними наслідками для держави.

Наприкінці січня 15-16-тисячне (разом зі слугами) польське військо (в його складі були й козацькі сотні І.Виговського), очолюване коронним гетьманом С.Потоцьким, перетнуло кордони козацької України, прямуючи до Могилева-Подільського. Тієї пори тут перебували козаки І Подільського й Миргородського полків, полк запорожців Івана Федорова та опришки Івана Кияника. Очолював залогу (близько 5-6 тис. осіб) подільський полковник О.Гоголь. Він заздалегідь підготувався до оборони: вали були облиті водою, на Дністрі прорубано ополонки, селян Подільського полку перевезено до міст, жінок і дітей із Могилева відправлено до Молдавії, на всьому шляху ворога заховано та знищено продовольство й фураж.

19 лютого С.Потоцький звернувся до залоги й мешканців міста з вимогою скласти зброю. Оскільки вони відмовилися капітулювати, наступного дня відбувся генеральний штурм. Першими на приступ пішли німецькі піхотинці генерала Вольфа. Зробивши вилазку, українці ущент їх розбили. Тоді С.Потоцький наказав кінноті спішитися ("хто не зізе з коня, тому втнуть шию") й разом зі слугами та обозною челяддю розпочати наступ. Після жорстокого бою поляки захопили вежу з "молдавського боку" й увірвалися до міста. Помітивши прорив, О.Гоголь кинувся в це місце, вигукуючи: "Гей, в ім'я Христа, [всі] на захист майдану!" Його підтримали полковники, котрі завертали відступаючих криком: "За віру, віру! [Інакше] тут вже нам буде кінець, буде згуба!"

Сум'яття вдалося подолати, й козаки, опришки та міщани кинулися на жовнірів не лише зі "стрільбою" й шаблями, а й із киями, сокирами, голоблями. Не витримавши такого натиску, ворог став відступати. Вибивши жовнірів із міста, оборонці не припинили наступу й довершили їх погром. І Польське військо зазнало тяжких втрат: тільки вбитих нараховувалося 2-3 тис. осіб. За свідченням українського літописця Йоахима Єрлича, "загинула майже вся німецька піхота". Валки возів із пораненими шляхтичами потяглися до Бара, Меджибожа й Кам'янця-Подільського. Серед захоплених до полону був один із найвизначніших соратників І.Виговського — Антон Жданович (подальша його доля невідома). Хоча С.Потоцький і продовжив наступ, знекровлена й деморалізована поразкою армія не змогла захопити Брацлав та Умань і залишила Брацлавщину.

Уклавши в травні мирний договір із Швецією та заручившись підтримкою Криму, польський уряд зірвав переговори з Росією і розпочав підготовку до нового наступу на теренах Білорусії й України. І Призначений головнокомандувачем російсько-української армії київський воєвода В.Шереметьєв на скликаній 17 липня на околиці Василькова з участю гетьмана й старшини військовій раді запропонував ризикований план кампанії: росіянам разом із лівобережними козацькими полками під проводом наказного гетьмана Т.Цицюри виступи-

ти проти поляків, а Ю.Хмельницькому з правобережними полками залишитися для боротьби з татарами, щоб не допустити їх об'єднання з поляками. Впадає в око територіальний принцип розподілу української армії, що свідчить про існування незлагоди між старшинами обох частин козацької України та недовіри московського командування до правобережного козацтва.

Затримка походу й нескоординованість дій обох частин армії відразу ж поставили на межу зриву долю всієї кампанії. Вирушивши наприкінці серпня з-під Тернополя, польське військо пройшло повз Авратин і 6 вересня зупинилося під Старокостянтиновом, де об'єдналося з Кримською ордою нурадин-султана. Польсько-татарські сили налічували близько 50 тис. (разом зі слугами) поляків (включно з 2 тис. українців під проводом І.Виговського) та близько 40 тис. татар. Рішучими діями польське військо (де-факто армією керував маршалок коронний, польний гетьман, обдарований полководець Єжи Любомирський, бо коронний гетьман С.Потоцький був настільки хворим, що не міг сидіти на коні і його носили на ношах) оточило російсько-українські підрозділи (близько 15-19 тис. росіян і 20 тис. українців) неподалік від Любара, а після відходу 27 вересня до Чуднова — заблокувало їх.

Розташувавшись табором у важкодоступному місці (між пагорбами й болотами), росіяни й українці попри взаємні підозри успішно відбивали приступи поляків, сподіваючись на допомогу 20-тисячного війська Ю.Хмельницького. Справді, стрімка атака загонів гетьмана на майже незахищені ворожі позиції могла б увінчатися успіхом, якби не його нерішучість (гаяв час на очікування підходу російських полків Г.Ромодановського, котрий, у свою чергу, ждав відповідної вказівки з Москви) та небажання більшості старшини воювати за російські інтереси. Тільки на початку жовтня українська армія, пройшовши Бердичів, прибула під Слободище (містилося за 20 км на схід від Чуднова). І все ж звістка про її появу під Бердичевом спричинила переполох серед поляків. На думку анонімного автора "Новин з-під Чуднова" від 7 жовтня, якби протягом кількох наступних днів гетьман продовжив похід, польське військо розпочало б утечу до Львова.

Однак Ю.Хмельницький зупинився обозом під Слободищем. Перед світанком 7 жовтня 9 тис. добірних вершників, 500 драгунів, 1200 піхотинців та 10 гармат Є. Любомирського, а також 20 тис. татар нурадин-султана виступили проти українців. Їхній табір розташувався у вигідному місці на пагорбі й прикривався з лівого боку болотом, з правого — долиною, позаду — лісом. Навколо табору було вирито шанці й пороблено завали із зрубаних дерев. Наблизившись до нього, польний гетьман у центрі розташував німецьку й польську піхоту та драгунів, а на флангах — кінноту. Сам вирішив командувати правим крилом, керування лівим доручив Яну Собеському. Основні сили татар мали атакувати українців з тилу. Першими в наступ пішли підрозділи драгунів піхоти, яких зустрів вогонь 20 гармат. Зазнавши відчутних втрат, нападники

змістили напрям удару. Віднайшовши неукріплене окопами місце (його захищали тільки вози), вони зламали спротив козаків й увірвалися до табору. Значна частина українців у паніці розпочала втечу до лісу, а решта, очолювана І. Богуном, Г. Гуляницьким, Т. Носачем, П. Дорошенком та іншими полковниками, відчайдушно захищалася, даючи, за словами В. Коховського, *"густого вогню з самопалів, випадаючи з-за возів косами й сокирами відрубували коням ноги"*.

Впевнені в тому, що перемогу вже здобуто, чимало поляків кинулися по здобич до наметів. Тим часом із лісу з'явилися татари, котрі напали на втікачів. Останні, прийшовши до тям, розвернулися й стрімко помчали в щойно залишений табір. Цей вимушений маневр став переломним. Увірвавшись до табору, українці блискавично зайняли окопи й вал, вийшли в тил жовнірам і завдали потужного удару. Захоплені зненацька, ті розпочали панічну втечу. Вибивши їх до решти з табору, українці, розвиваючи успіх, обрушилися на польську кінноту, що саме в цей час підійшла до нього з обох боків, і відкинули її. Є. Любомирський не хотів повірити в те, що перемога вислизнула з його рук, тому провів ще два потужні приступи табору, але безуспішно. Великі втрати (лише поляків було вбито й поранено близько 1 тис. осіб) змусили його відмовитися від свого наміру. Отже, сформульоване польськими істориками й поширене у вітчизняній історіографії положення про поразку українців під Слободищем є помилковим. Кровопротитна битва переможця так і не виявила.

Становище українського війська було далеко не безнадійним, оскільки польний гетьман не мав ні сил, ні можливостей (російсько-українські полки під Чудновом могли будь-коли розпочати прорив) тримати його в облозі. Інше питання, що група впливових старшин (Т. Носач, П. Тетеря, Г. Лісницький та інші) явно схилилася до порозуміння з поляками, а приголошений бурхливим розвитком подій юний гетьман розгубився й самоусунувся від виконання своїх обов'язків (окремі джерела навіть стверджують, що він начебто дав обітницю стати ченцем). Рада ухвалила розпочати переговори з нурадин-султаном, запропонувавши йому за велику суму грошей залишити поляків. Останній відмовився, хоча й погодився виступити посередником для досягнення українсько-польського замирення. За даними В. Коховського, українське посольство зустрічалося з Є. Любомирським. Під час цієї зустрічі П. Дорошенко застеріг польського головнокомандувача: *"...коли продовжуватимете наступати, то маємо шаблі при боці і самопали в руках"*. Найвірогідніше, вдалося лише досягти згоди про продовження переговорів.

11 жовтня Є. Любомирський із польськими підрозділами й частиною татар повернувся під Чуднів. Українське командування отримало можливість перейти в наступ. Певно, серед старшин і далі точилася вперта боротьба прихильників і противників перемир'я з Польщею, тому що остаточне рішення прийняти не вдалося. Якби 14 жовтня українці вдарили на поляків, здійснюваний В. Шереметьєвим і Т. Цицюрою прорив безумовно завершився б успіхом.

Маємо шире визнання польського анонімного автора “Щоденника війни з Шереметом...”, що Ю.Хмельницький “зміг би прорватися до Шеремета, коли б хотів, бо в нас вже в тій битві (14 жовтня з обложеними — авт.) дуже поріділи лави корогів, артилерія також була у важкому становищі, коней під гарматами не було...”

Однак українське військо залишилося під Слободищем. Отримавши звістку про невдачу В.Шереметьєва, старшина 15 жовтня надіслала до С.Потоцького посольство, яке 17 жовтня погодилося на укладення угоди. Вона відновлювала чинність Гадяцького договору, за винятком статті про перетворення козацької України в князівство Руське (польська сторона видучила навіть згадку про можливість її перетворення в державу). Інші статті передбачали розрив договору з Росією, надання двох полків на допомогу полякам для звільнення українських міст від російських залог, унеможливлення козацьких нападів на порубіжні кримські міста та ін. Прибувши до польського табору, гетьман присягнув на умовах Чуднівського договору й за наполяганням С.Потоцького та Є.Любомирського дозволив польським підрозділам розташуватися на зимовий постій в українських селах і містах. Слід відзначити той факт, що Ю.Хмельницький не хотів повернення в підданство короля. У листі до дядька переяславського полковника Якіма Сомка він зазначав, що присягав “з примусу, тому що задніпровські полковники і сотники хотіли його вбити за те, що він з поляками не мириться”.

Внаслідок лютого голоду, холоду й укладення українсько-польського договору становище обложених стало катастрофічним. 21 жовтня на бік Ю.Хмельницького перейшов Т.Цицюра з кількома козацькими полками. В.Шереметьєв 25 жовтня розпочав переговори, що завершилися 2 листопада капітуляцією. Однак польське командування порушило її умови, дозволивши татарам напасати 4 листопада на обеззброєне російське військо й захопити більшість його вояків до полону. Воно ж видало татарам і В.Шереметьєва.

Політичні наслідки Чуднівської кампанії виявилися для козацької України несприятливими, бо умови Чуднівського договору й згода на розташування на постій в українських містах і селах жов-

нірів приховували в собі загрозу нового
спалаху громадянсь-
кої війни.

§5. Розгортання громадянської війни. Чорна рада 1663 р. та її наслідки

Драматичний перебіг кампанії та її фінал справили гнітюче враження на Ю.Хмельницького. Дізнавшись у Білій Церкві про захоплення татарами в яsir козаків, він, за свідченням росіянина Гараська Радіонова, "здвигнув плечима і заплакав..." До юного гетьмана знову повернулося бажання покласти булаву. Найвірогіднішими кандидатами на неї виступали Г.Гуляницький, П.Тетеря, Т.Носач, Г.Лісницький та І.Виговський. Дивно, але найменш бажаним для Польщі виявився экс-гетьман, котрий, переживаючи зміну поглядів, утверджувався на позиціях самостійництва.

Польське командування дізналося про його наміри домагатися створення удільного Великого князівства Руського й за допомогою спритного дипломата С.К.Беньовського зробило все можливе, щоб не допустити І.Виговського до булави. Вдаючись до інтриг і шантажуючи Ю.Хмельницького, він переконав його не зрікатися влади й домігся на скликаній чорній раді (Корсунь, 21-22 листопада) його переобрання гетьманом, схвалення статей Гадяцької угоди, підтверджених Чуднівським договором, і призначення на провідні посади генерального писаря та генерального обозного відповідно П.Тетері й Т.Носача — найбільш лояльних до Польщі старшин.

Відомості про відновлення чинності Гадяцької угоди, захоплення татарами частини козаків лівобережних полків, розташування польських підрозділів на постій, повернення шляхти до маєтків викликали обурення лівобережних козаків і старшин, котрих очолив переяславський полковник Я.Сомко. Зібравши в Переяславі раду, він домігся проголошення себе наказним гетьманом, "з надією, — як слушно підкреслив С.Величко, — й на ціле гетьманство". Владний, прихильник міцної гетьманської влади, полковник, будучи "людиною розумною та статечною", вирішив усунути Б.Хмельницького від влади, спираючись на допомогу Росії. Його підтримали чернігівський і ніжинський полковники. Водночас у політичну боротьбу включився покірний незнапий у широкому колі старшин та козацтва Іван Брюховецький ("старший слуга" на дворі Богдана Великого, довірена особа Юрія), котрий на початку листопада поїхав як "запорозький отаман" до Москви з доносом на свого патрона.

За рішенням Корсунської ради, гетьман і старшини звернулися з листом до Я.Сомка, переконуючи його не заgravати з Москвою й не *"добиватися винагороди з рук кат"*. На початку грудня на Лівобережжя з 5 тис. козаків і татарськими загонами вирушив наказний гетьман П.Дорошенко. Укріпившись у Зінькові, він незабаром зайняв Ромни. Його підтримали лубенський полковник Федір Шамрецький, полтавський полковник Федір Жученко і гадяцький полковник Павло Животовський. Відбувалися з перемінним успіхом бої з підрозділами росіян та опозиції під Зіньковом, Гадячем, Переяславом, іншими містами. Прикметно, що П.Дорошенко заборонив татарам грабувати поселення й брати ясир. У кінці січня 1661 р. з чотирма полками козаків і татарами нурадин-султана з'явився на Лівобережжі наказний гетьман Г.Гуляницький. Вступивши в межі Ніжинського полку, він закликав В.Золотаренка не провокувати міжусобиць і кровопролиття. Оскільки той відмовився визнати владу Ю.Хмельницького, розпочалися бої, в яких активну участь узяли піхотні полки під керівництвом Неминкорчми й Подайбордака.

На середину березня становище опозиції стало безнадійним: Я.Сомко з 3 тис. росіян був обложений у Переяславі, а В.Золотаренко контролював лише Ніжин та його околиці. Від остаточної поразки їх урятував наступ російських полків (у другій половині квітня в Україну з 15 тис. вояків прийшов Г.Ромодановський) та відкликання (через нез'ясовану причину) Ю.Хмельницьким полків. Цим скористався Я.Сомко, котрий заручився підтримкою частини полковників і провів 1 травня раду під Ніжином для обрання гетьмана. Оскільки думки розділилися: більшість висловилося за Я.Сомка, меншість (Ніжинський полк) — за В.Золотаренка, вона завершилася безрезультатно. До середини травня майже все Лівобережжя присягнуло на вірність царю. Запорожжя поки що залишалося осторонь братовбивчої боротьби. За свідченням послів Я.Сомка до Москви, воно не схилося *"ні до государевої сторони, ні до польського короля"*.

На перебіг громадянської війни важливий вплив, окрім Росії, що ввела в Україну свої війська, справили взаємини гетьманського уряду з Польщею і Кримом. Ставши на постій, польські підрозділи вдалися до масових грабежів населення. У середині грудня невідомий автор звернувся до Є.Любомирського з листом, в якому повідомляв, що *"великі, вважають нестерпні кривди чиняться козакам по містах від їх мосців пп. жовнірів, а саме у Сахнові, Стеблеві, Богуславі, Синиці та в інших містах, де чинять виписи. Хто-яку має живність, відбирають; від комор і скринь привласнюють ключі. А самі козаки, з-за великої кривди, покинувши [все], взявши жінок, дітей і зброю, втікають по кілька десятків осіб з містечок невідомо куди"*. Ці безчинства посилювалися в січні 1661 р., внаслідок чого багато козаків повтікало на Запорожжя. Виряджені до Варшави посольства (Семена Голуховського, Степана Опари та Соколовського) протягом другої половини грудня 1660-січня

1661 рр. повинні були вимагати від уряду вжиття суворих заходів проти жовнірського свавілля, оскільки український люд є "звиклим до всіляких вольностей".

Ю.Х.мельницький та його уряд наполегливо домагалися ратифікації Чуднівського договору й надання козацькій Україні нових прав і свобод. На початку травня старшинська рада відправила на сейм посольство з інструкцією добиватися гарантії свобод для православної віри, припинення релігійних утисків і ліквідації унії. Воно мало наполягати на ухваленні гарантій свобод і вольностей "народові Руському"; клопотатися про збільшення реєстру до 70 тис. козаків і їх підпорядкування владі тільки гетьмана та старшин, права на участь у виборах короля, а за військові заслуги — на нобілітацію. Характерно, що послани мусили застерегти сейм: у разі незатвердження умов Гадяцького й Чуднівського договорів Військо Запорозьке не вважатиме для себе обов'язком послух королю. Коли наприкінці червня інструкцію зачитали на засіданні сейму, то присутні, за свідченням очевидця, "заскреготіли на ню зубами". Утім, дізнавшись про укладення угоди між Росією і Швецією, в середині липня сейм ратифікував Чуднівський договір, відхиливши вимоги щодо ліквідації унії, права козаків обирати короля та інші, не передбачені статтями Гадяцького договору.

Не просто складалися взаємини з Кримом. Відступаючи, в листопаді 1660 р. та туди захопили в яsir чимало українців. Під час воєнних дій у січнілютому 1661 р. вони забрали в неволю навіть козаків із полків, вірних гетьману. За скаргою останнього, Мехмед-Гірей на початку березня наказав звільнити близько тисячі бранців. З кінця 1660 р. в політиці кримського уряду виразно окреслився новий аспект — намагання нав'язати козацькій Україні свою протекцію. На початку 1661 р. впливовий сановник Карач-бей порадив Ю.Хмельницькому не схилитися ні до Московії, ні до Речі Посполитої, а шукати протекції в Мехмед-Гірея. У джерелах є інформація, що останній пропонував гетьманові одружитися з його донькою. Польський уряд намагався не допустити подібного розвитку українсько-кримських відносин. 21 березня канцлер писав Є.Любомирському, що "Вітчизні далеко шкідливою є... ліга козаків з татарами, ніж тих же з Москвою".

"Вся наша безпека [в Україні], — запевняв канцлер, — тримається на двох основах: першій — війська нашого, а другій — татарській приязні". Польський посол у травні 1661 р. всіляко переконував Карач-бея у великій небезпеці для Криму й Польщі витворення з козацької України незалежної держави та необхідності для обох країн добиватися того, щоб козаків перетворити "у хлопів за плугом".

Брак відчутної воєнної допомоги з боку Польщі й ненадійність татар не дозволяли Ю.Хмельницькому зламати спротив опозиції, підтримуваної 20-25-тисячним російським військом. Дочекавшись прибуття в серпні

орди, гетьман хотів спрямувати її на Лівобережжя, але хан відмовлявся без польського війська вирушати в похід. Тим часом татари розпочали спустошення Правобережжя. Лише 17 вересня під Германівкою укладається угода з ханом, яка забороняла татарам грабувати поселення й брати в яsir не лише на Правобережжі, а й під час походу на Лівобережжя, якщо їхні мешканці перейдуть на бік гетьмана.

У жовтні через Дніпро переправилися Мехмед-Гірей, частина правобережних полків та польських підрозділів. Татарські чамбули, всупереч домовленості, розсипалися по різних районах, спустошуючи поселення, захоплюючи здобич і яsir. Головною подією кампанії стала облога Переяслава, що тривала з 11 жовтня до 14 грудня. Тут перебував і Ю.Хмельницький, котрий тричі таємно зустрічався з наказним гетьманом, однак досягти згоди їм не вдалося. Як видно з листа Я.Сомка до гетьмана від 27 жовтня, його автор не вірив у здатність власними силами припинити братовбивчу боротьбу. *“Знаємо ми, — писав він, — бо вже не вперше з татарами прийшовши під міста трактувати, завжди ми миримось, а християн поганим в полон бездушно передаєм; про наше замирення нехай його царська величність з його к. милістю умови і комісію створюють, а не ми легковажністю своєю православ'я наше самі через себе гублячи”*. Знявши 14 грудня облогу, Мехмед-Гірей подався в напрямі Ніжина й Путивля, а Ю.Хмельницький — до Чернігова. Протягом другої половини грудня 1661- січня 1662 рр. були взяті в облогу найголовніші міста, точилися бої, а татари грабували українські й порубіжні російські поселення. На початку лютого татари й правобережні полки стали залишати спустошене Лівобережжя.

Все ж Ю.Хмельницький не втрачав надії відновити свою владу на Лівобережжі. В березні 5 тис. козаків наказного гетьмана І.Богуна з допомогою татар розпочали боротьбу за розширення на лівому березі Дніпра плацдарму (були захоплені Жовнин, Веремієвка, Іркліїв, Кропивна та інші міста). Проти них вирушив Г.Ромодановський, котрий, маючи велику чисельну перевагу, завдав 22 березня поразки козакам під Жовнином. 28 березня князь штурмом захопив Іркліїв і наказав керівника її оборони полковника Федора Бережицького повісити, а місто спалити. Після цих подій через невідому причину поляки заарештували І.Богуна й ув'язнили його в Польщі.

Влітку боротьба відновилася. 22-23 червня правобережні полки й татари атакували в околицях Переяслава підрозділи Я. Сомка та росіян. Наштовхнувшись на сильний спротив, вони відійшли. 11 липня Ю.Хмельницький із 6-8 тис. козаків, 1 тис. жовнірів і, можливо, 1-2 тис. татар оточив Переяслав, де перебували полки Я.Сомка та В.Золотаренка. 18 липня обложені здійснили успішну вилазку та примусили гетьмана розпочати відступ до переправи на-впроти Канева. 24 липня до Переяслава прибув із військом Г.Ромодановський, котрий, об'єднавшись із Я.Сомком, 26 липня напав на гетьмана. Останній під

захистом табору пробився до обозу на березі Дніпра біля переправи. Жорстока битва тривала з полудня до ночі. Залишивши обоз із 22 гарматами, клейнодами та наметами, правобережні козаки спромоглися переправитися, хоча чимало їх потонуло. У полон до переможців потрапила всього 51 особа (донесення князя в Москву про повний розгром 40 тис. козаків, 5 тис. жовнірів і 2 тис. татар не відповідає істині).

Щоб закріпити успіх, Г.Ромодановський вислав 4 серпня на Правобережжя військо під проводом воєводи Михайла Приклонського, підрозділи якого спалили Костянтинівку, Балаклію, Смілу й Орловець. Після цього він подався до Бужина, де 12 серпня на нього напали козаки Подільського й Брацлавського полків і татари. Наступного дня воєвода вирушив до переправи, але в бою був ущент розбитий Ю.Хмельницьким, на допомогу якому прибула орда.

Чергова невдача Ю.Хмельницького утвердитися на Лівобережжі надломилася його остаточно. В листі до короля від 21 серпня він скаржився: *"... у мене самого... не вистачає ні сил, ні надії утримувати у слухняності український народ, котрий хитається від найменшого вітру"*. За таких обставин молодий гетьман знову засвідчив згоду покласти булаву. Тим часом підійшла орда і в жовтні він, на її вимогу, зробив останній і знову невдалий похід на Лівобережжя, під час якого дозволив татарам брати ясир.

Всім стала очевидною неспроможність Юрія керувати державою. П.Тетеря повідомляв Варшаву, що Військо Запорозьке не хоче *"більше залишатися під його проводом і, не бажаючи йому коритися, більше зайняте домашніми справами, ніж військовими"*. Реальна влада зосереджувалася в руках П.Тетері. Уже в листопаді поповзли чутки про нього як імовірного гетьмана України. Його супротивниками в боротьбі за булаву виступали І.Виговський, Г.Гуляницький, М.Ханенко і П.Дорошенко. Завдяки підтримці калга-султана Селім-Гірея, резидента Польщі й значної частини старшин (С.Величко зазначає, що окремі з них були підкуплені) на Чигиринській генеральній раді, ймовірно, 13 січня 1663 р., П.Тетеря проголошується гетьманом. Ю.Хмельницький постригається в ченці й під іменем Гедеона влаштовується в Ірдинському монастирі в Корсуні.

Зречення Юрія не зумовило вщухання громадянської війни. Лівобережна старшина й Запорожжя, підтримувані російським урядом, прагнули привести до влади свого ставленика. Так, у середині липня 1662 р. в листі до царя Я.Сомко навіть погоджувався зректися влади, тільки щоб *"нами задніпрями не володіли..."* Після обрання в кінці вересня 1661 р. запорозького полковника І.Брюховецького, який прибув із Москви на Січ зі зброєю й продовольством, кошовим гетьманом (а не отаманом) між Я. Сомком, В.Золотаренком та І.Брюховецьким розгорнулася боротьба за булаву, що супроводжувалася взаємними доносами в Москву.

До літа 1662 р. перевагу мав наказний гетьман. Не запрошуючи російських воєвод, у третій декаді квітня він провів у Козельці розширену старшинську раду, яка не без очевидного тиску (в місто було введено понад 600 козаків, по 100 козаків розташовано в брамах і дворі, де проходила рада) обрала його гетьманом до “государєва указу”. Однак, зваживши всі “за” і “проти”, російський уряд не затвердив рішення ради. Тому Я.Сомко походив у гетьманах не більше місяця.

З літа 1662 р. Москва починає схилитися в бік підтримки І.Брюховецького. Чому? По-перше, Я.Сомко виступав прихильником міцної гетьманської влади (джерела засвідчують його бажання “взяти волю над всіма полковниками”) й протистояв анархічним діям козацьких низів і запорожців, обурюючись тим фактом, що “нині в них всякий собі керує”. По-друге, і це основне, наказний гетьман послідовно обстоював політичні права Гетьманщини, рішуче протестував проти їх порушення воєводами (неодноразово скаржився цареві на Г.Ромодановського, котрий “в порядку й права військові втручаючись. воєвод до міст понасилав...”; застерігав Москву, щоб воєвода “і думати б про те перестав, щоб усіх у послушенство повернути”), заборонив торгувати російськими мідними грошима. Більше того, Москва отримувала відомості про те, що Я.Сомко виношує наміри добитися незалежності козацької України (у листах до єпископа Мефодія, в минулому — ніжинського протопопа Максима Філімоновича, та В.Золотаренка писав, що досить їм уже перебувати “у вічному холопстві” царя й нині настав час, щоб “з холопства звільнитися і жити за своїми звичаями”). По-третє, Я.Сомко прагнув домогтися возз’єднання козацької України, про що вів таємні переговори з Ю.Хмельницьким, а згодом і з П.Тетерею, пильно стежив за поживавленням російсько-польських переговорів, підозрюючи можливість поступок з боку Москви (справді, восени 1662 р. російське посольство отримало від уряду інструкцію засвідчити готовність поступитися не лише Правобережжям, а й Лівобережжям).

Інакше діяв І.Брюховецький. Постійно підкреслюючи свою вірність Росії, він пропонував ліквідувати гетьманство й створити “князівство Українське” на чолі з великим князем Федором Михайловичем, конфіскувати старшинські маєтки та млини, а прибутки з них направити до військового скарбу. Невипадково цар наказував Г.Ромодановському “пильнувати добре, щоб Брюховецького не втратити, [бо] він справді вірний...”

Наділений аналітичним розумом, здатністю інтуїтивно відчувати настрої мас, хистом актора, даром оратора й публіциста, кошовий гетьман відзначався цілеспрямованістю, енергійністю, волею. Водночас був спритним інтриганом і цинічним демагогом. Вловивши наростання невдоволення з боку різних станів населення виділенням старшини в привілейований прошарок та її невгамовною жадобою до збагачення, І.Брюховецький уміло використовував його для формування соціально-політичної опори в боротьбі за владу. В листах

і універсалах до різних адресатів він різко критикував старшину за свавілля, зловживання, користолюбство, визиск населення, прагнення перетворитися в панів тощо, заслужено обвинувачував її в порушенні звичаєвого козацького права, за яким дозволялося займати вільні землі, луки й ліси, обгороджувати їх чи обкопувати й поселятися на них зі своєю сім'єю, при цьому *"селян на цих землях... хто сам займав, нікому не вільно тримати"*. А тепер всі полковники й старшини *"своїм самовладдям"* захопили *"городові місця"* й *"чорних людей"* так обтяжують, що і в *"Царгороді під бусурманом християнам не накладено такого тягару"*.

Водночас кошовий гетьман створював собі імідж палкого поборника інтересів *"черні"* (називав її *"святою"*), борця за соціальну справедливість, припинення громадянської війни (*"...вже вороги з нас сміються, — писав в одному з універсалів, — кажучи: нехай залізом об залізо самі між собою б'ються, аби нам [була] здобич, а остаток зайнявши, всіх у неволю заберемо"*), цілісність козацької України тощо. Всіляко пропагувалася ним ідея скликання чорної ради, що знайшло цілковите схвалення з боку запорожців та неможливого козацтва, котрі горіли бажанням відібрати на ній у старшин посади й *"доходи"*.

Позицію І.Брюховецького в боротьбі за булаву активно підтримував єпископ Мефодій. Принагідно зауважимо, що лівобережне духовництво далеко не завжди відігравало позитивну роль у відстоюванні державних інтересів, запобіганні братовбивчій війні. Незважаючи на те, що більшість священників протестувала (в пасивній формі) проти підпорядкування Київської митрополії Москві, все ж воно не стало носієм української національної ідеї й виконувало функцію слухняного провідника російської політики. Враховуючи величезний вплив духовництва на формування свідомості населення, неважко уявити негативні наслідки такої позиції кліру для виборення незалежності.

У березні 1663 р. російський уряд повідомив полковників про скликання чорної ради у червні в Ніжині, куди незабаром виступив з 8-тисячним військом окольничий, князь Данило Веліко-Гагін, який мав ухвалити її рішення. Оскільки Москва однозначно поставила на І.Брюховецького, можна припустити, що Д.Веліко-Гагін отримав відповідні інструкції. Кошовий гетьман діяв надзвичайно активно, закликаючи універсалами *"чернь"* збиратися до Ніжина. І, за словами Самовидця, *"що живо, рушили з домов не тилко козацтво, але усе посполство купами, а не полками"*.

Прибувши до Ніжина, князь залишив у ньому частину вояків, а сам із обозом зупинився неподалік від міста навпроти Московських воріт. Поряд розташувався з військом кошовий гетьман. Я.Сомко та В.Золотаренко (відмовившись від боротьби, останній вирішив підтримати Я.Сомка) зі своїми полками зайняли позиції на протилежному боці міста — біля

Київських воріт. Наказний гетьман домагався проведення ради на цьому місці, але змушений був поступитися. “Чернь” заявила, що обиратиме І.Брюховецького, бо він *“людина смирна й не горда, а Сомко і полковники горді і їм чинять податки, а самі збагатилися”*.

26 червня Я.Сомко і В.Золотаренко прибули до ставки Д.Веліко-Гагіна й зупинилися праворуч від табору кошового гетьмана, хоча їм було наказано зайняти місце ліворуч від Московської дороги. Російські вояки розташувалися навколо намету князя. За даними “Щоденника” генерала Патріка Гордона (шотландець із походження, котрий спочатку служив найманцем у польського короля, а згодом у царя), пополудні відбулася таємна нарада Д.Веліко-Гагіна з І.Брюховецьким. Ходили чутки, що князь не провів цього дня ради через те, що хотів дати кошовому гетьману час схилити на свій бік козаків Я.Сомка.

О 10-ій годині 27 червня князь і єпископ Мефодій прибули до намету. Д.Веліко-Гагін розпорядився вдарити в бубни й починати раду, на яку бажучі мали з’явитися пішими та без зброї. Однак усі прибули озброєними, тому він наказав *“зняти з себе рушниці”*. *“І вони рушниці зняли, — повідомляв пізніше Д.Веліко-Гагін уряду, — і віддали тримати своїм челядникам”*. Неподалік від піхоти Я.Сомко розташував добірні кінні сотні. Після цього князь попросив претендентів на булаву з’явитися до нього без зброї та в супроводі старшин (Я.Сомко прийшов із шаблею й сагайдаком). Спочатку зачитали грамоту Олексія Михайловича, що дозволяла обрати гетьмана. Але, коли почали оголошувати царський указ, прихильники кошового гетьмана, за свідченням князя, не вислухавши його до кінця, стали обирати гетьманом *“його Івана і за своїм козацьким звичаєм догори шапки жбурляли”*. У відповідь піхотинці й кіннотники Я.Сомка кинулися вперед. Спалахнула колотнеча, під час якої князь та його свита були зметені з місця й *“були дуже раді, дібравшись до намету”*. Попервах доля усміхнулася Я.Сомку, бо його козаки прорвалися з бунчуком до нього, накрили корогвами, посадили на лаву й проголосили гетьманом. Але незабаром прибули прибічники кошового гетьмана й спалахнула жорстока сутичка, в якій було вбито бунчужного, зятя Я.Сомка, й поламано бунчук. У цю мить, як показував П.Гордон, за наказом російського полковника Штрасбурга в натовп полетіли ручні гранати.

У багатьох склалося враження, що їх кидали в козаків Я.Сомка, оскільки після вибухів місцем сутички опанували прибічники І.Брюховецького, до рук яких потрапили пернач і литаври наказного гетьмана. Рада припинилася.

Повернувшись до обозу, Я.Сомко звернувся до Д.Веліко-Гагіна з клопотанням віддати під суд осіб, винуватих у вбивстві й пораненні його козаків, а також попросив віддати йому труп зятя й поранених. Князь задовольнив прохання, але судити винуватців відмовився під тим приводом, що козаки

Рис. 43. Иван Брюховецький

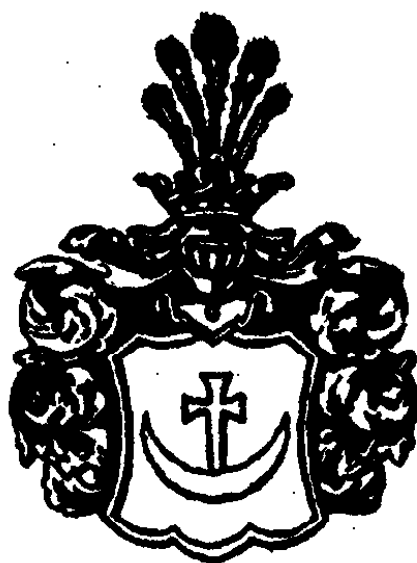

Рис. 44. Герб І.Брюховецького

Я.Сомка самі прийшли на раду озброєними. Водночас він наполіг на тому, щоб до нього з'явилися наказний гетьман із полковниками для обговорення подальшого плану дій. Останні відмовилися, стверджуючи, що рада обрала гетьманом Я.Сомка.

Наступного дня Д.Веліко-Гагін послав до Я.Сомка та І.Брюховецького розпорядження зібратися неозброєними для продовження ради. Тим часом, як наслідок агітаційної роботи агентів І.Брюховецького, в полках наказного гетьмана спалахнуло масове повстання проти старшин. Рятуючись від неминучої смерті, Я.Сомко, полковники (за винятком полтавського й зінківського, котрі перейшли на бік І.Брюховецького) та інші старшини (всього близько 40 осіб) втікли до князя, прохаючи захисту. Відібравши в них майно, коней і зброю, той у супроводі вояків воєводи Михайла Дмитрієва відправив їх до Ніжинського замку.

Повсталі козаки приєдналися до прихильників кошового гетьмана, тож чисельність їхня зросла до 40 тис. осіб. Отримавши дозвіл з'явитися на раду без зброї, І.Брюховецький вивів їх (спочатку кінноту й старшину з корогвами, а згодом піхоту) в поле. За розпорядженням Д.Веліко-Гагіна із бунчуком попереду І.Брюховецький обійшов полки, козаки яких схиляли перед ним корогви, підкидали вгору шапки й вигукували його ім'я як гетьмана. За словами князя, тепер вибори пройшли "тихо і погідно". По тому новообраний гетьман і старшини були приведені Мефодієм у Ніжинському храмі до присяги. Булаву і знамено новий гетьман отримав із Москви на початку серпня.

У джерелах є відомості, що переможці вдалися до грабежів і вбивств заможних козаків, старшин, жителів Ніжина та інших міст, що тривали протягом трьох діб. "У ті дні, — читаємо в козацького літописця Григорія Грабянки, — не один заможний чоловік полишив свою домівку, замінив пристойну одіж на дрантя і страху ради бідний ховався, де міг, а всі інші жителі, по містах і селах пробуваючи між смертю та життям і знеможені томливим чеканням, кожен думав, до чого приведе оця ненаситна жадоба крові і коли цьому лиху настане кінець". Трагічно склалася доля Я.Сомка та його соратників. Таємна царська грамота стольникові Кирилу Хлопову зобов'язувала його віддати їх під козацький військовий суд, а також таємно повідомити І.Брюховецькому, щоб той судив "швидко, не затримуючись, не відкладаючи до іншого часу, щоб цю справу завершили негайно до появи ворогів". Гетьман зрозумів натяк, і 28 вересня в Борзні було "втято шиї" Я.Сомку, В.Золотаренку, чернігівському полковнику Іоанікію Силичу, лубенському полковнику Стефану Шамрицькому, переяславському полковнику Афанасію Цуровському, ніжинському осавулу Павлу Кілдею та секретарю Я.Сомка Кирилу Шираю. 10 осіб відіслали до Москви, звідки їх відправили на заслання до Сибіру.

Громадянська війна завершилася торжеством запорожців, незаможного городского козацтва й поспільства, котрі вперше за час революції спромоглися добитися для свого висування булави. Її політичні наслідки виявилися вкрай трагічними. Вона призвела до страхітливого спустошення козацької України й збезлюднила цілі райони, що істотно підірвало військову потугу держави, а відтак різко послабило її спроможність протистояти агресії з боку сусідніх держав. Сама громадянська війна розколола державу на два гетьманства, породила тривалу боротьбу за її цілісність і створила сприятливі умови для реалізації планів Росії й Речі Посполитої щодо поділу між собою козацької України.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

БОРОТЬБА ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ
(1663-1668 рр.)

§1. Політика Павла Тетері. Останній похід польського війська на Лівобережжя

Обрання правобережним гетьманом П.Тетері, освячене київським митрополитом Діонісієм Балабаном, припало на апогей Руїни. Потрапивши в її вир, він не спромігся (забракло таланту й удачі) переломити перебіг подій і став спочатку їхнім заручником, а згодом — жертвою. Надмірні честолюбство й жадоба збагачення, складні взаємини з родичами та соратниками, помножені на трагічні наслідки провалу політичного курсу, стали підґрунтям для витворення сучасниками різко негативного образу. За справедливим зауваженням Я.Дашкевича, серед гетьманів немає *“другого володаря булави, кому історіографія віддала б так мало уваги й до якого ставилася б з такою упередженістю, ба навіть погордою і злобою, як до Павла Тетері”*. І, додамо від себе, безпідставно.

Він народився на початку 20-х рр. XVII ст. в сім'ї шляхтича на Овруччині чи Переяславщині. Добру освіту отримав у Мінській уніатській школі, вільно володів польською і латинською мовами, вишуканих манер набув при дворі майбутнього канцлера Польщі М.Празмювського. Був мужнім, енергійним; володів здібностями політика, адміністратора, дипломата, промовця, інтригана. Потаємний, хитрий, із холодним розумом, він добре розумівся на людях, у разі необхідності умів діяти швидко й рішуче. Прихильник твердої влади, П.Тетеря не загравав ні з старшиною, ні з козацькими ниями.

Складається враження, що новий гетьман мав добре продуманий план дій, спрямований на виведення держави з глибокої політичної кризи. Його серцевину, як з'ясував Я.Дашкевич, становила ідея соборності козацької України. Її реалізацію П.Тетеря пов'язував із вирішенням двох завдань: досягненням взаєморозуміння з найвпливовішою старшиною Лівобережжя та Запорозжжя й віднайденням союзника поза межами України за умови нейтралізації її потенційних противників. Невипадково на старшинській раді було ухвалено відрядити посольства з дружніми пропозиціями до Селім-Гірея, господаря Молдавії, Я.Сомка та на Січ. Протягом другої половини січня-лютого налагоджуються жваві контакти з Я.Сомком, котрого П.Тетеря наполегливо схиляв на свій бік. Водночас він розсилав “звabні” листи до жителів Лівобережжя

Рис. 45. Павло Тетеря

упу підрозділи, на чолі яких поставив наказного гетьмана

личні заходи П.Тетері не свідчили про його безумовну
ність Польщі. Поновивши угоду з Кримом, він недвозначно
ед-1 ірея, що "від царя й короля не чекай нічого доброго", про-
рядження ногайцям кочувати неподалік від Чигирини й надати
ротьбі проти росіян. З іншого боку, в джерелах знаходимо інфор-
юшуки ним порозуміння з Москвою.

місце в діяльності гетьмана посідали відносини з Річчю
...ю. Він домагався зрівняння в правах православної Церкви з
атолицькою й повернення їй захоплених уніатами храмів; звільнення

священиків від податків і повинностей; залишення Війська Запорозького при всіх вольностях, зокрема права козакам проживати в шляхетських і церковних маєтках та збереження козацьких прав за вдовами; поновлення угоди з Кримом і дозволу на дипломатичні відносини з Молдавією й Валахією; звільнення з ув'язнення І.Богуна та ін. Як видно з листів П.Тетері до Яна Казимира, він також добивався права розпочати переговори з Росією, гарантій надання допомоги Криму, підтримки козацької України в поході її армії на Лівобережжя, якому належало возз'єднатися з Правобережжям під його булавою.

Велику увагу гетьман приділяв згуртуванню навколо себе найвпливовіших представників еліти. Тому дякував королю за звільнення І.Богуна, активно працював над залученням на свій бік переяславського полковника Я.Сомка, висунув на посаду генерального осавула П.Дорошенка, наблизив до себе Г.Гуляницького, Г.Лісницького та інших досвідчених генеральних старшин і полковників. Намагаючись уникнути загострення взаємин із представниками радикального угруповання старшини, П.Тетеря помилював паволоцького полковника Івана Поповича ("славного між козаками лицаря"), котрий виступив проти його влади. Для зміцнення політичного становища на початку лютого він одружується (перша дружина — сестра І.Виговського — померла 1657 р.) з донькою Богдана Великого Оленою (вдовою Данила Виговського), а також шукає порозуміння з дружиною покійного Тимофія Хмельницького Розандою (Домною), котра підтримувала зв'язки з представниками молдавської знаті.

Гетьман прагнув відновити провідну роль інституту гетьманської влади в політичному житті держави. З цих міркувань у кінці квітня він відмовився прийняти надіслані королем клейноди з рук Івана Мазепи як особи, за його словами, "зовсім незначної", котра не доросла до такої високої честі.

На жаль, досягти помітних успіхів у згуртуванні старшини П.Тетері не вдалося. Значна її частина, вражена "вірусами" отаманства, корупції й тупого особистого чи групового егоїзму, щораз більше відходила від національної ідеї й замикалася в сфері особистих інтересів. Я.Сомко, з одного боку, подавав надії гетьману на можливість порозуміння, з другого — інтригував для усунення його від влади. Цілком імовірно, що переяславський полковник встановив таємний зв'язок з І.Поповичем, котрий готував повстання проти гетьмана. Через невідомі причини помітно загострилися взаємини П.Тетері з впливовим подільським полковником О.Гоголем.

У другій половині лютого гетьман відрядив П.Дорошенка з кількома тисячами козаків для створення плацдарму на Лівобережжі. Були захоплені Кременчук, Омельник, Поток і Переволочна. З підходом татар відбулися бої під Лохвицею, Лубнами, Ічнею, Говтвою та іншими містами. Протягом серпня-вересня І.Брюховецький відвоював Кременчук та інші міста.

Найбільшою небезпекою для збереження соціально-політичної стабільності було відновлення феодального землеволодіння й дореволюційних форм

визиску поспільства. Сотні тисяч селян, міщан і нереєстрових козаків виявляли невдоволення встановленням польсько-шляхетських порядків. Ненависть до них та їхніх носіїв (шляхтичів, урядників, орендарів) стала обертатися й проти П.Тетері, в якому вбачали польського прислужника. *“Козаки свого гетьмана, — писав 29 липня шляхтич Міхаль Калушевський до єзуїта Миколая Цвірського, — або втоплять, або на раді поміж себе уб’ють, чому тут приклади маємо. Добрий, цнотливий чоловік й.м.п. Тетеря, але як свого гетьманства, так і свого життя не дуже безпечний”*. Своєрідним поясненням ситуації служила сентенція такого змісту: *“Господар волоський, гетьман запорозький і третій візир турецький завжди мають бути готовими до смерті. Слизька їх фортуна...”* Поза сумнівом, розв’язання комплексу соціально-економічних питань належало до завдань першорядних. Однак П.Тетеря, як свого часу І.Виговський, знехтував ними.

У полках, починаючи з середини квітня, посилювався рух козацьких низів. На початку травня гетьман констатував, що *“з цього боку Дніпра між нашим військом майже стільки дейнеків, скільки й на тому боці Дніпра”*. Потенційну загрозу спалаху будь-якої миті повстання, особливо на Брацлавщині, відчув уже згадуваний М.Калушевський. *“Всі українські закутки злі, — підкреслював він, — але особливо у Брацлавському краї. Давав він завжди у цьому приклад: хоч би там єзуїтів посіяли, все ж опришки вродяться; готові завжди непокоїти Вітчизну, так там хвилі [їхнього свавілля] розбіглися. Звідти вийшли Кривоніс, Полуян, Кривошанка, Пушкар, Ганджа і Чуйко... І не думай жити в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий [напоготові] і то, щоб був дуже прудким, не загнущаним і вправним; а спати [слід лягати] в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш”*.

Першим грізним попередженням для політичного курсу гетьмана стало повстання в кінці травня в Паволочі та на його околицях під проводом експолковника священика Івана Поповича. Були знищені шляхтичі (незалежно від етнічного походження), євреї-орендарі, заможні українські міщани й окремі купці. З цього приводу М.Калушевський зауважив: *“Як можна думати про мир, коли безпечна Русь загинула від руської зброї. Якщо ж Русь в Русі не може перебувати у безпеці, то що ж тоді говорити про католиків, шляхту й тим паче про єзуїтів”*. За твердженням П.Тетері, І.Попович *“кров’ю невинних людей власні руки облив”*.

Повстання носило не лише соціальний, а й політичний характер, оскільки спрямовувалося проти влади П.Тетері. І.Попович розсилав до населення й старшин *“листи від Самченка (тобто, від Я.Сомка — авт.)”*, в яких містилися заклики підніматися на боротьбу проти гетьмана. Останній був заскочений зненацька. В листі до короля від 26 липня він зазначав: *“Тут же несподівано застало мене перетворення домашніх овець у хижих вовків, надавши привід скаженому зраднику попові підняти знамено бунту і занепастити так*

багато людських душ. Воно зробило ще більше: розорило мене, розладнало здоров'я і нарешті хитку будівлю щастя України, частково підновлену моїми зусиллями, знову зруйнувало". П.Тетеря не приховував того факту, що його життя "висіло тільки на волосині". Подальшому розвитку повстання запобігли енергійні й рішучі дії П.Дорошенка, котрий у кінці першої декади червня придушив його й схопив І.Поповича. Підданий лютим тортурам, останній повідомив, що багато хто "з старшин взяли участь у зраді й змові проти нього (тобто, проти П.Тетері — авт.)". Військовий суд засудив І.Поповича на смерть, і він був посаджений на палю в Корсуні. А гетьмана вразила зрадливість старшин. *"Я обманувся саме в тих, — скаржився він королю 15 липня, — на котрих більше всього покладав надії..."*

Повстання й обрання лівобережним гетьманом І.Брюховецького внесли істотні корективи у взаємини П.Тетері з Польщею й плани возз'єднання козацької України. По-перше, він рішуче відмовився надіслати в розпорядження короля 10-тисячне військо; по-друге, заходився активно схилити польську еліту до організації воєнного походу на Лівобережжя, сподіваючись із допомогою польської зброї поширити на нього свою владу. Водночас вживалися заходи, щоб заручитися воєнною допомогою Криму. Зі свого боку, Ян Казимир та його оточення після провалу в травні переговорів із росіянами у Львові плекали надії комбінованим ударом польської та литовської армій (за участю полків П.Тетері, Кримської і Ногайської орд) оволодіти Лівобережжям, розгромити росіян і нав'язати Москві укладення вигідного для Польщі договору. Успішні наслідки кампанії мали б також зміцнити королівську владу й створити сприятливі умови для реформування державного устрою Речі Посполитої.

15 серпня у Львові король проголосив початок походу в Україну, щоб вирвати з московських рук *"цю зіницю ока польської Корони"*. Наступного дня 34-35-тисячна (разом зі слугами) армія трьома колонами вирушила до Білої Церкви, де мала з'єднатися з українцями й татарами. У кінці другої декади жовтня вона досягла цілі. Сюди з'явилися гетьман зі старшиною, делегація духовництва й Шулік Кази-мурза.

Протягом 21-23 жовтня відбулася військова рада для розроблення плану кампанії. Вона відхилила пропозицію Стефана Чарнецького завдати удару по Києву й ухвалила рішення наступати на Лівобережжя, розділивши військо; більша його частина на чолі з королем разом із трьома козацькими полками під проводом наказного гетьмана І.Богуна й татарами нурадин-султана Мехмед-Гірея, переправившись біля Ржищева, мала наступати на північ; меншій, очолюваній коронним хорунжим Яном Собеським вкупі з трьома козацькими полками П.Тетері й татарами Сефер-Гірея, переправившись на південь від Ржищева, належало рухатися на південь. Отже, разом із поляками повинні були діяти шість козацьких полків чисельністю 15 тис. осіб. Джерела інформують про явне небажання великої частини козаків брати участь у поході та їхнє

прагнення замість себе направити до полків “парубків”. На Правобережжі “для безпеки” залишилися Чигиринський, Канівський, Київський і Брацлавський полки, які в разі потреби мали діяти спільно з корогвами (500-600 жовнірів) полковника С.Маховського. Литовському командуванню наказали до 20 листопада прибути до Чернігова чи Остра. Об’єднавшись, польська й литовська армії мусили продовжити похід на Москву.

Третього листопада під Ржищевом розпочалася переправа поляків. Основні сили орди подолали Дніпро під Трипіллям. Ян Казимир став розсилати універсали до мешканців краю, схиляючи їх до підданства Польщі. Російське командування вирішило ухилитися від проведення відкритих боїв із противником, перекававши тягар боротьби на плечі українських і російських залог у містах та їхніх мешканців. І.Брюховецький отримав від царя таємну вказівку укріпити міста й при появі ворога відступити до табору Г.Ромодановського. Першими на початку третьої декади листопада вчинили спротив королівським підрозділам мешканці Воронкова й особливо затятий — Баришполя; Баришівка, Гоголів, Басань, Козелець і Кобижча здалися. Відважно боронилися 6 грудня козаки й міщани Остра. Однак наступного дня й вони змушені були скласти зброю. С.Чарнецький зайняв Носівку, а І.Богун після бою — Монастирище. 11 грудня Г.Гуляницький атакував Ніжин, але змушений був відступити й зупинився в с.Синяки. Ян Казимир, який перебував в Острі, з огляду на затримку литовців, важке становище піхоти й відхід татар до Криму вирішив дати війську перепочинок. Він тепер збагнув, як не без сарказму зауважив В.Коховський, що *“одна справа розпочати війну, інша — її вести і закінчити”*.

В свою чергу, полки П.Тетері та Я.Собеського, опанувавши Кременчук, подалися на північний схід, займаючи міста й містечка в межиріччі Хорола та Ворскли. Гетьман розсилав універсали до їхніх жителів, а також на Січ, закликаючи всіх об’єднатися під його булавою. Здалися Говтва, Миргород, Остап’є, Манжелія та інші населені пункти. Відбилися залоги Кишеньків, яку очолював полковник Степан Красна Башта, й Гадяча. Всього ж було захоплено 52 міста “від Кременчука до Гадяча”, а 12 поселень, які вчинили опір, — спустошено. З-під Гадяча гетьман і коронний хорунжий вирушили до Ромен, які також було взято. Повернувши до Прилук, поляки зайняли Лохвицю, Лубни і Варву, а після тижневої облоги схилили до капітуляції залог Прилук.

Успіхи польського командування протягом третьої декади листопада-першої половини грудня стали можливими насамперед завдяки гнучкості П.Тетері, І.Богуна та Г.Гуляницького, котрі закликали козаків і поспільство не чинити спротиву возз’єднанню козацької України й не вдавалися до репресій, коли ті після опору складали зброю. В свою чергу, чимало козаків і міщан прагнули звільнитися від здиравств вояків російських залог та свавілля воевод і з неприхованою ворожістю ставилися до І.Брюховецького. Тому, коли з деяких міст

“з хлібом, сіллю й горілкою, а також попи у ризах з церковними хоругвами” виходили зустрічати козаків і жовнірів, це ще не означало, що вони виявляють радість з приводу повернення в підданство короля. Слід віддати належне останньому: стосовно до населення він виказував прихильність і милосердя (заборонив жовнірам чинити погроми й грабежі). Однак з другої половини грудня в настроях більшості мешканців та в ставленні до поляків окреслився поворот від настороженої недовіри до відвертої ворожнечі. Цьому сприяли свавілля розташованих на постій жовнірів, українофобія С.Чарнецького, котрий вдався до масового винищення “вогнем і мечем впертих” поселень, а також відхід І.Богуна від підтримки курсу П.Тетері.

На початку третьої декади грудня король наказав литовським гетьманам, П.Тетері й Я.Собеському на середину січня 1664 р. прибути до Новгород-Сіверського. 30 грудня він виступив до Олишівки. Звідси попрямував до Салтикової Дивиці — “великого й людного міста”.

4 січня її міщани й козаки відхилили пропозицію здатися. Після сильного гарматного обстрілу 7 січня розпочався штурм, який оборонці, очолювані сотником Трикачем, успішно відбили. За визнанням учасника бою, шляхтича Яна Дробиша Тушинського, не один жовнір *“попрощався з цим світом, така вже то була Дивиця недоторканою”*. Наступного дня місто і замок впали. Розлючені великими втратами (полягли два полковники, чотири підполковники, один майор, чимало капітанів і понад 300 жовнірів), переможці винищили козаків і міщан, а місто спалили. В цей час король одержав тривожну звістку про виступ проти П.Тетері на Правобережжі, очолений Ю.Хмельницьким. 7 січня він створив комісію для розслідування справи й надав надзвичайні повноваження С.Маховському, котрий мав діяти швидко й рішуче. Через кілька днів П.Тетері було наказано негайно повернутися на Правобережжя для запобігання заколоту.

10 січня після штурму жовніри королівської армії захопили Межу, 13 січня здалася Сосниця, а 14 січня склали зброю міщани Нових Млинів, де до рук поляків потрапило посольство запорожців І.Сірка, що поверталася з Москви. Цього ж дня С.Чарнецький з'явився в околицях Батурина, але після невдалого бою з росіянами П.Скуратова відійшов до Обмачева. Наступного дня сюди прибув сам король і пополудні поляки розпочали новий наступ на Батурин. Не взявши місто, король подався до Коропа, який чинив спротив протягом трьох днів. Важкого поранення тут зазнав Г.Гуляницький. 18 січня коронний хорунжий прибув до обозу Яна Казимира під Коропом, 21 січня було захоплено Кролевець, а наступного дня польське військо, козацькі полки й татари, котрі знову прибули на допомогу королю, підійшли до Глухова.

Залогу міста (в її складі перебували й росіяни) очолював київський полковник Василь Дворецький, якому вдалося належним чином підготуватися до оборони. 29 січня під проводом С. Чарнецького розпочався, за словами німецького офіцера Йогана Магнуса фон Хапа, “нещасливий штурм”. “Людей

багато загинуло, — свідчив фон Хап, — мене втретє поранено. Кілька десятків вояків з мого полку вбито, поранених сто тридцять. Кілька тисяч козаків з Богунем, котрі прийшли до короля, штурмувати не хотіли. Чому? Невідомо! Вбитих і поранених старших офіцерів сто сорок і кілька; молодших офіцерів двісті й кілька десятків; жовнірів близько двох тисяч". У наступні дні не припинялися обстріли, здійснювалися підкопи, закладалися міни під укріплення. Складне становище обложених і відчутні втрати, брак надії на допомогу з боку українсько-російського командування — все це спонукало близько 20 сотників і отаманів прийняти королівську пропозицію здати місто.

Очолювані Василем Уманцем, воїни заарештували В.Дворецького, однак рядові козаки, міщани й російські вояки напали на них, відбили полковника й вирішили стояти до кінця.

8 лютого жовніри за наполяганням С.Чарнецького пішли на другий генеральний приступ. Однак їм знову не пощастило. Три міни вибухнули саме тоді, коли вони штурмували вал і брами, й завдали їм великих втрат. Залипивши під стінами Глухова понад 1 тис. вбитих, жовніри відступили. Залога й міщани вистояли. Велику допомогу оборонцям надавав І.Богун, котрий повідомляв про час і місце приступів, а також спромігся переправити їм порох. Під час другого штурму, як зазначав В.Коховський, "козаки ледаче атакували водяну браму, лише кричали і в повітря стріляли". Величезні втрати (протягом двох тижнів полягло близько 4 тис. осіб, зокрема 350 офіцерів) спонукали Яна Казимира 9 лютого зняти облогу й вирушити до Севська на об'єднання з литовським військом.

Мужня оборона Глухова позбавила польське командування ініціативи й дозволила І.Брюховецькому (близько 10 тис. козаків) та Г.Ромодановському (мав 12 тис. вояків) різко активізувати воєнні операції (переважно партизанськими методами). Такі й раніше провадили окремі козацькі чати. Наприклад, полковник Пархом Нужний вчинив раптовий напад на Нові Млини, де перебували вози канцлера М.Празмовського, й заволодів не лише його майном, а й 50 тис. золотих та паперами урядової канцелярії. Тепер українські й російські чати з'являються під Ромнами, Сосницею, Остром та іншими поселеннями. Окремі міста, як от Нові Млини, де стояли сотні Ніжинського та Зіньківського полків, стали переходити на бік І.Брюховецького. У першій половині другої декади лютого гетьман і Г.Ромодановський об'єдналися. 17 лютого вони залишили Конотоп і заходилися поновлювати владу в захоплених поляками містах. Невдовзі в їхніх руках опинилися Борзна, Короп, Вороне, Ромни, Лохвиця, Піщане, Домонтів та інші населені пункти, де були перебиті чи захоплені до полону польські залоги.

17 лютого польське й литовське війська об'єдналися. Враховуючи наближення весни з її бездоріжжям, часткову втрату польськими підрозділами

боєздатності (за визнанням С.Чарнецького, вони вже не були спроможними провадити “подальші воєнні дії”), ненадійність татар, тривожні відомості про бунт на Правобережжі й мобілізаційні заходи росіян, Ян Казимир відмовився від вторгнення в російські землі та від походу на Москву. Щоб дочекатися кращої пори для наступу, король вирішив відійти до Новгород-Сіверського й розташувати на постій польські підрозділи на кордоні з Росією, а литовські — на Стародубщині. Для проведення ж рейду по російській території (щоб запобігти наступу військ противника) було відряджено близько 10-12 тис. поляків, литовців, українців і татар під проводом сандомирського стольника Стефана Бідзінського, польського писаря литовського Александра Полубінського й одного з родичів хана (солтана). Вони пройшли шість повітів і завдали населенню великих збитків.

27 лютого польсько-литовське військо зупинилося в Хомиці — околиці Новгород-Сіверського (на правому березі Десни). Того ж дня королю стала відомою причетність І.Богун до організації антипольського повстання. Більшість джерел повідомляє, що наказний гетьман був заарештований і після кількох днів ув'язнення страчений. Ми, однак, поділяємо думку Т.Яковлевої, що, найвірогідніше, під час арешту він вчинив опір та був убитий. 24 березня король писав до дружини Марії Людовик: *“Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогом, обіцяючи приєднатися до них, якщо доведеться битися: але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката, ... але Господь покарав його інакше”*. Так загинув один із найвизначніших полководців революції, найрішучіший і найпослідовніший борець за незалежність Батьківщини, котрий не заплямував себе ні користолюбством, ні інтригами чи розпалюванням міжусобиць, котрий ніколи не запобігав задля кар'єри перед жодним гетьманом і завжди зберігав почуття власної гідності. Будучи Дон Кіхотом революції, він став честю і совістю України. Замість нього наказним гетьманом був призначений уманський полковник Михайло Ханенко.

27 лютого Г.Ромодановський та І.Брюховецький розгромили один із польських роз'їздів. 1 березня біля переправи через Десну спалахнули бої жовнірів із козаками лівобережного гетьмана, під час яких І.Брюховецький мало не потрапив до полону. Польсько-литовські війська хотіли за всяку ціну переправитися на лівий берег ріки, щоб дістатися до Воронежа. Побоюючись удару Г.Ромодановського, Ян Казимир відвів вояків у поле, де вони на морозі й вітрі простояли протягом 1 і 2 березня. Третього березня король відійшов під Новгород-Сіверський, який і далі перебував у руках українсько-російської залоги. Протягом цих днів сутички тривали. У Воронежі Г.Ромодановський об'єднався з полками київського воєводи Петра Шереметьєва (близько 13 тис. вояків). 4 березня польсько-литовські полки вирушили до Сосниці. Наступного дня військова рада ухвалила припинити кампанію: відправити коронне військо на

Правобережжя, литовське — на Стародубщину, а королю виїхати до Могилева. Не дійшовши до Сосниці, Ян Казимир 9 березня послав поляків і козаків на чолі зі С.Чарнецьким на Правобережжя, а сам із литовським військом подався до Стародуба, щоб звідтіля через Білорусію повернутися до Польщі.

Так завершилася українська кампанія короля, що засвідчила неспроможність Речі Посполитої відновити панування над Лівобережжям й ознаменувала крах програми П.Тетері домогтися возз'єднання козацької України в межах Речі Посполитої. Вона обернулася черговим спустошенням

багатьох районів Лівобережної України, поглибленням розколу еліти

й посилила втручання Росії у внутрішні
справи Лівобережного
гетьманства.

§2. Антипольське повстання населення Правобережної України 1664-1665 рр. Прихід до влади Петра Дорошенка

Восени 1663 р. не без участі І.Виговського формується група діячів, яка вирішила усунути від влади П.Тетерю, порвати з Річчю Посполитою й домогтися возз'єднання козацької України. До неї входили Ю.Хмельницький, І.Богун, І.Сірко, Ф.Коробка, Г.Гуляницький, О.Гоголь і новообраний київський митрополит Йосип Тукальський. Найвірогідніше, гетьманом мав стати І.Виговський, котрий підтримував таємні зв'язки з Запорозжям і Кримом. Оскільки польському урядові стало відомо про "визрівання бунту" (за даними И.Єрлича, на Ю.Хмельницького доніс ігумен монастиря в Смілі, котрий перехопив його листа до О.Гоголя), С.Маховський отримав надзвичайні повноваження для розслідування справи й покарання винуватців. Першим на початку лютого 1664 р. було заарештовано Ю.Хмельницького, котрого ув'язнили в польській фортеці Мальборк.

Відчуваючи загрозу провалу, І.Виговський, взявши до рук керівництво, пришвидшив виступ. Його визріванню сприяла політика шляхти й урядовців, які, повернувшись до своїх маєтків, розпочали масово вибирати податки, утискувати селян, міщан і козаків. 26 лютого С.Маховський повідомляв шляхтичу

Бартоломею Пестжицькому про "здирства й грабежі нечувані панів державців, які ледь не з шкірою луплять козаків і підданих, виписують (козаків із реєстру — авт.), до війська не хочуть пускати, всупереч волі й м. короля". Він зазначив також, що І.Виговський плете диявольські інтриги, свариться з П.Тетерею й бунтує козаків: "Я його ще не засудив, але мушу за ним стежити і стежу, якщо щось вкаже на нього, йому буде те ж саме, що Хмельницькому". Полковник Дмитро Сулимка, потрапивши згодом до полону, визнав: "... мотором усіх теперішніх бунтів на Україні був небіжчик Виговський".

Екс-гетьман двічі посилав гінців до кошового І.Сірка на Січ, закликаючи вступити до городової України для "захисту християнської віри", обіцяючи стати "батьком України". Внаслідок досягнутої згоди 13 лютого кошовий вирушив у похід на Брацлавщину. І.Виговському вдалося порозумітися з торговицьким сотником (згодом полковником) Д.Сулимкою та іншими старшинами. У другій половині лютого в м.Шавулиха вони разом присягнули на Євангелії воювати "з ляхами". Відповідно до задуму, Д.Сулимка, Павло Мотовиленко, Герасим Коломийченко та інші мусили розпочати повстання, а з часом до них мав приєднатися зі своїми корогвами екс-гетьман. Можна припускати, що останній також підтримував зв'язок із полковниками Василем Вареницею та Мельником, котрі зобов'язувалися зворохобити населення Брацлавського й Подільського воєводств.

У кінці лютого Д.Сулимка підняв повстання в Торговиці, яке швидко поширилося на інші поселення. Його підтримав полковник Семен Височан (той самий, котрий восени 1648 р. очолив боротьбу на Покутті). Рішучими діями Д.Сулимка захопив Лисянку, де зберігалися гармати Війська Запорозького. Він також розіслав листи до козаків і міщан Лівобережжя, повідомляючи про початок антипольської боротьби й закликаючи підтримати її. Першими вдалися до зброї міщани Баришполя, котрі знищили залогу з 40 драгунів і 120 піхотинців, Воронкова та інших міст.

Повстання застало зненацька П.Тетерею й С.Маховського. Завдяки добрій підготовці воно відразу ж охопило значну територію Київщини й Брацлавщини. Дивом урятувався в Чигирині (?) гетьман, котрий поспішив з дружиною під захист С.Маховського до Городища. Дочекавшись підходу кількох корогв і 3 тис. татар, вони вирушили до Лисянки, але після кількадечних боїв відійшли до Фастова, де з 800 вояками перебував І.Виговський. Д.Сулимка й С.Височан, об'єднавши сили (тепер вони налічували 12 тис. піхоти і 7 тис. кінноти), подалися до Білої Церкви й 10 березня розпочали штурм. Оскільки козаки Білоцерківського полку й міщани підтримали польську залогу, захопити місто не вдалося. 12 березня сюди підійшли гетьман, С.Маховський та І.Виговський, котрий змушений був узяти участь у цьому поході. В бою повстанці зазнали поразки й стали відступати на Лисянку. До рук переможців потрапило 1,5 тис.

осіб; рядових, за розпорядженням П.Тетері, татари вирізали за містом у полі, а старшин одних посадили на палі, інших повісили. Переслідуючи втікачів, жовніри вирізали містечко Насташка, а жителів Лесовичів віддали татарам. Окремі групи повстанців і далі відходили до Лисянки, інші рятувалися втечею до Торговиці й Липівця.

Із допитів полонених 15 березня П.Тетеря та С.Маховський дізналися про причетність І.Виговського до вибуху повстання й бажання козаків бачити його гетьманом. Взявши в облогу Вільховець, вони запросили його начебто на військову раду й заарештували. Найімовірніше, це сталося 26 березня. Без суду й слідства экс-гетьману винесли смертний вирок, хоча він як сенатор не підлягав такому трибуналові. Спроба кримського посла Дедиш-аги врятувати І.Виговському життя успіху не мала. Вночі чи ранком 27 березня його розстріляли. Він гідно зустрів смерть: очікуючи її, читав акафіст пресвятої Богородиці. Воднораз із ним розстріляли зятя генерального обозного Т.Носача Остапка.

В історичній науці поширена думка, що І.Виговський став жертвою інтриг П.Тетері. Справді, між ними існували гострі суперечності й гетьман був зацікавлений у тому, щоб усунути небезпечного конкурента. Ми, однак, поділяємо думку Я.Дашкевича, що *“зводити смерть Виговського до інтриги Тетері наївно”*. Екс-гетьман очолював підготовку повстання, спрямованого на виборення незалежності від Польщі. Виступивши на захист національних інтересів України, він усвідомлював, що ризикує життям. І все ж зробив вирішальний крок. І.Виговський у 1657 і 1664 рр. — це, по суті, двоє різних політиків, двоє різних людей. Пройшовши страдницький шлях *“блудного сина”* ідеї державної самостійності України, він саме тепер повністю сприйняв цю ідею розумом і серцем та свідомо поклав на алтар її реалізації власне життя.

І.Виговський започаткував трагічну галерею гетьманів другої половини XVII- початку XVIII ст., котрі, попри всі прорахунки й помилки, несли, кожен у міру своїх сил і можливостей, важкий хрест любові до Вітчизни на Голгофу її незалежності.

Страта І.Виговського й масові розправи не припинили розгортання національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби, яка охоплювала все нові й нові райони. На бік повстанців перейшли Кальниболото, Мліїв, Городище, Орловець, Кам'янка, Балаклія, Сміла, Жаботин, Білеозеро та інші міста. Її розвитку на Брацлавщині сприяла поява тут у середині березня загону в кілька сотень запорожців І.Сірка.

“Почувши про мене Івана Сірка, — писав кошовий 23 березня з Умані до царя, — відразу ж, коли я з військом ще до їхнього міста не прийшов, самі ж горожани почали ляхів і жидів сікти й рубати, всіх полків козаки і все поспільство, котрі біди і неволю і муки від ляхів і жидів мали; через нас Івана Сірка до вашої царської величності повернутою є вся Мала Росія, над Богом і за Богом будучі міста, а саме Брацлавський полк, Кальницький,

Могилів, Рашків, Уманський повіт, до самого Дніпра від Дністра..." У західній частині Брацлавського й східній Подільського воєводств повстання очолили полковники В.Варениця, Мельник і О.Гоголь. Були захоплені Брацлав, Вінниця, Меджибіж, Могилів-Подільський та інші міста. Щоправда, спроба Мельника в кінці квітня оволодіти Баром зазнала невдачі. Тим не менше в Лєтичівському й Кам'янецькому повітах розгорнувся масовий опришківський рух, різночалася втеча шляхти й орендарів. Тривога охопила панство й південно-східної Волині, яке також стало залишати свої маєтки.

Розвиваючи цей успіх, І.Сірко вирушив до Чигирина. Зупинившись у Смілі, він послав гінців по допомогу до наказного кошового й російського воєводи Григорія Косагова. С.Маховський і П.Тетеря, знявши облогу Вільховця, поспішили на захист столиці козацької України. У середині квітня в Крилові І.Сірко об'єднався з Г.Косаговим (мав 200 солдатів) і наказним кошовим Сацьком Турівцем (Яцьком Торським). На жаль, тим часом ситуація для розвитку повстання різко погіршилася, оскільки на початку квітня на Київщині з 22-25-тисячним (разом зі слугами) військом з'явився С.Чарнецький, котрий на чолі кількох тисяч кіннотників зайняв Чигирин і поспішив назустріч І.Сірку й Г.Косагову. 17 квітня неподалік від Бужина стався запеклий бій. Кошовий і воєвода пробилися до міста й успішно відбивали ворожі приступи. І.Брюховецький, прибувши в кінці березня до Переяслава, послав на допомогу повстанцям два полки під проводом осавула П.Нужного, які 21 квітня розгромили біля Суботова 1 тис. жовнірів ротмістра Яна П'ясочинського й на деякий час зайняли Черкаси. Дізнавшись про це, С.Чарнецький 23 квітня зняв облогу Бужина й вирушив до Чигирина, а І.Сірко та Г.Косагов — до Сміли. Припускаємо, що саме в цей час російський воєвода міг наказати викинути прах Богдана Великого та його сина Тимофія із Суботівської церкви.

Дочекавшись підходу орди Селім-Гірея та Ширин-бея (близько 10-15 тис. осіб), руський воєвода залишив у Чигирині сильну залогу й подався до Сміли. Наприкінці квітня в її околицях спалахнули бої. Тим часом І.Брюховецький розсилає універсали до мешканців Правобережжя, повідомляючи про поразки поляків на Лівобережжі (переправи через Десну і Дніпро для жовнірів "в багатьох місцях домовинами стали", а різні дороги "трупом людським вкриті і кров'ю ворожою облиті") й закликаючи возз'єднатися з лівобережцями, "бо що може бути ліпшого і кращого, ніж коли брати живуть разом". Тими ж днями під Сокирною він переправився з основними своїми силами (близько 7-8 тис. осіб), 2, 3 тис. росіян П.Скуратова і 3 тис. вояків стольника Василя Кикина на Правобережжя. Посланий ним лубенський полковник Григорій Гамалія зайняв Черкаси, а канівський полковник добровільно відчинив росіянам із Києва чи Переяслава брами Канева. Одержавши інформацію про появу лівобережних полків, С.Чарнецький спочатку вирушив до Черкас, а потім, щоб перекрити шлях І.Брюховецькому, — до Корсуня й по дорозі зупинився

в Городищі. І.Сірко та Г.Косагов через Кам'янку дісталися до Дніпра й переправилися на Лівобережжя.

І.Брюховецький, не маючи воєнних здібностей, діяв пасивно, можливо, очікуючи на підхід російського війська й побоюючись вступити в бій із прославленим польським полководцем С.Чарнецьким. Нарешті 15 травня він вирушив до Чигиринна і взяв його в облогу. Через неузгодженість дій із П.Скуратовим штурм міста 20 травня провалився, й лівобережний гетьман через день відступив до Буященської переправи через Дніпро, а звідси 23 травня попрямував до Канева. С.Чарнецький вислав проти них з-під Городища 4 тис. вершників під проводом Я.Собеського та С.Маховського, які наступного дня атакували українців і завдали їхній кінноті поразки. Все ж під захистом табору українсько-російські підрозділи прорвалися до Канева, під стінами якого стали обозом. До рук поляків потрапив П.Нужний, котрий з небаченою мужністю витерпів усі тортури. В одній із "новин" з польського табору повідомлялося: він *"заявив, що батько раніше був посаджений на палю. Тому попросив, щоб його, як сина батька, не повішали, але покарали батьківською смертю. Гарне прохання, чого прохав, те йому і сталося"*.

4 червня під Каневом з'явилися С.Чарнецький, П.Тетеря (вірними йому залишилися генеральні старшини, Білоцерківський та Паволоцький полки повністю й частково козаки Лисянського, Корсунського, Чигиринського і Черкаського полків) та Селім-Гірей. Протягом усього дня точився бій, який не виявив переможця. 8 червня польське військо знову атакувало українсько-російські позиції, але зазнало великих втрат і відступило до Стеблева. С.Чарнецький зміцнює залоги в Павлоччі, Білій Церкві, Корсуні, Чигирині, Ставищі. Водночас він вдається до масових репресій, намагаючись залякати населення: вирізалася або віддавалася татарам у яsir людність не лише окремих поселень, а й цілих волостей (на Корсунщині й Уманщині). В середині червня ув'язнюється І.Тукальський, а через кілька місяців — Г.Гуляницький.

Страта І.Виговського помітно знизила авторитет П.Тетері серед старшини. Він усвідомлював: політика терору — шлях не до перемоги, а до поразки. Тому переконував польський уряд у необхідності вдатися до політичних засобів ліквідації повстання. Зокрема, радив віддати за певну платню козакам у повне володіння староства, де вони проживали, й відкликати звідтіля старост і підстарост. Через посольства полковника Прокопа Бережицького (кінець травня) та Г.Гуляницького (8 липня) П.Тетеря підкреслював доцільність укладення миру з Росією як кроку до припинення боротьби в Україні, звертав увагу на непримиренність "черні": вона воліє сама "гинути" й вважає за краще триматися "московської протекції", ніж "мати панів"; не хоче, щоб пани тримали її "під своєю владою і користувалися [плодами] їхньої праці". Однак Варшава проігнорувала пропозиції гетьмана і він, замість того, щоб скласти з себе

повноваження, спільно з поляками й далі боровся проти власного народу, чим зумовив у підсумку свою політичну та особисту катастрофу.

Репресії поляків і татар спричинили нове піднесення боротьби. Як свідчив С.Чарнецький, *"краї українські з уродженої злоби давно палаючі, що раз більше охоплює полум'я повстання"*. Він не приховував свого обурення тим фактом, що *"наповнені отрутою злості серця прикриваються личиною покори"*. У першій декаді червня С.Височан зайняв Капустино; полковники І.Брюховецького Пилип Стріла й Матвій Шульга — Лисянку. С.Чарнецький вирушив до Лисянки, і 22 червня в її околицях поляки розбили повстанців, котрі, мабуть, підійшли сюди з Уманщини, і захопили в полон *"мужа великого імені"* — торговицького полковника (Івана?) Гладкого, котрого посадили на палю. Оскільки штурмом місто не вдалося захопити, в кінці червня С.Чарнецький відійшов до Насташки. Міщани Стеблева звернулися по допомогу до лівобережного гетьмана, обіцяючи знищити ворожу залогу. Перехопивши їхнього листа, татари раптово наскочили на Стеблів, дітей і стариків повбивали (*"немовлята копитами кінськими стерті"*), а решту мешканців забрали в неволю. Саме місто було настільки спалене, що *"ледве місце на згадку залишилося"*.

Розгорялося повстання й на Поліссі (Житомирщина), яке спалахнуло в кінці квітня. Очолив його Василь Децик, котрий, опанувавши Овруч, проголосив себе овруцьким полковником. Повстанці зайняли Турів, Петриків та інші міста. У другій половині травня вони зазнали поразки й відійшли за Дніпро. В першій половині червня В.Децик знову з'являється на Овруччині, і його полк зростає до 8 тис. осіб.

С.Чарнецький (тепер уже призначений київським воєводою) негайно надіслав сюди свого племінника Стефана Чарнецького з 1,5 тис. вершників. Раптово атакувавши в другій половині червня В.Децика, той змусив Овруцький полк відступити до Дніпра.

На початку липня вибухнуло повстання у Ставищі, жителі якого закликали на допомогу повстанців (дейнеків) з Умані (18 чи 20 сотень) і розгромили залогу з 400 білоцерківських козаків. С.Чарнецький, як з'ясував польський історик Веслав Маєвскій, залишивши для спостереження за діями І.Брюховецького близько 1 тис. жовнірів під Корсунем і направивши для проведення диверсії на Лівобережжі татар Каммамет-мурзи, з основними силами подався до Ставища. 7 липня він уже був під його стінами, прагнучи *"покарати місто для прикладу іншим"*. Охорону Ставища взяли до своїх рук полковники Дячко (тривалий час перебував у турецькому полоні на галерах) та Булганий (за Богдана Великого командував полком піхотинців). 11 липня під проводом С.Чарнецького, П.Тетері та Я.Собеського розпочався генеральний штурм. Жовніри й татари в одному місці прорвалися через вали й захопили міську браму. Оскільки татари передусім кинулися по ясир, виникло сум'яття. Цим

скористалися повстанці та міщани, котрі перейшли в контратаку, здійснивши через дві інші брами вилазку, та відкинули ворога.

Спантеличений невдачею, С.Чарнецький наказав спалити в полях збіжжя, заблокувати місто, стягнути в одне місце наявні гармати (всього їх зібрали 41), доставити із Шаргорода запалювальні кулі, картеч і гранати. Сам він часто їздив перед позиціями захисників міста в накидці з тигрячої шкіри, за яку вони прозвали його "рябим собакою". Зі свого боку, обложені копали окопи й насипали вали. Наприкінці липня-на початку серпня поляки здійснили другий штурм, до якого залучили слуг і "обозну челядь". Вони спромоглися оволодіти частиною валів, однак польські гармаші, не знаючи цього, вдарили по своїх, завдавши їм відчутних втрат. Повстанці й міщани, б'ючись врукопаш, стояли на смерть. Пізньої ночі жовніри відступили. С.Чарнецький, вражений величезними втратами, за словами В.Коховського, не зронив і слова. Коли йому показали полеглу роту піхотинців, він із гнівом сказав: *"...війна людей не родить"*. У двох штурмах було вбито й поранено близько 5,5 тис. осіб. У деяких піхотних полках залишилося по кілька десятків осіб. Зрозумівши, що приступами успіху не досягти, київський воєвода поклав надії на облогу міста, оборону якого замість полеглого Дячка очолив Чіп. Стійкість ставищан породила у кримських воєначальників сумніви в можливості досягнення перемоги. Селім-Гірей повідомляв М.Пражмовському: *"... то певно, що України не втримаємо..."*

Зосередження основних сил поляків і татар під Ставищем давало І.Брюховецькому шанс перехопити ініціативу, адже ворог утримував за собою тільки Паволоч, Чигирин, Білу Церкву й Корсунь. Однак він продовжував відсиджуватися в Каневі, очікуючи на підхід армії Г.Ромодановського, що негативно позначалося на бойовому дусі козаків і посилювало дезертирство. Щоправда, 30 червня до Умані було послано 2,5 тис. запорожців на чолі з І.Сірком, 300 калмиків та кілька сотень росіян під проводом Г.Косагова, котрі повернулися до нього з Лівобережжя. По дорозі вони погромили татар (в урочищі Капустина Долина), а згодом, уже в Умані, завдали поразки іншому татарському чамбулу. Очевидно, через особисті амбіції та скарби П.Тетері, що їх захопили у Брацлаві й перевезли до Умані, І.Сірко посварився з брацлавським полковником О.Гоголем, залишив Брацлавщину й здійснив похід із калмиками проти татарських улусів (Г.Косагов прибув до Канева). Повертаючись назад із здобиччю, І.Сірко в кінці липня зазнав відчутної поразки від поляків і татар у Сараджинському лісі (неподалік від Чечельника). Потрапили до полону його брат і син, а сам він насилу прорвався до Торговиці, звідки подався на Запорозжжя.

В кінці другої декади липня на Поліссі (Житомирщина) з'являється В.Децик, котрий, можливо, об'єднується з сотнями посланого сюди раніше лівобережним гетьманом чернігівського полковника С.Красної Башти й закривається з ним у Радомишлі. Племінник київського воєводи Стефан Чарнецький з 1 тис. поляків і 3-4 тис. татар узяв їх в облогу. Прорвавши оточення,

С.Децик і Красна Башта дісталися Городища, де на початку серпня знову потрапили в облогу, зняту тільки в середині вересня. В.Децик попрямував на північний схід Житомирщини й на початку жовтня зазнав поразки на р.Вересня. В другій половині серпня повстанці вели бої з польськими корогвами під Буками, Ворсівкою та Красними Борками.

Після того, як підійшли свіжі сили ногайських і кримських татар, С.Чарнецький відрядив для проведення чергової диверсії на Лівобережжі близько 5 тис. поляків, татар і українців, котрі спустошили околиці Кременчука, Лукомлі, Миргорода, Лубен. Цей та інші рейди, невдалі спроби захопити Корсунь, брак російської допомоги, дезертирство козаків і російських солдатів остаточно деморалізували І.Брюховецького. Не одержуючи допомоги, зазнаючи жорстоких репресій (за визнанням, що його в кінці серпня зробив С.Чарнецький, на той час полягло щонайменше 100 тис. українців), частина повстанців припиняє боротьбу. Внаслідок арешту синів О.Гоголя, котрі навчалися у Львові, та переговорів із наказним гетьманом М.Ханенком, на початку вересня О.Гоголь та очолюваний ним Брацлавський полк перейшли на бік П.Тетері. Здалися також Ладижин, Немирів, Бершадь і Тростянець. Близько 20 вересня поляки розпочали облогу Буків.

З кожним днем погіршувалося становище обложених у Ставищі. Брак продовольства, а відтак нестерпний голод, що косив лави оборонців, зрештою примусив їх піти на переговори. 11 жовтня вони склали зброю й присягнули на вірність королю. Через тиждень впали Буки, а за ними — Боярка, Маньківка, Іваньки, Шавулиха, Романівка, Торговиця. Продовжували чинити опір Умань і Лисянка. 31 жовтня І.Брюховецький послав на допомогу уманцям Лубенський полк Г.Гамалії та росіян Г.Косагова. Останній не зумів туди прорватися й залишився в Медвині. На бік лівобережного гетьмана переходить медведівський полковник Степан Опара, який контролював терени між Черкасами та Чигирином. Зусилля С.Чарнецького, спрямовані на здобуття Лисянки й Медвина, зазнали невдачі, й у першій декаді грудня він зняв облогу цих міст і відійшов до Білої Церкви; татари (за винятком 4 тис. осіб) повернулися до Криму. Втрималися Умань і Кальник.

Скориставшись політичним спадом боротьби, П.Тетеря 30 листопада виряджає на сейм посольство домагатися поступок козацькій Україні. Інструкція вимагала від послів домагатися зрівняння в правах у межах Речі Посполитої православної Церкви з римо-католицькою та повернення їй захоплених уніатами архієпископств, єпископств, архімандритств, церков і монастирів; права Війську Запорозькому брати участь у виборах київських митрополитів; відкриття в Києві академії та шкіл для православного населення на теренах Речі Посполитої; збереження прав і вольностей Війська Запорозького; визнання за гетьманом права призначати й звільняти полковників та ін. Більшість із них сейм відхилив.

Розташовані на постій польські підрозділи обдирали мешканців міст і сіл до нитки. За визнанням Я.Дробиша Тушинського, *“не тільки хліб, а все, що було, забирали”*. Красномовною з цього погляду є скарга від 3 березня 1665 р. старшини Корсунського полку гетьманові. *“Вже ж ми й набридли, — повідомляла вона, — пишучи до вашої милості милостивого пана і добродія о своїх незносних кривдах та муках, яких й описати не кожна... А тепер новий якийсь подимний побор пани жовніри на нас видумали і вибрали до кілька тисяч [злотих]... Із-за їхніх повинностей і шарпанини вже мало людей залишилося в Корсуні і ті від голоду сильно пухнуть, споживаючи стерво, помирають. Та й за місто важко вийти пішому і кінному внаслідок жовнірського тиранства, котрі печуть, мучають, стинають, найбільше з-за того, щоб [люди] всі свої заховані у землю скарби показали. Ось і тепер недавно Кирія, значного козака, бувшого полкового осавула, схопили під містом, закатувавши, відрубали голову і спалили вогнем разом з хатою...”*

Першими повстали непокірні жителі Ставища, котрі знищили залогу. С.Чарнецький відправив проти них С.Маховського, котрий, втративши в бою з ними близько 200 жовнірів, сам ледве втік. Тоді київський воєвода раптовим нападом захопив Ставище, наказав усіх жителів вирізати, а місто спалити так, щоб залишилося тільки місце, де воно стояло. У лютому активізував дії з Умані І.Сербин, який захопив Бабани, Христинівку та інші міста. Домовившись між собою, полковники непокірних козацьких залог у Кальнику, Іллінцях, Дашеві й Рахнах (Цар, Пилип Стріла, Матвій Шульга, В.Варениця, С.Червона Башта, Андрій Богомаз, Чіп), об'єднавши сили (близько 16 тис. осіб), вирушили проти М.Ханенка, що перебував у Кисляку. В кінці першої декади лютого вони взяли його в облогу й незабаром захопили місто. М.Ханенко відступив до замку. Йому на допомогу поспішили польські корогви під проводом поручика Александра Вронського й козаки П.Тетері, які, в свою чергу, взяли в облогу козаків у місті. На терені Полісся знову з'явився В.Децик, який розгромив ворожі корогви й зайняв Димер і Бородянку. Так розпочалося нове піднесення національно-визвольної та соціальної боротьби.

На перших порах вона точилася з перемінним успіхом. Польські підрозділи після смерті в середині лютого С.Чарнецького (І.Єрлич припускає, що його отруїв один із козаків у Білій Церкві) очолив регіментар, львівський стольник Марцін Замойський. Протягом березня полки П.Тетері опанували Кисляк, Кальник, Дашів, Рахни, Медведівку, Жаботин, а на Лівобережжі — Потік й Омельник. Оборонці Кисляка добилися в третій декаді березня капітуляції на почесних умовах, що передбачали збереження життя, майна й козацьких прав усім козакам у Кальнику, Дашеві й Рахнах, а також звільнення цих міст від жовнірського постою.

Однак із кінця березня ситуація стала змінюватися на користь повстанців. 30 березня польські корогви зазнали поразки під Торговицею, а в першій

половині квітня були погромлені під Гумельцями, Вільшанкою та Лисянкою. 14 квітня лубенський полковник Г.Гамалія та солдати Федора Протасьєва оволоділи Корсунем, де знищили 700 поляків і козаків, вірних П.Тетері (наказний гетьман Т.Носач і генеральний суддя Іван Креховецький потрапили до полону). Того ж дня полковник Василь Дрозденко, який сформував полк у Подністров'ї, розгромив у Брацлаві польські корогви й сотні П.Тетері. На бік повстанців повернувся О.Гоголь; успішно діяли між Дністром і Південним Бугом (включно з Летичівським повітом Подільського воєводства) полки Овдієнка та Івана Кияшка. Один із польських агентів доносив 19 квітня королеві, що на Правобережжі спалахують повстання й лунають заклики: *"Гукнемо ще раз!"* Козаки та повстанці з Побужжя прибували до Бершаді, де на кінець травня їх зібралося 10 тис. осіб. Третього червня вони дощенту розгромили 20 польських корогв. За визнанням Я.Дробиша Тушинського, *"нас тут голота козацька вибила"*. Полягли щонайменше 1,1 тис. жовнірів і 1,2 тис. обозних слуг. Попри приступи жовнірів, зуміла вистояти Умань, хоча й наклав головою Іван Сербин.

І.Брюховецький послав до Білої Церкви полки, які 31 травня розгромили в її околицях підрозділи воєводи Станіслава Яблоновського. Підійшовши до Білої Церкви, лівобережний гетьман 19-20 червня спробував оволодіти нею. Спроба виявилася невдалою, і місто було взято в облогу.

24 червня гетьман довідався про наближення татар і відступив. Незабаром він повернувся на Лівобережжя.

Тим часом з огляду на збройну боротьбу, що спалахнула в Польщі між королем та Є.Любомирським, із Правобережжя виводяться основні сили армії. Це посприяло розвитку повстання на Поліссі, півдні Волині й у Подільському воєводстві. Так, у травні В.Децик опанував Коростишів, Макарів, Брусилів, Рожів та інші міста. В червні козацькі підрозділи з'явилися на Волині. Протягом червня-серпня сотні брацлавського полковника В.Дрозденка, за даними автора *"Римованої хроніки"*, чинили *"жахливі напади"* на Подільське воєводство. Вони займали Меджибіж (за винятком замку), Зіньків, Шарівку, Ярмолинці, Солобківці, Пісочну та інші міста й містечка; тричі штурмували Бебехи. Запеклий бій із польськими підрозділами відбувся під Карабчеєвом. Водночас різко активізували свої дії загони опришків (левенців), і то не лише на Поділлі, а й у Галичині. Шляхта, поляки, євреї масово залишали терени Летичівського та Кам'янецького повітів. *"Лише Бог, а місцями фортеці, — констатував автор "Римованої хроніки", — затримали трохи людей"*.

Втративши будь-яку опору, П.Тетеря в другій половині червня, прихопивши клейноди, корогви й рештки архіву, подався до Польщі. Хоча офіційно гетьманства він не зрікся, але фактично його втратив. Більше йому не судилося повернутися до політичного життя в Україні. Наштовхнувшись на недоброзичливе ставлення польської еліти, влітку 1670 р. він покинув Польщу й виїхав

до Порти, де був доброзичливо прийнятий султаном. Побоюючись повернення екс-гетьмана до влади в Україні, правлячі кола Речі Посполитої, як припускає Я.Дашкевич, пішли на його ліквідацію. У кінці березня на початку квітня 1671 р. П.Тетерю отруїв польський агент. Так трагічно обірвалося життя політика, котрий прагнув забезпечити національні інтереси України в складі Речі Посполитої.

Повстання 1664-першої половини 1665 рр. завершилося перемогою: Правобережжя (в межах козацької України) де-факто відстояло незалежність, а його мешканці відновили національно-конфесійні та соціально-економічні завоювання революції. Його сильні сторони полягали в масовій участі в ньому козаків, міщан і селян, їх героїзмі, самопожертві й волі до перемоги (полягло та потрапило в яsir не менше 150-200 тис. осіб). Водночас виявилось й чимало негативного: згасання державної ідеї; неспроможність створити політичний центр керівництва боротьбою та єдину армію; відмова від участі в повстанні частини козацтва та старшини; міжусобиці серед еліти та прояви отаманства; наростання анархії й охлократії. Не без підстав восени 1664 р. О.Гоголь нарікав, що кожен козак виступав полковником, а сотник — гетьманом.

Правобережні козацтво й старшина не визнавали легітимності влади І.Брюховецького, тому після від'їзду П.Тетері боротьба за булаву спалахнула з новою силою. Першим спробував приборати її до рук Степан Опара. Заручившись підтримкою татар, він 21 червня захопив Умань і домігся проголошення себе гетьманом. С.Опара, по-перше, прагнув припинити усобиці й зміцнити свою владу і, по-друге, хотів домогтися унезалежнення козацької України від Криму й Речі Посполитої (його посольство 28 серпня домагалось від короля вивести з козацької України польське військо й не допустити пересування через її територію його підрозділів; заборонити шляхті проживати в козацькій Україні, дозволивши їй тільки направляти до маєтків урядників, тощо).

Одиак утриматися при владі новий гетьман не зумів. Його антипольська політика викликала спротив з боку білоцерківського коменданта, генерал-майора Яна Стахорського, котрий став агітувати проти нього козаків і татар. Цим вдало скористався генеральний обозний Петро Дорошенко. Поро зумівшись із мурзами та Я.Стахорським, він вирішив усунути С.Опару від влади. 28 серпня татари заарештували гетьмана, атакували його табір і взяли в облогу. Наступного дня розпочалися переговори й козаки погодились прийняти кандидатуру П.Дорошенка.

Була проведена рада, яка й обрала його гетьманом. Пізніше він повідомляв королю: *"... мене не мурзи на цей щоденний тягар (тобто, гетьманський уряд — авт.) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь"*. С.Опару відіслали до Польщі, де за рішенням короля ув'язнили в Мальборку. Подальша доля цього гетьмана невідома (дані про його страту потребують уточнення).

Рис. 46. Петро Дорошенко

Новий гетьман народився в 1627 р. в родині спадкового коз старшини (дід Михайло був гетьманом, а батько Дорофей — полков. Війська Запорозького), що мала глибокі корені служіння матері-Україні п'ятеро братів і сестру; навчався, можливо, в Києво-Могилянській колегіумі польською і латинською мовами. За словами С.Величка, "був сприйнятливий і в мові світській управний". Перебував серед небагатьох козаків, котрі разом із Б.Хмельницьким восени 1647 р. втікли на Запорожжя, а тому став учасником революції з перших днів. До літа 1657 р. обдарована молода людина пройшла всі щаблі військової служби: від рядового до полковника. Талановитий політик, полководець та адміністратор, гнучкий дипломат, він вирізнявся серед інших діячів революції бистрим і глибоким аналітичним розумом, гарячим патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всіх земель України в межах соборної й незалежної держави, неситною послідовністю й залізною волею в діях, спрямованих на досягнення поставленої мети, високорозвинутим почуттям власної гідності.

§3. Боротьба за зміцнення Правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія Петра Дорошенка та її провал

Діяльність гетьмана розпочиналась у вкрай несприятливій внутрішньо- і зовнішньополітичній обстановці. Окрім того, що держава виявилася розчленованою на два гетьманства, а Запорожжя також де-факто становило окремішнє державне утворення, вона була надзвичайно розорена та збезлюднена воєнними діями, епідеміями, голодом, бранням ясиру та переселеннями. Особливо потерпіло Правобережжя, яке втратило на середину 60-х рр. близько 70% свого населення. Образну картину масового зруйнування краю описав автор "Римованої хроніки":

А вали, високі замки, мури міцні зруйнувало,
Деревами, корчем, плющем густо все позаростало.
Де були міста і села, й люди, там постало дике поле.
І трава, будяк — насіяв їх нам гріх, о Божа воле!..
Склеп мурований стояв тут, людські очі дивувавши,
Комини тут повалились [добра думка], в насміх ставши.
Яструб з них злітав чи пугач, покутавши страшноглосо,
Чи ведмідь ішов із склепу, звівсь і потрусив волоссям.
Вовк вистрибує із гробу, що в костьолі, ситий мертвим,
Руку лис несе людськую з гробовища біля церкви.
Свиня дика рве під лісом щойно вбите чиєсь тіло,
Вепр-одинець добиває того, котрого не вбило¹.

Водночас геополітична ситуація сприяла поділові козацької України між Московією й Річчю Посполитою по Дніпру. Російський уряд під впливом керівника Посольского приказу Опанаса Ордин-Нащокіна, який перебільшував загрозу з боку Швеції й переоцінював потенційні можливості Польщі та міцність її союзу з Кримом, щораз більше схилявся до думки про необхідність

¹ Переклад з давньоукраїнської Вал. Шевчука.

замирення з Річчю Посполитою на основі визнання за нею права на володіння Правобережною Україною. З огляду на це він відмовився (всупереч численним проханням І.Брюховецького) надати вагому воєнну допомогу повстанцям Правобережжя й помітно активізував зусилля щодо обмеження внутрішньополітичної самостійності Лівобережного гетьманства.

На перших порах П. Дорошенко, спираючись на підтримку татар, повів боротьбу за поширення своєї влади на все Правобережжя. Основними його супротивниками виступали В.Дрозденко (в його війську налічувалося кілька тисяч сербів, очолюваних, мабуть, полковником Дмитрашком Райчею) та В.Децик, котрі орієнтувалися на Росію. У вересні гетьман обложив В.Дрозденка в Брацлаві, змусив наприкінці жовтня-на початку листопада капітулювати, а згодом наказав розстріляти за спробу викрасти булаву й втікти до І.Брюховецького. Здалися йому Кальник, де стояли загони Мельника, Могилів-Подільський (тут перебував подільський полковник, молдованин із походження Костянтин Мигалевський), Ладижин (полковника Царя видали козаки, після чого гетьман відіслав його Яну Казимиру, за наказом якого той був страчений) і Немирів. Так влада гетьмана поширилася на все Правобережжя, а головні конкуренти були усунуті (В.Децика в листопаді заарештував І.Брюховецький; відправлений у Москву, він пізніше був засланий до Сибіру). Після цих подій П.Дорошенко вдався до суворих заходів щодо ліквідації анархії, отаманства, розбоїв, став налагоджувати функціонування місцевих органів влади. Усе це не влаштовувало Д.Райчу й К.Мигалевського з їхньою прихильністю до отаманства та вольниці, тому, побоюючись твердої руки гетьмана, в 1666 р. вони зі своїми прихильниками перебралися на Лівобережжя. Скликана 19 січня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила гетьманство П.Дорошенка.

Дбаючи про згуртування еліти, гетьман неодноразово звертався до короля з проханням звільнити з ув'язнення І.Тукальського, Ю.Хмельницького та Г.Гуляницького (про них клопотався ще П.Тетеря). Ян Казимир нарешті прислухався до цих прохань і в кінці 1665 р. свободу одержали митрополит і экс-гетьман, а дещо згодом — Г.Гуляницький. Встановлювалися контакти з лівобережною старшиною та козаками, вживалися заходи для обмеження польської військової присутності (залоги жовнірів стояли в Білій Церкві, Чигирині, Корсуні й Павлочі), звільнення України на рік від жовнірських стацій і забезпечення залогу провіантом, виведення чигиринської залоги, одержання дозволу збирати до військової скарбниці індукту¹, оскільки потрібні були великі кошти на утримання хворих і поранених козаків. Лисянська старшинська рада ухвалила відрядити до короля посольство клопотатися про припинення утисків православної Церкви, скасування унії, право обирати в майбутньому митрополита всіма станами "православного суспільства" й участі митрополита та єпископів

¹ Індукта -- мито на ввезені для продажу товари.

у засіданнях сенату, свободу заснування шкіл і викладання “латинських наук” у Київській колегії, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького відповідно до статей Зборівського договору, затвердження обрання гетьманом П.Дорошенка (*“іншого нікого собі не бажаємо і не зичимо”*), звільнення хоча б на рік населення від обов’язку утримувати польські залоги та ін. Проте Ян Казимир ухилився від задовільнення найголовніших прохань, пославшись на те, що подібні рішення має ухвалювати сейм.

На раді лунали й радикальніші вимоги — порвати з Польщею та прийняти протекцію хана. Справді, з приходом до влади П.Дорошенка чітко окреслилася тенденція до поліпшення відносин з Кримом. Восени 1665 р. гетьман надав у розпорядження Мехмед-Гірея два козацькі полки. У березні 1666 р. султан призначив новим ханом Аділь-Гірея, з яким до Криму прибули також калга-султан Крим-Гірей та нурadin-султан Девлет-Гірей. Спочатку Крим-Гірей, а потім Аділь-Гірей засвідчили П.Дорошенку бажання відновити умови українсько-кримського договору 1648 р. й бачити козацьку Україну незалежною від Московії та Польщі (*“... новий хан хоче того, щоб козаки ні в кого у підданстві не перебували”*). Відкривалася перспектива в боротьбі за возз’єднання козацької України спертися на воєнно-політичний союз із Кримом, а за його посередництва — на підтримку Порту. П.Дорошенко, вирішивши скористатися нею, пішов на встановлення приятельних відносин із ханом та на відновлення дипломатичних відносин із Портою.

Третього травня, одержавши допомогу від Криму, він розпочав воєнні дії на Лівобережжі з тим, щоб захопити плацдарм для подальшого наступу. 28 липня спалахнуло повстання проти росіян та І.Брюховецького в околицях Переяслава під проводом Максима Хоменка, Івана Пригари й Івана Момата, під час якого було вбито полковника Данила Єрмоленка й ряд інших старшин. Повстанці обрали полковником М.Хоменка, визнали владу правобережного гетьмана й звернулися до нього по допомогу. Їх підтримали мешканці Піщаного, Іркліїва, Золотоноші, Кропивни та Богушкової слободи. Не гаючи часу, П.Дорошенко надіслав туди підрозділи серденьт¹, а сам попрямував до переправи через Дніпро в районі Сокирної. У листі від 31 липня до нового переяславського полковника він засвідчив готовність узяти полк під свою руку. Наступного дня звернувся з універсалом до населення Лівобережжя, закликаючи підтримати переяславців і прийняти підданство короля. 2 серпня до канівського полковника Якова Лизогуба (Канів, де перебувала залога з козаків Київського, Лубенського і Канівського полків, і далі підтримував І.Брюховецького) був направлений лист із проханням надати допомогу повстанцям. Однак лівобережний гетьман і російські воєводи кинули проти останніх великі сили і в третій декаді серпня розгромили.

¹ Серденьта — наймані вояки.

У 20-х числах липня П.Дорошенко дізнався про переговори між Росією і Польщею в Андрусові й, не приховуючи гіркоти та обурення, попросив Яна Казимира весь час інформувати його щодо розв'язання на них "справи України". Тим часом правлячі кола Речі Посполитої схилиються до думки про доцільність розподілу козацької України по Дніпру. За таких обставин вони не могли підтримувати курсу П.Дорошенка на її возз'єднання; більше того, він ставав для них небезпечним, позаяк міг зірвати переговори з Москвою.

Чи не для утримання правобережного гетьмана в покорі король після завершення збройного конфлікту з Є.Любомирським 13 серпня видав коронному війську універсал вирушити на постій в Україну?

У вересні на допомогу гетьману прибуло близько 20-30 тис. татар під проводом Девлет-Гірея, котрі, прагнучи здобичі, наполягали на поході на Лівобережжя. 21 вересня гетьман скаржився коронному маршалку, польному гетьману Я.Собеському: *"Не маючи [власної] сили, я так мушу танцювати, як мені заграють"*. У жовтні він змушений був послати татар на Лівобережжя, де вони займалися переважно грабунком населення та захопленням його в яsir. У листопаді частина татар повернулася до Криму.

За свідченнями козака Григорія Кожевнікова, на початку жовтня до Чигирини приїжджало посольство з Туреччини, пропонуючи протекцію султана при збереженні удільності козацької України, і начебто гетьман та старшини, погодившись, присягнули Мехмеду IV. Можна було б знехтувати цією інформацією, однак нам вдалося відшукати "Новини з України" (30 листопада з Бара, 4 грудня з Шаргорода й 10 грудня з Кам'янця-Подільського), які сповіщали, що *"вся Україна", "Все Військо Запорозьке і не менше хлопство Подністровське шукали способів, аби могли позбутися польського панування"*, тому вдалися до турецької протекції, погодившись виплачувати (як Молдавська земля) гарач¹ султану. Внаслідок чого, як повідомляли з Шаргорода, *"добровільно хлопство впроваджує до міст татарські залоги, воліючи за краще жити з поганством, ніж з нами"*. Якщо дані про складання присяги султану й слід вважати чутками, то виключати ймовірну обіцянку з боку гетьмана і старшини турецькому посольству прийняти протекцію Горти не можна. За свідченням К.Мигалевського, восени гетьман розпорядився розпочати карбування в Торговиці срібних грошей *"бусурманським ім'ям"*.

У листопаді стали прибувати перші польські корогви з теренів Польщі, які розташовувалися в подільських містах між Південним Бутом і Дністром. Призначений головнокомандувачем С.Маховський, зупинившись у Брацлаві, розіслав у різні поселення уповноважених для складання списків будинків, де мали проживати жовніри. Цей захід викликав обурення у міщан, які пов'язали уповноважених. Мешканці Ставища, котрі розпочали відроджувати місто,

¹ Гарач — данина.

якщо вірити В.Коховському, категорично відмовилися впускати жовнірів. *"Вже досить наробили нам лиха поляки, — заявили вони С.Маховському, — якщо вони тепер хочуть знову ж це саме вчинити, ми будемо захищатися до останнього: що залишилося з давніх пожеж, допалимо до решти, а самі з жінками і дітьми кинемося у вогнище"*.

Зрозумівши, що, по-перше, ідея возз'єднання держави під верховенством Польської Корони не підтримується більшістю українців, а по-друге, що Річ Посполита нічого не зробить для її реалізації, П.Дорошенко вирішив не допустити розташування на теренах козацької України польських підрозділів. З другої половини листопада українці й татари стали витісняти з Брацлавщини ворожі корогви. За визнанням Я.Дробиша Тушинського, *"нас поволі виперли з України"*.

О цій порі на терени подільського воєводства вступили основні сили коронного війська. Відомості про немилосердні утиски жовнірів породили паніку серед селян і міщан. 8 грудня з Кам'янця-Подільського писали: *"До нас, до міста, як від ворога, звідусіль звоз'яться хлопи... Ото, з-за такого нікчемного жовніра, хлопи, мимо своєї волі, мусять бунтувати. О, Боже! Щоб і нам чого поганого не дісталось в Кам'янці"*. Через день анонімний автор повідомляв з міста, що перед польським військом, *"як перед ворогом, хлопи утікають до Волоської землі. Хоча і там їм эле і тяжко дуже для них, а все ж воліють [дістатися за краще туди], а ніж потрапити під насильство наших"*. Об'єднавшись у другій декаді грудня з ними, С.Маховський, маючи близько 10 тис. жовнірів (разом зі слугами), подався до Браїлова, щоб увійти на Київщину через північні райони Брацлавщини й "провчити" правобережного гетьмана (за словами останнього, йшли *"з погрозами на моє життя"*).

П.Дорошенко розсудив не очікувати противника, а завдати удару по ньому на марші (як це чинив Богдан Великий). Маючи в розпорядженні, очевидно, 8-10 тис. козаків і 15-20 тис. татар, у ніч з 18 на 19 грудня за 10-11 км від Браїлова "у порожньому містечку" він атакував поляків, які просувалися під захистом табору. Відчувши силу нападників, С.Маховський, залишивши для затримання наступу противника потужний ар'єргард (під захистом табору), став готувати кінноту для битви під містом. Він розташував її в долині за 3,5 км від Браїлова на льоду (мабуть, р.Рів). Під ранок 19 грудня сюди відступив ар'єргард. Зустрівши спочатку татар і українців вогнем, С.Маховський розпочав контратаку, намагаючись збити татарську кінноту, але, за даними В.Коховського, *"наскочив на самого Дорошенка"*. В жорстокому бою, що тривав дві години, впало трупом 17 корогв, решта вдалася до втечі. Розпочався погром війська. Більшість вояків полягла чи потрапила до полону (серед останніх виявився і С.Маховський). Татари й українці гнали втікачів аж до Летичева (понад 60 км). Повернувшись до Чигирина, гетьман розпочав облогу польської залоги замку, а в лютому 1667 р. — Білої Церкви.

Після здобутої перемоги татари й окремі підрозділи козаків вирушили на терени Полісся (Житомирщина), Подільського, Волинського й Руського воєводств, де знайшли підтримку з боку місцевих повстанців — опришків (левенців) і дейнеків. Татарські чамбули проникли до Овруча, Дубна й за Львів, несучи руйнування українським поселенням (були спалені Пłosкіров, Зборів, Глиняни та інші міста), смерть і неволю їхнім жителям (за перебільшеними даними, в ясир потрапило 106 тис. осіб). Так повторювалася велика трагедія західноукраїнських земель кінця 40-х -першої половини 50-х рр., коли вони, опинившись за межами Української держави, розглядалися Кримською верхівкою як складова Польщі. Оскільки до власне Польщі було дуже далеко, то кримські й ногайські мурзи перетворювали їх в об'єкт постійних грабунків і джерело ясиру.

Запобігти цій катастрофі ні Богдан Великий, ні П.Дорошенко, на превеликий жаль, не мали сил. Адже татари постійно спустошували не лише українські, а й південноросійські й частково польські землі протягом двох століть, і покінчити з цим не могли ні Московія, ні Річ Посполита. Україна в період революції опинилася між Сцїллою та Харібдою підступної політики знаті Кримської й ногайських орд: якщо ханство виступало союзником Української держави, заграви пожеж освітлювали її Західний регіон; якщо Польщі — дим згарищ покривав терени козацької України; коли ж так випадало, що на якийсь час воно залишалося поза союзними відносинами з козацькою Україною чи Річчю Посполитою, безжальний смерч проносився по теренах всієї України. І в першому, і в другому, і в третьому випадках валки бранців, супроводжувані їхніми тужно-розпачливими піснями та наріканнями на власну долю, гетьманів, королів та на увесь білий світ (*"найбільш тверді серця здригнулися б, — писав очевидець трагічної долі українців француз Г.-Л. де Боплан, — чуючи крики і співи, плач і стогони цих нещасних русинів, бо цей народ і співає, і голосить плачучи"*), тяглися до татарських поселень.

У світлі сказаного бездоказовими є поширені й досі в історіографії обвинувачення гетьманів, починаючи від Богдана Великого й до П.Дорошенка включно, у руйнації Батьківщини руками татар. Вторгнення останніх відбувалися всупереч їхній волі; будучи заручниками й жертвами геополітичної ситуації, вони не могли ні запобігти їм, ні зупинити їх. Вина падає на них лише в тих випадках, коли самі дозволяли брати ясир як "платню" за надану допомогу чи віддавали татарам непокірно налаштоване до них населення. Такі епізоди траплялися і в політичній діяльності П.Дорошенка.

Пролиті потоки крові й сліз, помножені на релігійну ворожнечу, перетворилися для більшості українців у незбориму стіну ненависті до Криму й Порти. Чимало старшин і козаків (особливо запорозьких), ревно сповідуючи ідею святої боротьби з невірними, вороже сприйняли зближення П.Дорошенка з ханом і султаном. Найбільш непримиренні позиції посів кошовий Іван Сірко, котрий

у січні 1667 р., зустрівшись у Львові з Я.Собеським, заявив, що не визнає влади правобережного гетьмана, й пообіцяв вчиняти напади на Крим. Він народився в другому десятиріччі XVII ст., найвірогідніше, як з'ясував Ю.Мицик, у родині православного шляхтича на Вінниччині. Сформувався глибоко релігійною, скромною, майже непитушою, безмежно хороброю людиною з високорозвинутим почуттям власної гідності, що перепліталася з честолюбством, ставевою волею, рішучим, твердим і жорстоким характером. Мав сім'ю, що проживала в м.Мерефа на Харківщині (невипадково І.Сірко обіймав посаду харківського полковника).

Щедро наділений воєнним талантом, він 15 років (з перервами) очолював Січ і прославився успішною боротьбою з татарами й турками (провів десятки переможних походів, боїв і сутичок), звільнивши з неволі, мабуть, не менше сотні тисяч бранців різних національностей. *“Страшний для орди, — писав про нього В.Коховський, — бо був досвідченим у воєнних діях і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щогодинно пильнувала й була наготові до бою, ніби Сірко вже напав. Навіть дітей, коли плакали і їх не могли заспокоїти, татарки лякали Сірком, кажучи: “Сірко йде”, — і при цих словах діти замовкали й більше не плакали. Сірко був голим чоловіком, вояцької натури і не боявся ані сльоти, ані морозу, ані сонячної погоди. Він був чуйним, обережним, мужньо терпів голод, був рішучим у воєнних небезпеках і, що найбільша рідкість серед козаків, — завжди тверезим”*.

Анонімний автор “Римованої хроніки” склав цілу поему про легендарного кошового, оспівуючи його численні чесноти. Ось кілька штрихів створеного ним образу:

Був знавцем вод, і рік, і урочиських Піль Диких,
Жоден з ним не зрівнявся б у тому з малих і великих.
Досить того, що, йдучи в ніч темну, як стрілами стрілить
В простір миль на десятки — вернеться, знаходить ті стріли.
Був стрілець він із лука чудовий, також з самопала,
Як з коня на ходу ударяв, знав, куди потрапляло.
Птах у льоті, звір бігом не вмів від Сірка ухилитись,
Також ворог приймав дар од нього, не міг не звалитись.
Байку кажуть про нього, що був чарівник і знав чари,
Та з ким Бог, з тим і ласка, і щастя, і розум йде в парі¹.

Будучи щирим патріотом Вітчизни, вболіваючи за неї, І.Сірко, однак, виявився неспроможним піднятися до усвідомлення значущості національної ідеї,

¹ Переклад з давньоукраїнської Вал.Шевчука.

а відтак зробити її наріжним каменем своєї діяльності. Залишившись у полоні запорозьких ідеалів та програми автономізму (в другій половині 60-х-70-х рр. орієнтувався переважно на Польщу), плекаючи надію здобути булаву, своїми діями він часто призводив до загострення політичної боротьби, перешкоджав згуртуванню національно-патріотичних сил, збереженню єдності козацької України. Чорну пляму в його діяльності становлять жорстокі розправи з мешканцями кримських і ногайських поселень, а також знищення в 1675 р. трьох тисяч українців і тумів¹, які, після виведення їх із Криму, захотіли повернутися назад.

На початку 1667 р. істотно погіршилося міжнародне становище України. Наприкінці січня укладається російсько-польський Андрусівський договір. Він передбачав встановлення на 13,5 років перемир'я; закріплення за Росією Сіверщини, Лівобережної України та на два роки Києва, а за Річчю Посполитою — Білорусії та Правобережної України.

Запорожжя потрапляло в спільне володіння володарів обох країн. Таким чином Російська й Польська держави досягли компромісу через розподіл Української держави, який обернувся трагедією для української нації. Адже фактично створювалися незборимі перешкоди на шляху об'єднання козацької України та возз'єднання в межах незалежної національної держави всіх етно-українських земель.

Українська громадськість із неприхованою ворожістю зустріла звістку про укладений договір і висловила свій протест проти його умов. П.Дорошенко не визнав його чинності й 11 березня розіслав універсал, повідомляючи козаків про досягнення російсько-польської домовленості й загрозу нападу поляків. Гетьман закликав козаків, міщан і селян готувати зброю, боєприпаси та продовольство, щоб вчасно, за його наказом, могли вирушити в похід. На допомогу паволоцькому полковнику був направлений полковник Левко Переяславець, щоб спільними силами Поліські краї "у зичливості" утримували.

В діяльності П.Дорошенка провідними стають два напрями: мирне об'єднання козацької України та підготовка Західного походу для включення західноукраїнських земель до складу держави. Не забував він і про досягнення порозуміння із Запорожжям, щоб згуртувати національно-патріотичні сили. В травні рада на Січі виявила існування розколу серед запорожців: одна група виступила на підтримку гетьмана, друга схилилася на бік московського царя. Все ж було ухвалено рішення на користь П.Дорошенка (діяти з ним заодно і не чинити нападів на Крим). Гетьман відрядив на Січ свого представника, обіцяючи через нього зберегти всі права й вольності, якими запорожці користувалися за Б.Хмельницького. Нова рада вирішила відмовити в підтримці І.Брюховецькому, залишитися при П.Дорошенку й разом із ним не підлягати

¹ Туми — особи змішаної українсько-татарської крові.

ні королю, ні цареві, а “тільки самим бути з ордою”. За одними даними, запорожці присягнули гетьману, за іншими — обіцяли це зробити після його приїзду на Січ. Проте за умов загострення відносин із Росією (запорожці вбили її посла Юхима Ладиженського, котрий прямував до Криму) запорозька старшина, намагаючись порозумітися з нею, ухилилася від виконання рішення ради. Ускладнювала налагодження відносин П.Дорошенка із Запорожжям і протидія політиці гетьмана з боку І.Сірка.

Правобережний гетьман висуває ідею скликання на р.Росава козацької ради для обрання єдиного гетьмана, обіцяючи покласти на ній булаву. А вже кого козаки оберуть гетьманом, той ним і буде, *“лише б Військо з'єдна-ти разом”*. До запорожців, лівобережних козаків та І.Брюховецького надсилаються листи з пропозицією з'явитися на раду. Водночас у зверненнях до козаків Лівобережжя міститься заклик прогнати російські загони. Ініціатива П.Дорошенка знайшла підтримку з боку запорожців і городових козаків, котрі повірили йому, що з допомогою “татарської приязні” зможуть визволитися “з польської і московської неволі”. Але через спротив І.Брюховецького та більшості лівобережної старшини зібрати генеральну раду не вдалося.

У травні гетьман активізував підготовку Західного походу. Були розіслані універсали про мобілізацію козаків, котрі мали збиратися під Корсунем. До Стамбула вирушило посольство засвідчити готовність прийняти протекцію султана. Мехмед IV позитивно поставився до цієї пропозиції. У серпні гетьман застеріг Яна Казимира, щоб той не чинив шкоди козакам, котрі в минулому перебували в його підданстві, але тепер “заховалися під опіку султана”. Прибулі в другій половині травня кілька тисяч татар Батирші-мурзи, на їхню вимогу, разом із уманськими козаками полковника Григорія Білогруда були послані по здобич у Західний регіон. Вони вдерлися в Летичівський повіт Подільського воєводства та на Волинь, де захопили численний ясир. У червні кількатисячний чамбул Елле-мурзи й козаки О.Гоголя пройшли через Поділля до Тернополя. Протягом липня-серпня татари, котрі приходили на допомогу П.Дорошенку, вчинили спустошливі рейди до Старокостянтинова, Меджибожа, Острога, Заслава, Збаража, Вишнівця й Дубна. Вимушена згода гетьмана на проведення цих походів у західноукраїнські землі була його великим політичним прорахунком, бо призвела до втрати в майбутньому підтримки з боку місцевого населення. Зазнавши лиха від татар, воно стало шукати захисту в польських воєначальників, чим напрочуд вдало скористався призначений коронним гетьманом Я.Собеський.

У середині серпня П.Дорошенко здобуває Чигиринський замок і посилює облогу Білої Церкви. Не довіряючи обіцянкам короля надати “удільність” частині козацької України, він разом із загонами Крим-Гірея на початку вересня вирушає в похід. За визнанням Я.Собеського, козаки мали намір іти аж до Вісли. Основні сили українців і татари просувалися через Старокостянтинів на

Тернопіль. Допоміжного удару з боку Подністров'я завдавав О.Гоголь (захопивши з козаками й опришками Шарівку, він атакував Ярмолинці, де, за словами автора "Римованої хроніки", кожен поляк *"мусів, захищаючись, скакати як горобець на нитці"*).

Коронний гетьман, маючи близько 25 тис. жовнірів (разом зі слугами) та близько 17-18 тис. подільських, волинських і галицьких селян і міщан, котрі заявили про готовність битися з татарами, вирішив уникнути генеральної битви. Розділивши військо на п'ять з'єднань та зміцнивши залоги фортець Західного Поділля, Волині й Галичини (Кам'янця-Подільського, Теребовлі, Бережан, Дубна, Бродів та інших), він хотів розпорошити сили противника й, нав'язавши їм маневрову боротьбу, знищити. Спочатку Я.Собеський планував зупинитися під стінами Кам'янця-Подільського (сюди він дістався 20 вересня), але, дізнавшись про появу П.Дорошенка у Галичині, 1 жовтня вирушив до Підгаєць. Прибувши туди 4 жовтня, поляки обрали надзвичайно вигідне для оборони місце, захищене лісами й ставами. Під проводом коронного гетьмана перебувало близько 4-5 тис. жовнірів (разом зі слугами) та 3 тис. селян і міщан.

П.Дорошенко й Крим-Гірей, знявши облогу Вишнівця, захопили Збараж, Тернопіль, Зборів і Поморяни й звернулися з листами до львів'ян, пропонуючи розпочати переговори про умови здачі міста. Розгадавши задум Я.Собеського, вони вирушили основними силами (близько 20 тис. осіб) проти нього й уже 6 жовтня з'явилися під Підгайцями. Цього ж дня був проведений потужний приступ ворожих позицій. Хоча жовніри відстояли їх, але зазнали важких втрат (близько 500 осіб). П.Дорошенко та Крим-Гірей вирішили відмовитися від штурмів і здобути перемогу над Я.Собеським шляхом облоги його війська. Вона проходила успішно, й коронного гетьмана через нестачу продовольства чекала неминуча капітуляція. Але доля всміхнулася йому, бо до калга-султана надійшли відомості про напад козаків на Крим. Справді, кілька їх тисяч під проводом харківського полковника І.Сірка та кошового Ждана Рога (Івана Кириленка), прорвавшись через Перекоп, зруйнували м.Арбаутук, вбили понад 2 тис. чоловіків, захопили 1,5 тис. жінок і дітей, звільнили 2 тис. невільників. Розгніваний Крим-Гірей (не виключено, що він одержав вказівку хана замиритися з Польщею) 16 жовтня укладає з Я.Собеським угоду, що передбачала відновлення союзних відносин між Кримом і Річчю Посполитою, проведення обміну полоненими та визнання козаків підданими короля. Додаткова умова дозволяла татарам вивезти до Криму весь захоплений ясир. Тому, повертаючись назад, вони лише на Покутті спустошили близько 300 сіл.

Поставлений у безвихідне становище (як Богдан Великий під Зборовом), П.Дорошенко змушений був вступити в переговори з поляками й укласти 19 жовтня Підгаєцький договір. Його умови передбачали визнання Військом Запорозьким підданства короля, дозвіл шляхті повертатися до маєтків, надіслання посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького,

зменшення польської залоги в Білій Церкві й заборону жовнірам захоплювати міста, де проживали козаки. Так короткозора політика І.Сірка й Ж.Рога зірвала реалізацію програми гетьмана. Можна лише уявляти, за словами відомого дослідника Дмитра Дорошенка, яким важким ударом для

П.Дорошенка став *"такий фінал кампанії, до якої він старанно приготковувався цілий рік з напруженням усіх своїх сил!"*

§4. Еволюція політики І. Брюховецького. Антиросійське повстання 1668 р. й возз'єднання козацької України

Яку ж політику провадив обранець чорної ради гетьман І.Брюховецький? Чи відповідала вона заповітним мріям запорожців, низів городского козацтва, обездолених мас міста й села, котрі звели його на вершину влади?

Усунувши, а по тому й стративши Я.Сомка та його прихильників, гетьман не лише позбувся опозиції, а й отримав рідкісну можливість призначити на найвищі посади наблизених осіб та однодумців.

Така політична ситуація дозволяла розпочати перетворення в інтересах запорожців і низів суспільства. Однак він і не думав вживати заходів для припинення процесу перетворення старшини у феодалів-землевласників, зрівняння в "правах і вольностях" з козаками селян і міщан, зменшення та врегулювання зібрання податків і зборів, а також викорінення зловживання старшин владою. Певну вигоду отримали лише запорожці, котрих по 100 осіб було розіслано кожному полковнику до полкових міст, де вони, за даними Самовидця, одержали "жупани", привласнювали прибутки від млинів та "людям зась негноснучю кривду чинили..."

Перші місяці перебування біля керма влади І.Брюховецького засвідчили його обережність у виконанні даних єпископу Мефодію й російському урядові обіцянок передавати зібрані з міщан кошти до царської скарбниці для платні козакам та надання "хлібних запасів" ратним людям зalog. Відразу ж після ради гетьман заявив, що в умовах загрози з боку ворогів цього не слід чинити.

Для з'ясування ситуації Москва прислала дяка О.Башмакова. 27 листопада в Батурині відбулися його переговори з гетьманом і полковниками, під час яких виявилися розбіжності сторін з багатьох питань. Зокрема, І.Брюховецький відмовлявся затвердити статтю, за якою побори з міщан мали збиратися до російської скарбниці, точилися дискусії щодо визначення чисельності реєстру, перепису населення тощо. Зрештою І.Брюховецький пішов на деякі поступки й підписав Батуринські статті як додаток до Переяславського договору 1659 р. Вони передбачали утримання російських залог коштом українського населення, впорядкування козацького реєстру, повернення російським поміщикам втікачів, заборону українським купцям вивозити з України й продавати в Росії горілку та тютюн, а також збіжжя в Правобережній Україні. При цьому гетьман і старшини заявили, що будуть "бити чолом" царю про скасування окремих статей.

Розвиток воєнного протистояння з польським військом у 1663-1664 рр. показав І.Брюховецькому всі негативно-згубні наслідки слабкості гетьманської влади й охлократії козацьких низів, прагнення Запорожжя відігравати самостійну політичну роль. Тому в середині квітня 1664 р. він порушив перед російським урядом низку клопотань: про дозвіл підтримувати дипломатичні відносини з Кримом, відмову без його дозволу приймати послів Запорозької Січі, зведення на Запорожжі (на о.Базавлук) укріплення із залогою ("городу"), направлення воєвод до Полтави, Кременчука й Остра, а також забезпечення його охороною силами 100 ратників. На початку липня до Москви вирушило посольство в складі полковників В.Дворецького і Федора Ланченка. Як свого часу Я.Сомко, І.Брюховецький домагався від царя того, щоб воєводи "до жодних справ військових, відповідно прав стародавніх військових, не втручалися". Рішуче протестував він проти підтримування Москвою за спиною в нього самостійних зносин із Січчю. Адже гетьман "і над Запорожжям керівництво має", а кошовий отаман "привласнює і вважає свою владу рівною гетьманській, не чинить належного послуху і межі Військом ворожнеча й ненависть чиниться".

Тим часом загострилися взаємини гетьмана з єпископом Мефодієм, котрий втручався в політичне життя Лівобережного гетьманства. Прибувши в останній декаді березня 1665 р. до Москви, він подав царю доповідну записку, пропонуючи в ній вивести з-під влади гетьманського уряду міщан, збори та орендна плата яких повинні надходити не до військової, а до царської скарбниці. Зібрані кошти слід було витрачати на виплату козакам і російським воякам. Окрім цього, єпископ радив збільшити чисельність російських залог у Києві, Переяславі, Чернігові й Острі.

Ці ідеї Мефодія, як з'ясував Віктор Горобець, знаходили підтримку в тих старшин, які негативно ставилися до зусиль І.Брюховецького зміцнити гетьманську владу. Так, київський полковник В.Дворецький у листі (кінець серпня 1665 р.) до Малоросійського приказу, створеного в 1662 р., запевняв, що

більшість полковників не заперечуватиме проти надходження податків царю, й радив, щоб воєводи в Україні володіли "всіма маєтностями". На його думку, збір податків повинні здійснювати не представники української адміністрації, а московські воєводи. Більше того, в листі до воєводи П.Шереметьєва він висловлював таке побажання: цар мусить узяти під свою владу всі міста, щоб гетьмани ними не володіли, бо "від того псуються вельми; великих скарбів набувши, хочуть бути великими монархами".

І.Брюховецький і далі відстоював податкову самостійність гетьманства й узяв під захист козаків церковні маєтки. Він відхилив пропозицію думного дворянина Якова Хитрова та дяка Євстратія Фролова про те, щоб збирати для російських солдатів хоча б "по овчині з диму".

У червні 1665 р. через посольство прилуцького полковника Лазаря Горленка він просить царя не сприяти зміцненню позицій білого духовництва, випрошує в Москві маєтки, в яких забороняє проживати козакам, і обкладає їх податками.

У вересні 1665 р. український гетьман на чолі великої місії (понад 500 осіб) уперше прибув до російської столиці для укладення нового договору. Російська еліта стала на шлях ліквідації самостійності козацької України, різкого обмеження прерогатив її уряду та місцевих органів влади. Понад місяць І.Брюховецький разом із більшістю старшин обстоював національні інтереси (заперечував проти збирання грошового податку до російської скарбниці, підпорядкування некозацького населення міст і сіл цареві та воєводам і т.ін.). На жаль, через відверто промосковську позицію генерального писаря Степана Гречаного та В.Дворецького гетьман змушений був поступитися й 1 листопада підписав Московські статті. Поступливість була щедро винагороджена: І.Брюховецький отримав титул боярина, став власником сіл і міст Шептаківської сотні й одержав дозвіл одружитися з дочкою князя Дмитра Долгорукого. Генеральні писарі, військовий суддя та 8 полковників одержали дворянство й маєтки (прикметно, що постійний ганьбитель старшини за її прагнення до наживи полковник В.Дворецький не тільки не відмовився від дворянства й маєтків, а й звернувся до Олексія Михайловича з чолобитною надати йому грамоту на володіння Серединкою, Надинівкою та Бурками).

Статті договору передбачали можливість обрання гетьмана лише в присутності царського представника, заборону українському урядові підтримувати зносини з іншими країнами, а також підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові. Збільшувалася чисельність російських залог там, де вже перебували воєводи (Київ, Чернігів, Переяслав і Ніжин), воєводи із залогами направлялися до нових міст: Полтави, Новгорода-Сіверського, Остра, Кременчука, Канева, Батурина, Глухова, Сосниці, Стародуба, Прилук, Лубен, Гадяча й Кодака на Запорозжжі. Оскільки, за умовами договору, податки та збори йшли до російської скарбниці, розширювалися права воєвод, які контро-

лювали їх надходження. Некозацьке населення міст і сіл підпорядковувалося не гетьману, а цареві та воєводам. Отже, укладений договір істотно змінював правовий статус козацької України, перетворюючи її з держави в автономну область Росії.

Реалізація його статей (як раніше умов Гадяцького договору) вела до ліквідації не лише самостійності внутрішньополітичного життя держави, а й соціально-економічних завоювань революції, а отже — до реставрації феодальних відносин, загострення соціальної та національно-визвольної боротьби. Вже на початку лютого 1666 р. новопризначені воєводи отримали наказ виїхати в Україну. На початку березня гетьман розіслав по містах універсали, повідомляючи, що відтєнер податки та збори йтимуть до царської скарбниці. Того ж місяця він одержав із Москви розпорядження “без затримки” передати воєводам міські ключі, гармати й запаси продовольства. У квітні російські чиновники розпочали перепис селян і міщан, з’ясовуючи їхні сімейний і майновий стан, кількість тяглої худоби, площу оброблюваної землі, й визначили такі норми оподаткування: з одного коня чи двох волів у плузі в господарстві — по осьмачці¹ жита, осьмачці вівса та по півкопи грошей (податок зростав пропорційно до збільшення кількості коней чи волів у плузі). У містах запроваджувався інститут цілувальників — виборних від міщан, котрі наглядали за збиранням податків із торгів. Зібрані кошти йшли на утримання російського війська, розташованого в залагах українських міст (11-11,8 тис. осіб), та 300 вояків, що становили охорону гетьмана.

Умови договору, перепис (селяни і міщани вбачали в ньому відновлення феодальних повинностей, а козаки — загрозу своїм правам і вольностям), зловживання воєвод під час збирання податків та їх втручання у військові й судові справи викликали обурення багатьох прошарків населення політикою гетьмана та Росії. Першими проти підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату виступили єпископ Мефодій і представники верхівки духовництва. На початку березня вони заявили київському воєводі П.Шереметьєву, що *“їм ліпше смерть прийняти, ніж [щоб] у них у Києві бути московському митрополиту”*. В листі від 12 березня кошовий Ждан Ріг попередив гетьмана, що *“Військо Запорозьке “потребує не боярина, а гетьмана”, закликав “поводити себе розумно” й пам’ятати “стару філософську притчу — що щастя дуже на прудкому колі обертається”*. Протягом квітня-червня невдоволення політикою Росії та І.Брюховецького посилюється. У середині травня Мефодій повідомив П.Шереметьєву про *“хвилювання велике”* на Запорозжжі та в Полтаві, де зловживання місцевого воєводи досягли крайніх меж (той бив козаків і виколував очі, втручався у їхні земельні володіння, відбирав коней

¹ Осьмачка (восьмина) — міра сипучих тіл, одна восьма в другій половині XVII ст. рівнялася 3 пудам.

тощо). Розпочалися заворушення і в Переяславському полку, козаки якого заявили, що в них “у предків бояр не бувало”, називали росіян залоги “лиходіями й жидами”, погрожували податися на Запорозжя й вирушити звідтіля “на гетьмана”. Невипадково тут у липні спалахнуло масове повстання.

Якщо російський уряд і воєвод згадані події нічому не навчили (було вирішено розпочати збирання податків “сповна” з 11 вересня), то в політиці гетьмана протягом другої половини 1666-першої половини 1667 рр. з’являються нові аспекти. По-перше, він потроху відмежовується від заходів воєвод і чимраз рішучіше відстоює від їхніх посягань права українських органів влади й козацтва; по-друге, частіше й відвертіше критикує дії воєвод у своєму листуванні з російським урядом; по-третє, намагається порозумітися із Запорозжям; по-четверте, обережно згуртовує навколо себе незадоволених політикою Росії старшин; по-п’яте, ухиляється від дійових заходів проти показачення селян і міщан та їхніх антиросійських виступів. Таким чином окреслився відхід І.Брюховецького від курсу на безумовну підтримку Росії, від умов укладеного з нею договору.

Влітку 1667 р. розпочалося масове показачення лівобережного населення, а відтак його відмова від сплати податків. П.Шереметьєв, не приховуючи тривоги, доносить у Москву, що чимало людей подалися до запорожців і “заводять раду, що в них у малоросійських містах воєводам і В[еликого] Г[осударя] ратним людям не бути”. А за те козаки “озлобленість велику мають і бунти заводять, що в усіх малоросійських містах всякі належні доходи забирають на В[еликого] Г[осударя]. А їм козакам государевого жалування не дають”. Воєвода з’ясував також, що “полковники і всі старшини козацькі злість велику і нарікання мають”.

Брак джерел не дозволяє висвітлити процес формування в гетьмана якісно нової політичної програми. Однак те, що на початок 1668 р. вона в нього вже була, сумнівів не викликає. На зібраній 19 січня (на Богоявлення) в Глухові таємній старшинській раді І.Брюховецький ошелешив присутніх заявою про необхідність розриву з Росією й вигнання воєвод із залогами. Мабуть, не всі відразу повірили в її щирість. Тим не менше він зумів переконати старшин у своїй правоті; вони підтримали задум гетьмана й склали взаємну присягу добиватися його реалізації.

Ухваливши рішення розпочати підготовку повстання, учасники ради вирішили спертися на підтримку хана, султана й, очевидно, правобережного гетьмана. І.Брюховецький негайно відрядив до них посольства. Так, посли до Порти мали повідомити про згоду прийняти її протекцію з “тим, щоб бути йому (І.Брюховецькому — авт.) князем руським у Києві й перебувати у такому підданстві, як ось князь семиградський”. В Аділь-Гірея вони уповноважувалися просити військової допомоги. Складніше з’ясувати характер взаємин І.Брюховецького з П.Дорошенком. Маємо свідчення джерел, що

вони зав'язалися раніше й начебто правобережний гетьман, підбиваючи І.Брюховецького на виступ проти Росії, обіцяв *"уступити гетманство усього, тільки жеби вкупі зоставало козацтво"*. Як на наш погляд, лівобережний гетьман не був настільки наївним політиком, щоб спокуситися подібною обіцянкою. Найімовірніше, йшлося лише про згоду П.Дорошенка покласти булаву на козацькій раді й визнати І.Брюховецького гетьманом, якщо вона його обере.

З середини січня 1668 р. на Лівобережжі стрімко наростає нова хвиля покаяння. Донесення воєвод із Миргорода, Прилук, Батурина, Ніжина, Глухова, Сосниць та інших міст П.Шереметьєву й до Москви засвідчували масове записування міщан і селян у козаки та їхню відмову виплачувати податки. Старшина ставилася до цього з повним розумінням. Так, у відповідь на скаргу ніжинського воєводи Івана Ржевського, що в Ніжинському повіті *"в селах і селищах мужики пішли всі в козаки"*, ніжинський полковник Артем Мартинів написав: *"... люди в Малоросійських городах вільні, вільно мужикам писатися в козаки..."*

На початку лютого відбуваються мобілізація полків та воєнні приготування. Повстання, схоже, планувалося розпочати на масляному тижні (11 лютого). Запорозькі козаки полковника Івана Сохи, прибувши до міст Миргородського полку, погрожували, що *"воєводи і руським людям жити всього до масляної неділі"*. Однак вибух стався раніше: 4 лютого козаки обложили російську залогу в Чернігові, 6 лютого розпочалася *"хиткість велика"* в Глухові, 9 лютого козаки ввійшли до Новгород-Сіверського й 14 лютого взяли в облогу російську залогу в замку, 15 лютого розпочалася облога росіян у Стародубі. 18 лютого І.Брюховецький зажадав від гадяцького воєводи, щоб той разом із залогою залишив місто. Під час відступу росіян козаки розгромили їх.

Гетьман розсилав універсали до мешканців Лівобережжя, пояснюючи причини розриву з Росією й закликаючи підніматися на боротьбу. Він підкреслював, що *"росіяни і поляки, помирившись, нас, Військо Запорозьке і весь народ християнський український (підкреслення наше — авт.) вигубляти, і Україну, вітчизну нашу, дощенту розорити ухвалили"*, звертав увагу на необхідність досягти злагоди в суспільстві й покінчити з міжусобицями (*"не від чого іншого тільки від домової незгоди і внутрішніх протиріч, які мали місце між нами у минулі роки, Україна вітчизна наша мила знищена..."*), відзначав існування домовленості про спільні дії з *"нашими братами"* з Правобережжя.

І.Брюховецький намагався також схилити до повстання населення Слобідської України й заручитися підтримкою донських козаків під проводом Степана Разіна. Відозви гетьмана знайшли відгук у частини слобожанців, яких очолив харківський полковник І.Сірко. На початку березня він попросив у гетьмана на допомогу 3 тис. полтавських козаків, щоб не дати *"зібратися війську московському"* й укріпитися росіянам у Харкові. В середині березня

розпочалися повстання в слободі Красний Кут, Змієві, на Торських озерах. Оскільки І.Сірку захопити Харків не вдалося, боротьба пішла на спад. 24 лютого І.Брюховецький направив листа до Війська Донського, повідомляючи про намір Москви вигубити людей в Україні (*"наче худобу до Сибіру загнати, славне Запорожжя й Дон розорити..."*) та схиляючи донців підтримувати С.Разіна й перебувати *"у нерозривнім союзі братерської любові"* з козацькою Україною.

До середини березня повстання в Лівобережному гетьманстві завершилося перемогою. Воеводи із залогами, які перебували в облозі, утрималися тільки в Ніжині, Чернігові, Переяславі й Острі.

Тепер з'ясуємо, як діяв, повернувшись після Підгаєцької кампанії, П.Дорошенко. Насамперед, він прагнув поліпшити свої взаємини з Кримом. Новий похід І.Сірка на ханство в листопаді 1667 р. поставив їх на межу зриву. Посли гетьмана потрапили під домашній арешт; водночас кримська верхівка з прихильністю зустріла польське посольство й погодилася звільнити частину в'язнів (серед них і С.Маховського). Щоб убезпечити козацьку Україну від підступного кроку з боку Аділь-Гірея, гетьман спорядив нове посольство до Стамбула, підтверджуючи згоду на прийняття протекції, а також зав'язав відносини зі С.Разіним, з котрим розпочалося листування.

Наприкінці 1667 -на початку 1668 рр. П.Дорошенко уперше провів серію переговорів із представниками російського уряду, який звільнив з ув'язнення його брата Григорія. Вони цікаві тим, що проливають світло на важливі аспекти політичного світогляду гетьмана. Спочатку разом із І.Тукальським, котрий став його радником, П.Дорошенко зустрівся з посланцем стряпчого Василя Тяпкіна ротмістром Іваном Рославєвим. Вони відхилили пропозицію російської сторони порвати з Кримом, бо, по-перше, ворожу політику щодо України провадить Річ Посполита, а по-друге, в такому разі татари завдадуть козацькій Україні великої шкоди. Торкнувшись відносин із Росією, гетьман і митрополит засвідчили можливість прийняття протекції царя, але за умови, щоб була *"у возз'єднанні Україна вся"*. П.Дорошенко підкреслив, що йдеться про об'єднання не лише Правобережжя з Лівобережжям, а й усіх етноукраїнських земель — території в минулому Руського князівства, включно з Перемишлем, Ярославом, Львовом, Галичем і Володимиром.

Погодився гетьман на зустріч і з самим В.Тяпкіним, котрого запросив приїхати до Черкас. У листі до нього від 11 січня П.Дорошенко піддав нищівній критиці українську політику Москви. *"Ось недавно, — писав він, — вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою помічю й нашою кров'ю та відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові,*

його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли".

Оскільки В.Тянкін став ухилятися від приїзду, гетьман відрядив на переговори з ним свого брата Григорія та писаря Лукаша Бускевича. Переговори відбулися в середині січня й показали, що гетьман погоджується прийняти російську протекцію на таких умовах: в українських містах не буде російських воєвод, залог та інших урядників; з міщан і селян не збиратимуть податків; не порушуватимуться козацькі права й вольності; гетьманом возз'єднаної козацької України буде П.Дорошенко, а І.Брюховецький задовольниться боярством і маєтками. Оскільки російська сторона не прийняла цих вимог, переговори припинилися. Росіяни змогли переконатися в рішучості правобережної еліти відстоювати національні інтереси. П.Дорошенко заявив І.Рославлеву: "...неволю нас у підданство привести важко; ми за свої вольності до останньої людини помremo".

Наприкінці січня-на початку лютого П.Дорошенко скликав старшинську раду, в роботі якої взяли участь представник лівобережного гетьмана та Ю.Хмельницький, котрий, звільнившись із польського ув'язнення, повернувся до політичної діяльності. Рада ухвалила розпочати боротьбу проти російських залог, щоб "з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і жити б окремо, і давати данину турському цареві та кримському хану, так як волоський князь платить, а під рукою великого господаря і королівської величності в жодному разі не бути".

Весною правобережний гетьман готується до походу на Лівобережжя. Значна частина лівобережної старшини була готова підтримати його в боротьбі за булаву. Як писав П.Дорошенку 11 квітня чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний, "всі полки схиляються до в.м.". Він же 1 травня застерігав його не вірити І.Брюховецькому, котрий "завжди залишається на неправді, хоч би кому присягав, ніколи [присяги] не дотримується". Запрошував П.Дорошенка на Лівобережжя й І.Сірко.

На цей час становище Лівобережного гетьманства ускладнилося внаслідок наступу росіян у другій половині квітня на Сіверщину. В травні на терени Гадяцького полку вдерся Г.Ромодановський, котрий взяв в облогу Котельву. Дочекавшись підходу татар, лівобережний гетьман зібрав полки й вирушив на початку червня до Котельви. Незважаючи на те, що він очолив повстання, його авторитет не зміцнівся ні серед рядового козацтва (воно ненавиділо його за поступки Москві), ні серед старшини, яка побоювалася його жорстокості й самодержавних устремлінь.

Міжнародна обстановка начебто складалася сприятливо для П.Дорошенка. Йому вдалося порозумітися з Кримом, звідки надійшла допомога. Рішучішими стають дії Порти щодо підтримки козацької України. У березні великий візир Мустафа-паша попередив Варшаву, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. Прийнявши в квітні послів І.Брюховецького, Мехмед IV погодився взяти під протекцію Лівобережне гетьманство за умови, що на його теренах не буде московських залог. У переговорах із Польшею, відстоюючи інтереси держави, П.Дорошенко уникав загострення відносин із нею, а відтак поновлення воєнних дій.

У кінці травня правобережний гетьман переправився через Дніпро й став табором під Говтвою. Звідси, рухаючись до верхів'я р.Говтва, він подався на-перейми І.Брюховецькому й зупинився неподалік від Опішні біля с.Будище. Згодом сюди ж підійшов лівобережний гетьман, котрий став обозом поблизу Зінькова. Оскільки стан джерел не дозволяє точно реконструювати подальший перебіг подій, подамо, як на наш погляд, найбільш вірогідний їх розвиток. У неділю 17 червня П.Дорошенко надіслав до І.Брюховецького делегацію з 10 сотників, пропонуючи зректися влади й віддати йому гетьманські клейноди. За наказом І.Брюховецького їх побили, ув'язнили й відіслали до Гадяча.

Наступного дня лівобережний гетьман, покладаючись на значну чисельну перевагу свого війська, вирушив до табору П.Дорошенка. Можливо, він сподівався, що така перевага забезпечить йому успіх. Однак сталося все інакше. Коли війська зблизилися, в полках І.Брюховецького вибухнуло заворушення ("...старшина і чернь, крикнули, що за гетьманство його битися не будуть"). За одними даними, негайно відбулася спільна козацька рада, під час якої було вбито І.Брюховецького та його прихильника полковника І.Соху й обрано гетьманом возз'єднаної козацької України П.Дорошенка. За іншими — розлючені козаки розгромили намет лівобережного гетьмана, схопили його й привели до П.Дорошенка. Останній заходився шпетити його за відмову добровільно покласти булаву. Шокований таким поворотом подій, лівобережний гетьман мовчав. Тоді П.Дорошенко помахом руки розпорядився взяти його під арешт (прикувати до гармати), але присутні зрозуміли цей жест як дозвіл на розправу. Накинувшись на І.Брюховецького, козаки тут же забили його. Так трагічно обірвалося життя державного діяча, котрий спромігся переосмислити політичні погляди й набратися мужності виступити за незалежність України. Він першим проторував шлях, що його згодом, як справедливо відзначив М.Грушевський, повторив І. Мазепа. На жаль, у пам'яті свідомого українства ХІХ-ХХ ст. постать І.Брюховецького несправедливо була уособленням лакейського служіння Росії, тоді як Мазепа став символом служіння Батьківщині. П.Дорошенко велів одвезти тіло покійного гетьмана до Гадяча, де його з почестями поховали в Богоявленській церкві, в якій він був титарем.

Козацька рада, отже, обрала П.Дорошенка гетьманом. 20 червня він повідомив Я.Собеському, що *"всі тамтешні полки і люд посполитий, відхиливши російську протекцію і регімент Брюховецького, повністю під стародавній регімент з належним до мене послушенством прихилилися"*. Виконуючи рішення ради, П.Дорошенко виступив проти росіян. Своїм наступом на Котельву він змусив Г.Ромодановського зняти з міста облогу. Переслідуючи князя, дав бої росіянам біля с.Хухри (тривав 5 год.) та в околиці Охтирки. Пройшовши Зіньків і Гадяч, гетьман зупинився у Срібному, звідки розіслав підрозділи для оволодіння іншими містами, утверджуючи свою владу в прикордонній області. Все Лівобережжя було звільнено від росіян. И.Тукальський розпорядився поминати в його церквах не царя, а *"благочестивого і Богом даного гетьмана Петра"*. Возз'єднання козацької України стало тріумфом політики П.Дорошенка, великою перемогою національно-патріотичних сил.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

КРИЗА І ПОРАЗКА
РЕВОЛЮЦІЇ
(липень 1668 - вересень 1676 рр.)

§1. Загострення політичної боротьби. Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка

Однак закріпити досугнутий успіх не вдалося. Чому? По-перше, уряди Московії, Речі Посполитої й Криму рішуче виступили проти акту возз'єднання Української держави; по-друге, частина старшини, переслідуючи особисті чи вузькогрупові політичні цілі, спираючись на допомогу ззовні, розпочала боротьбу за владу; по-третє, частина населення Лівобережної України, включно з представниками старшини й духівництва, й далі орієнтувалася на Московію, вбачаючи в ній гаранта збереження української автономії та остаточного звільнення від польського панування.

У червні розпочався наступ польських корогв на територію Кальницького й Паволоцького полків. Одержавши відомості про нього, П.Дорошенко вирішив, що розпочалося широкомасштабне вторгнення польської армії. Саме через це, як з'ясував визначний український дослідник Микола Петровський, а не через подружню невірність жінки (таку версію підкинув вороже налаштований до П.Дорошенка Самовидець, і вона набула поширення в історичній літературі), гетьман 18 липня з-під Срібного з Торговицьким, Уманським, Корсунським і Черкаським полками подався на Правобережжя. Наказним гетьманом він залишив Д.Многогрішного. Наступ поляків було відбито, після чого син О. Гоголя Балацько вийшов у похід із Могилева-Подільського через Летичівський і Кам'янецький повіти до Сатанова. Під час повернення назад у лісі під Напольними Олексинцями на р.Ушиця він цілковито розгромив польські корогви, які переслідували козаків від Городка-Бедриківського.

У другій половині серпня претензії на гетьманську булаву несподівано висунув освічений 23-річний запорозький писар Петро Суховій, підтриманий не лише значною частиною запорожців, незадоволених вбивством І.Брюховецького "без ради", а й, чого не можна було очікувати, Аділь-Гіреєм. 26 серпня він укладає угоду з ханом, що передбачала надання Кримом різнобічної допомоги запорожцям за умови, що вони не піддадуться Порті й чинитимуть спротив її наступу. Наприкінці місяця П.Суховій обирається гетьманом, на допомогу йому прибуває калга-султан. Трагізм політичної колізії, яка згодом вилилася в кровопролитну боротьбу, полягав у тому, що новий претендент на булаву також виступав із патріотичних позицій, це засвідчує зміст його

жовтневого універсалу-звернення до українського народу, перейнятого, за словами Сергія Шелухіна, щирою любов'ю до Вітчизни, ідеями її незалежності та соборності. Називаючи Батьківщину "осиротілою матір'ю Україною", П.Суховій провадив ідею соборності козацької України ("однієї матері братства посполитого українського християнського народу по обох берегах Дніпра"); закликав припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам ("не слухати облудних грамот, написаних для розірвання єдності між лівобережними і правобережними українцями"); підкреслював ворожість і підступність політики володарів Польщі та Росії й, нарешті, закликав виступити проти розподілу Української держави, передбаченого Андрусівським договором, і "стояти на смерть" за "Вітчизну, що плаче".

Довідавшись про такі підступні дії кримської верхівки, П.Дорошенко, за визнанням київського ченця Єзекіїля, під час розмови з ним витягнув шаблю й, скрегочучи зубами, пригрозив нанести такого ж удару по Криму, якого колись завдав його дід Михайло. У присутності польського посла Рачковського гетьман заходився бити татарських посланців "по губах і говорити їм: скажете своєму шайтану чи солтану, і йому це ж буде". Не гаючи часу, гетьман спорядив посольство до султана зі скаргою на дії Аділь-Гірея та проханням узяти козацьку Україну під протекцію на запропонованих ним умовах проекту договору. Що вони передбачали? Насамперед, український уряд прагнув домогтися возз'єднання всіх українських земель від р.Вісла й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході в кордонах удільної держави ("всі суть козаки"). Гетьман України мав обиратися довічно; її населення звільнялося від сплати податків і данини; православна Церква отримувала автономію під константинопольським патріархом; турки й татари, прибуваючи в Україну, не мали права споруджувати на її території мечетей, брати ясир, руйнувати міста й села; султан і хан не повинні були без відома українського уряду укладати договори з Росією й Річчю Посполитою, татари, котрі прибували на допомогу, підлягали владі гетьмана тощо.

В другій половині вересня Г.Ромодановський перейшов у наступ. Спаливши Ніжин (вирізано було навіть немовлят у колисках), 5 жовтня він оволодів Черніговом, визволивши з облоги російську залогу, що перебувала в замку. Тим часом Д.Многогрішний виявив малодушність. Під тиском брата Василя, ніжинського полковника Матвія Гвинтівки й стародубського полковника Петра Рославця він пішов на переговори з Г.Ромодановським і на початку другої декади жовтня присягнув на вірність цареві. Прибуття з військом Григорія Дорошенка змусило російського воєначальника відступити до Путивля.

Загалом ситуація на Лівобережжі залишалася вкрай складною, бо татарська орда допомогла П.Суховію схилити на свій бік Переяславський, Полтавський, Миргородський і Лубенський полки. Самозваний гетьман і татари спустошували непокірні поселення. В кінці 1668 р. вони переправилися на

Правобережжя й здійснили руйнівні напади в околицях Чигирина, Черкас і Крилова, вирізаючи й захоплюючи в ясир населення. П.Дорошенко спромігся організувати опір ворогам, внаслідок якого в кінці грудня й протягом двох декад січня 1669 р. козаки П.Суховія зазнали поразок під Чигирином і Вільшаною. Нарешті, І.Сірко доценту розгромив їх 26 січня під Вільхівцем. Запорожці, котрі підтримували П.Суховія, перейшли на бік І.Сірка, а татари Батирчі-мурзи, втративши близько 4 тис.осіб, відступили за Торговицю в Дике Поле. Разом із ними з 15 козаками перебував і П.Суховій. Ця перемога дозволила П.Дорошенку повернути під свою владу південні полки Лівобережжя.

Основною небезпекою для збереження єдності козацької України стає в цей час позиція частини лівобережної старшини, підтримуваної Мефодієм, Л.Барановичем, ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем та іншим духовництвом. Саме вони стояли біля витоків формування на Лівобережжі ідеології й психології малоросійства, прикметними рисами якого були: національне самозречення як вияв самоутвердження; запопадливе прислужництво; крайній егоїзм, замкнутий у сфері задоволення лише власних (переважно матеріальних) інтересів, одягнений у шати показної смиренності й поступливості; болісно-хвороблива готовність пожертвувати в ім'я власної вигоди духовними цінностями (пригадаймо вбивче Шевченкове: *"За шмат гнилої ковбаси, У вас хоч матір попроси, То оддасте"*) тощо.

Типовою для цих людей стає відмова від боротьби за незалежність буцімто через її шкідливість для України, майбутнього якої вони не уявляли без об'єднання (в розумінні, "возз'єднання") з Росією. Ці ідеї знайшли відображення в написаному 1669 р. анонімним автором (близьким до родини В.Дворецького) історико-політичному трактаті "Пересторога Україні". Слушно критикуючи свавілля, отаманство й анархію, що від часу до часу панували в суспільстві, він, однак, різко обрушується на борців за політичну самостійність, посиляючись на нездатність українців жити в незалежній державі. "Пановат бовем им не можна, — читаємо в трактаті, — и жаден монарха того им не позволи, аби простий народ монархом мел бы равным суседомъ, чого и Бг не дал простаком Кгдыж украинце такого ест розуму благого, же хотели быт, що не подобна, абы над ними не было монархи жадного, ани зверхности какой..." Автор намагався довести, що "козаки сами Украину згубыли, до спустошенъя своим нераденіемъ и глупствомъ приправили, ане еи утримаючи и радячи, яко инъши моудрые народи, Украинаю не могут и не умеють". Єдино вірний вихід зі скрутного становища ідейний малорос вбачав у тому, щоб "верне и мощно ся привязати ражу до цря московского, яко одного на свете и потужного во всем монархи православного, который ся и безъ даиы и безъ панщины з Украйны обыйдетъ и волности даетъ, яких тылко хто прагнетъ. А где бы при московскомъ Украина, [ачъ юж спустошала], зостала, не за другый бы час всемъ обфитовала и вшелякимъ народомъ, яко за свтого Владыме-

ра, страшна бы была и користи и славы великой бы мевала... А такого зъедночєня Руси боятєся барзо внєлякие народы; турки, иємѣци, орда и поляцє”.

Саме низький рівень національної свідомості міг породити сприятливі умови для появи феномену національного самозречення. Дізнавшись про присягу Д.Многогрішного, Л.Баранович із вражаючою поспішністю взяв на себе роль посередника між ним і російським урядом. С.Адамович переконував росіян, що український народ воліє служити царю. За таких обставин останній не поспішав задовольнити прохання наказного гетьмана щодо відновлення вольностей Війська Запорозького, як це передбачалося договором 1654 р. У кінці грудня за підтримки чернігівського архієпископа в Новгороді-Сіверському збирається старшинська рада Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків, яка обирає Д.Многогрішного гетьманом. Так окреслилися контури нового розколу держави. П.Дорошенко, щоб запобігти йому, а відтак відвернути спалах політичної боротьби, намагався порозумітися з новообраним гетьманом. У лютому 1669 р. він неодноразово звертався до нього з листами, доводив необхідність стояти заодно проти ворогів (включно з Росією), наголошував на трагічних наслідках розподілу козацької України (*“хіба не бачимо обох сторін страхітливу пустелю”*), намагався схилити до згоди на проведення військової козацької ради в Корсуні для розв’язання проблеми влади. З листами такого ж змісту правобережний гетьман апелював до совісті й свідомості лівобережних старшин, підкреслюючи, що йдеться не про його власні інтереси, а *“про обидва боки Дніпра й про всю Україну”*, намагався відмовити Москву від наміру проголосити Д.Многогрішного гетьманом Лівобережжя (рішення Новгород-Сіверської ради не вважалося легітимним), бо через таких *“закрутних гетьманчиків”* відбувається розорення України. Дарма! Росія неухильно провадила курс на утворення окремішнього гетьманства. 13-16 березня в Глухові в присутності Г.Ромодановського відбулася козацька рада лівобережних полків. Вона обрала Д.Многогрішного гетьманом та ухвалила новий договір — *“Глухівські статті”*. Всупереч намірам лівобережного гетьмана (це засвідчують матеріали його січневого посольства до Москви) поновити чинність договору 1654 р., вони лише по формі нагадували *“Березневі статті”* Богдана Великого. Все ж це був крок уперед, як порівняти з *“Московськими статтями”* 1665 р. (далися взнаки наслідки повстання 1668 р. й позиція Д. Многогрішного): російський уряд відмовився запроваджувати в Україні власні податкову й адміністративну системи. Передбачалося (незважаючи на рішучі протести гетьмана, старшини й Л.Барановича) залишити в п’яти містах воєвод (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі), які не мали права втручатися в місцеве управління, а лише очолювали залоги; збирання податків до царської скарбниці залишити прерогативою українських органів влади; встановити реєстр у 30 тис. козаків; заборонити гетьману провадити зовнішню політику та ін. Поділяємо міркування А.Яковлева, що

відновлювався правовий статус козацької України, передбачений Переяславським договором 1659 р.

Після повернення зі Стамбула послів та прибуття турецької делегації для оформлення акту прийняття протекції П.Дорошенко, очевидно, в середині березня, провадить під Корсунем "у полі на Богуславському гостинці" розширену (від 500 до 800 учасників) старшинську раду, на якій були присутні І.Тукальський, Ю.Хмельницький, делегати від Лівобережного гетьманства й Запорозжя, молдавський і польський послы. Вона проходила в гарячих дискусіях, під час яких лунала критика діяльності гетьмана (уманський полковник Михайло Ханенко рішуче виступив проти турецької протекції, за що іачебто поплатився посадою) й навіть виринула була (за підтримки турецьких послів) кандидатура Ю.Хмельницького на гетьманську булаву, але він відмовився від цієї спокиси.

Злам у роботі ради стався 21 березня. Прибувши на неї, П.Дорошенко поклав на коня булаву й бунчук і промовив: *"Панове полковники і сотники! Мав досі клейноди Війська Запорозького в руках своїх, але, бачачи коливання ваші, вам самим віддаю на цій раді. Ви ж кому хочете, віддайте"*. Такого кроку присутні, очевидно, не чекали. Тому у відповідь "всі козаки крикнули: "Не хочемо нікого, тільки тебе, Петра Дорошенка!" Знову взявши до рук булаву, гетьман звернувся до учасників з промовою, іаприкінці якої поставив питання рубя: перебувати "чи при Москві, чи при Турчині". Рада схилилася прийняти протекцію Порти. Тоді закликали турецького посла й повідомили про ухвалене рішення. Зі свого боку, посол обдарував гетьмана каптаном і феряззю та від імені султана обіцяв повернути захоплений татарами ясир, ствердив козацькі права й вольності, попрохав спорядити посольство до Стамбула. Хоча присяга Мехмеду IV на раді не складалася (це сталося 2 грудня 1670 р.), все ж можна констатувати, що де-факто козацька Україна прийняла (певна річ, на основі задоволення турецьким урядом головних положень запропонованого проекту договору) протекцію Порти. Це був вимушений крок патріотично налаштованої еліти, зроблений, щоб досягти возз'єднання українських земель у межах єдиної держави й запобігти нападам на них російських, польських, кримських і ногайських військ.

Рада прийняла й інші ухвали: реформувала полки серденят і встановила чисельність козацького реєстру в 12 тис. осіб. Після неї до Порти вирушило посольство зі скаргою на дії хана й проханням позбавити його влади. Водночас П.Дорошенко підтримував дипломатичні зносини з Росією й Польщею (в травні одержав із Варшави гетьманські клейноди, вивезені П.Тетерею). Продовжував він шукати порозуміння й з Д.Многогрішним, підкреслюючи необхідність зберігати єдність України, щоб народ "не приходив від незгоди старшин до занепаду й до знищення", та пропонуючи надіслати уповноважених для розмови "про цілісність країни та людей".

Однак зберегти мир не вдалося. 3 травня відновлюється кровопролитна боротьба. Річ у тім, що більшість запорожців виступила проти турецької протекції (одних посланців гетьмана повісили на вербах, інших відправили в кримську неволю). 5 травня на Січі було обрано гетьманом П.Суховія. Аділь-Гірей, невдоволений політикою П.Дорошенка (прийняття протекції султана перекреслювало плани кримської знаті перетворити козацьку Україну у васально залежну від ханства державу й ставало перешкодою для нападів на українські землі), надіслав йому військову допомогу. Татарські чамбули вдалися до систематичного спустошення обнирів Чигиринського полку. 7 липня вони спробували захопити Чигирин. Поновилися й воєнні дії П.Дорошенка (вірними йому залишалися Лубенський, Гадяцький, Полтавський і Миргородський полки) з полками Д.Многогрішного на Лівобережжі.

У липні становище правобережного гетьмана стає критичним. Значна частина козаків Корсунського, Уманського, Кальницького, Торговицького, Білоцерківського й Паволоцького полків, а також Ю.Хмельницький перейшли на бік П.Суховія. У с.Конончі військо П.Дорошенка (близько 8 тис. вояків) під час переправи через Рось потрапило в облогу. Зав'язалися бої. На щастя для нього, з'явився турецький чауш Алі-ага, котрий привіз привілей на гетьманство, бунчук, санджаки (прапори) й наказ султана татарам припинити ворожі дії.

Оскільки ординці повернулися до Криму, П. Суховій зупинився в Умані. Тут на початку серпня відбулася рада, яка обрала гетьманом Михайла Ханенка, а писарем — П.Суховія. Новий володар булави звернувся до Д.Многогрішного й переяславського полковника Д.Райчі з проханням підтримати його в боротьбі проти П.Дорошенка. Невдовзі на допомогу М. Ханенку прибули на чолі з Батирчі-мурзою 6 тис. татар, і воєнні дії відновилися. Нарешті, 8 листопада під Стеблевом у кровопролитному бою П.Дорошенко розгромив супротивників: М.Ханенко та П.Суховій, залишивши обоз, втікли на Січ, а Ю.Хмельницький потрапив у полон до союзників гетьмана — білгородських татар (вони відіслали його до Стамбула).

Трагічні наслідки братовбивчої боротьби геніально точно зобразив у своїй поезії "За літописом Самовидця" Василь Стус:

Украдене сонце зизить схарапудженням оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа.
За хмарою хмари. За димом пожарищ — високо
зоріє на пустку усмерть сполотніле божо.
Стенаються в герці скажені сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву.
Заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
вже мати не встане — розкинула руки в рову.

Рис. 47. Михайло Ханенко

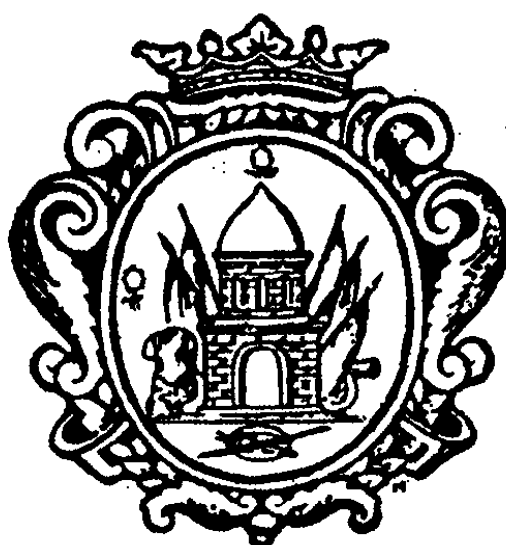

Рис. 48. Герб М.Ханенка

Найшли, налетіли, зам'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосий ясир.
Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях-бусурмен — бузувір.
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
І Буг почорнілий загачено тілом людським,
бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові,
у пеклі запеклім, у райському раї страшнім.
Паси з вас наріжуть, натягнуть на гузна вам палі
і крові наточать — упийтесь кривавим вином.
А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі.
Наш дуб предковичний убрався сухим порохом.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.
Куріє руїна, кривавим збігає потоком,
а сонце татарське стожальне разить наповал.

Виборовши перемогу, П.Дорошенко продовжує курс на уникнення воєнних дій з Річчю Посполитою й Росією, а також шукає порозуміння з лівобережним гетьманом. У листах до нього та його старшин він закликає жити *"в дружбі і в єдності"*. На початку 1670 р. на Лівобережжя з кількома тисячами козаків вирушив наказний гетьман Яків Лизогуб, котрий у зверненнях до мешканців краю підкреслював наміри П.Дорошенка домогтися того, щоб *"ніколи роздвоєною і розрізненою не була Україна"*, звертав увагу на підступність політики Москви, спрямованої на розпалювання міжусобної боротьби (щоб *"одні різали інших"*).

Пожвавляються переговори з Річчю Посполитою. В листі до новообраного короля Михайла Вишневецького від 29 жовтня 1669 р. П.Дорошенко відверто визнавав: він пішов на прийняття протекції Порти лише для того, щоб *"зберегти цілісність занепадаючої країни"*. Вдалося досягти домовленості про проведення зустрічі комісій в Острозі для вироблення статей українсько-польського договору. Український уряд розробив наказ делегатам, пункти якого спрямовувалися на перетворення Речі Посполитої в триєдину федерацію Польщі, Литви й України. Вони передбачали розширення території козацької України за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся (кордон мав проходити по р. Горинь); знищення унії й підтвердження прав православної Церкви; збереження за козаками всіх прав і вольностей; заборону польському та литовському військам вступати на територію козацької України; відкриття двох академій (у Києві й Могилеві в Білорусії), шкіл, друкарень тощо. Оскільки Варшава не хотіла визнавати існування Української держави, а П.Дорошенко виявляв непоступливість, поляки зробили ставку на

обраного запорожцями кошовим гетьманом М.Ханенка. На початку вересня 1670 р. в Острозі з посольством останнього укладається угода, в якій не було навіть натяку на визнання автономії Української держави (передбачалися тільки збереження прав православної Церкви, амністія учасникам боротьби, визнання вольностей Війська Запорозького, повернення шляхти й урядовців до маєтків тощо).

Аналіз різних джерел дозволяє з'ясувати основні напрями внутрішньої політики П.Дорошенка. Насамперед відзначимо його курс на всебічне зміцнення ролі гетьманської влади, хоча він, як і Богдан Великий, для надання рішенням більшої легітимності проводив їх через ухвали старшинських рад. Влітку 1669 р. М.Ханенко обурювався тим, що П.Дорошенко домагається *"вічного гетьманства без дозволу і ради всіх нас"*. Гетьман прагнув запровадити принцип спадкоємності гетьманської влади. Є дані, що Корсунська (1669 р.) рада обрала його гетьманом *"до смерті, а після нього — сину і внуку його неодмінно ..."* Д.Многогрішний обвинувачував П.Дорошенка у виношуванні задуму *"стати удільним князем"*. Подібну думку висловлював і польський підканцлер Анджей Ольшанський: гетьман хотів *"незалежної ні від кого монархічної влади"*.

Заслуговує на увагу гнучкість соціально-економічної політики правобережного гетьмана, спрямованої на утвердження козацького типу господарства й недопущення до маєтків панів та урядовців. Споряджене 1670 р. посольство до короля домогалося, щоб на терени козацької України шляхта не поверталася, бо козаки *"в жодному випадку не можуть перебувати у підданстві і послушенстві панів"*. Анонімний представник польської еліти в трактаті *"Думка певної особи"* (бл.1669-1670 рр.) з цього приводу зазначав, що в козацьких місцях *"жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там не має"*, а також підкреслював: *"Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше — два [податки] на тих, котрі не ходять на війну (тобто, на селян — авт.) ... і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком"*.

П.Дорошенко послідовно підтримував заходи Й.Тукальського щодо створення самостійного Українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий політичний фактор досягнення незалежності.

Підвалину його внутрішньої та зовнішньої політики становила програма створення незалежної соборної України, реалізація якої найбільше турбувала польський уряд. Один із senatorів на початку квітня 1670 р. заявляв, що прийняття турецької протекції П.Дорошенко розглядає лише як ширму для виборення незалежності від Польщі й створення удільної держави на зразок

Молдавії, Валахії чи Трансільванії. Сам П.Дорошенко в серпні 1671 р. пояснював Я.Собеському: "... тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб цим вивільнити з неволі Україну". В середині квітня 1670 р. підканцлер звернув увагу люблінського воєводи на наміри гетьмана "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм". Польські комісари після провалу переговорів із П.Дорошенком й укладення Острозької угоди з М.Ханенком доповідали уряду, що західний кордон України, на думку гетьмана, мав проходити від "Кракова, як річка Вислок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж..."

Вважаючи утвердження незалежної України катастрофою для Речі Посполитої, її правлячі кола докладали всіх зусиль для послаблення позицій П.Дорошенка й запобігання згуртуванню національно-патріотичних сил. Як відзначав один із польських сановників, було б "непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися", бо саме ця "незгода між ними є порятунком для Республіки". Зі свого боку, П.Дорошенко всіляко протидіяв подібним заходам польського уряду. 24 червня 1670 р. він дорікав Я.Собеському за спроби підбурювання "свавільників низових" грошима, привілеями, гетьманськими клейнодами проти городових козаків, скликання ними чорних рад, бо таким чином "не тільки Україну, але й увесь народ вигубити стараються".

Гетьман дбав також про розвиток культури й освіти, обстоював інтереси української мови. Зокрема, в переговорах із польським урядом він добивався затвердження особливих привілеїв для Київської академії; відкриття гімназій, шкіл і друкарень; поновлення функціонування "письма нашого руського" в усіх канцеляріях Польщі й Литви, а також прийому документів посольств від козацької України, написаних "нашим природженим діалектом", та надання відповідей цією ж мовою.

Внутрішня і зовнішня політика уряду П.Дорошенка відповідала національним інтересам України й носила прогресивний характер.

§2. Напад Польщі. Вступ у війну Порти й укладення Бучацького договору

Незважаючи на підписання Острозької угоди, у переговорах з поляками гетьман і далі обстоював ідею визнання за козацькою Україною статусу держави. На початку жовтня 1670 р. він споряджає нове посольство, яке мало домагатися збереження всіх прав і свобод "віри Руської"; ліквідації унії; місць у сенаті для митрополита й чотирьох єпископів; зрівняння в правах православних міщан з католицькими; відкриття двох академій, гімназій і шкіл, щоб "вільно було науки відправляти й книги різні друкувати"; визнання кордонів козацької України на Поділлі по м.Меджибіж, а на Волині по р.Горинь; збереження всіх козацьких прав і свобод; заборони повернення до маєтків панів і урядовців тощо. Але уряд Речі Посполитої відхилив ці вимоги, оскільки основою відносин з Україною вважав статті Острозького договору.

У важливу внутрішньополітичну проблему переростає характер взаємин із М.Ханенком, котрий активно шукає союзників в особі лівобережного гетьмана, правобережних старшин і навіть С.Разіна. Саме він у 1670-1672 рр. виступав основним супротивником політичного курсу П.Дорошенка, домагаючись від Польщі, щоб *"лише був один гетьман у столиці, на Кошу, а не в городах (тобто, в городовій Україні — авт.)"*. Його дії поглиблювали розкол еліти, провокували міжусобну боротьбу. Не без зловтіхи король М.Вишневецький образно називав їх *"ложкою дьогтю"*, яка псувала діжку меду. Новий хан Селім-Гірей (Аділь-Гірей був зміщений весною 1671 р.) в універсалі від 26 липня 1672 р. до козаків М.Ханенка дорікав їм за міжусобицю: *"... один з одним, місто з містом, як непримиренні вороги воюєте і самі свою власну кров п'єте і землю свою спустошуєте"*.

П.Дорошенко невтомно шукав шляхів порозуміння із Запорожжям. Скликана ним на початку березня 1671 р. козацька рада відхилила Острозьку угоду й звернулася з листом до запорожців, переконуючи їх відмовитися від цього згубного кроку, бо укладена ними угода не принесла нічого доброго Україні, оскільки поновила дореволюційні порядки. Запорожцям нагадували, що кожен козак старшого віку добре пам'ятає, як тоді поляки *"важким ярмом підданства обклали наш народ український: а якщо перед війною було*

добре, то не слід було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато пролили крові і голів своїх поклали. Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вольностей, котрі перед війною гризли наші шиї й спонукали до цієї війни". Навесні П.Дорошенку на деякий час вдалося порозумітися з І.Сірком. Захоплений поляками татарин Баклія повідомляв у травні: "Сірко сам собі пан вільний, але сприяв Дорошенку і з ним узяв братерство. Не знаємо чи надовго..."

На весну 1671 р. становище гетьмана помітно зміцнилося й він користувався повною підтримкою більшості мешканців Правобережжя. "П.Дорошенко дуже змінився, — писав у березні львівський єпископ Йосип Шумлянський, котрий побував у Чигирині, — абсолютно у них панує й користується всенародною любов'ю. Перебуваючи там, хоча скаржився перед різними [особами] на непотрібну дорогу до Чигирин, а також під час повернення назад, не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди — не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наряду з Тукальським проводить у ночі, або вранці. Достатки, пишність помітні — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана".

Значним успіхом стало поліпшення взаємин із Д.Многогрішним, котрому гетьман неодноразово пропонував встановити "братерську приязнь" ("хто мені є другом, той і й.м-ті є другом, а хто мені ворог, той і йому є ворогом"), щоб у такий спосіб спільно захищати "суспільне добро і цілісність України". Зрештою, їм вдалося знайти спільну мову й, можливо, навіть укласти певну угоду. Московський купець Бородкін у червні дізнався, що "дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто". Окремі джерела повідомляють, що коли Польща відновила проти Правобережного гетьманства воєнні дії, то Д.Многогрішний дозволив добровольцям із лівобережних полків вирушити на допомогу І.Дорошенку, а також позичив гроші (6 тис. золотих чи 24 тис. єфимків). Варто відзначити також, що лівобережний гетьман провадив політику зміцнення гетьманської влади (намагався навіть запровадити її спадкоємність); рішуче придушував прояви отаманства й свавілля старшин та козацької вольниці; домігся прилучення до Лівобережжя Києва з округами й Гомельщини.

Поділяємо міркування історика Федора Уманця, що Д. Многогрішний "завжди залишався під моральним впливом Дорошенка та його патріотичної програми". Вникаючи в сутність української політики Московії, він дедалі глибше усвідомлював її згубність для Вітчизни і тому, як свого часу І.Брюховецький, чимраз частіше розмірковував про розрив з Росією: "...потрібно нам того, щоб у нас у Малій Росії і нога Московська не

Рис. 49. Дем'ян Многогіршній

Рис. 50. Герб Д.М

стояла". Д.Многогрішний не приховував невдоволення намірами російського уряду поступитися окремими українськими землями Польщі. Не без ініціативи росіян частина проросійськи налаштованих старшин, побоюючись втратити посади (гетьман, як з'ясував Григорій Сергієнко, розпочав їх заміну), вчинила в березні 1672 р. переворот, заарештувавши Д.Многогрішного. Підданий у Москві тортурам, гетьман мав мужність заявити катам, що *"бути у царської величності у підданстві не хоче"*. Спочатку йому та брату Василю винесли смертний вирок, який на місці страти замінили засланням до Сибіру. Разом із гетьманом були заслані його дружина Настя, сини Петро та Іван, дочка Олена й племінник Михайло. Помер бунтівний володар булави на початку XVIII ст.

З осені 1670 р. стали погіршуватися українсько-польські відносини, оскільки сейм, визнавши гетьманом М.Ханенка, проголосив П.Дорошенка "зрадником" й ухвалив підготовку до війни. З листопада польські підрозділи, що перебували під Кам'янцем, розпочали спустошувати терени Подільського полку. На початку 1671 р. поляки (син подільського судді Кавецького) вбили посланців гетьмана до Я.Собеського. 24 січня король звернувся до козаків і старшин з універсалом, в якому закликав: зберіть чорну раду, розірвіть угоду з Портою, *"зиесіть Українське господарство"* (в розумінні, державу), утвердять *"безпеку і спокій"* та *"оборонять цілісність Вітчизни Корони польської"*. В інструкції послу в Україну Миколаю Рачковському пропонувалося звернути особливу увагу на діяльність И.Тукальського, котрий *"ніколи не бажав панування короля й.м. в Україні, але стоїть на тому — господарем вчинити Дорошенка, а себе патріархом"*. Прикметно й таке: посол до Туреччини мав застерегти її уряд, що амбітний київський митрополит домагається, *"аби незалежний патріархат Руський був створений і сам ним (патріархом — авт.) хоче стати"*. Реально оцінюючи наростання загрози, П.Дорошенко на початку квітня направив листа до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма, заохочуючи його оволодіти польською короною й обіцяючи надати воєнну допомогу. Однак лист не дійшов до адресата, позаяк був перехоплений поляками.

У відповідь на постійні напади жовнірів і загонів окремих шляхтичів, а також вбивство послів у другій декаді березня наказний гетьман О.Гоголь з козаками Подільського полку та кількома тисячами білгородських татар вирушив у Летичівський повіт. Були спустошені поселення подільського судді (Масівці, Перхівці, Черепово й інші), околиці Бара, Меджибожа, Деражні, Старої й Нової Сеняв, Зінькова й Гусятина. Поява козаків і татар, як засвідчують джерела, віднайдені Віктором Брехуненком, активізувала дії опришків. 21 квітня з Кам'янця-Подільського повідомляли: *"... гультайство опришкове лютує у містах і селах не лише біля Бара, Меджибожа, але і навколо нас — у милі від Кам'янця грабує худобу й людей"*. Справді,

загони, очолювані Іваном Кияшком, разом із татарами пройшли околиці Дунаївців і напали на Кульчиївці, Боришківці та інші поселення. За свідченням одного з шляхтичів, навколо Кам'янця панувало таке спустошення, що *"жодного хлопа ніде не має"* і *"плуг цієї весни на жодній ріллі не був"*.

13 травня у Варшаві відбулася військова нарада, яка схвалила запропонований Я.Собеським план кампанії проти Української держави. Король видав третє віці для посполитого рушення. Підрозділи коронного війська розпочали підготовку до походу. 17 червня Габріель Сільницький раптово напав на околиці Могилів-Подільського, *"зносячи вогнем і мечем села"*. Вирізвавши передмістя (*"жінок і дітей кров струменіла до Дністра"*), він спробував оволодіти Могилевом, але потрапив під сильний вогонь козацьких самопалів, зазнав великих втрат і, за свідченням Я.Дробиша Тушинського, *"з конфузією повернувся назад"*. Польські корогви розташувалися в Барі, Солобківцях, Микулинцях, Дунаївцях, Студениці й Китайгороді. 24 липня на чолі 7-тисячного (разом зі слугами) війська Я.Собеський виступив у похід і 30 липня вже був у Кам'янці-Подільському.

Близько 20 липня П.Дорошенко розпочав облогу Білої Церкви й вислав на Поділля наказного гетьмана, брата Григорія, з 2 тис. козаків.

На допомогу ханові для боротьби із запорожцями вирушив Кальницький полк. Маючи під рукою не більше 6-8 тис. козаків (решта перебувала в закладах) і 5-6 тис. татар, гетьман вирішив, уникаючи відкритого бою, виснажити сили поляків обороною міст і, діждавшись підходу орди, перейти в контрнаступ. Більшість Білгородської орди, яка прибула до Г.Дорошенка, одержавши хибну звістку про наближення посполитого рушення, поспішно залишила Поділля. Я.Собеський, довідавшись про відхід татар і намір М.Ханенка на чолі 16 тис. козаків і 5 тис. калмиків вдарити на Крим, послав польному гетьману Дмитру Вишневецькому наказ вирушати до Бара на з'єднання з ним. Сам же він 20 серпня залишив Кам'янець і через Зеленче, Солобківці, Зіньків, Данківці 23 серпня, обійшовши Бар, прибув до Маньківців, де об'єднався з угрупованням Д.Вишневецького. Враховуючи, що по дорозі до лав війська влився також полк брацлавського воєводи, його загальна чисельність зросла до 14-15 тис. осіб (разом зі слугами).

Звідси Я.Собеський хутко попрямував через Станіславчик, Потоки й Ворошилівку до м. Печери, де сподівався раптовим ударом розгромити Г.Дорошенка й татар. Однак наказний гетьман, вчасно попереджений розвідниками про цей задум, відступив до Брацлава. Слід відзначити, що, починаючи з околиць Бара, населення вкрай вороже ставилося до польського війська й усіляко підтримувало козаків і татар. У листі до дружини коронний гетьман нарікав: *"... вдень і вночі через погані і важкі переправи ми поспішали, аби несподівано на місці застати ворога. Але тепер цього, зокрема у цих краях, і вчинити не можна, бо і хлопці і увесь цей народ зичливий до наших ворогів"*.

26 серпня Я.Собеський розгромив татар під Брацлавом. Однак, не наважившись на штурм, вирішив відвести військо під Бар, куди прибув 30 серпня. Тут він сподівався дочекатися короля з посполитим рушенням та підрозділів коронного й литовського військ. Здалися полякам Батіг, Четвертинівка, Немирів, Ладижин, Красне, Шаргород і Браїлів; Дзялів вони захопили штурмом.

Довідавшись про поразку татар, П.Дорошенко зняв облогу Білої Церкви й відійшов до Умані. Цікаво, що початок воєнних дій не припинив контактів гетьмана з Я.Собеським (останній схилив його до переговорів). П.Дорошенко радив коронному гетьману відступити, бо, коли надійде підмога з Криму й Порти, війна набере великого розмаху. Однак Я.Собеський гордо відповів, що не відступить і перед турецьким султаном. Коронний гетьман вирішив опанувати терени між Південним Бугом і Дністром. 11 вересня він послав 2 тис. жовнірів (разом зі слугами) для захоплення Вінниці, куди вони увірвалися на світанку 14 вересня. Міщани й козаки, зачинившись у єзуїтському монастирі (інших укріплень не було), вчинили затятий опір. Тільки після 6 годин штурму, коли більшість захисників полягла, монастир впав. Одне 120 вояків, зібравшись під дахом костелу, продовжували битися до ранку. Лише коли їх у живих залишилося 23, вони вирішили здатися: сотника та сімох старшин відіслали до Бара, решті відрубали голови. Місто було зруйновано, й значну частину жінок і дітей жовніри забрали в неволю (за наказом Я.Собеського згодом їх звільнили). Учасник походу Ульріх Вердум описав вражаючий трагічність випадок: мати сімох чи вісьмох дітей, не маючи змоги в спустошеному місті їх прогодувати, залишивши при собі двійко дітей, решту, рятуючи від голодної смерті, обливаючись слізьми, продавала по дукату польським офіцерам і бідкалася їхньою подальшою долею, особливо тим, що їх навернуть у католицизм.

Успішним діям Я.Собеського сприяли вчинені М.Ханенком та І.Сірком диверсії проти білгородських татар і перехід на його бік подністрянського полковника Михайла Зеленського (здав добре укріплену Стіну) та брацлавського полковника Павла Лисиці. Вчинили спротив гетьману О.Гоголь та І.Кияшко, котрі закріпилися в Могилеві. Військова рада польського командування 29 вересня ухвалила наступати вглиб України. 1 жовтня Я.Собеський вирушив до Могилева. Одержавши відомості про його наближення, О.Гоголь третього жовтня виявив готовність здати місто. Дізнавшись, що Брацлав визнав владу М.Ханенка, коронний гетьман відіслав туди основні сили армії, а сам з 1,2 тис. вершників 7 жовтня прибув до Могилева. Залишивши тут залогу, вирушив до Брацлава. 12 жовтня провів під його стінами нараду з участю М.Ханенка, І.Сірка, М.Зеленського та П.Лисиці, на якій було ухвалено пропозицію М.Ханенка зайняти Кальник.

Хоча козаки виступали проти впровадження польської залоги до Брацла-

ва, Я.Собеський за таємною згодою М.Ханенка 12 жовтня підступно захопив місто. Спроби польського війська 17-18 жовтня оволодіти Кальником провалилися, і Я.Собеський розпочав його блокаду. Жовніри випалили навколишні хутори й хліб на полях так, що не залишилося "жодного снопики". На допомогу кальничанам П.Дорошенко надіслав 1 тис. козаків на чолі з полковником Яремою Петрановським і 2 тис. татар, які прибули 20 жовтня. Хоча наступного дня польська кіннота й розгромила під містом татар, захопити Кальник знову не вдалося й жовніри відступили. 27 жовтня в польському таборі під Іллінцями 1 тис. козаків провела раду й обрала гетьманом М.Ханенка. Йому були вручені надіслані королем клейноди, хоча частина присутніх бажала бачити на його місці І. Сірка. Довідавшись, що, по-перше, на допомогу П.Дорошенку рухається нурадин-султан Сафа-Гірей, а по-друге, очікуване литовське військо на допомогу не прийде, Я.Собеський попрямував до Брацлава, де 1 листопада оголосив про завершення кампанії. Здавши командування Д.Вишневецькому, він виїхав до Львова. В свою чергу, польний гетьман передав провід над військом київському хорунжому Станіславу Вижицькому.

Вторгнення поляків у козацьку Україну й захоплення Брацлавщини стало викликом для Порти. Уже в жовтні Мехмед IV суворо попередив короля, щоб той не нападав на "козацьку державу з усіма її повітами", вимагав відвести військо, погрожуючи розпочати війну. На початку 1672 р. польський уряд отримав другу вимогу Стамбула звільнити Брацлавщину, а в березні третю. Таким чином, правлячі кола Речі Посполитої мали достатньо часу, щоб уникнути війни, але вони не хотіли визнати існування Української держави та права її уряду самому визначати характер взаємин з іншими країнами. Тому не політика українського гетьмана, як намагаються подати російські, польські й твердили радянські історики, стала поштовхом до турецько-польської війни. Вона стала наслідком імперіалістичної політики польської еліти, котра прагнула відновити панування над Україною. Інше питання, що, взявши під протекцію козацьку Україну, Порта переслідувала власні геополітичні інтереси.

Тим часом П.Дорошенко готувався до контрнаступу. 9 листопада він звернувся до козаків Паволоцького полку з універсалом, закликаючи їх для "заспокоєння милої Вітчизни й захисту цілісності всієї України" всім "одностайно, хто тільки називається вояком, з провіантом і ризштунком стати до війська". Універсали такого ж змісту, вочевидь, направлялися й до інших полків. У середині грудня гетьман вирушив до Ладижина, де перебував із залогою М.Ханенко. На його пропозицію відчинити брами старшина 19 грудня відповіла відмовою, покликаючись (не без підстав) на спустошення козацьких поселень його союзниками-татарами та їхнє свавілля: "Татари, не вміщаючись у містечках, з церковів Божих стайні, кухні й ганебні хліви собі

влаштовують. Хто заперечує цьому, що кожний татарин у місті брат, а в полі і де-небудь без людей — вовк, грабіжник і тиран для кожного християнина. Дізнався про це Тульчин, який залишається при твоєму братові Грицьку з Суїнкази-агою. Тут, на Побужжі, татари козачок і цнотливих семирічних дівчаток, не боячись Бога, гвалтували. Промовляють про це Ладижин, Цибулівка, Рашків і Козинці, звідкіля зневажені християни втікали від важкої бусурманської неволі". Уникаючи пролиття крові, П.Дорошенко відійшов. 24 грудня він розпочав штурм Тростянця, де стояла сильна польська залога, й після тижневої облоги відбив коней у 10 корогв, фураж та боєприпаси.

На весну визначилися контури ймовірної турецько-польської війни. Одним із перших її небезпеку для Речі Посполитої збагнув Я.Собеський. 19 лютого він запропонував сейму "дозволити Дорошенку все те, чого він просить" (лише щоб зрікся турецької протекції), бо при ньому "Україна намертво стоїть і відступити від нього жодним чином не хоче". А щодо запорожців, то вони тепер вимагають не менше, ніж П.Дорошенко: ліквідації унії; 50 тис. козацького реєстру; виведення польського війська з України ("щоб і ноги жовнірської там не було") і включення до складу козацької України Подільського полку. Коронний гетьман підкреслював необхідність для успішної боротьби поляків проти турок союзу з Військом Запорозьким, як це мало місце під час Хотинської війни 1621 р. На його переконання, козаки були "найліпшими для оборони" міст вояками.

Весна пройшла у взаємній боротьбі підрозділів П.Дорошенка з козаками М.Ханенка й польськими залогами на Брацлавщині. Оскільки Польща в кінці травня заявила Порті про непорушність своїх прав на Україну, 2 червня 100-110-тисячна турецька армія, очолювана султаном, вирушила в похід. 6 липня вона переправилася через Дунай, 20 липня вступила на Цецорські поля, а 3 серпня зупинилася на березі Дністра під Хотином.

Як справедливо зауважував польський дослідник Ян Волінський, турки просувалися так повільно тому, що великий візир, обдарований політик Ахмед Кьопрюлю сподівався: Польща схаменеться й конфлікт врегулюється мирним шляхом.

Перейшов у наступ і П.Дорошенко, маючи 7 тис. козаків і 10 тис. татар. Його авангард обложив біля Четвертинівки козацький полк Перебийноса, котрий поспішав із Бершаді до М.Ханенка. На допомогу обложеним виступили з Ладижина з 8 тис. жовнірів (разом зі слугами) регіментар Кароль Лужицький і з 4 тис. козаків М.Ханенко. У ніч на 18 липня вони вивели з оточення Перебийноса. Під час їхнього повернення до Ладижина П.Дорошенко на Батозькому полі вміло скористався неузгодженістю в діях К.Лужицького та М.Ханенка. Виманивши на себе поляків (цей маневр здійснили татари), він раптово атакував їх з усіх боків, зім'яв і змусив втікати

до переправи, на якій завершив погром. Полягли більшість жовнірів, обозної челяді й майже всі офіцери. Учасник битви поручик Прушковський повідомляв: *"Не пам'ятаю, беручи участь у багатьох програних битвах, більших втрат у людях та такого безладу"*. Його підтримав інший її учасник, Я.Дробині Тушинський: *"Як багато війська загинуло і майже всі поручики, відомо всьому польському світу"*. Недобитки врятувалися втечею до Ладжижина. Після цієї блискучої перемоги польські залоги стали масово залишати Брацлавщину. М.Зеленський, П.Лисиця, О.Гоголь та І.Кияшко перейшли на бік П.Дорошенка. Дочекавшись підходу Селім-Гірея, останній вирушив із ним до Кам'янця-Подільського, куди прямувала турецька армія.

Польський уряд виявив гнітючу безпорадність в організації оборони своїх рубежів і, зокрема, столиці Поділля. Чисельність Кам'янецької залоги становила близько 1,5 тис. жовнірів (серед них було 40 українських серденят полковника Самійла Мотовила) та 0,5 тис. міщан і селян з околиць. Командував обороною міста позбавлений воєнних здібностей кам'янецький староста Миколай Потоцький. Захопивши Жванець і переправившись 11-13 серпня біля с.Бабшин через Дністер, турецька армія неквапом прямувала до Кам'янця, під стінами якого сутички розпочалися 12 серпня. 16 серпня сюди прибули гетьман (з 6-8 тис. осіб) і хан (з 25-30 тис. осіб). Наступного дня султан урочисто прийняв П.Дорошенка та обдарував його. 18 серпня турецька артилерія (понад 100 гармат, зокрема 26 важких і 12 мортир) розпочала обстріл міста й укріплень. Він посилювався 21 серпня, бо керівництво залоги відхилило вимогу Мехмеда IV скласти зброю. Тільки на Новий замок щоденно падало 400 гарматних куль і 100 гранат.

Яничари розпочали його штурм, який мужньо відбивали жовніри, очолювані Єжи Володичевським, Яном Мисьлішевським і Войцехом Гумецьким.

Не в змозі втримати позицій, вони в ніч на 25 серпня відступили до Старого замку, де чинили опір і далі. Внаслідок зробленого вибухом міни пролому в стіні його оборона стала безнадійною.

Втрата замків ще не означала приреченості міста, розташованого на кам'яному острові, бо воно мало дуже міцні природні укріплення.

Проте полохливе керівництво залоги (поширювалися також чутки, що воно було підкуплено турками) на нараді, яка відбулася 27 серпня в кафедральному костелі з ініціативи кам'янецького католицького єпископа Веспасіяна Ляпцкоронського, вирішило здатися, що викликало обурення серед міщан, особливо серед жінок. Звертає на себе увагу те, що до складу посольства на переговори з турками не ввели представників української общини. Переговори завершилися під вечір 27 серпня укладенням угоди про капітуляцію, що передбачала вільний вихід із Кам'янця шляхті та жовнірам, безпеку життя й збереження майна усім, хто залишиться в ньому, гарантію свободи віросповідання тощо.

Під час повернення посольства до міста через невідому причину (найвірогідніше, внаслідок недбалості майора Гейкінга) вибухнули запаси пороху (120 діжок) у Старому замку. Загинуло близько 500 жовнірів (значно більше, ніж за весь час облоги). Серед полеглих виявився й герой Кам'янецької оборони полковник Є.Володичевський — подолянин, котрий належав до старовинного українського шляхетського роду Володичевських, представники православної гілки якого з 1648 р. боролися за незалежність України, а католицької (до неї належав Єжи) захищали польське панування. За визнанням очевидця, *“полковник, сидючи на коні серед двору, побачивши вогонь, хотів сховатися за вал, але картеч [від гармат] вцілила йому в голову”*. Під талановитим пером Генріка Сенкевича постать українця Єжи перетворилася в символ чеснот польського рицарства, символ польського патріотизму — Міхала Володийовського (трилогія *“Вогнем і мечем”*, *“Потоп”* і *“Пан Володийовський”*). 26 серпня турки ввійшли до Кам'янця.

Селяни та міщани по-різному поставилися до появи турок, котрі, до речі, всупереч поширеному міфіві про їхні звірства, поводитися досить стримано, не вчиняли масових грабежів і вбивств. Частина селян, зненавидівши польське панування, виявила доброзичливість. Так, мешканці Ягельниці *“винесли на дорогу багато хліба і безкоштовно роздавали м'ясо”*. З другого боку, міщани Ягельниці, добровільно впустивши турків, згодом (внаслідок брутальності вояків) знищили їх залогу, відмовилися скласти зброю і вчинили нападникам затятий опір, за що їх прозвали *“гордими русинами”*. Героїчно захищалися від татар і турків мешканці Теремовлі, Будзанова, Зборов, Плугова, Золочева, Чорткова, Бучача та інших міст. Тисячі селян і міщан допомагали в жовтні Я.Собеському вести боротьбу з татарськими чамбулами, які спустошували західні райони Руського воєводства. П.Дорошенка і хана разом із Каплан-пашею султан відправив до Львова. По дорозі гетьман взяв під свою опіку Крехівський монастир, в якому на чолі залоги поставив Івана Мазепу — майбутнього гетьмана України. П.Дорошенко відіграв важливу роль у досягненні згоди між магістратом Львова та Каплан-пашею щодо викупу, який запобіг погрому в місті.

Швидка втрата Кам'янця й брак армії спонукали Варшаву погодитися на переговори в Бучачі. Їхній перебіг засвідчив ігнорування Портою взятих на себе зобов'язань, відповідно до умов договору з козацькою Україною про механізм протекції (це сталося, вочевидь, внаслідок військової слабкості Правобережного гетьманства). Великий візир не лише не порушив питання про включення Західного регіону до складу козацької України, а й відхилив прохання української делегації розширити її межі до р.Горинь і добитися ліквідації унії. Згідно з підписаним 18 жовтня Бучацьким договором, Річ Посполита визнала незалежність *“Української держави”* (ця назва була вперше вжита в офіційному правовому міжнародному акті) в *“давніх кордонах”*.

Терени Подільського воєводства відходили до складу Туреччини й мали становити її Кам'янецький еялет. Решта українських земель залишалася за Польщею. Поразка Речі Посполитої не сприяла возз'єднанню Правобережної і Західної України, що стало початком краху політичних планів П.Дорошенка домогтися створення незалежної соборної держави.

§ 3. Загибель Правобережного гетьманства. Поразка революції

Політичні наслідки вступу Порти у війну проти Польщі не могли не викликати розчарування як у П.Дорошенка, так і серед старшин і козаків. Не могли задовольнити їх і дії призначеного бейлербеєм (губернатором) Кам'янецького (в окремих урядових документах зустрічається назва "Українського") еялету Халіль-паші, котрий став домагатися зруйнування фортець, роззброєння населення, виплати данини, складання присяги населенням, а також розташував залоги в Могилеві, Рашкові, Ямполі, Брацлаві, Барі та інших містах. На теренах еялету зневажалось місцеве населення, закривалися церкви тощо. Гостро постало питання подальшої долі розташованого тут Подільського полку. Як встановив Д.Дорошенко, гетьман домігся в кінці січня 1673 р. динлому Мехмеда IV, який забороняв властям "чинити насильства церквам" і зберігав, доки П.Дорошенко перебуватиме при владі, існування під його командуванням цього полку з центром у Могилеві.

У разі переходу булави до іншої особи він ліквідовувався, а його землі приєднувалися до "Українського еялету".

Укладення Бучацького договору призвело до істотних змін характеру міжнародних відносин у Східній Європі. Оскільки польський уряд визнав незалежність козацької України й відмовився від претензій на неї, Росія отримала шанс поборотися за поширення своєї влади на Правобережжя. З цих міркувань її уряд доручив обраному в червні 1672 р. гетьманом Лівобережної України Івану Самойловичу розпочати переговори про прийняття П.Дорошенком царської протекції. Побоюючись втратити булаву, лівобережний геть-

ман зробив усе, щоб вони не відбулися, за що й отримав від Москви сувору догану.

Суперечливо розвивалися відносини П.Дорошенка з Польщею. З одного боку, він настирливо добивався виведення залоги з Білої Церкви, з другого, намагаючись зіграти на суперечностях між Портою, Росією й Річчю Посполитою, натякав королю на можливість відмови від протекції Порти, якщо Польща відновить чинність Гадяцького договору. Наприкінці лютого Я.Собеський радив своєму уряду визнати владу П.Дорошенка над козацькою Україною, щоб відірвати його від Мехмеда IV. Маємо в джерелах скупі відомості, що до гетьмана приїжджав И.Шумлянський із пропозицією погодитися на умови Підгаєцького договору, але гетьман наполягав на прийнятті Гадяцьких статей. У підсумку переговори зайшли в глухий кут, хоча є дані про те, що начебто згодом М.Вишневецький погодився прийняти пропозицію П.Дорошенка.

Не вдавалося П.Дорошенку порозумітися й з І.Самойловичем. Укладені останнім із Росією нові Конотопські статті в основному повторювали зміст Глухівських. Щоправда, вони передбачали подальше обмеження гетьманської влади — заборону без ради зі старшиною судити генеральну старшину й звільняти її з посад, а також не дозволяло писати до інших володарів, особливо до П.Дорошенка. Новий гетьман походив із священицької родини, яка переселилася з волинського містечка Ходорів на Чернігівщину. Добре освічений (закінчив Києво-Могилянську колегію), вольовий, амбітний, здібний політик і спритний дипломат, але дуже посередній полководець, І.Самойлович, як і П.Дорошенко, виражав інтереси національно-патріотичних сил, котрі прагнули домогтися не лише возз'єднання козацької України, а й включення до її складу всіх українських земель. Значно пізніше в одному з листів до царя він підкреслював: *"...вся тогочасна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належала до руських монархів..."*

Новий гетьман відразу ж повів курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави (неодноразово він сам та його сини зазначали, що гетьман є *"зверхнійший владця й господар Вітчизни"* і тільки Бог може його *"власть перемінити"*). І.Самойлович рішуче протидіяв спробам Запорожжя здобути політичну самостійність і прагнув прилучити під свою булаву Правобережне гетьманство, усунувши від влади П.Дорошенка. Саме амбітне прагнення до утвердження свого правління на обох берегах Дніпра й служило основною причиною його протиборства з П.Дорошенком, яке обернулося великим нещастям для Правобережного гетьманства і в підсумку призвело до його загибелі.

Рис. 51. Иван Самойлович

Рис. 52. Герб I.Самойловича

На початку липня російський уряд вступає в переговори з П.Дорошенком, який тут же застеріг, що, по-перше, вони мають проходити таємно, а по-друге, він погодиться порвати зі Стамбулом лише тоді, коли Росія укладе з ним договір і надішле сильну військову допомогу, щоб *"не згубити України"*. Гетьман чітко визначив вимоги, що їх повинна прийняти Москва: на обох берегах Дніпра має бути один гетьман; зберігаються всі козацькі вольності; цар повинен присягнути на статтях договору. Російський уряд виявив готовність прийняти Правобережжя на правах, якими користується Лівобережне гетьманство, але відхилив вимоги про створення єдиного гетьманства (на кожному березі Дніпра мав залишатися свій гетьман) й складання царем присяги.

Попри все це, переговори тривали й П.Дорошенко формулює низку умов, за виконання яких прийме російську протекцію. Належало вивести з Києва залог; точно встановити лінію проходження кордону між козацькою Україною й Польщею; направити в Україну сильне військо для боротьби з турками, а також створити для цього ж 40-тисячну армію з найманих козаків; зберегти єдність козацької України під владою одного гетьмана, котрий мав би перебувати *"господарем"* під царською протекцією. Москва відмовилася прийняти ці умови і в кінці листопада 1673 р. наказала І.Самойловичу та Г.Ромодановському готуватися до наступу на П.Дорошенка.

Тим часом, оговтавшись, польський уряд вирішив відновити свою владу над Подільським воєводством і став споряджати військо до походу. Халіль-паша, передбачаючи подібний розвиток подій, весною 1673 р. зайнявся відбудовою зруйнованої фортеці, яку організували французькі інженери. Внаслідок щоденної праці кількох тисяч міщан і селян основні роботи завершуються до липня. Для зміцнення залогі (вона налічувала 5-6 тис. осіб) бейлербей стягнув підрозділи з Меджибожа, Старої Сеняви та інших міст. У районі Хотина зосереджувалася 40-тисячна турецька армія під проводом Хусейн-паші. Боротьбу проти турків на Поділлі повели загони опришків, очолювані полковником І.Кияшком та іншими ватажками, котрі де-факто блокували їхні залогі в містах. У квітні із Жванця повідомляли: *"Опришки по лісах страшно дають про себе знати, а перелякані в Кам'янці вояки залогі будуть зі страхом виходити із нього"*.

У вересні польсько-литовська армія, очолювана Я.Собеським, перейшла в наступ. Її підрозділи зайняли Язлівець і Сатанів, розгромили турецький обоз із продовольством під Ярмолинцями. 10 листопада 45-тисячне (разом зі слугами) військо коронного гетьмана почало бої з турками під Хотином (у них поліг хоробрий козацький полковник С.Мотовило). Наступного дня смілива атака поляків і литовців увінчалася блискучою перемогою. Відділи турецькі підрозділи повтікали до Кам'янця, але паша не впустив їх до міста. Цим скористалися опришки. І.Кияшко, зосередивши під своїм командуванням, мабуть, не менше 4-5 тис. осіб, у середині листопада неподалік від Хребтієва

в долині, оточеній скелями, повністю знищив ("так що і вісник битви звідтіля не вийшов") 3-4-тисячний турецький підрозділ, що відступав у Молдавію. Полковник приєднався до польських корогв, призначених для облоги Кам'янця й здійснював блискавичні напади на його передмістя, а 16 січня 1674 р., заманивши близько 400-600 турецьких вояків із міської залоги на засідку в Голосківській Долині, сприяв їх погрому.

На початку лютого 1674 р. 60-70-тисячне російсько-українське військо під проводом Г.Ромодановського та І.Самойловича прибуло на Правобережжя. Були спалені Воронівка, Боровиця, Бужин та інші поселення. Впали Черкаси, Канів і Корсунь. У бою під Лисянкою зазнав поразки й потрапив до полону Г.Дорошенко. Оскільки облога Чигирини успіху не принесла, основні сили російсько-українських військ повернулися на Лівобережжя. Сподіваючись на обіцяний Г.Ромодановським та І.Самойловичем захист Росії, значна частина старшин і козаків десяти правобережних полків вирішила прийняти її протекцію. Полковники й уповноважені полків з'їхалися 25 березня до Переяслава й через день провели раду, що обрала гетьманом возз'єднаної України І.Самойловича й ухвалила умови договору, на основі яких Правобережне гетьманство "піддавалося цареві". Вони передбачали зобов'язання царя боронити його населення від турків, татар та інших ворогів; створення 20-тисячного козацького реєстру; збереження за козаками прав і вольностей, якими користувалися лівобережні козаки; заборону старшинам вступати в зносини з іншими державами та ін. Присутній на раді М.Ханенко, котрий порвав із Польщею через особисті причини, поклав гетьманські клейноди. Населення полків складало присягу цареві.

Як оцінити цей політичний акт? З погляду теорії, возз'єднання козацької України клало кінець розколу держави, і це мало прогресивне значення. Практично ж воно приховувало смертельну небезпеку вторгнення турецько-татарських військ. Як на наш погляд, цей крок можна було б виправдати за умови реальної підготовки Росії до неминучої війни з Портою, яку вона сама ж спровокувала наступом на Правобережжя. Без цього він становив політичну авантюру, заручником якої виступало місцеве населення, про що П.Дорошенко неодноразово попереджав Москву.

Турецький уряд не бажав втрачати Правобережне гетьманство. Вірно розрахувавши, що суперечності між Росією й Польщею не дозволять їм об'єднати свої сили, Мехмед IV вирушив у похід, то більше, що П.Дорошенко звертався по допомогу. В першій декаді липня російсько-українські війська переправилися на Правобережжя. Були захоплені Жаботин, Суботів, Крилов, Воронівка та інші поселення. В кінці липня розпочалася облога гетьмана в Чигирині.

У середині липня татари й окремі підрозділи турків переправилися через Дністер і попрямували до Чигирини, знищуючи все на своєму шляху (після

присяги мешканців міст і сіл царю вони розглядалися турецько-татарським командуванням як вороги). Впали Косниця, Ямпіль, М'ясківка та інші міста, які були дощенту зруйновані, а їхні жителі забрані в неволю. Слідом пішла турецька армія, очолювана султаном. У різні боки розсилалися підрозділи з наказом руйнувати міські укріплення й замки. Українці зі зброєю в руках, сподіваючись на допомогу росіян і лівобережних полків, ставали на захист поселень, виявляючи, за словами очевидця француза, відомого під псевдонімом "Мадлен", "дивовижно стійкий опір". Так, на смерть стояли міщани Вінниці, котрі майже всі полягли в боротьбі. Протягом двох тижнів відбивалися захисники Стіни, що, як і Вінниця, була повністю знищена. Страшну різанину вчинили нападники в Куничах.

Через невідготовленість до боротьби з потужним ворогом І.Самойлович та Г.Ромодановський 10 серпня зняли облогу Чигирин й, переслідуювані татарами та П.Дорошенком, поспішно втікли на Лівобережжя, залишивши на поталу жителів Правобережжя. Наприклад, міщани Ладижина затримали полковників Андрія Мурашку, Анастаса та наказного полковника Вуку Сербина, висловлюючи обурення тим, що вони присягнули царю, а тепер "їх хочуть покинути". Чисельність спроможних тримати зброю в місті сягала 5 тис. осіб. Вірогідно, 12 серпня турки підійшли до Ладижина. Після тривалого гарматного обстрілу з десятків гармат яничари пішли на приступ, який оборонці відбили з великими для ворога втратами. В наступні дні штурми не припинялися (протягом 10 днів їх відбулося 9). Лише безнадійність ситуації спонукала 22 серпня міщан і козаків здатися. Дорослих турки забрали в неволю, дітей вирізали, а саме місто спалили. А.Мурашку за відмову повідомити дані про чисельність українсько-російських військ великий візир наказав стратити.

Окремі козацькі сотні вели партизанську боротьбу, нападаючи на турецькі й татарські підрозділи. Під час одного з таких раптових наскоків 12 серпня мало не загинув Мехмед IV, котрий із добірними яничарами виїхав побавитися ловами. За словами вже згаданого Мадлена, коли вони пересувалися між двома лісами, "їх несподівано атакував загін козаків, які вбили б його величність, якби вони його впізнали: все, що він міг зробити, так це поміняти коня і втікти. Охорона, яка супроводжувала султана, була приведена в безлад, п'ятдесят двох драгунів козаки взяли в полон і повісили на деревах, шістдесят сім були вбиті на місці і тридцять шість поранені, ще у восьми були за наказом султана відрубані голови за те, що вони втікли з поля бою. Ця зустріч змусила султана відмовитися від полювання до кінця кампанії".

Здобувши Ладижин, Мехмед IV відрядив під проводом каймакана 20 тис. вояків із 30 гарматами до Умані, оскільки перша спроба оволодіти нею зазнала невдачі. Прибувши під її стіни, турки відразу ж пішли на приступ. Але, наповнивши "трупом усі рови", відступили, й каймакан попросив допо-

моги. Коли вона підійшла, він поновив штурм, який із незначними переправами (для обстрілу укріплень із гармат та проведення вибухів закладених під них мін) тривав і вдень, і вночі. Зрозумівши, що міста не відстояти, його захисники пішли в останню контратаку. У вкрай жорстокому бою частині козаків і міщан вдалося прорвати кільце оточення й дістатися до Торговиці. Решта або полягла, або відступила в напівзруйноване місто, де й далі відчайдушно билася за кожну вулицю, за кожен будинок. За словами Самовидця, *“билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли...”* Втративши в боях близько 10 тис. осіб, турки вчинили страшну розправу над уцілілими мешканцями (переважно жінками і дітьми). Її очевидець Мадлен, не приховуючи скорботи, писав: *“Жорстокість, яка тріумфувала в цей день, дійшла до того, що дівчат і жінок поставили в ряд, і замість того, щоб повестися з ними так, як велить обов'язок стосовно до слабкої статі, всім їм жорстоко відтіяли голови, дітям розпорювали животи на руках у матерів, в інших дітей стріляли для розваги. До того ж вогонь, який охопив усі дерев'яні будинки, поглинув багато людей... Ця катастрофа була найбільша й найжахливіша з усіх, про які тут ідеться (мається на увазі зроблений ним перелік захоплених міст — авт.), було неможливо пройти вулицями цього нещасного міста, не вступаючи на кров і тіла понад сорока тисяч християн (число жертв перебільшене — авт.)”*.

Запобігти руйнуванню краю П.Дорошенко не міг; султан не зважав на його клопотання. Після зустрічі всередині вересня з гетьманом Мехмед IV, побоюючись удару польської армії, розпочав відхід до Дністра, залишивши з П.Дорошенком хана. По дорозі турків назад зазнали руйнувань Тростянець, Бершадь, Маньківка, Тульчин, Мале Полонне та інші міста, з яких, за свідченням С.Величка, брали *“молодиками й дівками, хлопцями й дівчатами людську данину”*. Вчинений погром спричинив масове залишення населенням залитого кров'ю та сльозми рідного краю. Люди тисячами переселялися на Лівобережжя та Слобожанщину.

Становище П.Дорошенка ускладнив наступ на Брацлавщину в листопаді Я.Собеського, обраного королем. До кінця місяця жовніри зайняли Печери, Немирів, Жорнище, Іллінці, Кальник та інші міста. О.Гоголь здав Могилів. Сміливою атакою жовніри й козаки розгромили 3-тисячну турецьку залогу в Рашкові. Опанувавши Брацлавщину, Я.Собеський вступив у переговори з гетьманом, пропонуючи здатися, обіцяючи зберегти козацькі вольності. Проте, як і раніше, П.Дорошенко дбав не про групові чи станові інтереси, а про національні, тому від імені *“всього народу Руського”* висунув такі вимоги: перетворити козацьку Україну в удільну державу; підтвердити права й вольності Війська Запорозького; заборонити державцям і старостам перебувати до міст; ліквідувати уію; гарантувати права православної Церкви на всій території, де *“перебуває Руський народ та [нонирена його] мова”*; допустити православних

до участі в роботі магістратів; відновити вживання української мови на теренах Польщі та ін. Я.Собеський відмовився прийняти головні з них, і переговори провалилися. Водночас король шукав гідну кандидатуру на посаду гетьмана, щоб протиставити її ненокірному П.Дорошенку. Вибір упав на О.Гоголя. Наприкінці листопада йому надано титул довічного подільського полковника, а мешканців полку звільнено від повинностей і виплати податків. У квітні 1675 р. Я.Собеський дозволив козакам скликати генеральну раду для обрання гетьмана й водночас призначив наказним гетьманом О.Гоголя, котрому мали підлягати Могилевський (Подільський), Брацлавський, Кальницький та Уманський полки.

Польська окупація породила в січні-лютому 1675 р. виступи козаків у Кальнику, Брацлаві, Ладжині й Бершаді, котрі були придушені. У квітні литовські жовніри після тривалої облоги оволоділи Паволоччю. Проте наступ у червні турецької армії Ібрагіма Шишман-паші в напрямі Львова змусив короля відкликати з Брацлавщини головні сили. Мужній спротив туркам вчинили жителі й залоги Могилева, Рашкова, Маначина, Красилова, Ожиговців, Волочиська, Вишнівчика, Скалата, Микулинців, Збаража, Будзанова та інших міст. Польські й українські підрозділи розгромили татарські чамбули в околицях Дубна, Щуровичів, Кутківців, Дунаївців. І.Кияшко вчинив кілька нападів на передмістя Кам'янця й разом із О.Гоголем повів боротьбу з ворогами поблизу Бара. 21 вересня Ібрагім обложив Тереховлю, де в замку разом із залогою зачинилися міщани й селяни околиць (всього близько 1 тис. осіб). Вони виявили чудеса мужності, протягом двох тижнів відбиваючи ворожі приступи. Дізнавшись про наближення війська Я.Собеського, паша на початку жовтня відступив до Молдавії.

Влітку 1675 р. становище П.Дорошенка стало безнадійним. Всупереч вживаним заходам, не припинявся потік біженців на Лівобережжя. Розчаровані й зневірені в можливості успіху, його стали залишати вірні серденьята, соратники й близькі родичі (у червні в І.Самойловича зібралося близько 700 старшин і заслужених козаків та 2 тис. рядових козаків). Непоправною втратою для гетьмана стала смерть у серпні близького друга й соратника Й.Тукальського. Щоправда, відбулося запізніле порозуміння з кошовим І.Сірком (після усунення від влади Д.Многогрішного він спробував було поборотися за булаву, однак потрапив під арешт, і російський уряд заслав його до Сибіру, звідкіля він вирвався на волю, не без клопотань з боку польського уряду й запорожців, на початку 1673 р.). За домовленістю з кошовим, 20 жовтня в Чигирині в присутності запорожців П.Дорошенко зрікся турецької протекції й присягнув на вірність царю. Було також досягнуто згоди з І.Сірком про скликання навесні 1676 р. генеральної козацької ради для обрання гетьмана, оскільки запорожці не брали участі у виборах І.Самойловича.

Рис. 53. Могила П.Дорошенка у Волоколамському монастирі під Москвою

Це була остання спроба П.Дорошенка змінити перебіг політичної боротьби на свою користь, яка зазнала невдачі. Російський уряд відмовився визнати законність Чигиринського акту присяги й жадав приїзду гетьмана для її складення перед Г.Ромодановським та І.Самойловичем, а також його відмови від влади. І.Самойлович і лівобережна старшина виступили проти зібрання нової ради. Державні інституції протягом 1676 р. де-факто припиняють функціонування, а влада П.Дорошенка поширювалася тільки на Чигирин та його околиці. За таких обставин, коли в другій половині вересня 1676 р. під стінами столиці з'явилися російські підрозділи, він, не бажаючи кровопролиття, здав місто й гетьманські клейноди. Після цього змушений був залишити Вітчизну й виїхати до Москви. З 1679 по 1682 р. служив воєводою у В'ятці. Згодом жив у наданому йому маєтку в с.Ярополче неподалік від Москви. Ставши вдівцем, у 1684 р. одружився з Агафією Єропкиною й мав від цього шлюбу трьох синів і дочку, його правнучкою була дружина Олександра Пушкіна Наталія Гончарова. Помер опальний гетьман 19 листопада 1696 р. Його поховали в Ярополчому на березі р.Лама під правим крилосом дерев'яної церкви св. Парасковії. Доречним буде запитання: чи не пора перепоховати прах великого сина українського народу в Чигирині? Адже його боротьба за здійснення ідеалу самостійної України, за словами Д.Дорошенка, стала "неписаним заповітом для далеких грядучих поколінь."

Ліквідація Правобережного гетьманства, що збіглася в часі з відреченням від влади П.Дорошенка, ознаменувала поразку революції. У наступні десятиріччя, незважаючи на спроби І.Самойловича, Ю.Хмельницького, І.Мазепи, С.Палія та П.Орлика, відновити на Правобережжі функціонування держави та її інституцій чи домогтися возз'єднання його з Лівобережним гетьманством не вдалося. Характерно, що загибель Правобережного гетьманства знайшла відображення і в укладеному в жовтні 1676 р. Журавнинському

польсько-турецькому договорі. Він, на відміну од Бучацького, вже не передбачав існування на Правобережжі “Української держави”. Переважна більшість її території відійшла до володінь Порти, а терени, що прилягали до Білої Церкви й Наволочі, — до Речі Посполитої.

Причини поразки революції ми вбачаємо в наступному:

- бракові досвіду державного будівництва в еліти, котра очолила визвольну боротьбу; незавершеності процесу її консолідації навколо національної державної ідеї; існуванні гострих суперечностей між окремими угрупованнями, що породжували жорстоку міжусобну боротьбу;

- переважанні в ментальності значної частини еліти, козацтва та інших верств населення особистих, групових і станових інтересів над національними й державними;

- зраді національних інтересів більшістю панівного стану передреволюційного українського суспільства, яка воювала проти власного народу за польські імперіалістичні інтереси;

- перебуванні в зародковому стані на початку революції національної державної ідеї, що зумовило згубну політику автономізму її керівництва в 1648 р., призвело до залишення ворогові Західного регіону, а відтак породило проблему соборності Української держави ;

- розколі України на два великі регіони: козацьку Україну та Західну Україну, який став на заваді об’єднання зусиль нації в її борні за незалежність;

- розпаді козацької України на два гетьманства (Лівобережне й Правобережне) та Запорожжя, який істотно послабив національно-патріотичні сили й призвів до жорстокої міжусобної боротьби;

- ліквідації встановленої Богданом Великим монархічної форми правління й утвердженні республікансько-олігархічної моделі, що спричинило слабкість центральної влади, запеклу боротьбу за булаву, всевладдя старшин на місцях;

- грубих прорахунках (після смерті Богдана Великого) урядів у проведенні внутрішньої політики, які загострили соціальну боротьбу, що руйнувала підвалини молодій державі;

- різних зовнішньополітичних орієнтаціях старшинських угруповань, зумовлених пошуками виходу зі складного геополітичного становища козацької України;

- великомасштабній люмпенізації суспільства, анархо-охлократичних рухах соціальних низів суспільства;

- постійній агресії (в різних формах) з боку Речі Посполитої, Московії й Кримського ханства, спрямованій на ліквідацію самостійної Української держави.

Мав рацію дослідник Панас Феденко, коли писав: *“Україна не могла вийти зі своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державності була, так би мовити, “запрограмована”*.

§4. Головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької України кінця 50-х-середини 70-х рр.

У кінці 50-х рр. зменшується територія держави, оскільки втрачаються землі Волинського, Туровського, Бихівського, Чауського полків і Київського Полісся. Щоправда, останнє повернулося до складу козацької України під час повстання 1664-1665 рр. і протягом певного часу перебувало під владою П.Дорошенка. Вдалося зберегти терени Подільського полку.

Протягом 60-х-першої половини 70-х рр. проходило розширення меж держави в південному напрямі за рахунок освоєння переселенцями Дикого Поля. Тому на південь від Уманського полку формується й функціонує Торговицький полк. Чіткіше окреслилися східні кордони володінь запорожців ("Вольностей Війська Запорозького"): по Сіверському Донцю вони діставалися Дону, від нього узбережжям Азовського моря тягнулися до р.Берда, у верхів'ї якої виходили на Конку й до Дніпра. Розпочалося заселення вихідцями з Правобережжя межиріччя Сіверського Донця й Дону.

Усунення від влади Ю.Хмельницького восени 1657 р. зумовило ліквідацію в державі монархічної форми правління й остаточне утвердження республіканської. Протягом 1659-1662 рр. республіканська форма правління перетворилася в республікансько-олігархічну.

Помітні зміни після смерті Богдана Великого сталися в державному устрої. Через сепаратизм старшин Лівобережжя й Запорожжя в першій половині 60-х рр. вона з унітарної перетворилася в конфедеративну. Тепер козацька Україна складалася з трьох державних утворень — Правобережного та Лівобережного гетьманств і Запорожжя зі своїми гетьманами й кошовим, власними органами влади, збройними силами тощо.

Адміністративно-територіальний устрій залишався таким же, яким був у часи гетьманування Богдана Великого, а саме: полково-сотенним; утворювалися лише й зникали окремі полки та сотні, змінювалися їхні територіальні межі. Так, на Правобережжі утвердилися Подільський, Паволоцький і Торговицький полки. У Лівобережному гетьманстві (до нього з 1667 р. відійшов і Київський полк) було ліквідовано Кропивнянський полк, однак виникли й

діяли Гадяцький, Лубенський і Стародубський полки. Утворені в 1663 р. Новгородський, Глухівський і Сосницький полки швидко зникли. Таким чином, Правобережне гетьманство поділялося на 11, а Лівобережне — на 10 полків.

Інакше склався адміністративно-територіальний устрій Запорозжя. Можливо, тільки з 70-х рр. тут розпочалося, за зразком козацьких полків, становлення адміністративно-територіальних округів — паланок. Центром паланки виступала слобода, де перебувала місцева адміністрація, очолювана полковником, і невелика залога.

Створений за Богдана Великого державний апарат і в наступні роки революції залишався таким же. Змінювалися лише коло повноважень окремих органів влади та їхній вплив на політичний розвиток козацької України. Зокрема, після його смерті поновилася практика скликання генеральних рад, а відтак частково відновилася їхня значущість у державному житті. Встановлено, що за роки гетьманування П.Дорошенка вона збиралася понад 10 разів. У Лівобережному гетьманстві генеральні ради скликалися рідше. Водночас гетьмани й старшини прагнули не допускати чорних рад — військових рад козацтва, що збиралися з ініціативи рядових козаків.

Вища законодавча, виконавча й судова влада перебувала в руках гетьмана, котрий очолював державний апарат. З кінця 50-х рр. виразно окреслилося намагання генеральних старшин і полковників, як, до речі, урядів Росії й Польщі, обмежити його повноваження. Старшині вдалося було в 1659-1662 рр. контролювати дії Ю.Хмельницького, звівши його роль до функцій слухняного виконавця рішень старшинської ради.

З огляду на це наступні володарі булави, особливо П.Дорошенко, Д.Многогрішний та І.Самойлович, повели рішучу боротьбу за відновлення прерогатив гетьманської влади, запровадження принципу її передачі в спадок. Ці зусилля коштували влади й свободи Д.Многогрішньому, а також І.Самойловичу.

Зростало й далі значення старшинської ради, котра збиралася регулярно й розв'язувала всі важливі поточні справи життя держави. Вона була трьох типів: рада гетьмана з генеральною старшиною; збори генеральної старшини з участю полковників та окремих полкових старшин; з'їзд, в роботі якого брали участь усі старшини, вище духівництво, бурмістри, війти.

Керівні посади обіймала генеральна старшина. Генеральна канцелярія виконувала функції центрального органу управління державою. На місцях діяли полкові й сотенні органи влади. Без змін залишалося судочинство.

Розпад козацької України негативно позначився на її збройних силах, оскільки призвів їх не лише до розподілу, а й до участі у братовбивчій боротьбі. Безупинні воєнні дії зумовили величезні втрати. На початок 70-х рр. чисельність козаків Лівобережного гетьманства становила 30 тис. осіб, Правобережного — близько 10-12 тис. осіб, Запорозжя — 3-4 тис. осіб. Як і раніше, армія складалася з піхоти, кінноти й артилерії. У 60-х -першій поло-

вині 70-х рр. окреслилося зростання ролі кінноти. Нелегка служба, зубожіння спричинювали неспроможність і нехіть козаків її виконувати. Тому гетьмани вдаються до створення підрозділів із найманців.

Так, І.Виговський домігся від Польщі права мати 10-тисячне наймане військо, П.Дорошенко формував полки серденят, а Д.Многогрішний у 1668 р. створив із добровольців компанійський кінний полк. Успішно діяла витворена Богданом Великим розвідка. Один із шляхтичів у листі від 27 червня 1671 р. підкреслював, що П.Дорошенко *"знає про найменшу справу, що діється у Варшаві. Для цього слід остерігатися Русі, яка перебуває при [королівському] дворі, бо то великі зрадники, хоч постійно серед нас перебувають"*.

З кінця 50-х рр. посилювалося втручання урядів Росії й Польщі у внутрішні справи козацької України, щоб звести нанівець повноваження та самостійність її державних органів. Якщо повстання 1664-1665 рр. ліквідувало залежність Правобережного гетьманства від Речі Посполитої, то на Лівобережжі до 1668 р. йшов процес звуження прав українських органів влади й паралельного формування російських. Для цього 1662 р. російський уряд створив Малоросійський приказ, який від імені царя давав дозвіл на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральних старшин і полковників, не дозволяв самостійних відносин з іншими державами, а також перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духовництва. Його представники постійно перебували в столиці гетьманства, брали участь у роботі генеральної ради.

Істотно змінилася роль воєвод, бо з кінця 50-х рр. розпочалося впровадження воєводської системи правління. Вони з'явилися разом із залогами в найбільших містах (виникла навіть посада головного воєводи) й зосередили в своїх руках збирання податків, а також поліційні функції. Хоча в 1669 р. російський уряд змушений був піти на обмеження їхніх повноважень, вони й далі втручалися в діяльність українських органів влади.

У політичному житті Запорожжя також відбулися певні зміни. Його столиця — Січ — перемістилася в 1652 р. з Микитинога Рогу до дніпровських плавнів поблизу гирла р.Чортомлик і перетворилася в потужну фортецю. Після смерті Богдана Великого повністю відновлюється самоврядування. Протягом 60-х-першої половини 70-х рр. зросла роль старшинської ради й кошового. З'явилася посада кошового гетьмана. З 1658 р. Запорожжя виокремлюється в державне утворення, що лише формально підлягало владі гетьмана, а насправді провадило незалежну від нього внутрішню й зовнішню політику. Демократичні засади політичного життя, соціальна рівність, патерналістський характер взаємин у куренях, який створював атмосферу відчуття себе рівноправним членом єдиного "братства" запорожців, вабили до себе тисячі осіб, часто розорених і позбавлених житла й сім'ї. Тому невинадково

Запорожжя виражало й захищало інтереси збіднілих, соціально принижених прошарків населення, а відтак брало найактивнішу участь у соціальній боротьбі, яка гальмувала процес феодалізації соціально-економічних відносин та сприяла збереженню завоювань революції. У цьому, як, до речі, і в боротьбі запорожців проти відновлення польсько-шляхетського панування, спроб Росії звести нанівець автономію козацької України, грабіжницьких походів кримських і погайських татар, походів турецької армії, виявлялося прогресивне значення Запорожжя.

З другого боку, прагнення запорожців відігравати провідну політичну роль у житті держави, запроваджувати в ній суспільні порядки за запорозьким зразком ускладнювали внутрішньополітичну обстановку, послаблювали центральну владу, вносили розлад у єдність національно-патріотичних сил, загострювали соціальні конфлікти, які часто виливалися в анархо-охлократичні пориви соціальних низів. Руйнували підвалини держави політичне честолюбство, короткозорість і сепаратизм запорозької старшини, котра ставила особисті й запорозькі інтереси вище від національних.

Важливим чинником, який істотно впливав на розвиток соціально-економічних відносин у козацькій Україні, був стан її залюдненості. З цього погляду Правобережне гетьманство спіткала демографічна катастрофа. Воєнні дії, винищення поляками мешканців міст і сіл у 1649, 1651, 1653, 1654 рр.; поляками й татарами в 1654-1655 і 1664-1665 рр.; турками й татарами в 1674 р., голод, епідемії, стихійні лиха, постої військ, захоплення ясиру, переселення в інші регіони України та за її межі призвели до його жахливого спустошення — було втрачено до 90% населення. Не без підстав Я.Собеський назвав землі гетьманства *"страхотливою пустелею"*. Прикметно, що в небагатьох поселеннях, котрі вціліли, разом із українцями проживали євреї, поляки й представники інших національностей.

Відносно меншими виявилися втрати населення Лівобережної України, хоча внаслідок громадянської війни 1658-1663 рр., нападів татар і каральних акцій І.Виговського та Ю.Хмельницького в Полтавському, Переяславському, Прилуцькому й Миргородському полках вони були величезними. З другої половини 60-х рр. вплив руйнівних факторів послабився й окреслилася тенденція до збільшення населення, особливо за рахунок переселенців із Правобережжя. У 70-х рр. міграційний потік став масовим, що зумовило залюднення багатьох районів. *"Вся цьогобічна Україна, — писав С.Величко, — що була перед тим малолюдна, відтоді наповнилася тогобічними українськими людьми і змножилася"*. Щодо Запорожжя, то є підстави стверджувати про зростання чисельності його жителів.

Як уже відзначалося, в козацькій Україні селяни й держава виступали співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80% усіх селян) могли продавати, дарува-

ти, закладати, передавати в спадок землю. Воднораз вони підлягали державі, на користь якої виконували повинності (підводну, утримання власним коштом найманих підрозділів та ін.) й виплачували податки. Гетьман мав право передати село чи місто в тимчасове або спадкове володіння монастирю чи приватній особі. Інше питання, що козацьке звичаєве право забороняло старшині володіти маєтками й перетворювати вільних селян у своїх підданих. Влітку 1657 р. П.Тетеря заявив російським урядовцям, що *"у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна"*.

Козаки вели типове фермерське господарство, не підлягали військовому Скарбу й не сплачували податків. Але їхня земельна власність обумовлювалася необхідністю відбувати власним конитом військову повинність на користь держави. У випадку ухилення від неї вони виключалися зі складу реєстру, а відтак втрачали козацькі права й вольності. Отже, правова підвалина феодалного землеволодіння зберігалася, внаслідок чого залишалася можливість реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин.

Крім індивідуального землеволодіння селян, козаків і міщан, існували також обіщинне й сябринне (сябр — приятель, друг, співучасник). Щоправда, у власності обіщин залишалися переважно різні угіддя, а орні землі переходили в приватне володіння. На півночі Лівобережжя набуло поширення сябринне землеволодіння, що передбачало спільне володіння членами сябринних союзів (переважно родичів) земельними угіддями. При цьому сябри вважалися власниками не земель, а земельних паїв, на основі яких діставали у володіння наділи.

Якщо в І Правобережному гетьманстві селяни та міщани зберігали свої завоювання й виплачували невеликі податки на користь держави, то в Лівобережному вони їх поволі втрачали. Старшина, спираючись на всебічну підтримку російського уряду (без неї вона була безсилою реалізувати свої прагнення), стала прибирати до своїх рук земельні володіння й перетворюватися в окремий (панівний) стан феодалів-землевласників. Відновлення середнього та великого землеволодіння розпочалося з середини 50-х рр. у північних полках, де не було козацьких традицій і частково збереглося шляхетське землеволодіння — Стародубському, Чернігівському та Ніжинському. Із 70-х рр. старшинська земельна власність стала з'являтися і в південних полках — Лубенському та Переяславському. Вона існувала в двох формах: **ранговій** (тимчасовій) і **приватній** (спадковій). Рангова формувалася з царських і гетьманських пожалувань старшині на термін зайняття посад "на ранг"; приватна — з пожалувань "на підпору дому" чи "зуполне" (повне). Зміцнювалися позиції гетьманського й монастирського землеволодіння. За підрахунками історика Володимира Борисенка, протягом 1657-1672 рр. старшина, шляхта й монастирі одержали у володіння 275 сіл і хуторів. У їхніх маєтках селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність від них і виплачували різні податки й виконували повинності, а в монастирських — виконували інколи панщину.

Глибокий революційний переворот, що відбувся в перші роки революції у сфері соціально-економічних відносин, створив сприятливі умови для розвитку економічного життя молодій державі. Козаки, селяни й міщани активно освоювали ґрунти й угіддя, що раніше не оброблялися. Син антіохійського патріарха Макарія Павло, проїжджаючи влітку 1654 р. теренами козацької України, звернув увагу на масовий характер розкорчовування лісових ділянок для їх перетворення в орні землі.

Вільна праця вільних людей на власних землях виявилася значно продуктивнішою за працю кріпаків чи феодально залежних селян і міщан. Невипадково навіть в умовах воєнних дій стан землеробства й тваринництва в козацькій Україні був незрівнянно кращим, ніж на українських землях, що перебували в складі Польщі. Так, влітку 1651 р. польські жовніри, рухаючись через південні райони Волині, вмирали від голоду через брак продовольства, а коли ввійшли в козацьку Україну, то, за визнанням польських офіцерів, потрапили *"у справжню обітовану землю, наповнену збіжжям"*.

Через названі вище причини, починаючи з середини 50-х рр., економічне життя Правобережжя козацької України різко занепадає. До середини 70-х рр. не було жодного міста, не кажучи вже про села, яке не зазнало б кількох руйнувань. Однак із вражаючою самовідданістю козаки, селяни й міщани відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, ремеслами, торгівлею. Наприклад, на початку 70-х рр. Брацлав залишався одним із центрів варіння пива й торгівлі на Правобережжі; чудові сади були в селах, розташованих по берегах Південного Бугу від Брацлава до Ладжирина, в околицях якого вирощували багато тютюну; Могилів-Подільський мав *"непогані ремесла"* й відігравав важливу роль у торгівлі з Молдавією; мешканці Ямпіля жваво торгували тютюном.

У поселеннях, яким щастило протягом певного часу уникати погрому, був відносно високий рівень забезпеченості їхніх мешканців худобою та збіжжям. Так, у містечку Садківці Летичівського повіту в 1665 р. проживало чимало осіб, котрі мали по 4-7 голів великої рогатої худоби. Під час його пограбування в цьому ж році жовнірами в окремих міщан було забрано чимало зерна (наприклад, у Кості Ялового — 70 восьмин жита, 36 — вівса, 20 — пшениці, 20 — ячменю; у Максима відповідно — 93, 54, 41, 8; у вйта Соколовського — 300 восьмин жита, 150 — пшениці, 12 — гороху, 30 — ячменю, 40 — вівса. Надзвичайно цікаві дані про спроможність вільних селян господарювати наводить уже цитований Я.Дробиш Тушинський у своїх *"Мемуарах"*. Він згадує, що його корогва отримала взимку 1675 р. на постій села Супронів і Мизяки, розташовані в лісах між Вінницею та Хмельником. *"Тут у достатку мали збіжжя, — пише мемуарист, — сіна й усякої живності, бо цього всього було так багато, що вистачило б майже на все військо. Супронів і Мизяки так врубалися поміж ліси, що поробили з дерев вали, проклали*

поздовжні й поперечні вулиці. Через кілька десятків років так то позаростало, що коли б три хани з такими військами, як то один ходить, прийшли, то б їх там не здобули. Ліси великі, в яких на кілька миль повирубували дерева й поробили сіножаті, млини, невеликі стави, винниці, броварні, пасіки; мають дуже гарні й великі сади, багато овочів. Так селянин рік поза роком може не виходити з лісу, бо має великий достаток всього необхідного для життя. Дуже багато овець, незліченні стада худоби. Мають також гарно збудовані церкви й монастирі”.

На Лівобережжі спостерігалось піднесення економіки. Провідну роль відігравало землеробство. У старшинських і монастирських господарствах вирощувалося багато зерна. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплю. Важливе місце посідало тваринництво. Створювалися кінні заводи, де розводили коней різних порід. Селяни й козаки володіли волами, кіньми, коровами, вівцями тощо. Товарного характеру набули садівництво й городництво. У господарствах старшин і заможних козаків, частково монастирів використовувалася наймана праця, що свідчить про зародження буржуазних відносин.

Позитивні зрушення відбувалися в розвитку міст (їх налічувалося близько 90), промисловості й торгівлі Лівобережного гетьманства. У 36 найбільших містах ремісники й торгівці становили 34% населення (у Стародубі — близько 50%, Києві — 43% мешканців). Найпомітнішу роль в економічному житті відігравали Київ (нагадаємо, що він відійшов до Лівобережного гетьманства), Ніжин, Переяслав, Лубни, Чернігів, Полтава та інші. Найбільші з них (Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб) користувалися магдебурзьким правом, менші — ратушним.

Помітного розвитку набули ремесла (існувало близько 300 ремісничих професій). Започатковується руйнування цехової системи. Майстри дедалі частіше вдавалися до використання вільнонайманої праці. Ремесло перетворювалося в дрібнотоварне виробництво. Швидко розвивалися гуральництво, млинарство, гутництво, виробництво заліза, селітри, поташу. У великих руднях, гутах, винокурнях та на інших підприємствах широко використовувалися водяне колесо, вільнонаймана робоча сила й поділ праці. Виникали й розвивалися розсіяні мануфактури. Відбувалося піднесення внутрішньої та зовнішньої торгівлі, зростало значення торгів і ярмарків. Важливими центрами торгівлі виступали Київ, Чернігів, Ніжин, Стародуб, Переяслав.

На піднесенні було економічне життя Запорожжя. Щоправда, як і раніше, землеробство перебувало тут у зародковому стані. На козацьких хуторах і зимівниках переважно займалися скотарством і промислами (рибальством, бджільництвом). На Січі розвивалися ремесла (лише ковалів у 1672 р. тут працювало майже 100 осіб). Існували мідноливарні й будівельні майстерні, де споруджувалися чайки та човни. Вироблялися порох і ядра для

гармат. Звертає на себе увагу жвава торгівля запорожців, котрі вивозили на продаж шкури, мед, віск, рибу, хутро, коней, а ввозили хліб, сіль, зброю, су-
жно тощо. Революція створила сприятливі умови для економічного розвитку,
але воєнні дії, постійна агресія сусідніх держав перетворили в “пустелю”

Правобережне гетьманство й істотно гальмували
його в Лівобережному.

§5. Особливості Національної революції, її історичне значення та місце в контексті європейського революційного руху XVI-XVIII ст.

Українська революція мала, як і кожна з революцій, свої особливості. Назвемо найголовніші з них:

- національно-визвольна боротьба, що спалахнула в 1648 р., велася не лише проти Речі Посполитої, як це традиційно протягом щонайменш останніх 150 років зображується й стверджується у вітчизняній і зарубіжній історіографіях, а й рівною мірою проти інших ворогів української незалежності — Московії та Криму;

- існували тісний взаємозв'язок і взаємодія національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби;

- соціальна боротьба переросла в Селянську війну 1648-1652 рр., що завершилася утвердженням нової моделі соціально-економічних відносин;

- революція тривала довго, її розвиток був нерівномірним і суперечливим, він супроводжувався різкими спалахами соціально-політичної боротьби, яка в 1658-1663 рр. набула форми громадянської війни;

- протягом осені 1649-1651 рр. від участі в революції відійшло населення Західного регіону, яке в жорстоких реаліях боротьби часто ставало заручником і жертвою воєнних дій української, польської, кримської, російської та турецької армій;

- провідну роль у розвитку революції відігравало козацтво — стан дрібних землевласників фермерського типу;

- більшість панівного стану суспільства — князі, магнати, пани і шляхта

— зрадила національні інтереси і спільно з поляками, литовцями та білорусами придушувала визвольну боротьбу України за соборність і незалежність;

— слабкий позитивний вплив на розвиток революції мали міський патріціат, інтелігенція, вище та середнє духовництво;

— домінували збройні форми боротьби, яка від часу до часу набувала жорстокого характеру й супроводжувалася проявами етнічних чисток;

— у край негативну роль відігравав геополітичний фактор, бо уряди сусідніх держав усіляко протидіяли виборенню Україною незалежності й прагнули включити українські землі до своїх володінь.

Як оцінити Українську революцію? Відомо: кожна революція — це надзвичайно складний соціально-політичний феномен, який визріває та реалізується в критичні періоди “загнаного” в глухий кут суспільства, уже неспроможного через вузол непримиренних суперечностей втілювати в життя потенцію прогресу шляхом соціальної еволюції. Її сутність полягає у здійсненні докорінних перемін у суспільному ладі, що розчищають йому дорогу. Всі вони відбуваються насильницьки (навіть коли не ллється кров), із ламанням підвалин не лише суспільного, а й, часто-густо, морально-побутового та духовного життя. Здається, мав рацію англійський історик Томас Карлейль, коли писав: “... революція ж — це явище, якого не можна опанувати, яке не можна закрити під замок. Де воно міститься? Що воно таке? Це безумство, яке живе в серцях людей. Воно і в цій, і в іншій людині; як люті чи як жах воно в усіх людях”. Важко не погодитися також і з міркуванням П.Сорокіна, котрий називав революцію “великою трагедією”. І все ж окремим суспільствам і націям доводилося (і не один раз) проходити через горнило революційних потрясінь.

Революція завершилася для української нації поразкою: не вдалося ні створити державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України, хоча за досягнення політичної самостійності вона заплатила неймовірно високу ціну. Втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселень до Московії та Молдавії становили близько 65-70% всього населення України, яке на 1648 р. сягало 4-5 млн. осіб. Страхітливих руйнувань зазнали міста й села; надзвичайно великої шкоди було завдано розвитку ремесел, промислів і торгівлі. Усе це — жахливий негатив революції.

Позитивне її значення як найбільшої битви в історії української нації за незалежність ми вбачаємо в тому, що вона :

— привела до створення (вперше після загибелі в 40-х рр. XIV ст. Українського королівства) національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;

— зумовила появу національної державної ідеї, яка стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;

- відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти;
- стала потужним імпульсом для розвитку національної самосвідомості, зокрема ідеології елітарного націоналізму;
- зумовила закріплення за витвореною державою назви **“Україна”** й започаткувала зміну назви **“Руський народ”** на означення **“Український народ”**;
- пробудила волю нації до самоутвердження й самовираження у формі незалежної соборної держави;
- істотно збагатила традиції боротьби проти національно-релігійного та соціального гноблення;
- протягом тривалого часу після її завершення козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завойовань (навіть матеріали Генерального опису 1765-1769 рр. зафіксували численні факти, коли селянські й козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікувалися як *“свої власні”, “свої жили”*);
- служила каталізатором розвитку (переважно в Лівобережній Україні) усної народної творчості, мови, освіти, літописання, літератури тощо.

В жодному разі не можна розглядати Українську революцію як другорядну подію хутірського масштабу на задвірках європейського революційного руху XVI-XVIII ст. Зовсім не випадково в її визріванні та розвитку віднаходять чимало спільних рис із революціями в Нідерландах, Німеччині, Англії та Франції. Наприклад, науковці з'ясували позитивний вплив ідеології Реформації на розвиток національної самосвідомості українців, формування в них почуття патріотизму. Водночас православ'я в Україні, як реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм у Нідерландах й Англії, відіграло роль ідеологічного знамена революційних сил. Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів, все ж на середину XVII ст. в ній розпочався розклад цехового ремесла і в багатьох промислах стали зароджуватися початкові форми мануфактурного виробництва.

Особливо виразно подих нової цивілізації виявлявся в Україні, на відміну від Німеччини та Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що певною мірою віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Адже саме тут формується якісно новий тип господарства — козацький, який за своєю суттю був фермерським. Козацтво виявило великі потенційні можливості й динамізм у самоорганізації не лише власного стану, а й нових суспільних відносин. Йому, як зауважив Ю.Терещенко, *“були притаманні риси, що виходили за вузькі межі феодалного корпоративізму”*. І якщо в Нідерландах визрівала глибока суперечність між динамічним характером внутрішнього розвитку та інерцією існуючих структур і установ, то в сфері соціально-економічних відносин України вона виникла між розвитком козацького типу господарства й феодалною реакцією у формі фільварково-панщинної системи господарства, підтримуваної

державними структурами. Не можна не помітити того факту, що Українська революція спалахнула, набула більшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в тих регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок ще не закріпаченого селянства. Подібне бачимо в розвитку боротьби селян під час Нідерландської і Великої Французької революцій: найінтенсивніше вони велися в районах, де міцнішими виявилися позиції селянського господарства й селянської власності на землю.

Маємо підстави розглядати причини Української революції як складову визрівання соціальної та національно-визвольної боротьби, що охопила європейські країни протягом 40-х-70-х рр. XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії — і в тому ж році спалахнули повстання за незалежність португальців проти іспанців і “війна женців” у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорілося полум’я антиіспанської боротьби в Південній Італії та Сицилії, в перебігу якої Неаполь проголошується республікою. Високою була соціально-політична напруга в Данії; визрівали Фронда у Франції й масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Вони свідчили про втягування середньовічної цивілізації в період кризи й зміцнення пагонів нової цивілізації.

Завдання Української революції були близькими до завдань Нідерландської, що передбачали виборення національної незалежності й установаження буржуазних відносин. Тому спільним для них виступало переплетіння національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби. Щодо рушійних сил, то Українська революція стояла ближче до Німецької й Англійської, оскільки в ній головну й керівну роль відігравало козацтво та надзвичайно активну участь узяло селянство, при меншій активності частини шляхти й міщан і вкрай слабкій — міській буржуазії й інтелігенції. А в Нідерландах провідну роль відігравали міщани під проводом буржуазії, хоча участь у боротьбі взяли також селяни і частина дворян.

Навіть побіжне зіставлення розвитку Української й Нідерландської (1566-1609 рр.) революцій дозволяє помітити чимало спільних рис. Вважаємо такими:

- довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність розвитку, чергування спадів і піднесення;
- складність і суперечливість боротьби, яка нерідко розводила і нідерландців, і українців по різні боки барикад;
- важливу роль релігійного фактора (нідерландський історик З.В.Снеллер писав: “Нідерландська війна за незалежність, що б про це не говорили, була в той же час і релігійною війною”). Як нам відомо, в Українській революції гасло захисту православної віри та Церкви від самого її початку й до кінця було одним із найголовніших у програмі національно-патріотичних сил;
- переплетіння національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби;

— різноманітність форм боротьби — від найпасивніших до найактивніших, включно з воєнними діями, політичною та дипломатичною боротьбою; прояви нетерпимості, жорстокості, терору тощо;

— охоплення національними державами, що утворилися в перебігу революцій, не всіх етнічних земель, а лише окремих регіонів, тому кордони проходили не за національно-мовними, а за географічними рубежами;

— подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених держав. Так, у Нідерландах держава виникла й відстояла свою незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, — де зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали феодальної залежності, де буржуазний розвиток мав надійнішу основу, а селянсько-плебейський рух виступав організованішим. На терені України держава оформилася в Південному й Південно-Східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, який виступав організатором і керівником революції. Уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їхнього складу решти територій, проте безуспішно;

— брак єдності серед політичної еліти, що негативно позначилося, особливо в Україні, на перебігу визвольної боротьби;

— вкрай негативну роль геополітичного фактора.

Значну зацікавленість викликає порівняння розвитку соціальної боротьби в Українській революції з соціальною боротьбою під час європейських. На відміну од Нідерландів, де селянський рух не набув загальнонаціонального характеру, в Україні він переріс у Селянську війну, що восени 1648 р. охопила всі без винятку етноукраїнські землі й зумовила загострення соціальної боротьби в Білорусії, Московії, Польщі й Молдавії. Її масштаби справді були грандіозними та не мали собі рівних на європейському континенті протягом XVI-XVIII ст.

Впадає в око тотожність вимог українських селян із вимогами селян під час Німецької (1524-1525 рр.), Англійської (1640-1660 рр.) та Великої Французької (1789-1799 рр.) революцій. Так, німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляли, що не дозволять себе пригноблювати, як це відбувалося раніше.

Нападаючи на феодальні маєтки й замки, вони стверджували, що *“не хочуть більше мати панів”*, прагнули добитися особистої свободи, створювали елементи державної влади. Англійські селяни вимагали повернення до маноріального звичаю, низьких рент, полегшення фінансів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства духовництва та привілеїв дворянства. Вони прагнули повернути собі обгороджені землі, а також в обшинне користування ліси, парки, місця для ловів і рибальства. У селах точилися розмови про те, що *“джентрі ... довго були нашими господарями, а тепер*

ми маємо нагоду самим стати господарями"; лунали погрози: "...уже в цьому році (1643 — авт.) ми не побачимо в Англії жодного дворянина". У роки Великої Французької революції селяни підкреслювали, що "хочуть повної відмови від десятини і феодалських зобов'язань", щоб "не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятин". У 1790 р. один із керівників повстанців заявив: "... ми тепер господарі", бо "вже прогнали частину дворян у чужі країни". Цього ж добивалися й українські селяни.

Ще одне цікаве спостереження. Аналіз політичного розвитку України та Англії в перебігу революції дозволяє виявити спільну тенденцію — зміцнення особистої влади їх керівників (Б.Хмельницького та Олівера Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні 1657 р. запроваджується спадковий гетьманат, в Англії в 1653 р. — протекторат Кромвеля). Однак, на відміну від Англії, де в 1660 р. відбулася реставрація монархії, в Україні утвердилася республіка.

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на європейському континенті відбулися дві найвизначніші та наймасштабніші події: Англійська й Українська революції. І якщо міжнародна значущість першої ґрунтовно з'ясована, то Української — незаслужено обійдена повною мовчанкою. Однак саме вона, як слушно звернув увагу Дмитро Наливайко, поряд із Тридцятирічною війною та Англійською революцією, відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на Іспанії, Австрії й Речі Посполитій, державах, тісно пов'язаних із папським Римом та феодално-католицьким минулим Європи. Завдавши непоправного удару Польщі, Українська революція сприяла здійсненню корінного перелому в історії Європи: внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою католицизму й феодално-католицької реакції, провідна роль переходить до країн, які або стали на шлях капіталістичного розвитку (Англія, Нідерланди), або прийняли абсолютну монархію нового типу (Франція). Було також зірвано плани Ватикану щодо укладення "універсальної унії".

Українська революція спричинила істотну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (інше питання, що не на користь України). Вона різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму й водночас помітно зміцнила роль Російської імперії, котра розпочала експансію на захід. Національно-визвольна боротьба українців сприяла виборенню Бранденбургом незалежності від Польщі (у 1657 р. уряд останньої відмовився від ленних прав на Східну Прусію) та зростанню ролі Швеції.

Невипадково, як з'ясували в своїх працях Ю.Мищик і Д.Наливайко, міжнародний резонанс Української революції був масштабним і довготривалим (протягом майже всієї другої половини XVII ст.). Революційні події систематично висвітлювалися на сторінках наукових розвідок, брошур, "летючих листків", на шпальтах французьких, англійських, німецьких часописів, газет.

Нарешті, кілька міркувань з приводу уроків революції.

По-перше, її події переконливо продемонстрували, що тільки створення незалежної соборної держави створює необхідні політичні умови для повноцінного розвитку нації, реалізації її потенційних можливостей. Без цього в жорстоких реаліях міжнародних відносин їй, за образним висловлюванням Івана Франка, *“записано в сусідів бути гноєм, тяглом у поїздах їх бистроїзних”*.

По-друге, розбудова держави вимагає не лише граничного напруження зусиль всієї нації й цілеспрямованої політики її еліти, а й щоденної чорнової роботи над формуванням її різних інституцій та ефективно діючого апарату управління, рішучої боротьби з сепаратизмом, отаманством, анархією й охлократією. Саме такий курс Богдана Великого забезпечив витворення держави, а відхід від нього став однією з головних причин її руйнування.

По-третє, при творенні держави еліта неодмінно мусить враховувати прагматизм українців і в жодному випадку не ігнорувати розв'язання найважливіших соціально-економічних проблем суспільства, спрямованих на задоволення інтересів переважної більшості соціальних груп, прошарків і станів. Інакше державний корабель не провести через небезпечні “риф” соціальних потрясінь. Саме гнучкість соціально-економічної політики Богдана Великого дозволила заручитися масовою підтримкою селян, козаків і міщан й уникнути спалаху громадянської війни. Невипадково в свідомості наступних поколінь українців він виступав визволителем не лише від “ляцької неволі”, а й від феодального гноблення. За визнанням анонімного автора трактату “Думка певної особи”, панщини в козацькій Україні *“ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть (українці — авт.): “Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонові вивів”. Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був пророк, і тепер по [його] смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері”*. Допущені наступниками Богдана Великого прорахунки в цій сфері оберталися трагічними наслідками громадянської війни 1658-1663 рр. та повстань селян, міщан і козаків.

По-четверте, питання життя й смерті створюваної Української держави є питанням єдності чи роз'єднаності політичної еліти, а відтак і суспільства. Небажання старшин згуртуватися навколо державної ідеї, висунення ними на чільне місце не національних, а особистих амбітних інтересів призвело до розколу суспільства на ворожі табори й жорстокої міжусобної боротьби, яка в підсумку обернулася зруйнуванням створеної в 1648-1650 рр. держави. Цю небезпечну рису психології національної еліти тонко зафіксував сучасний поет Дмитро Павличко в поезії “Гісні печалі”:

— Чи ти чуєш, зажурена мати,
Як на тебе кують кайдани
Не твої вороги-супостати,
А твої самолюбні сини!
— Чую, чую залізні удари
Там, де розбрату горно горить,
Де проходять сини в яничари
Через влади й хвальби ненасить.
— Чи ти знаєш, зажурена нене,
Що не страшно ворожих закуть,
А страшне те залізо сталене,
Що сини тебе в нього заб'ють!
— Знаю, знаю, та вже не боюся,
Що розпнуть вони матір сліпма,
Я за них на хресті помолюся,
Бо нема в мене інших, нема!

По-п'яте, найважчі й найскладніші проблеми процесу становлення держави та відстоювання її незалежності слід розв'язувати, покладаючись лише на власні сили й виходячи насамперед із захисту національних інтересів. Спроби перекласти їх на допомогу ззовні та найменші поступки суверенітетом в ім'я хоч би яких там було високих і благородних цілей обертаються для нації й держави катастрофою.

Етнічна спільнота перетворюється в націю, коли усвідомлює власну самобутність і створює свою державу. Втрачаючи державу, національну самосвідомість і мову, нація переживає процес руйнації. Її повноцінне відродження неможливе без відновлення історичної пам'яті, що ґрунтується й живиться знанням минулого. Як тут не погодитися з пройнятим болем словами Ліни Костенко:

Хто знає, що тут відбулося?
Хто розказав це людям до пуття?
Неназване, туманом пойнялося,
Непізнане, пішло у небуття.

На жаль, “неназваного” й “непізаного” в історії Української революції залишається ще дуже багато. Сподіваємося, що подальші студії вчених дозволять повернути з “небуття” читало сторінок найбільшої й найтрагічнішої битви українців за створення незалежної соборної держави.

RESUME

Strengthening of national-confessional and social yoke of Ukrainian people at the end of XVI - first half XVII sent., rapid development of national self-awareness of Ukrainians and rise of state institutions in the South of Ukraine caused the burst of revolution, that continued during 1648-1676 and on a such large scale which had no equals in Europe XVI-XVII cent. This was an intricate web of national-liberation, confessional and social movements and aimed at the creation of independent cathedral Ukrainian state and abolition from the old model of socio-economic relations.

The revolution took the greatest rise in 1648-1652, when due to very talented abilities of its leader Bohdan Velykyi (Bohdan the Great) and titanic efforts of the nation within Bratslav, Kyiv and Chernihiv provinces national state was created; on this territory Cossacks, peasants and middle classes got socioeconomic gains: elimination of large and average feudal estates, serfdom and farm labour (they existed there), rough forms of feudal duty, they got liberties, the right of ownership of land and agricultural areas (individually for peasants, middle classes and state).

During next years the reckless struggle waged for the independence of Cossacks' Ukraine, joining the rest of ethnic Ukrainian lands (and since 1663 p. — for the territorial unity of the created country) and reserving socioeconomic gains. However, National revolution lost under conditions of the keen social-political struggle, intestines among Cossacks officers' groups and constant aggression from the side of Poland, Russia and Crimea. Its historic significance consisted in formation of national state in the form of Cossacks' Ukraine, formation of the state idea, rising national self-awareness, gaining the experience to fight for independence and cathedrality of Ukraine.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Фрагмент карти України, складеної Г.-Л. де Бопланом (перша пол. XVII ст.)	20-21
2. Костянтин Острозький	26
3. Іпатій Потій	30
4. Петро Могила	9, 37
5. Козацькі шаблі	42
6. Рада на Запорозжжі. Запорозька Січ	43
7. Герб Війська Запорозького	45
8. Український сотник, український писар. Худ. Т.Калинський	13, 45
9. Хотинська фортеця. Сучасне фото	47
10. Семерій Наливайко	50
11. Петро Конашевич-Сагайдачний	9, 57
12. Яків Остряниця	64
13. Зиновій Богдан Хмельницький. Худ. С.Васильківський	10, 71
14. Станіслав Жолкевський під Цецорою. Худ. Ю.Коссак	73
15. Богдан Хмельницький. Невідомий художник	74
16. Карта-схема бойових дій під час війни 1648-1654 рр.	82
17. Похід Богдана Хмельницького з Тугай-Беєм. Гравюра. Худ. Ю.Коссак	86
18. Йосип Тукальський	91
19. Адміністративний поділ України. 1648-1654 рр.	95
20. Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. Худ. М.Самокиш	13, 98
21. Місце бою військ Богдана Хмельницького з поляками під Пилявцями. Гравюра другої пол. XIX ст. Невідомий художник.	104
22. Ієремія Вишневецький	107
23. Кременець. Малюнок І.Зейдліца, літографія Лемерсьє	111
24. Ян Казимир. Малюнок Д.Шульца. Гравюра В.Гандіуса	116
25. Схема бойових дій під час Зборівської битви 1649 р.	133
26. Сторінка Зборівської угоди	12, 138
27. Адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини за даними Реєстру 1649 р.	140
28. Титульний аркуш Реєстру 1649 р.	143
29. Берестечко. Місце битви військ Богдана Хмельницького з поляками. Сучасне фото	158
30. Розгром козаками литовської флотилії на Дніпрі. Худ. А.Вестерфельд	162
31. Сторінка ухвали Земського собору	12, 180
32. Богдан Хмельницький виголошує промову в Переяславі. Невідомий художник	182

33. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ. Худ. М.Івасюк	12, 183
34. Шабля Богдана Хмельницького	11, 199
35. Булава та бунчук	201
36. Смерть Богдана Хмельницького. Туш. Худ. Т.Шевченко	207
37. Церква Богдана Хмельницького у Суботіві. Худ. К.Пржичиховський	207
38. Сучасний вигляд церкви у Суботіві	208
39. Покрова Богородиці (Богородиця милосердя). Ікона з Київщини із зображенням Богдана Хмельницького і українського церковного та культурного діяча, ректора Києво-Могилянського колегіуму Лазаря Барановича (1620-1693 рр.). Темпера. XVIII ст.	14, 209
40. Юрій Хмельницький	15, 213
41. Іван Виговський	15, 215
42. Герб і печатка І.Виговського	215
43. Іван Брюховецький	254
44. Герб І.Брюховецького	254
45. Павло Тетеря	16, 259
46. Петро Дорошенко	16, 278
47. Михайло Ханенко	306
48. Герб М.Ханенка	306
49. Дем'ян Многогрішний	312
50. Герб Д.Многогрішного	312
51. Іван Самойлович	322
52. Герб І.Самойловича	322
53. Могила П.Дорошенка у Волоколамському монастирі під Москвою	328

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.
- Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. — К., 199
- Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. — М., 1959.
- Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.
- Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1652 гг. — К., 1962.
- Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
- Гравовецький В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. — К., 1972.
- Грушевський М.С. Історія України - Руси. — К., 1995-1998. — Т.VII-X.
- Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26-27.
- Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. пр. — К., 1995.
- Дорошенко Д.І. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985.
- Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. — Днепропетровск, 1984.
- Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. — СПб., 1884. — Т.1-3.
- Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1872. — Т.12.
- Костомаров Н.И. Руина // Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Т.15.
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990.
- Липинський В. Твори. — Філадельфія, Пенсильванія, 1980, 1991. — Т.2-3.
- Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) — К., 1995.
- Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). — К., 1975.
- Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996.
- Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К., 1998.

- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, мистецтво. Зб.ст. — К., 1998.
- Петровський М.Н. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Харків, 193
- Плохий С.Н. Папство и Украина. — К., 1989.
- Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987.
- Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.). — К., 1998.
- Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.
- Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Український історичний журнал. — 1995. — №4.
- Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII-XVIII ст. — К., 1985.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — Вид. 2-е, доп.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.
- Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). — Львів, 1991.
- Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. — Львів, 1996. — Ч.1.
- Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959.
- Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. — К., 1997.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998.

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ перший. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. НАЗРІВАННЯ ПРИЧИН РЕВОЛЮЦІЇ	
§1. Люблінська унія 1569 р. та її політичні наслідки для України	17
§2. Берестейська унія та її значення	18
§3. Посилення національно- релігійного гноблення	25
§4. Формування козацького стану та його роль у розвитку українського суспільства	33
§5. Загострення суперечностей соціально-економічного розвитку	39
§6. Основні риси соціальної та національно-визвольної боротьби (кінець XVI-перша половина XVII ст.)	48
§7. Розвиток національної свідомості	54
§8. Причини революції	61
Розділ другий. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ ТА ЇЇ НАЙВИЩЕ ПІДНЕСЕННЯ (1648 рік)	65
§1. Вождь революції	69
§2. Підготовка і початок козацького повстання	70
§3. Жовті Води і Корсунь	77
§4. Рушійні сили і характер революції. Проблеми її типології, хронологічних меж та періодизації	83
§5. Смерч (літо 1648 р.)	90
§6. Пилявецька битва	96
§7. Західний похід української армії та його наслідки	103
Розділ третій. ВИБОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1649 - червень 1652 рр.)	110
§1. Розроблення Б.Хмельницьким української державної ідеї. Початок становлення українського монархізму	119
§2. Відновлення воєнних дій. Збаразька облога поляків і битва під Лоевом	120
§3. Зборівська битва й укладення договору з Польщею	125
§4. Спротив населення реалізації умов договору. Внутрішня і зовнішня політика уряду	132
§5. Вторгнення польської армії на Брацлавщину та боротьба проти неї	141
§6. Берестечкова трагедія. Укладення Білоцерківського договору	148
§7. Батозька перемога та її наслідки. Особливості соціально-економічних відносин в Українській державі	154
	163

Розділ четвертий. У ПОШУКАХ ВИХОДУ З ГЛУХОГО КУТА ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА ДЕРЖАВИ. ВСТАНОВЛЕННЯ СПАДКОВОГО ГЕТЬМАНАТУ	169
§1. Погіршення внутрішньо- і зовнішньополітичного становища козацької України	170
§2. Жванецька кампанія. Укладення договору з Росією та його значення	176
§3. Відновлення воєнних дій. Трагедія Брацлавщини	184
§4. Боротьба уряду за возз'єднання українських земель у межах єдиної держави ..	191
§5. Встановлення спадкового гетьманату. Основні риси держави. Історичне значення діяльності Богдана Великого	197
Розділ п'ятий. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА (1658-1663 рр.) ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ..	211
§1. Державний переворот. Визрівання причин громадянської війни	212
§2. Полтавська трагедія. Укладення Гадяцького договору	220
§3. Українсько-російська війна. Конотопська перемога	229
§4. Прихід до влади Юрія Хмельницького. Чуднівська кампанія й укладення угоди з Польщею	237
§5. Розгортання громадянської війни. Чорна рада 1663 р. та її наслідки	246
Розділ шостий. БОРОТЬБА ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (1663-1668 рр.)	257
§1. Політика Павла Тетері. Останній похід польського війська на Лівобережжя ..	258
§2. Антипольське повстання населення Правобережної України 1664-1665 рр. Прихід до влади Петра Дорошенка	267
§3. Боротьба за зміцнення Правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія Петра Дорошенка та її провал	279
§4. Еволюція політики І.Брюховецького. Антиросійське повстання 1668 р. й возз'єднання козацької України	289
Розділ сьомий. КРИЗА І ПОРАЗКА РЕВОЛЮЦІЇ (липень 1668 - вересень 1676 рр.) ..	299
§1. Загострення політичної боротьби. Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка	300
§2. Напад Польщі. Вступ у війну Порти й укладення Бучацького договору	310
§3. Загибель Правобережного гетьманства. Поразка революції	320
§4. Головні ознаки політичного та соціально-економічного життя козацької України кінця 50-х-середини 70-х рр.	330
§5. Особливості Національної революції, її історичне значення та місце в контексті європейського революційного руху XVI-XVIII ст.	337
RESUME	345
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	346
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	348

Україна
крізь віки

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII СТ. (1648-1676 рр.)

**Смолій
Валерій Андрійович**

Доктор історичних наук,
професор, академік
НАН України,
директор Інституту історії
України НАН України.
Закінчив історичний факультет
Кам'янець-Подільського
педагогічного інституту.
Фахівець у галузі середньовічної
та нової історії України.
Автор багатьох наукових праць.
Серед останніх —
"Богдан Хмельницький"
(у співавторстві, К., 1995),
"Українська державна ідея"
(у співавторстві, К., 1997).

**Степанков
Валерій Степанович**

Доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої
історії Кам'янець-Подільського
педагогічного університету.
Закінчив історичний факультет
Кам'янець-Подільського
педагогічного інституту.
Фахівець із соціально-політичної
історії України XVI-XVIII ст.
Автор і співавтор понад
150 наукових праць, зокрема
12 монографій і посібників.
Лауреат премії НАН України
ім. Михайла Грушевського (1993 р.),
заслужений працівник народної
освіти України (1993 р.)